

317.031

17/1991

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE

1991

317.034

A
NÓGRÁD
MEGYEI
MÚZEUMOK
ÉVKÖNYVE
1991

A NÓGRÁD MEGYEI
MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
XVII.

Salgótarján 1991

**A NÓGRÁD MEGYEI MÚZEUMOK ÉVKÖNYVE
JAHRBUCH DER MUSEEN DES KOMITATES NÓGRÁD**

**Szerkesztő – Der Redakteur
SZVIRCSEK FERENC**

**A szerkesztő munkatársa – Der Mitarbeiter des Redakteurs
BAGYINSZKY ISTVÁNNÉ**

**A kötet lektorai – Lektoren des Bandes
B. BÓNIS ÉVA
KERÉNYI FERENC
Á. VARGA LÁSZLÓ
VERES LÁSZLÓ**

**A kötet rezüméit fordította – Die Rezümées des Bandes übersetzte
FÖLDI SÁNDOR
HIR JÁNOS**

**Borítóterv – Umschlaggestaltung
KOLLÁR SÁNDOR**

**Téchnikai szerkesztő – Technischer Redakteur
NAGY LÁSZLÓ**

**Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága
Felelős kiadó: Dr. Horváth István
HU ISSN 0133-0802**

TARTALOMJEGYZÉK

TÖRTÉNELEM

1. *Oborni Teréz*: Nógrád vármegye népoktatása 1770–1772 között 9
2. *Cs. Sebestyén Kálmán*: A trianoni béke hatása Nógrád megyében 57
3. *Szvircek Ferenc*: A Salgótarjáni Öblösüveggyár II. 67
4. *Balogh Zoltán*: Honismertető törekvések – a várossá fejlődő
Salgótarján idegenforgalmi élete 87
5. *Horváth István*: A bányászok sztrájkja 1940-ben
a pálfalvai bányakerületben 101
6. *Tyekvicska Árpád*: Helynevek, pecsétek, címerek 113

RÉGÉSZET

1. *Hellebrandt Magdolna*: Nógrád megye kelta-kori leletei 137

NÉPRAJZ

1. *Zólyomi József*: A szendchelyi németek születési, házassági,
halotti adatai 1754–1900. 161
2. *Kapros Márta*: „Jönni–menni” viselet a Nógrád megyei
Patak községben 1985-ben. I. 207
3. *Limbacher Gábor*: Máriácska káponkája I. 245
4. *Lengyel Ágnes*: Fcjezetek egy Nógrád megyei falu (Terény)
vallási néprajzából II. 285

IRODALOMTÖRTÉNET

1. *Matzonné Balogh Anna*: Családom 305
2. *Kovács Anna*: Mózes? Mondd, ki vagy? 317

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

1. *Peák Ildikó*: Művészetpolitika és képzőművészet Salgótarjánban
(1959–1989) 329

TERMÉSZETTUDOMÁNY

1. *Hir János*: Egy szubfosszilis magashegyi kisemlős-fauna a középső
Tóros-hegységéből 345

INHALTSVERZEICHNIS

GESCHICHTE

1. *Teréz Oborni*: Der Volksunterricht des Komitats Nógrád zwischen 1770–1772 55
2. *Kálmán Cs. Sebestyén*: Die Wirkung des Friedens von Trianon im Komitat Nógrád 66
3. *Ferenc Szvircsek*: Die Hohlglasfabrik Salgótarján II. 82
4. *Zoltán Balogh*: Heimatskundenbestrebungen – das Fremdenverkehrsleben des sich zur Stadt entwickelnden Salgótarjáns 96
5. *István Horváth*: Der Streik der Bergleute des Jahres 1940 im Pálfalvaer Bergbaubezirk 110
6. *Árpád Tyekvicska*: Ortsnamen, Siegel, Wappen 128

ARCHÄOLOGIE

1. *Magdolna Hellebrandt*: Funde im Komitat Nógrád aus der Kelten-Zeit . . . 159

ETHNOGRAPHIE

1. *József Zólyomi*: Die Geburts-, Heirats-, Sterbeangaben der Deutschen von Sende in den Jahren 1754–1900 206
2. *Márta Kapros*: Die "Kommen-Gehen" Tracht der Gemeinde Patak im Komitat Nógrád im Jahre 1985 I. 231
3. *Gábor Limbacher*: Die Káponka (Kapelle) von Mariechen I. 283
4. *Ágnes Lengyel*: Kapitel aus der religiösen Volkskunde eines Nógráder Dorfes (Terény) II. 304

LITERATURGESCHICHTE

1. *Frau Matzon geb. Anna Balogh*: Meine Familie 311
2. *Anna K. Ács*: Moses? Sage, wer du bist! 327

KUNSTGESCHICHTE

1. *Ildikó Peák*: Kunstpolitik und bildende Kunst in Salgótarján (1959–1989) . . . 340

NATURWISSENSCHAFT

1. *János Hir*: Eine subfossile Höhenberg-Kleinsäugetier-Fauna aus dem mittleren Töros Gebirge 360

TANULMÁNYOK – ESSAYS

Oborni Teréz

Nógrád vármegye népoktatása 1770–1772 között

A Nógrád Megyei Levéltár – mint ahogyan az ország több megyei levéltára is –, őrzi azokat az összeírásokat, amelyeket az 1770-es évek elején, Mária Terézia tanügyi reformját megelőző felmérésként készítettek a vármegyében.

A 18. század utolsó harmadának művelődéstörténetéről, a Ratio Educationis előtti népoktatás helyzetéről több jól ismert összefoglaló munka és résztanulmány született. Fináczy Ernő, Kanyar József, Kosáry Domokos, Sugár István, Szabó Imre eredményeit, megállapításait alátámasztják a nógrádi adatok is, vizsgálatunk során azonban néhány megyei sajátosságra is fény derül.

A korszak művelődését jellemezve Kosáry Domokos két művelődési szférát különít el.¹ Szerinte az uralkodó osztály képviselte írásbeli kultúra, a „magas műveltség” mellett mindenképpen hasonló jelentőséggel bírt a jórészt frástudatlan parasztság hagyományos, szóbeliségen alapuló, de az írásbeli kultúrával kölcsönhatásban álló műveltségi szférája is. A szóbeli és írásbeli kultúra közötti határvonalak sok esetben összemosódtak: a szóbeli hagyományok a nemesiség körében is éltek, és a paraszti kultúra sem maradt mentes az írásbeliség hatásától. Az 1770–1772-ből fennmaradt országos és megyei tanfőoroszírások éppen ezen paraszti művelődés világába nyújtanak betekintést.

A változó pontossággal készített Nógrád megyei felmérések néhol csupán kibogozhatatlan adattömegnek tűnhetnek, többségükben azonban mégis életszerűek, s a mai szemlélő számára is elképzelhetően bontakozik ki belőlük a kétszáz év előtti nógrádi falvak, mezővárosok tanfőinak élete, tevékenységi köre.

Az itt ismertetésre és közlésre kerülő összeírásokat Mária Terézia uralkodása alatt, a felvilágosodás korszakára hatása alá eső tanügyi változások előmunkálatainak tekinthetjük. Ebben az évtizedben az Európán végigsöprő eszmeáramlat, a felvilágosodás már végérvényesen elérte a Habsburg-államot, és új feladatokat, kihívásokat állított az abszolutista állam elé. Tervezés lenne azonban kizárólag a felvilágosodás szellemi hatásának tulajdonítanunk mindazokat a reformtörekvéseket, amelyek ebben az időszakban megindultak a Habsburg-monarchiában. A társadalmi-gazdasági élet, a jogviszonyok, az oktatásügy, a vallási türelem terén érvényesülő reformpolitika sokrétű hatásmechanizmusok következtében bontakozott ki. Ennek erőteljes ösztönző tényezője volt a fejlődésben való elmaradottság felismerése, illetve ennek hatására a nyugati államokhoz való felzárkózást célzó igyekezet.²

A 18. század első felének lassú, kis lépésekből álló előrehaladása után, amely a népoktatás terén szinte kizárólag az egyháznak volt köszönhető, a Ratio Educationis létrehozásával a Habsburg-monarchia állami szintű kísérletet tett az oktatásügy átfogó rendezésére, racionalizálására. Ezzel a közoktatás terén megkezdődött az egyházak lassú, fokozatos visszaszorítása, s az állami érdekek szolgálatának előtérbe helyezése, bár a vallás, mint ahogyan az emberi lét minden szférájában, így az oktatásban is meghatározó szerepet játszott továbbra is, mind a gyakorlati tudásanyag, mind a szellemi-erkölcsi életesszények közvetítése terén.

* * *

A falusi népiskolák szerveződése Magyarországon a 16. század végén indult, majd a 17. században bontakozott ki a katolikus és protestáns egyházak felügyelete alatt. A 18. század elejétől pedig a köznép oktatásának igénye egyre általánosabbá vált mindegyik vallásfelekezetenél. Az anyanyelven való oktatást különösen a protestánsok törekvései hangsúlyozták, fokozatosan gyarapítva saját kisiskoláik számát. A progresszív folyamat azonban nem volt ellentmondásoktól mentes. Számos helyen tapasztalható ugyanis, hogy a parasztság részéről nagy ellenállás mutatkozott az iskolával szemben. Ebben közrejátszhatott a jobbágyság társadalomban elfoglalt helyéből eleve adódó kilátástalanság, anyagi okok, a gyermekmunka szükségessége.³ Így aztán nem volt csoda, ha a szülők a mezőgazdasági munkák idején inkább munkára fogták gyermekeiket. Az összeírók sokszor csak azt tudták regisztrálni, hogy nincs tanuló, a gyermekek nem járnak iskolába.

A 18. századi népiskolák jellemző vonásait, a falusi, mezővárosi tanítók szerepét sokan és sokhelyütt elemezték már. Ezek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy ebben a korban a nevelésben alapvető cél a hasznos, engedelmes állampolgári magatartás megszilárdítása a vallás egyetemes kereteinek, cél- és eszközrendszerének felhasználásával. A népiskoláknak pedig a társadalom fennálló rendjébe beilleszkedő, annak eszményeit elfogadó és „állapotbeli” kötelességeinek minden körülmények között megfelelő ember nevelését kellett szolgálniuk. Tárgyi ismeretek nyújtása csak másodrendű feladat volt, és az így szerzett tudás is csupán a paraszti lét mindennapjaiban nélkülözhetetlen elemi tudnivalókra korlátozódott. A parasztság életviteléhez, munkájának racionalizálásához valóban hasznos ismereteket csak a felvilágosodás új szellemű, polgári utilitarizmusból is táplálkozó nevelési elmélete igyekezett nyújtani. Egyelőre azonban a népiskolák, vagy másként falusi kisiskolák távol álltak ettől a gondolatköről. Látogatottságuk igen csekély részben azért, mert a jobbágyság az előbbieken említett okokból nem tekinti igazán fontosnak gyermekei iskoláztatását, s ezért nem hajlandó fizetni a tanító járandóságát, de korszakunkban gyakran előfordul az is, hogy maga a tanító szorítja háttérbe a tanítást kántori és jegyzői elfoglaltsága miatt.

* * *

Mária Terézia rendelete a falusi népiskolai tanítók összeírásáról a Helytartótanács közvetítésével 1770. augusztus 14-én került Nógrád vármegye szűgyi gyűlése elé.⁴ Eszerint a vármegye tisztikarának az egyházak és földesurak közreműködésével jegyzékekbe kellett foglalnia a megyében működő népiskolai tanítókat járasonként, falvanként. Fel kellett tüntetniük a tanulók számát, vallását, a tanítás módját és a tanítók javadalmait is. A rendeletet követően a járási szolgabírók az alábbi időpontokra készítették el felméréseiket.⁵

Füleki járás:

1770. okt. 30. 1771. aug. 17. 1772. dec. 1.

Szécsényi járás:

1770. (?) 1771. júl. 24. 1772. dec. 1.

Kékkői járás:

1770. nov. 18. 1771. aug. 29. 1772. dec. 1. (1773. ?)

Losonci járás:

1770. okt. 30. 1771. szept. 23. 1772. dec. 1.

Az 1770. és 1771. évi felmérések részletes adatokat tartalmaznak. Főképpen ezekre támaszkodhatunk, mivel 1771-ben a vármegyében csupán a nem-katolikus tanítókról készítettek igen hiányos összeírásokat. A Kékkői járás 1773-ra datált összeírása minden valószínűség szerint az előző, 1772. évi felmérés másolata, azzal az egy különbséggel, hogy ebben Kékkő mezővárosa még nem szerepelt.

Az összeírásokat a mellékelt adattári részben a korabeli Nógrád vármegye járási beosztását

követve közöljük abban a reményben, hogy számot tarthatnak a megye története iránt érdeklődő olvasók és helytörténészek érdeklődésére.

Bár a helyartótanácsi leirat pontosan megjelölte, hogy milyen adatokat kell tartalmazniuk az összeírásoknak, a Nógrád vármegyei járási szolgabírók nem tartották be pontosan az utasítást, amint az kivüláglik az összeírások közlésénél feltüntetett hiányos részadatokból.

Nógrád vármegye sajátos helyet foglalt el az iskolák felekezetenkénti megoszlása szempontjából a korabeli Magyarországon, mivel kiemelkedően nagy volt a lutheránus népiskolák száma. Erre már Fináczy Ernő is felhívta a figyelmet, aki Türóc mellett Nógrád vármegyét emelte ki, mint ahol a legtöbb lutheránus népiskola volt.⁶

A vármegyében már a 17. század elejétől jelentős volt a protestáns, nagyobb részét lutheránus lakosság. Lélekszámuk tovább növekedett, mivel a döntően magyar evangélikus főurak a 18. század elején jobbagytelekeikre főként szlovák nemzetiségű lutheránus parasztokat telepítettek be az északi vármegyékből.⁷ A megnövekedett létszámú lutheránus lakosság természetesen hamarosan létrehozta a maga falusi népiskoláit is. Gimnáziumuk pedig már a 17. század első évtizedétől volt Füleken.

A megyében az egyik legkisebb lélekszámú vallásfelekezetnek, a reformátusoknak Losonc volt a központja. A vizsgált időszakban csak itt és Diósjenőn találhatunk református tanítót, ami azt jelzi, hogy csak ezeken a helyeken volt biztosítva a református hívők gyermekeinek felekezeti iskola, másutt valószínűleg a többségi felekezet iskoláiba jártak a református szülők gyermekei.

Ha az összeírások 1770. évi és 1772. évi sorozatát vizsgáljuk, mint amelyek a legbősegebb adatokat szolgáltatják, a következő táblázatban összesíthetjük a tanítók felekezetenkénti megoszlását.

Láthatjuk, hogy a jelzett években a vármegye 234 helységében összesen 190 tanító működött. Ebből 107, azaz a tanítóknak kb. 56%-a volt római katolikus, és 74 fő, azaz 39% volt evangélikus vallású. Mindezek a számítások csupán a két legnagyobb vallásfelekezet tanítóinak illetve népiskoláinak egymáshoz viszonyított arányát tükrözik, hiszen néhány helységnél nem volt eldönthető a tanító vallási hovatartozása, így ezeket az adatokat nem tudtam bevonni a számításba.

Az is előfordult a Kékkői járásban lévő Felső-Esztergály és Alsó-Esztergály falvak esetében, hogy az egyik évben római katolikus volt a tanító, a másik évben lutheránus. Losoncon viszont egyszerre működött római katolikus és református, Bágyonban római katolikus és evangélikus tanító.

Nincs saját tanítója 48 helységnek, általában azért mert filia lévén, az anyaegyház tanítója tölti be ezt a tisztséget, vagy – mint ahogyan igen gyakran írják az összeírók – kis falu lévén nincs lehetőség tanító tartására.

A NÓGRÁD MEGYEI TANÍTÓK FELEKEZETENKÉNTI MEGOSZLÁSA 1770–1772

Járás	Róm. katolikus	Evangélikus	Református	Ortodox	Nem dönthető el	Nincs saját tanítója	Összes helység
Szécsényi	42	9	–	–	3	20	71
Kékkői	41	13	1	–	–	–	57
Losonci	8	36	1	–	–	4	46
Füleki	16	16	–	1	3	24	60
Összes tanító a vármegyében	107	74	2	1	6	48	234
	190						

A falusi, mezővárosi alsófokú népoktatás teljes egészében az egyházak fennhatósága és irányítása alá tartozott. A tanítók alkalmazásának joga a falusi pap kezében volt, alkalmanként beleszóllhatott a földesúr és a falu népe is. A tanfelügyeletet szintén a plébános, illetve lelkész gyakorolta, de püspöki egyházfelügyeleti látogatások alkalmával számot kellett adni a tanítás helyzetéről, körülményeiről, az iskola látogatottságáról a püspöki küldöttnek is.

Mészáros István, a korszak neveléstörténetének kutatója többször is fölkhívta a figyelmet arra, hogy az egykori tanítókat ne mai elvárásaink szerint ítéljük meg, hanem igyekezzünk a korhoz viszonyított reális képet alkotni a falu, a mezőváros életében betöltött szerepükről, tevékenységükről.⁹

Altalánosan elfogadott elv és gyakorlat volt ugyanis akkoriban Magyarországon, hogy mindenki taníthatott, aki birtokában volt a tanítandó ismereteknek. Tehát magasabb latin iskola, gimnázium, vagy ezek akár néhány osztályának elvégzése után bárki lehetett falusi tanító, jegyző. De egyszerűen úgy is, ha értelmes, okos gyermek lévén, tanítója mellett az évek során elsajátította mindazt a tudásanyagot, amelyre később, tanítósága, kántorsága, jegyzősége alatt szükségére lehetett.¹⁰

A vármegyei összeírások a tanító személyét a ludimagister, ludirector elnevezéssel illetik, de Karancsberényben 1770-ben Berkes Györgyöt már „Paedagogus parvulorum” (a kicsinyek tanítója)-ként említik. A felmérések nem nyújtanak információt a tanítók képzettségéről, iskolázottságáról, nyelvtudásáról. Egy részük valószínűleg ismerte a latin nyelvet valamilyen fokon, hiszen erre egyházbeli tevékenységük során szükségük volt. Magasabb iskolai végzettséget sejt-hetünk ott, ahol a tanító „literaturát”, „grammatikát”, a latin nyelv elemeit, „humaniorákat”, vagy más „vegyes tudományokat” oktatott. Egyedül a Gács városában tanító, s a morvaországi Olmoutzból való Szmrtsek Flóriánról jegyezték föl, hogy szlovák, német és magyar nyelven is tud tanítani.

A tanítók, a falusi papok legközvetlenebb munkatársaiként fontos szerepet tölthettek be a falvak életében, s így megbecsülésnek örvendhettek. Alapvető feladatuk volt, hogy mint kántorok, néhol mint egyházzolgák segédkezzenek a plébánosnak, lelkésznek a templomban és a templomon kívüli szertartásokban. Emellett jegyzők, harangozók, orgonisták voltak, az evangélikusok pedig előimádkozók is. Idejük nagy részét ezek a feladatok foglalták le, és sokszor csak másodrendű szerepet kapott a tanítás. Az összeírók is gyakorta a jegyzői tisztség viselését hangsúlyozták inkább, mint a tanítást.

A tanítót, mint a pap után a második frástudó embert a faluban, a földesúr, a falu közössége és a parasztok személyesen is fölkérték frásbéli ügyeik intézésére. A jegyzőség társadalmi rangja ennek következtében esetenként nagyobb is volt, mint a tanítóé. A 18. század második felében fölerősödött az egyházak részéről az a törekvés, hogy a falubeli tanítókat igyekeztek minél inkább a tényleges tanításra szorítani, s arra ösztönözték a falvakat, hogy együttesen, egy összegben fizessék ki a tanító járandóságát. Sajnos erőfeszítéseik nem sok sikerrel jártak.

A tananyag, a tanítás módja, a tanulók létszáma

A nógrádi falusi kisiskolák tanulóinak két fő tárgyük, az olvasás és az alapfokú frás mellett a számtan (aritmetika) elemeit is el kellett sajátítaniuk. Ez utóbbi azonban a parasztember számára csak a nélkülözhetetlen, minimális alapismereteket jelentette. Az ezeken kívüli tanulmányokat összefoglalóan vallási ismereteknek nevezhetjük, hiszen az imádkozás, a szentfrás-ismeret, a katekizmus, az ének – amely szenténekek tanulását jelentette –, mind a vallás nevelési céljait szolgálták.

Említést érdemelnek azok a nagyobb mezővárosi vagy falusi iskolák, ahol a tanító magasabb szintű ismeretekre oktatta növendékeit. Balassagyarmaton 1772-ben Haskó Antal a „humaniorák”, azaz a gimnázium felső osztályaiban tanulandó „poesis” és „rhetorica” előtanulmá-

nyait tanfította, amelyen tulajdonképpen az ehhez szükséges latin nyelv tanfítását kell értenünk. Turicska evangélikus tanfője, Baranyai Pál „literatura-ismeretet” tanfított. Füleken pedig 1770-ben Kiss Ferenc a tehetségesebb tanulókat ugyancsak a latin nyelv rejtelmeibe igyekezett beavatni. Megfigyelhetjük, hogy összeírásaink érdekes módon mindig sokkal részletesebben tüntetik föl az evangélikus tanfítók esetében a tárgyakat – lásd például: Turicska, Kálnó, Osgyán, Málnapataka, Uhorszka –, míg a római katolikus tanfítóknál ezek csaknem mindig az olvasásra, az írásra és a számolásra korlátozódnak. Ha ebből kiindulva azt feltételezzük, hogy a vármegye északi részén lévő evangélikus falvak tanfítói magasabb képzettséggel rendelkeztek, azt is feltételezhetjük, hogy ez a felvidéki evangélikus líceumok jótékony hatásának köszönhetően volt így.

A tanítás metódusáról nem vallanak az összeírások, Osgyánban csak azt tudhatjuk meg, hogy a rendes délelőtti és délutáni órákban tanulnak a tanulók. 1770-ben egyedül itt különítik el a fiúknak és a leányoknak tanfított tárgyakat annyiban, hogy a fiúknak számtant is tanfítottak. Gács városában reggel 7–10-ig háromszor olvastak, és háromszor ebédig, szerdán és szombaton pedig katekizmust tanultak. Gácsfalván is reggel 7-kor kezdődött a tanítás, itt délelőtt olvastak, délután pedig az írást gyakorolták a gyermekek. Feljegyezték, hogy az iskolaidőn kívül, szombaton katekizmust gyakorolnak. Kazáron 1770-ben Hetényi István tanfító a vikárius (püspöki helynök) utasításait követi a tanításban – tudhatjuk meg az összeírásból.

A tanulók létszáma igen változó volt, de megyénkben is általános jelenség, hogy a tanfítónak nincs kit tanfítania. Kivételesnek mondhatók az olyan nagy létszámú iskolák, mint Tamási, ahol 60, Turopolya, ahol 80, Dobrocs, ahol 54, Bercel, ahol 80 iskolába járó gyermeket jegyeztek föl. Az átlagos létszám 10–20 körül mozgott. A fiúk és lányok együtt tanultak, elkülönítésükről nem tudunk.

A felekezeti elkülönülés elve erősen érvényben volt a korszakunkbeli népiskolák esetében. Római katolikus iskolába gyakran jártak protestáns gyerekek, fordítva azonban ritkán fordult elő. Ezért is érdekes, hogy Lupocson az evangélikus tanfítóhoz jártak a római katolikus gyerekek is.

Az 1772-ben készült összeírásokban legtöbbször följegyezték azt is, hogy a tanfító honnan érkezett a faluba és mikor kezdte meg tevékenységét az adott helyen. Többségük nógrádi falvakból, vagy a környékből Pest, Heves, Gömör, Zólyom, Hont, Kishont, Borsod vármegyékből érkezett. Ritkán fordult elő, hogy távolabbról kerültek a vármegye falvaiba tanfítók. Például Kisterenyére Szilágyi Pál Mohácsról, Bussára Seregély Pál Debrecenből, Dobrocsra Koczjan János a Pozsony vármegyei Bazin szabad királyi városból érkezett. Általánosságban megállapíthatjuk, hogy átlagosan öt évnél is kevesebb időt töltöttek el a tanfítók egy helyen, és ritka kivételként említhetjük meg, hogy Rétságon a Nógrádról odaszármazott Alberti István 1772-ben már 37 éve, Kálnón Kovács János 24 éve, Poltáron Pokorádi Márton 39 éve volt tanfító.

A tanfítók jövedelmi viszonyai

A tanfítók jövedelmei több részből tevődtek össze. A római katolikusok esetében a stólapénz a keresztelekor, a házassulandók kihirdetésekor és a temetésekénél való közreműködéskor kapott pénzösszegből állt. Ehhez járult a párbéreként a jobbágy- és zsellércsaládoktól beszedett gabonamennyiség és pénz, amelyet néhol egy összegben jegyeztek föl az összeírók, néhol pedig a házaspároktól beszedett mennyiséget jelölték. Leggyakrabban 1/2 pozsonyi mérő búza és 10 dénár volt a párbér.

A falu vagy mezőváros közösségétől többféle élelmiszert is kaptak a tanfítók, húst, sót, vaj, sőt Karancsberényben évente még egy hízott disznót is.

A tanulók a tanfítónak általában egy forintot vagy annál kevesebbet fizettek negyedéves vagy havi részletekben. A téli fűtéshez tűzifát is kellett vinniük az iskolába. A tanfítók részesültek az évenkénti koledából is. Ez azt jelentette, hogy úrnapiján a plébános, a tanfító és a gyerekek végigjárták a hívek házait, ott egyházi énekeket énekeltek, majd a pap szólt a ház népéhez,

s végül mindezért kisebb-nagyobb pénzüsszeget kaptak, amelynek bizonyos része a tanítót illette meg.

A falu közössége mindig bevetett a tanító számára egy földdarabot őszi vagy tavaszi búzával, ezt az összeírásokban a „seminatura” szóval jelölték, amelyet az egyszerűség kedvéért az adattárban is így szerepeltetünk. A bevetett földterület nagysága településenként változott, általában pozsonyi mérőben, kilában vagy köbölben adták meg azt. Ha az egyes falvak adatait megvizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy a pozsonyi mérőt a kilával, a pozsonyi mérőt a köböllel, sőt esetenként mindhármat egymáshoz viszonyítva egyenlőnek tekintették. Ha a tanítónak saját kezelésben tartott földje is volt, azt külön följegyezték az összeírók, mint például 1772-ben Nagyorosziban.

Az evangélikus tanítók jövedelmeit az összeírások bővebben tárgyalják. Ennek egy részét itt is a stóla-jövedelmek tették ki. Magyarázatra szorulnak azonban azok az egyházi tevékenységek, amelyekben a tanító is közreműködött, természetesen inkább kántorként, s ezért a beszedett pénzből is részesült. „Cantatio”-kor a tanító a gyerekekkel énekelni ment a hívek házához, néhol a lelkész is velük ment. Általában a három nagyünnepen, vagyis Karácsony, Húsvét és Pünkösd idején, valamint Szent Gergely, Szent Márton és Szent Balázs napján mentek „kántálni”, s az ekkor összeszedett pénzből részesedett a tanító is. A „cantatio” rendszerint együtt járt a „hostiatio”-val, vagyis az újonnan sültött ostya széthordásával, amelyért szintén pénzt adtak a hívek. Az evangélikusoknál is szokásban volt a koleda, amelynek Lónyabányán 1/3-ad részét kapta a tanító. Az istentiszteletek és egyházi szolgálatok utáni adakozást „offertorium”-nak nevezték. Szokás szerint ezeknek is 1/3-ad részét kapta meg a tanító, kivéve a kereszteleési offertoriumot, amelyet teljes egészében megkapott, és a gyónáskor összegyűjtött pénzt, amelynek csak 1/6-a járt neki.

Sok evangélikus tanítónak volt kertje, rétje. Tamásiban gyümölcsöskertje és kenderföldje, Tossoncán káposztaföldje is volt. Seminaturát, vagyis bevetett szántóföldet kaptak az evangélikus tanítók is. A kezdtő tanulóktól rendszerint évente 8 garast, a felsőbb évesektől 17 garast és egy-egy csirkét kaptak.

A tanító házáról két kivételtől eltekintve nem esik szó az összeírásokban. Málnapatakán a tanító a „közház”-ban lakott, míg Osgyánban a hívek által fenntartott ún. iskolaházban.

Ha kántor, jegyző vagy orgonista is volt egyúttal a tanító, azért rendszerint külön fizetésben részesült.

Magyarországon a törökök kiűzése utáni évszázadban az egyházak iskolaszervező tevékenysége következtében létrejött falusi és mezővárosi kisiskolahálózat Nógrád vármegyében hasonlóan működött, mint az ország más területein. Az 1770–1772. években készült tanító-összeírásokból élénk rajzolódó kép azonban tovább pontosítható az egyházfelügyeleti látogatások, a canonica visitatio-k alkalmával készült jegyzőkönyvek adatainak feldolgozásával. Nógrád vármegye sajátosságát az evangélikus falvak, evangélikus tanítók nagy száma jelenti, s ezért az ismertetésre kerülő összeírások elsősorban ezekre vonatkozóan gazdagítják ismereteinket.

JEGYZETEK

1. Kosáry Domokos, Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1988. 21. p.
2. A kérdésről lásd: ifj. Barta János, A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg- és Hohenzollern monarchiában, Bp., 1982.
3. Ferge Zauza, Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága, Bp., 1976. (Neveléstudomány és társadalmi gyakorlat 4.) 32. p.
4. Nógrád Megyei Levéltár IV-1/a/5. 508–509. p.
5. Az összeírások megtalálhatók: Nógrád Megyei Levéltár IV-1/b. Közigyelési iratokból kigyűjtött összeírások gyűjteménye 7. Tanítók összeírása: öi.: 115–127.
6. Finácsy Ernő, Magyarországi közkutatás Mária Terézia korában, I. köt., Bp., 1899. 248. p.
7. Belitzky János, Nógrád megye története 896–1849., Salgótarján, 1972. 204. p.
8. Uo. 267. p.
9. Mészáros István, Az 1845 előtti hazai népoktatás-történetre vonatkozó kutatások néhány problémája = Magyar Pedagógia 1979/3. 296–316. p.
10. Mészáros István, Katolikus kisiskoláink 1714–1773 között = Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből, Bp., 1980. 59–85. p.

KÖZLÉSI ÚTMUTATÓ

Az összeírások adatait a történeti Nógrád vármegye járásain belül a helységek betűrendi sorrendjében közlöm. A helységnév után a ma Szlovákia területén lévő falvak szlovák neve következik, és ahol lehetséges volt, az egyes fliákat is jelöltem. Az egyes rovatokon belül az évszámok azokat az éveket jelzik, amelyekből az adatok származnak. A tanítók névváltozatait / jellel jelöltem, amely után a tanító más, a faluban betöltött funkcióinak jelölése következik betűjelekkel:

N = notarius, jegyző,

H = harangozó,

K = kántor,

O = orgonista,

P = praeceptor, előmádkozó.

Az ezután következő évszám, vagy időpont megjelölés azt jelzi, hogy az illető mikortól tevékenykedett az adott helységben; a zárójelben lévő helységnév pedig a tanító előző működési helyét.

A tanítók, és ahol lehetett a tanulók vallását rövidítve jelöltem:

rk = római katolikus,

ev = evangélikus,

ref = református.

A tananyagnál csak három tárgyat rövidítettem: o = olvasás, i = írás, sz = számolás, a többi tárgyat minden esetben kírtam.

A tanítók jövedelmei felsorolásánál használatos mértékegységeket kírtam magyar és latin nyelven is, egyedüli rövidítés a pm = pozsonyi mérő volt.

Mértékegységek

centenarius = mázsa, súlymérték. A 16. századi magyar mázsa 58,92 kg volt.

cubulus = űrmérték gabona mérésére, legelterjedtebb volt a kassai köből, amely 83 liter, a 17. század végén 125 liter volt. Továbbá a vetésmennyiségen alapuló szántóföld mértéke is. A 16. század második felétől a 19. század elejéig országosan elterjedt. Forrásunkban használatra arra enged következtetni, hogy nagysága megegyezett a kilával és a pozsonyi mérővel.

cumulus (foeni) = szénakazal, boglya.

currus (foeni) = szekér széna (máskor: plaustrum = szekér). A kaszáló területmértékéül szolgált. Az egy szekér szénát termő rétet a 18. században általában az egy kaszás (egy holdas) réttel tekintették egyenlő értékűnek.

cruciferus = krajcár, a Rajnai forint 1/60-ad része.

denarius = dénár, magyar dénár, a Magyar forint 1/100-át érő pénz, a 16–17. század legelterjedtebb váltópénze.

font = ld. libra

florenus = forint, Magyar forint, a dénár 100-szorosa.

grossus = garas, a Rajnai forint 1/5-ét a krajcár 3-szorosát érő pénz. A 18. század közepéig 4, majd 5,6 dénárral volt egyenértékű.

kila = űrmérték gabona mérésére. A Nógrád megyei kila azonos volt a pozsonyi mérővel. Továbbá a vetésmennyiségen alapuló szántóföld mértékegysége is. A 17. századtól elterjedt volt Pest, Hont, Nógrád, Heves és Veszprém vármegyéiben. Általában 1 kila azonos értékű volt 2 pozsonyi mérővel.

libra = font. Súlymérték, a 16. századtól a bécsi font volt a legelterjedtebb = 0,56 kg.

máriás = pénz, amely nevét az egyik oldalán lévő, a gyermek Jézust tartó Mária képről nyerte.

Német eredetű máriás tallért I. Lipót veretett először Magyarországon. A 20 krajcárt érő máriás huszas verése Mária Terézia alatt kezdődött.

media = iusta, icce, űtmérték, általában bor mérésére, többféle ismert: budai icce = 0,8484 liter, nagy magyar boricce: 1,2726 liter stb.
metreta Posoniensis = pozsonyi mérő, űrmérték gabona mérésére, 65,53 liter. Továbbá a vetésmennyiségen alapuló szántóföld mértékegysége is. A 17. század elejétől a 19. század első harmadáig az egész országban elterjedt volt.
orgia = öl, térfogatmérték.
poltura = általában a magyar dénár felét érő aprópénz.
tallér = birodalmi tallér (imperialis). A 17. század végén 2.1 Magyar forintot érő pénz.

FORRÁSOK

Maksay Ferenc: Urbáriumok XVI–XVII. század. Bp., 1959. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 7.)
 Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltárban és történeti forrástudományok 6.)

ADATTÁR

FÜLEKI JÁRÁS

BAGLYASALJA (Salgótarján filiája)

Tanító(k): 1772-ben a salgótarjáni tanító szolgál. Notárius: Fehér János rk. 4 éve. (Nógrád, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 18 pm búza, 4 Ft, 1/2 pm kenderföld, 18 szekér fa, 12 libra só, 1 media vaj, seminataura: 1 pm őszi és 1 pm tavaszi.

BÁNK

Tanító(k): 1770-ben Valentini István ev.

1772-ben Fábri István ev. (Rétság, Nógrád m.)

Tanulók száma: 1772-ben 26.

Tananyag: 1770-ben o, i; 1772-ben o, i. sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura: 8 köből és 30 pm búza;

1772-ben seminataura: 4 pm őszi, 4 pm tavaszi, 2 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza, tanulóktól 1 Ft.

BÁRNA (Cered filiája)

Tanító(k): 1770-ben és 1772-ben a ceredi tanító tanít ugyanazon fizetségért. Notarius: Bocsó Pál rk. 3 éve (Sóshartyán, Nógrád vármegye).

Tanulók száma: 1772-ben nincs tanuló.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a jobbágyoktól 1/2 pm búza, zsellérektől 1/2 pm, ez összesen 15 1/2 pm. 1772-ben a ceredi tanító kap 2 szekér fát, 1 szekér szénát. A notarius kap 7 1/2 pm búzát, 6 szekér fát, 1 szekér szénát. Seminataura: 2 pm őszi és 1 pm tavaszi.

BERZENEC (BREZNICKA)

1770-ben a falunak van notariususa.

1772-ben Prisztavok János bíró, Kaszás András és Gábor András jelentik, hogy a falunak nincs notariususa.

1772-ben a kálnói tanító szolgál.

BISZTRICSKA (BYSTRICKA)

1771-ben Csányi Tamás és Melyik János jelentik, hogy notariusuk van.

BOLGÁROM (BULHARY) (Sávolyi filiája)

1772-ben nincs notarius a faluban, a sávolyi tanító szolgál ugyanazon fizetségért.

BOLYK (BOL'KOVCE)

Tanító(k): 1770-ben Borbás István 3 éve.

1772-ben Danyi György rk. (Ecseg, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanuló.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/4 pm búza + 10 dénár, zsellérektől 1/8 pm búza + 5 dénár. Az anyaegyházból és a 4 filiából összesen kap 54 pm búzát és 21 Ft 60 dénárt. Seminatura: 8 pm kevert (mixta) búza, 4 szekér széna, 16 szekér fa, stólajövedelemből: temetés 20 dénár, szent szöveggel 30 dénár, szent énekkel 40 dénár, házasulandók kihirdetése 10 dénár, ebből összesen kaphat 6 Ft 30 dénárt. Koleda: 3 Ft 45 dénár.

1772-ben A tanulóktól évente 1 Ft + 1 szekér fa, 65 pm búza és 26 Ft. A parochiától 4 szekér széna, 8 szekér fa. Temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, házasulandók kihirdetése helybelieknek 10 dénár, idegeneknek (extraneusok) 20 dénár.

CERED

Tanító(k): 1770-ben és 1772-ben Kerekes József rk. 1766 (Görcsön, Baranya vármegye).

Tanulók száma: 1770-ben 8, 1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, jobbágyoktól 1 öl széna, ez összesen 1 szekérnyi. Anyaegyháztól 4 szekér fa, filiáktól 2-2 szekér. Jobbágyoktól 3/4 pm búza, zsellérektől 1/4 pm, ez összesen 36 1/2 pm. Stólából: gyermek temetése 20 dénár, felnőtt temetése 40 dénár. A koleda 1/3 részét kapja, amely nem tesz ki 1 Ft-ot.

1772-ben a jobbágyoktól 3/4 pm búza + 1 öl széna, zsellérektől 1/4 pm búza, 4 szekér fa. Mint notarius 1 szekér szénát, 2 pm zabot kap. Tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

CSÁKÁNYHÁZA (CAKANOVCE)

Tanító(k): 1772-ben a fülekpüspöki tanító tanít. Notarius Paál József ortodox vallású, Szt. György nap óta. (Váraszó, Heves vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 14 pm búza, 14 libra só, 3 Ft 13 garas, 2 szekér széna, 14 szekér fa, tanulóktól 1 Ft.

CSEHBRÉZÓ (CESKÉ BREZOVO) (Poltár filiája)

Tanuló(k): –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben a tanulóktól évente 10 garas + 1 szekér fa, a községtől 8 Ft. Cantatio: Szt. György és Szt. Balázs napkor, offertorium Karácsonykor, Húsvétkor és Pünkösdkor van.

Megjegyzés: 1771-ben Laurintz János bfró, Bancso Pál, Hronecz Pál, Bartó Mátyás jelentik, hogy nemes Ondrejovics Mihály két éve a notariusuk, a gyermekeket tanítja és előimádkozni is szokott.

FÜLEK (FILAKOVO) (oppidum)

Tanító(k): 1770-ben Kiss Ferenc rk.

1772-ben Karpinszky János rk. K (Putnok, Gömör vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 16.

Tananyag: 1770-ben a tanulók egy részének o-t és i-t tanít magyar és latin nyelven, másik részük most kezdte az iskolát, ezeknek katekizmust tanít.

1772-ben o, i, sz-t is, ha van kinek.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a fülekiektől évente kap 20 pm kevert (mixta) búzát, 25 szekér fát, 1 szekér szénát. Negyedévenként a tanulóktól 25 dénár. Egyszerű temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, a házasulandók kihirdetése 10 dénár, ebből összesen 5 Ft 60 dénár. Koleda 2 Ft 5 dénár.

1772-ben a tanításért 17 Ft-ot kap, a kántorságért 20 Ft-ot és 24 pm búzát. A notarius ebben az évben Sárközi János akinek fizetsége 12 Ft és 12 pm búza.

FÜLEKKOVÁCSI (FILAKOVSKÉ KOVÁCE)

Tanító(k): 1772-ben Putnoky Sámuel rk., N, 4 éve (Losonc, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben fiúk nincsenek, csak leányokat tanít.

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 10 pm búza, 2 Ft, 1 szekér széna.

FÜLEKPÜSPÖKI (BISKUPICE)

Tanító(k): 1770–1772-ben Dobraviczky Baltazár, ortodox, 9 éve. (Fülek, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 8, de nyáron csak 1.

Tananyag: 1770-ben o, 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/2 pm kevert (mixta) búza + 15 dénár, zsellérektől 1/4 pm + 7 1/2 dénár, a három filiából kap összesen 10 pm búza, 21 Ft, 4 szekér széna, 12 szekér fa. Stóla-jövedelme: temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, ez 6 Ft-ot tesz ki, házasulandók kihirdetése 10 dénár ez összesen 1 Ft 10 dénár, tanulóktól 1 Ft.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 pm búza + 15 dénár, zsellérektől 1/4 pm búza + 7 1/2 dénár, temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, notariusként a négy falutól összesen kap 4 szekér szénát, 12 szekér fát.

GALSA (HOLIŠA) (Bolyk filiája)

Tanító(k): 1772-ben Filo János rk., N, 32 éve. (Fülekpüspöki, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 10 pm búza, 2 szekér széna, tanulóktól 1 Ft, seminatura: 2 pm őszi és 2 pm tavaszi.

GARÁB

1772-ben a kálnói tanító tanít.

HIDEKGÚT (STUDENÁ) (Cered filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben a ceredi tanító tanít.

Tanulók száma: –

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1 1/2 pm búza, zsellérektől 1/2 pm, összesen 15 pm.

1772-ben mint notarius kap 2 szekér fát, 1 öl szénát, 2 pm zabot.

HOMOKTERENYE (Kazár filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Dudkovics/Dutkovitz János, H, 4 éve. (Felső-Micsina, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 9.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz-ra nincs kit, mert ritkán járnak iskolába a gyerekek.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 32 pm kevert (mixta) búza, 8 pm zab, 3 Ft, 1 pm kenderföld, 1 szekér széna, 12 szekér fa. Stólaból évente 1 Ft 40 dénár. Koleda 1 Ft, tanulóktól 1 Ft

1772-ben 4 Ft, a községtől évente 30 pm búza, 3 Ft, 1 szekér széna, 13 szekér fa.

HRADISTYA (HRADIŠTE) (Uhorszka filiája)

Tanító(k): 1770-ben Notarius és praeceptor van.

1772-ben Kobilicz János ev., 13 éve tanító. (Hrboltova, Liptó vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12 fiú, 14 leány, ev.

Tananyag: 1770–1772-ben o, ének, imádkozás, katekizmus.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 12 köből seminatura, 6 Ft, tanulóktól 8 garas + 1 öl fa.

1772-ben 12 pm seminatura, 6 Ft, tanulóktól 8 garas + 1 öl fa.

Megjegyzés: 1771-ben Pirga János bíró, Kepenya Mihály és Bankó Mátyás jelentik, Koberecz János egy éve, Krupicza János halála óta notarius, a gyermekeket oktatja, előimádkozni szokott.

KÁLNÓ (KALINOVO)

Tanító(k): 1770–1772-ben Kovács János ev., 24 éve. (Bradnó, Gömör vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 23 fiú, 9 leány.

Tananyag: 1770-ben o, i, ének, sz, imádkozás, latin nyelv elemei és kegyes tudományok.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól évente 1/4 kila búza + 1 garas, zsellérektől, akiknek szántóföldjük van 2 garas, orgonálásért: 4 kila búza; évente 4 cantatio, egyszerű temetés 4 garas, szent beszéddel 8 garas, ősszel a hívők 4 kila búzát vetnek neki, rétje 4 szekér szénát termő, az évi offertóriumok 1/3 részét kapja, a keresztelési offertóriumot egészében, Háromkirályok ünnepén a gyűjtés 1/3-át kapja, hostiatio is van. 8 szekér tűzifa, a tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

1772-ben a jobbágyoktól (a filiákból is) 1/4 pm búza + 1 garas, zsellérektől 2 garas, orgonistaként 4 pm búzát kap. Seminatura: 8 pm tavaszi és 8 pm őszi, az offertóriumokból részesedést kap, a keresztelési offertóriumot egészében, a karácsonyi hostiatiokor 3 szekér széna és 1 szekér sarjűszéna, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, a három nagyünnepen és Szt. Márton, Szt. Balázs, Szt. György napkor cantatio van, a lelkész a saját fizettségéből 12 pm (búzát) ad a tanítónak.

KALONDA (KALONDA) (Rapp filiája)

1772-ben nincs tanítója, a rappi tanító szolgál ugyanazon fizetségért.

KARANCSALJA (Karancseszi filiája)

Tanító(k): 1770-ben Notarius Bartha János.

1772-ben a karancseszi tanító szolgál, notarius Petrányi György. (Prividia, Nyitra vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 1 legista (olvasó).

1772-ben fiúkat és leányokat tanít.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 10 kila búza, seminatura: 4 kila őszi- 4 kila tavaszi búza, jobbágyoktól, akiktől lehet 1 szekér széna, a tanításért 1 Ft.

1772-ben a házzal rendelkező jobbágyoktól 1/4 pm búza, a házatlanoktól 1/8 pm, 2 Ft, seminatura 2-2 pm őszi-tavaszi, tanulóktól 1 Ft.

KARANCSBERÉNY (Karancseszi filiája)

Tanító(k): 1770-ben Berkes György „Notarius et paedagogus parvalorum”.

1772-ben a karancseszi tanító tanít 1771 óta.

Tanulók száma: 1770-ben 4 rk.

Tananyag: 1770-ben az ábc-t tanítja.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 15 kila búza, 2 Ft, 2 media vaj, 1/2 kila lencse, 8 szekér fa, évente egy hízott disznó, 1 szekér széna, a tanulóktól 15 dénár.

KARANCSLAPUJTÓ (Karancseszi filiája)

(1770-ben Karancslapujtó és Karancsapátfalva együtt szerepel)

Tanító(k): 1770-ben Mikovics József, N.

1772-ben Jakab Márton rk., N, K. Szt. György nap óta. (Kisterenye, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 3 fiú, 4 leány.

Tananyag: 1770-ben az ábc-t tanítja.

1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 16 kila búza, 8 szekér fa mindkét faluból, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 pm búza + 10 dénár, zsellérektől 1/4 pm búza + 5 dénár, 12 szekér fa, egyszerű temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár. Házasulandók kihirdetése 10 dénár, idegeneknek (extraneusok) 20 dénár.

KAZÁR

Tanító(k): 1770-ben Hetényi István.

1772-ben Foltinyi József rk., 2 éve.

Tanulók száma: 1770-ben 10 rk, mindkét nembeliek.

Tananyag: 1770-ben az előírt norma szerint tanít, a vikárius úr által előírt metódust követi itt és a filiákban is.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 21 pm kevert (mixta) búza, 2 Ft 12 dénár, 1 kis szekér széna, 16 szekér fa, 1 pm kenderföld. Stólajövedelem: egyszerű temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, összesen 2 Ft. Tanulóktól 1 Ft évente. Koleda 15 dénár.

1772-ben 50 pm búza, 10 Ft, 3 szekér széna, 16 szekér fa. A szülők nem taníttatják gyermekeiket, ezért nem fizetnek.

KISTERENYE

Tanító(k): 1770-ben Pap Mihály rk.

1772-ben Szilágyi Pál rk. (Mohács, Baranya vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 3 rk, de télen több szokott lenni.

Tananyag: 1770-ben ábc-t tanít az olvasásig, katekizmus.

1772-ben o, i, sz-t is tanítana, ha lenne kinek.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben házaspároktól 1/2 pm kevert (mixta) búza + 10 dénár, ez összesen 65 pm és 13 Ft. 1 szekér széna, 6 szekér fa, seminatura: 4-4 pm őszi-tavaszi, tanulóktól 1 Ft és 1 szekér fa. Stólából: 3 Ft 40 dénár. Koleda 2 Ft 5 dénár.

1772-ben seminatura 4 pm, házaspároktól 1/2 pm búza + 10 dénár, tanulóktól évente 1 Ft.

KORNA (KRNA) (Uhorszka filiája)

Tanító(k): 1770-ben Schwartner János N, P.

1772-ben Passuth János N, 1770. (Héthárs, Sáros vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 8 fiú, 2 leány.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 7 köből búza, 4 szekér fa, tanulóktól 8 garas + 1 szekér (plaust-rum) fa.

1772-ben 8 pm búza, 3 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Varga János bfró és Vihrabács János jelentik, hogy Passuth János halála után, ettől az évtől Schwatner János tanít és előimádkozni is szokott. (A neveket valószínűleg felcserélte az összeíró!)

1772-ben a notarius feladata a currentaliák és más levelek olvasása.

LOSONCAPÁTFALVA (OPATOVÁ)

1771-ben Bartal János bfró, Rész János és Szabó Pál jelentik, hogy Barkács János a notarius és tanító a faluban.

MÁLNAPATAKA (MÁLINEC) (Osgyán filiája)

Tanító(k): 1770-ben Kutni János p. N.

1772-ben Paulinyi János ev. (Riba, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 40 fiú, 20 leány, ev.

Tananyag: 1770-ben olvasás alapjai, o, i, sz, ének, imádkozás, katekizmus.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben szállása a „közház”-ban van. Évente 10 Ft-ot kap. Seminatura: 14 kila, kenderföld 1/2 kila, egy szekér széna. A kezdő tanulóktól 18 kr, az olvasóktól 30 kr, ezenkívül fejenként 1 kakast és 1 szekér fát adnak a tanulók.

1772-ben mint tanító és notarius évi 10 Ft-ot kap. Seminatura: 14 pm, kenderföld 1/2 pm, 1 szekér széna. Tanulóktól évente 18 kr + 1 szekér fa + 1 kakas.

Megjegyzés: 1771-ben Mázor Pál bfró és Mézes György jelentik, hogy Kutni János notarius a múlt június hónapban meghalt, a tanító Paulinyi János lett, aki előimádkozni is szokott.

MLÁGYÓ (MLÁDZOVO) (Turicska filiája)

Tanító(k): 1772-ben a turicskai tanítóhoz küldik gyermekeiket az itteniek.

Tanulók száma: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben a turicskai tanító kap a jobbágyoktól 1/4 pm búzát + 5 dénárt, a falutól 3 boglya (cumulus) szénát és 3 szekér fát.

Megjegyzés: 1771-ben Budinecz János bfró és Képes Pál jelentik, hogy a faluban notarius van.

MULYADKA (MULKA) (Rapp filiája)

1772-ben nincs tanítója, a rappi tanító szolgál ugyanazon fizetségért.

NAGYDARÓC (VELKÉ DRAVCE) (Osgyán filiája)

Tanító(k): 1772-ben Pataky Ferenc rk. 10 éve. (Nógrád vármegyei) (Az anyaegyházban is ő a tanító.) Notarius Télek János 11 éve.

Tanulók száma: 1772-ben a rimaszombati katolikus iskola megindulása óta nincsenek tanulók, itt tehát nincs is szükség tanítóra, nem lenne okos dolog egy koldusból kettőt csinálni.

A notarius jövedelme 1772-ben 11 pm búza, 7 Ft, 2 szekér széna.

NAGYFALU (VELKÁ VES) (Kálnó filiája)

1770-ben a notarius egyben praeceptor és tanító is, mindkét tisztségért fizetséget kap.

1771-ben Motoska János bfró, Lőrintzik János és Lőrintzik András jelentik, hogy Polonkai János a notarius két éve, a gyermekeket is ő tanítja.

1772-ben nincs notariusuk, a kálnói tanító szolgál.

NEMTI

Tanító(k): 1772-ben Agócs Mátyás rk. 1760. (Becske, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 1.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminatura 2 pm tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza + 10 dénár, tanulóktól 1 Ft.

NOVÁK (Kazár filiája)

Tanító(k): 1770-ben Béres Mátyás H.

1772-ben Szepessi János rk. 6 éve. (Szendrő, Borsod vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől 34 pm kevert (mixta) búza, 4 Ft, 1 pm kenderföld, 1 szekér széna, 19 szekér fa, tanulóktól 1 Ft. Stólajjövedelem: 2 Ft 20 dénár, koleda 1 Ft 60 dénár.

1772-ben a községtől 40 pm búza, 6 Ft 50 dénár, 1 szekér széna.

NYITRA (NITRA NAD IPL'OM) (Bolyk filiája)

Tanító(k): 1772-ben Csillám János N. (Arló, Borsod vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 12 pm búza, 1 Ft 50 dénár, 2 szekér széna, seminataura: 2 pm őszi és 2 pm tavaszi.

ÓBÁST (STARÁ BÁŠTA)

Tanító(k): 1772-ben az egyházasbásti tanító szolgál. A notarius Horváth János rk. Szt. György nap óta. (Gyöngyös, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben az egyházasbásti tanítónak jobbágyoktól 3/4 pm búza + 1 ligatura (öl) széna, ami összesen 1 szekeret tesz ki, 4 szekér fa, nagyobb temetés 40 dénára, egyszerűbb temetés 21 dénár.

A notariusnak 12 pm búza, 1 Ft 70 dénár, 6 szekér fa, jobbágyoktól 2 fej káposzta, 20 kéve kender.

OSGYÁN (OZDIN)

Tanító(k): 1770-ben Messerschmid András ev., K, P.

1772-ben Lánt Sámuel ev. két éve. (Lipcse, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 24 fiú, 9 leány, ev.

Tananyag: 1770-ben fiúknak tehetségük szerint o, ének, imádkozás, katekizmus, sz; leányoknak: o, ének, imádkozás, katekizmus. A rendes délelőtti és délutáni órákban van tanítás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben az iskola házában lakik, amelyet a hívők tartanak fenn. Gyümölcsöskertje és hozzá faiskolája van. Rétjét, amely 3 szekér szénát ad, de sarjút nem, a hívők gondozzák. Két nyomásban 6-6 kilányi szántóföldjét és 1/2 kilányi kenderföldjét a hívők művelik. Az anyaegyház és a filiák lakosaitól 3 kr-t kap. A telkes jobbágyoktól 1/4 kila őszi búzát, zsellérektől 1/8 kilát kap. Temetés énekléssel 12 kr, szent beszéddel 18 kr. Az ünnepi offertóriumok 1/3 részét kapja, a keresztelési offertóriumot egészében, a gyónási pénz 1/6 részét, 8 szekér fa. Az olvasó és az alsóbb éves tanulóktól 15 kr + 1 szekér fa. Ezen kívül kakasokat és tyúkokat is adnak a lakosok.

1771-ben földje van két nyomásban 6 pm őszi – 6 pm tavaszi. 3 szekér széna, a hívőktől 3 kr. Telkes jobbágyoktól 1/4 pm búza, zsellérektől 1/8 pm. Tanulóktól 18 kr + 1 szekér fa. Kenderföldje 1/2 pm.

PERSE (PRŠA) (Sávoly filiája)

1772-ben nincs notarius a faluban, a sávolyi tanító szolgál ugyanazon fizetségért.

PILIS (PLEŠ) (Rapp filiája)

Tanító(k): 1770-ben Horváth János N.

1772-ben A rappi tanító tanít, notariusuk Hegyessi Ferenc rk., Szt. György nap óta szolgál. (Nagyoroszi, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 2.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a notarius 16 kila búzát, csizmára 5 máriást, sóra 1 Ft-ot kap.

PINC (PINCINÁ) (Bolyk filiája)

Tanító(k): 1772-ben Újvári Ádám nemes rk., 26 éve. (Mahomfa, Zala vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben leányokat tanít.

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 14 pm búza, 3 Ft, 2 szekér széna, tanulóktól 1 Ft.

POGONY (Cered filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben a ceredi tanító szolgál ugyanazon fizetségért. A notarius Paál Gáspár rk. Szt. György nap óta. (Alsó-Palojta, Hont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i, sz-ra nincs kit tanítani.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1 1/2 pm búza, zsellérektől 1/2 pm, ez összesen 18 pm.

1772-ben a notariusnak seminatura 2 pm őszi, 2 pm tavaszi, 14 szekér fa, 2 szekér széna, 13 pm búza, 13 libra só, 5 Ft 28 1/2 dénár, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa. A ceredi tanítónak szekér fa, 1 szekér széna.

POLTÁR (POLTÁR)

Tanító(k): 1770–1772-ben Pokorádi Márton ev. N 1733. (Válykó, Kishont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben katekizmus, imádságos énekek.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a többi tanítóhoz hasonló fizetséget kap.

1772-ben jobbágyoktól 1/6 pm búza, tanulóktól évente 3 máriás.

RAGYOLC (RADZOVCE)

Tanító(k): 1772-ben a fülekpüspöki tanító tanít. A notarius Reczky Máté rk. 4 éve. (Somoskő, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 4 pm búza.

RAPP (RAPOVCE)

Tanító(k): 1770-ben Csillám János N (Kalondán is szolgál).

1772-ben Kiss Ferenc rk. (Fülek, Nógrád vármegye)

Tanulók száma:

Tananyag: 1770-ben o, i, sz-t a gyermekek hiánya miatt nem tanít.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben telkes jobbágyoktól 1/2 kila búza + 2 garas, zsellérektől 1/4 kila + 1 garas. Minden falu – Rapp, Pilis, Terbeléd, Kalonda – 2 szekér szénát ad. A rappi notariusságért kap 3 szekér fát és 15 garast. A kalondai notariusságért 8 garast.

1772-ben telkes jobbágyoktól 1/2 pm búza + 2 garas, zsellérektől 1/4 pm búza + 1 garas, 4 szekér széna, tanulóktól 1 Ft.

RÓNYA (ROVNANY) (Turicska filiája)

Tanító(k): 1772-ben a turicskai tanítóhoz küldik gyermekeiket.

Tanulók száma: –

Tananyag: ld. Turicska

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben a turicskai tanító kap a jobbágyoktól 1/4 pm búzát + 5 dénárt, a falutól 4 boglya (cumulus) szénát 4 szekér fát.

Megjegyzés: 1771-ben Vasas András bfró, Kovács Ferenc és Pócsa János jelentik, hogy a faluban Márkus Márton a notarius, tanít és előmádkozni szokott.

SALGÓTARIÁN

Tanító(k): 1770–1772-ben Fábián Ignác rk., N. O, 6 éve. (Dorogháza, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10, mindkét nembeliek.

Tananyag: 1770-ben abc, katekizmus.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben az anyae gyházból és az öt filiából, ahol kántor is, kap összesen

15 pm kevert (mixta) búzát és 10 Ft-ot. Tanulóktól 1 Ft, 30 szekér fa. Stólajövedelem: temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, ez együttesen 8 Ft, a házasulandók kihirdetése 90 dénár. Koleda 2 Ft 60 dénár. 1772-ben tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, mint notarius, kántor és orgonista kap a jobbágyoktól 1/2 pm búzát + 10 dénárt, ezenkívül 4 szekér széna, seminatura 4 pm tavaszi, temetés 20 dénár. Az anyaegyházban és a filiákban is szolgál ezért a fizetségért.

SÁVOLY (SÁVOL)

Tanító(k): 1770–1772-ben Longa/Langa Antal rk., 10 éve. (Gyöngyöspata, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanulója.

1772-ben fiúkat és leányokat tanít, ritkán járnak iskolába.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben házaspároktól 1/4 pm kevert (mixta) búza + 10 dénár. Az anyaegyházból és az öt filiából összesen 62 pm búza, 24 Ft 80 dénár, 6 szekér széna, 24 szekér fa, 2 nagy media vaj. Egyszerű temetés 20 dénár, szent énekkel 40 dénár, házasulandók kihirdetése 10 dénár. Évente a stólából összesen 4 Ft 80 dénár. Koleda 3 Ft 15 dénár. 1772-ben házaspároktól 1/4 pm búza + 15 dénár, tanulóktól havonta 7 2/3 dénár + évente 1 szekér fa.

SOMOSÚJFALU (Salgótarján filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Zborovszky László N, P, 2 éve. (Eger, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12 rk. mindkét nembeli.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben mint notarius kap 14 pm búzát, 2 Ft-ot, 6 szekér fát. Tanulóktól 1 Ft. A faluban a tanítás körülményein nincs lehetőség javítani.

1772-ben 17 pm búza, 5 Ft, 3 pm zab, 2 media vaj. Tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

SÓSLEHOTA (SLANÁ LEHOTA) (Poltár filiája)

1770-ben közös notarius és praeceptora van Csehbrezó és Zelene filiákkal. 1771-ben Kolinár Tamás, Kolinár Jakab és Czernyik János jelentik, hogy notariusuk van.

SZELE (Kazár filiája)

Tanító(k): 1770-ben Kovács István.

1772-ben a kazári tanító tanít, notarius Kovács István, 5 éve. (Léva, Bars vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10 rk.

1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 18 pm kevert (mixta) búza, 1 Ft 60 dénár, 1 szekér széna, 6 szekér fa, stólából 60 dénár, koleda 50 dénár, tanulóktól 1 Ft.

1772-ben 14 pm búza, 1 media vaj, 1 Ft 70 dénár, 1 pm élelem.

SZINÓBÁNYA (CINOBAÑA)

Tanító(k): 1770–1772-ben Corbini János ev., 4 éve. (Boczábánya, Liptó vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 22 fiú, 14 leány.

Tananyag: 1770-ben o, ének, imádkozás, sz, katekizmus.

1772-ben o, i. sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminatura 3 nyomásban 3 köből, a falusiak jóakaratából szénát is kap. Jobbágyoktól 1/4 pm búza, szellérektől ennek a fele. Kisebb tanulóktól 8 garas, nagyobbaktól 10 garas és egy poltura. Tűzifát a tanulók szoktak hozni. Egyszerű temetés 3 garas, nagyobb temetés 8 garas. Cantatio négyszer van évente, hostiatio háromszor az ünnepek alkalmából, offertórium is háromszor szokott lenni, ennek 1/3 részét kapja.

1772-ben az első tanulóktól évente 8 garas, azaz havi 2 kr, a felsőbb évesektől évente 3

máriás, azaz havi 4 kr, vagy 1 garas. Egésztelkes jobbágyoktól 1/4 pm búza vagy árpa, féltelkesektől 1/8 pm. Seminatura: 3 nyomásban 3 köbölnyi, amelyet a lakosok művelnek. Az éneklésért házanként krajcárt, vagy polturát kap. Advent idején hostiatio van. Az évi 3 nagyünnepen és háromkirályok ünnepén offertórium szokott lenni, amelynek 1/3 részét kapja meg.

TARNÓCZ (Litke filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Mezey György litkei tanító, N, 33 éve. (Léva, Bars vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 7.

Tananyag: 1770-ben o, katekizmus.

1772-ben o, i.

Tanuló(k) jövedelme: 1770-ben notariusként kap 9 pm kevert (mixta) búzát, 1 szekér szénát, 12 szekér fát, seminatura: 2 pm őszi, tanulóktól 50 dénár.

1772-ben 9 1/2 pm búza, 1 szekér széna, 8 szekér fa, tanulóktól 1 Ft.

TERBELÉD (TREBELOVCE) (Rapp filiája)

Tanító(k): 1772-ben a rappi tanító tanít. A notarius nemes Vizoviczky Pál özvegye Ferencz Borbála rk. 14 éve. (Bolyk, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben leányokat olvasásra tanítja.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 8 pm búza, tanulóktól 1 Ft.

TOSSONCA (TOCNICA) (Támási filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Bubinka János N. (Kraszkov, Kishont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 7.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus, anyanyelv elemei.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben mint notarius 3 Ft-ot kap. Tanulóktól 15 garas + 1 szekér fa. Egésztelkes jobbágytól 1/2 kila búza, féltelkestől és zsellértől 1/4 kila. Seminatura: 3 kila, 1 szekér széna, jobbágyoktól évente 1 szekér fa, cantatio háromszor van évente. Kenderföldje és káposzta földje is van.

1772-ben mint notarius 3 Ft-ot kap. A tanulóktól évente 15 garas + 1 szekér fa. Egésztelkes jobbágytól 1/4 pm búza, zsellérektől 1/4 pm búza, 1 szekér széna, seminatura: 3 pm őszi és 3 pm tavaszi.

Megjegyzés: 1771-ben Ivanis Mihály bfró, Galát János és Galát István jelentik, hogy Bubenka János 2 éve notarius a faluban, gyermekeket tanít és előimádkozni is szokott.

TURICKSKA (TURICKY)

Tanító(k): 1770-ben Szép János.

1772-ben Baranay Pál ev., N. (Tötskelecsény, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 13 fiú, 7 leány.

Tananyag: 1770-ben o, ének, szépfírás és rajzolás, a vallás elemei, irodalomismeret, szentírásismeret.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben földje nincsen, kap 1/2 szekér szénát, a falubeli jobbágyoktól 1/4 köböl búza + 5 dénár, zsellérektől 1/4 köböl búza, stólajjévedelme: közepes temetés énekekkel 30 dénár, temetés harangozással 10 dénár, különleges temetés énekekkel 40 dénár, harangozás 10 dénár, az évi offertóriumok 1/3 részét kapja, a kereszteleési offertóriumot egészében, az áldozáskor gyűjtött pénz 1/6 részét, cantatio és hostiatio négyszer van, a tanulóktól évente 1 Ft + 1 szekér fa + 1 csirke, ezenkívül széna: Turicska – 4 kéve, Mlágó – 3 kéve, Rónya – 4 kéve. Tűzifa: Turicska – 4 szekér, Mlágó – 3 szekér, Rónya – 4 szekér. 1772-ben tanulóktól évente 1 Ft (havi 4 kr-tól 1 garasig) + 1 szekér fa + 1 kakas, földje 1 1/2 pm nagyságú, rétje 1 szekér szénát adó, jobbágyoktól évente 1/2 pm búza + 5 dénár, a

falutól 4 boglya (cumulus) széna és 4 szekér tűzifa cantatio és hostiatio négyszer van éven-
te, az évi 3 nagyünnepen és Háromkirályok ünnepén az offertóriumok 1/3 részét kapja, a
keresztelési offertóriumot egészében, temetés 10 dénár, harangozással 30 dénár, Advent
idején segédkezni szokott.

Megjegyzés: 1770-ben a tanító az iskola épületében lakik, amelyet az egyház gondoz a kertjével
együtt.

UHORSZKA (UHORSKÉ)

Tanító(k): 1770-ben Kóczian János.

1772-ben Szenyitzky János, 1772. márc. 1. óta. (Rimabrezó, Kishont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 2 fiú, 6 leány, ev.

Tananyag: 1770-ben o, ének katekizmus, grammatika, délelőtt és délután is van tanítás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a falu belső részén két földcskéje van, 5-5 köbölnyi nagyságú-
ak. A tanítványok végzik a vetést és más mezei munkákat is. Három rétje van, az egyiket
„rectorka”-nak hívják és 3 szekér szénát ad, a másik neve „dielik pod nrazom”, egy szekér
szénát ad. Konyhai növényeknek és gyümölcsöknek való kertje kettő van, az iskolánál és a
templomnál.

Uhorszka – 4 szekér fát, Hradistya – 3 szekér fát, Korna – 3 szekér fát ad. Mindehárom köz-
ség lakóitól 1/4 köből búza + 1 poltura. Első éves tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa + 1 csir-
ke, másodévesektől 12 garas + 1 szekér fa + 1 csirke, felső évesektől 1 Ft + tűzifa + 1
csirke. Egyszerű temetés 4 garas, különleges temetés 6 garas.

1772-ben a lakosoktól 1/4 pm őszi búza + 1 garas, a tanulóktól évente 8 garas + 1 szekér fa.

VECSEKLŐ (VECEKLOV)

Tanító(k): 1772-ben nincs tanítója, az egyházasbásti tanító, Kovács Ferenc rk., tanít 13 éve.

Tanulók száma: 1772-ben most nincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben jobbágyoktól 3/4 pm búza, 3 szekér fa, a jobbágyoktól 1 ligatura
(öl) széna, ami összesen egy szekérnyi, nagyobb temetés 40 dénár, egyszerűbb temetés 20
dénár.

VIDEFALVA (VIDINÁ) (Támási filiája)

Tanító(k): 1771–1772-ben Tessaris Tamás ev. N.

Tanulók száma: –

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, 1 szekér széna, mint notarius kap
a jobbágyoktól 1/2 pm búzát, a zsellérektől 1/4 pm búzát.

Megjegyzés: 1771-ben Herényi László bíró, Antal János, Holub János jelentik, hogy Tessaris
Tamás 14 éve notarius a faluban, tanít, eldímádkozni szokott és a temetéseknél segédkezik.

VIZSLÁS (Kazár filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Kolosy/Kalosay Antal N, H, 5 éve. (Szécsény, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 4.

1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 9 pm búza, 60 dénár, 9 szekér fa, tanulóktól 1 Ft.

1772-ben 9 pm búza, 1/2 pm kenderföld, seminatura: 1 pm őszi, 1 kéve széna, 18 szekér fa,
90 dénár.

ZAGYVA (Salgótarján filiája)

Tanító(k): 1772-ben a salgótarjáni tanító szolgál. Notarius Berkes György rk, 2 éve. (Szöllös,
Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1772-ben 16 pm búza, 2 Ft, 1 media vaj, 1/4 media lencse, 1/4 media bab, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

ZELENE (ZELENÉ) (Poltár filiája)

Tanítók(k): 1770-ben közös notariusus és praeceptor van Csehbrézó és Sóslehota filiákkal.

1772-ben Boros Pál 8 éve (helybeli).

Tanulók száma: –

Tananyag: –

Tanítók(k) jövedelme: 1772-ben 10 pm búza, házaspároktól 2 Ft, 8 libra só, 1 szekér széna, seminatura 2 pm őszi.

LOSONCI JÁRÁS

ABELOVA (ÁBELOVÁ)

Tanítók(k): 1770–1772-ben Hlobesty/Hlobeczy János ev. (Felső-Tiszovnyik, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10 ev.

Tananyag: 1770-ben i, sz, ének, katekizmus, a rendes órákban tanít.

1772-ben o, i, sz.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben a jobbágyoktól 1/4 kila búza + 1 garas, zsellérektől 1 garas, orgonálásért 2 köből búza (a filiáktól is), 4 szekér fa, notariusságért a községtől 2 köből búza, tanulóktól 10 garas + 1 szekér fa, filiáktól: jobbágyoktól 1/6 köből búza + 1 garas, zsellérektől 1 garas, 1 szekér széna.

1772-ben 4 kila búza, 4 kila árpa, 8 kila zab, jobbágyoktól 1 manipulum (kéve) búza, zsellértől 5 dénár, offertóriumok 1/3 részét, a gyónási pénz 1/6 részét, keresztelési offertóriumot egészében kapja, temetés 7 poltura, tanulóktól 50 dénár + 1 szekér fa, 1 szekér széna, hostiatio szokásos módon.

ALSÓSZTREGOVA (DOLNÁ STREHOVÁ)

Tanítók(k): 1770–1772-ben Sidlay Dániel ev, N, O. (Felső-Ruttka, Túróc vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 18 ev.

Tananyag: 1770-ben olvasás a kezdetektől a nyelvtanig, ének.

1772-ben o, i, sz.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 6 köből búza, seminatura: 2 nyomásban 1 kila, 2 szekérnyi rét, karácsonykor hostiatio, temetés 20 dénár, egyszerűbb temetés 10 dénár, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

1772-ben az anyaegyház és a filiák jobbágyságaitól 1/6 kila búza, seminatura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, 4 cantatio (itt és a filiákban, offertóriumok 1/3 része, felnőtt temetése 4 garas, gyermek temetése 2 garas.

ALSÓ-TISZOVNYIK (DOLNY TISOVNIK) (Turopolya filiája)

Tanítók(k): 1770-ben Jámbor Pál ev, P, N.

1771-ben Gubanik György ev, N. (Szt. György nap óta tanító)

Tanulók száma: 1770-ben 8.

Tananyag: 1770-ben o, ének, imádkozás.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/4 kila búza, községtől 2 köből búza, seminatura: 2 köből tavaszi, tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa, teljes jobbágyoktól 1 köteg széna.

Megjegyzés: 1771-ben Krajcsón Mátyás, Polyák Pál, Zdicha Mihály, Istók Mihály jelentik, a tanító a tanításon kívül előimádkozni is szokott.

BOROSZNOK (BRUSNIK) (Szenna filiája)

Tanító(k): 1770-ben praeceptor és notarius van.

1771–1772-ben Klibanides Ádám ev. N.

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben kereszténység.

1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől fizetést kap.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 kila búza, községtől mint notarius 2 kila őszi búzát kap, 3 cantatio évente. Tanulóktól 50 dénár + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Gyuracs András és Hugyecz Pál jelentik: Klibanides Ádám ez év Szt. József naptól tanító és notarius a gyermekeket olvasásra tanítja és előimádkozni szokott.

BREZOVA (Szenna filiája)

Tanító(k): 1770-ben notarius és praeceptor van.

1771–1772-ben Kinyi János/Kinyi György ev, N.

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben kereszténység.

1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől kap fizetést.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 kila búza, a községtől mint notarius 2 kila őszi búza, 3 cantatio évente, tanulóktól 50 dénár + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben a tanító notárius is egyben, előimádkozni is szokott.

DIVÉNY (DIVIN) (oppidum)

Tanuló(k): 1772-ben Boldis János rk, folyó év májusától tanító. (Selmezbánya, Hont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i, sz-ra nincs kit tanítani.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben jobbágyoktól 1/4 (?) búza vagy árpa + 10 dénár, tanításért kellene kapnia évente 1 Ft-ot (negyedévenként 25 dénárt), de most alig 1-2 tanuló van, ezért összesen csak 1 Ft-ot tud kapni, temetésért 40 dénárt.

Megjegyzés: (?) = a mértékegységet nem jelölték.

DOBROCS (DOBROC)

Tanító(k): 1770-ben Lányi Sámuel ev, N.

1772-ben Koczján János ev. (Bazin, Pozsony vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 54.

Tananyag: 1770-ben o, i, sz, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 1 1/2 pm-nyi földje van és rétje 3 db-ban, a telkes jobbágyoktól (filiákból is) 1/4 pm őszi, zab: községtől 2 köből, filiáktól: Vámosfalva 2 köből, Kottmanlehota 1 köből, Pilin 1/2 köből. Tűzifa: Dobrocs 4 szekér, Vámosfalva 4 szekér, Kottmanlehota 2 szekér, zsellérektől 2 garas, házatlan zsellérektől 1 garas. Harangozásért az egész egyháztól 2 Ft. Stólaból származó jövedelmek: keresztelekor az offertórium egészét kapja, Karácsony, Húsvét, Pünkösöd idején az offertórium 1/3 részét, a gyónási pénz 1/6 részét, a coleda 1/3 részét, egyszerű temetésért 3 garas, fél szent beszéddel 4 garas, teljes beszéddel 6 garas. Tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, cantatio 4-szer van egy évben (Karácsony, Húsvét, Pünkösöd, Szt. Márton napján) hosiatio karácsonykor.

1772-ben 28 köből őszi, 5 1/2 köből zab, 6 Ft 36 kr, 2 szántóföldje, 3 rétje, 2 kertje van, 10 szekér tűzifa. Kereszteleési offertóriumot egészében, a többi offertórium és coleda 1/3 részét, a gyónási pénz 1/6 részét, temetés mint az előzőekben, cantatio és hosiatio van. Tanulóktól évente 17 garas + 1 szekér fa.

FELSŐ SZTREGOVA (HRONÁ STREHOVÁ) (1770-ben Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1770-ben Csadolay Tamás ev, N, P.

1772-ben Eger János ev. (Nagykürtös, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20 ev.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben egésztelkes jobbágytól 1/2 kila búza, harangozásért (virradat előtt, délben és az esti mise végeztekor) a jobbágyoktól 1 kéve, 3 földje van 3 nyomásban összesen 4 1/2 kila, 1 szekérnyi rét, temetéskor harangozásért és éneklésért 20 dénár, egyszerű temetés 12 dénár, cantatio háromszor. Az offertóriumok 1/3 részét, a pénzgyűjtések 1/3 részét kapja.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 kila búza, zsellérektől 1/6 pm búza, földje van 3 nyomásban, amelyből kettő 2 kila, a harmadik 1 kila; 2 szekérnyi szénát termő rét. Tanulóktól 15 garas + 1 szekér fa, 4 cantatio, offertóriumok 1/3 része, temetés 4 garas, egyszerűbb temetés 2 garas.

FELSŐ-TISZOVNYIK (HORNY TISOVNIK)

Tanító(k): 1772-ben Mihalszik Pál rk, 1764. március óta. (Selmecbánya, Hont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben nem tanít.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben mint egyházzsolga (servus ecclesiae) Huttárol kap: egésztelkes jobbágytól 1/4 pm árpa + 10 dénár, összesen 1 1/4 pm + 50 dénár. Féltelkes jobbágyoktól 20 dénár, összesen 2 Ft 60 dénár, temetés 35 dénár, házasulandók kihirdetése 10 dénár.

Megjegyzés: Az első tanító római katolikus volt a faluban, 1755-ben kezdte szolgálatát.

FŰRÉSZ (PILA) (Dobrocs filiája)

1770-ben a dobrocsi tanító tanítja a gyermekeket.

1772-ben nem tartanak tanítót.

GÁCS (HALIC) (civitas)

Tanító(k): 1770–1772-ben Smrtsek/Szmrtek Flórián rk, O, 1767. aug. 3. (Olmoutz, Morvaország)

Tanulók száma: 1770-ben 30 rk.

Tananyag: 1770-ben elemi ismereteket és zenét tanít, olvasás után. A tanítás módja: reggel 7–10-ig háromszor olvasnak és háromszor ebédig, szerdán és szombaton katekizmust tanulnak, a tanító mindhárom nyelven tud oktatni, amelyet a lakosság használ: szláv, német, magyar. A szülők ritkán küldik a gyermekeket iskolába.

1772-ben o, i, sz-t is tudna tanítani.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a város stólajövedelmeiből részesedik, és gr. Forgách Jánostól 30 Ft-ot kap.

1772-ben évente a várostól kap 30 Ft-ot, gr. Forgách Jánostól 12 pm búza, 12 öl fa, 6 urna sör.

GÁCSFALVA (STARÁ HALIC)

Tanító(k): 1770–1772-ben Jávorek József rk. (Polonka, Gömör vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10 rk.

Tananyag: 1770-ben o, tanítás módja: reggel 7–10-ig kétszer olvasnak, délután 12–16-ig betűket írnak, az iskolaidőn kívül szombat délelőtt katekizmust gyakorolnak.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben Gácsfalva, Tugár, Lupocs stólajövedelmei, egésztelkes jobbágy-

tól 1/2 kila búza, féltelkes jobbágytól és zsellértől 1/4 kila búza + 5 dénár, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

1772-ben Gácsfalva, Tugár, Lupocs egésztelkes jobbágysai fizetnek 1/2 pm búzát, féltelkesek 1/4 pm búzát + 5 dénárt ez összesen kb. 28 pm 3 Ft 50 dénár. Halotti stóla-jövedelme ritkán van, tanításért havonta 12 1/2 dénár.

GÁCSLEHOTA (LEHÓTKA) (Maskova filiája)

Tanító(k): 1770-ben Klibanides Ádám ev, N, P.

1772-ben Bernát György ev, N. (helybeli)

Tanulók száma: 1770-ben 6 ev.

Tananyag: 1770-ben o, i, katekizmus.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben községtől 8 kila búza, földje van 2 kila, 1 szekér fa.

1772-ben jobbágyoktól a notariusságért 1/4 kila búza, 1 szekér széna, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/4 kila búza + 1/2 szekér tűzifa.

GERGELYFALVA (GREGOROVÁ VIESKA) (Tamási filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Járdely/Járdék/Járdék Pál ev, N, P. (Acsa, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 24 ev.

Tananyag: 1770-ben betűk és kiolvasásuk, szent énekek.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágytól 1/2 kila búza, zsellértől 1/4 kila búza, seminataura: 6-6 kila őszi-tavaszi, minden gazdától évente 1 szekér fa, tanulóktól: első évesek 8 garas, nagyobbak 17 garas + 1 szekér fa, 1 kaszálónyi rétje és gyümölcsöskertje van, 3 cantatio és hostiatio.

1772-ben notariusságáért 30 garas, községtől egész és féltelkes jobbágytól 1/2 kila búza, zsellértől 1/4 kila búza, seminataura: 1 1/2 kila őszi, 1 1/2 kila tavaszi, rétje 1 szekér szénát termő, tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa, cantatio szokásban van.

Megjegyzés: 1771-ben Rias János, Gáffrik Pál, Valach János jelentik, hogy Járdék Pál 6 éve tanító és notarius télen a gyermekeket tanítja, ünnepnapokon előimádkozni szokott.

KISFALU (VIESKA) (Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Zischka/Zsisska György ev. (Verbó, Nyitra vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 13 ev.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 10 köből búza, 1 szekér széna, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, 6 szekér fa, tanulóktól 15 garas.

1772-ben egész- és féltelkes jobbágytól 1/2 kila búza, zsellértől 1/6 kila, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/2 kila búza + 1 szekér fa, évente 3 cantatio.

KISLIBERCSE (LUBORIECKA) (Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Stupka János ev, N, P. (Hajnik, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 9 ev.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben telkes jobbágytól 2/6 köből (búza), féltelkes jobbágytól 1/6 köből, zsellértől 1/6 kila, seminataura: őszi-tavaszi 2-2 kila, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 szekér fa, tanulóktól 12 garas.

1772-ben egész és féltelkes jobbágytól 1/2 kila (búza) zsellértől 1/6 kila, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/2 kila búza + 1 szekér fa, évente 3 cantatio.

Megjegyzés: 1771-ben Gyalog Márton és Oszvald Márton jelentik, Stupka János kb. 12 éve tanító és notarius télen tanít, előimádkozni is szokott.

KOTMANLEHOTA (DOBROCKA LEHOTA) (Dobrocs filiája)

1770-ben a dobrocsi tanító tanítja az itteni gyermekeket.

1772-ben nem tartanak tanítót.

LENTVORA

Tanító(k): 1770-ben Passuth János ev, N, P.

1771-ben Bernád György ev, N.

1772-ben Poloni András ev, N.

Tanulók száma: 1770-ben számuk időnként változik, de mind ev.

Tananyag: 1770-ben o, kereszténység.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben egésztelkes jobbágytól 1/4 kila búza, 1 szekér széna, seminataura 3 kila tavaszi, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, cantatio és hostiatio szokásos.

1772-ben községtől évente 12 kila búza, 1 szekér széna, 8 szekér fa, seminataura 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 40 dénár + 1 szekér fa, harangozásért temetéskor 1 garas.

Megjegyzés: 1771-ben Styenko Mátyás, Náton György jelentik, hogy Bernád György fél éve tanító és notarius, előimádkozni is szokott.

LEST (LEŠT)

Tanító(k): 1770–1772-ben Michaelis Sámuel ev, N, K, 1760. március 20. óta tanító.

Tanulók száma: 1770-ben 45 ev.

Tananyag: 1770-ben o, i, sz, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/6 kila búza, földje van 3 nyomásban 4-4 kila, hostiatio és cantatio 4-szer évente, a 3 offertórium 1/3 része, felnőtt temetés 4 garas, gyermeké 1-2 garas, 1 szekér széna, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, notariusságért 6 Ft.

1772-ben jobbágyoktól 1/6 pm búza, seminataura 3 nyomásban összesen 9 pm, tanulóktól 50 dénár + 1 szekér fa, kántorként évente 4 cantatio, a 3 ünnepi offertórium 1/3 része.

LOSONC (LUCENEC) (oppidum)

I. Tanító: 1770–1772-ben Balás János rk, 17 éve tanít. (Somosújfalú, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 45 (néha több is).

Tananyag: 1770-ben némelyeket sillabizálásra, másokat olvasásra tanít, keresztény vallás bevezetését is tanítja.

1772-ben o, i, sz.

Tanító jövedelme: 1770-ben 50 Ft évente.

1772-ben 50 Ft + tanulóktól 1 Ft.

II. Tanító: 1772-ben Farkas István ref. nemes. (Győr)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben sz, humaniorák tudományai.

Tanító jövedelme: 1772-ben 30 Ft évente.

LÓNYABÁNYA (LOVINOBANA)

Tanító(k): 1770–1772-ben Sztranyavszky Sámuel ev, N. (Myjava, Trenčín vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben számuk változó, tisztán ev.

Tananyag: 1770-ben ének, imádkozás, katekizmus elemei.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1 kéve búza, zsellérektől 1 garas, seminataura 5 kila, rét 3 szekér szénát termő, orgonálásért 4 kila búza, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa, az offertóriumok 1/3 része, cantatio és hostiatio szokásos, temetés 4 garas.

1772-ben jobbágyoktól 1/4 kila búza, zsellérektől 5 dénár, a községtől 4 szekér fa, a helység papjától 6 kila búza és 4 kila zab, mint harangozónak az egyháztól 2 kila búza, az offertóri-

umok és a coleda 1/3 része, a gyónási pénz 1/6 része, egyszerű temetés 4 garas, fél- vagy egész énekkel 6 garas, az egyház malmából 2 1/2 kila búza, seminatura: őszi 5 kila- tavaszi 5 kila, cantatio és hostiatio szokott lenni, a keresztelési offertóriumot egészében megkapja, rétje van 2 szekér szénányi, kezdő tanulóktól 8 garas, haladóktól 17 garas.

LUPOCS (LUPOC) (Gácsfalva filiája)

Tanító(k): 1770–1771-ben Benkovits János/Benkovics Ádám ev, N.

Tanulók száma: 1770-ben 16 ev, 10 rk.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a tanulóktól annyi fizetséget kap, mint az anyaegyházban.

Megjegyzés: 1771-ben Matejcsik János és Styencsok Tamás jelentik, Benkovics Ádám a notarius 2 éve, rk és ev gyerekeket tanít.

MADÁCSKA (MADACKA) (Abelova filiája)

Tanító(k): 1770–1772-ben Russini/Rusinyi/Rusiny György ev, N. (Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20 ev.

1772-ben kevés gyermeket tanít.

Tananyag: 1770-ben o, ének, imádságok, kereszteny szerzők megismerése.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/4 köből búza, zsellérektől 1/8 köből búza, 3 szekér fa, malomból 2 köből búza, tanulóktól 1/4 köből, seminatura 2 köből tavaszi.

1772-ben jobbágyoktól 1/4 kila búza, 1 szekér széna és valamicske szalma, 3 szekér fa, 1 szekér széna, cantatio szokásos, tanulóktól 5 garas + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Simon György és Filka Pál jelentik, Rusinyi György 3/4 éve tanító és notarius télen csak tanít, máskor előimádkozni is szokott.

MASKOVA (MAŠKOVÁ)

Tanító(k): 1770–1772-ben Sándori/Sándory Sámuel ev. (Pelsőcz, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 16.

Tananyag: 1770-ben o, i, ének, katekizmus.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/4 kila búza + 1 garas, zsellérektől 1/5 kila búza + 1 garas, orgonálásért itt és a filiákban 6 kila búza + 9 szekér fa, tanulóktól 12 garas + 1 szekér fa, földje van 4 kila, 1 kaszányi ré, temetés énekkel 4 garas, szentbeszéddel 6 garas.

1772-ben jobbágyoktól (itt és a filiákban) 1/4 kila búza, szántóföldje van, amely 4-4 kila őszi-tavaszi terem, községtől 5 szekér tűzifa + 2 szekér széna, tanulóktól 50 dénár, cantatio van, a 3 ünnepi offertórium 1/3 részét kapja.

NAGYLÁM (VELKY LOM)

Tanító(k): 1770–1772-ben Lauro János ev, N. (helybeli)

Tanulók száma: 1770-ben 25 ev.

Tananyag: 1770-ben o, Isten megismerése, keresztenyek kötelességei, kereszteny kegyes imádságok és énekek, sz.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben földje van 3 nyomásban, melybe egyenként 2 kilát vetnek, ezeket a község műveli, jobbágyoktól 1/2 kila kevert (mixta) búza, zsellérektől 1/4 kila, 1 szekér széna, cantatio és hostiatio négyszer van, ebből 5 Ft, keresztelési offertórium 1 Ft, az offertóriumokból 1/3 rész (Karácsony, Húsvét, Pünkös, Három királyok ünnepén) gyónási pénz 1/6 része, felnőtt temetés 6 garas, gyermek temetés 4 garas, iskolakertje van, tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa.

1772-ben községtől kap, mint notarius jobbágyonként 1/2 kila rozst, földje van 3 nyomásban, az első 3 kila a második-harmadik 2-2 kila, cantatio négyszer évente, a három ünnepi offertórium 1/3 része.

NAGYLIBERCSE (LUBOREC)

Tanító(k): 1770-ben Hrebenda János ev, N.

1772-ben Deák János ev, K. (Felső-Sztrégova, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 24 ev.

Tananyag: 1770-ben o, katekizmus, ének, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben egésztelkes jobbágytól 1/4 kila búza, zsellértől 1 garas, seminataura kb. 3 kila, hostiatio van, temetés 4 garas, offeratóriumok 1/3 része, keresztelési offeratórium egészében, tanulóktól 1 Ft + 1 szekér fa.

1772-ben földje van két nyomásban, az első 2 kila, a második 1 kila, jobbágyoktól 1/4 kila búza, kezdő tanulóktól 8 garas, haladóktól 17 garas + 1 szekér fa, kántorként kap 3 kila búzát, községtől 1 szekér széna, ünnepi offeratóriumok 1/3 részét kapja, 4 cantatio van évente.

NEGYELISTYE (NEDELIŠTE) (Abelova filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Rojko Mátyás ev, N, P. (Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 2 leány 1 fiú, de máskor 20 szokott lenni, ev.

1772-ben kevés gyermeket tanít.

Tananyag: 1770-ben o, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 2/6 köből bőza, zsellértől 1/6 köből, 6 szekér fa, seminataura 1 köből őszi búza, 2 köből zab, temetéskor harangozásért 1 garas.

1772-ben jobbágyoktól 1/4 kila búza, 1 szekér széna, némi szalma, 3 szekér fa, ezen kívül még 1 szekér széna, cantatio szokott lenni, tanulóktól 5 garas + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Foltén Márton, Liszka Mátyás jelentik, Rojko Mátyás kb. 24 éve tanító és notarius, tanít és előimádkozni szokott.

PARÓCZA (PRAVICA) (Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1771–1772-ben Klinovsky/Klenovszky Sámuel ev, N. (Maskova, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben egész és féltelkes jobbágytól 1/2 kila búza, zsellértől 1/6 kila, seminataura 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/2 kila búza + 1 szekér fa, évente 3 cantatio.

Megjegyzés: 1771-ben Járdek György, Sebian János, Sartoris János jelentik, Klinovsky Sámuel 4 éve tanító és notarius, tanít és előimádkozni szokott.

PODRECSÁN (PEDRECANY) (Tamási filiája)

Tanító(k): 1770–1771-ben Materiny/Matrinyi András ev, N, P. (Tissolcz, Kishont vármegye)

1772-ben Polonkay János ev.

Tanulók száma: 1770-ben 15 ev.

Tananyag: 1770-ben betűismeretet és olvasást tanít szent szövegekből.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben notariusságért jobbágyoktól 1/2 kila búza, féltelkes jobbágytól és zsellértől 1/4 kila búza, jobbágyoktól 1 szekér fa, seminataura 2-2 kila őszi-tavaszi, cantatio és hostiatio a szokott módon, 1 szekér széna.

1772-ben egésztelkes jobbágytól 1/2 kila búza, féltelkestől és zsellértől 1/4 kila búza, notariusságért 3 Ft, seminataura 3-3 kila őszi-tavaszi, 1 szekér széna.

Megjegyzés: 1771-ben Gyuro Lukács bfró, Bencso János, Lenko Márton, Filó János lakosok jelentik, Matrinyi András másfél éve tanító és notarius, előimádkozni szokott, gyermekeket tanít és néha temetni is szokott.

POLICHNA (POLICHNO)

Tanító(k): 1770–1772-ben Oleari/Olkary András ev, N. (Bártfa, Sáros vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 13 ev.

Tananyag: 177-ben o, katekizmus, ének imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1 kila búza, zsellérektől 1 garas, ünnepi offertóriumok 1/3 részét kapja. Háromkirályok ünnepén és Úrnapján a gyűjtésből 1/3 részt. 1 szekér széna. Temetés 4 garas, fél szent beszéddel 2 garas, külön szolgáltatás + 1 garas. Tanulóktól 1 szekér fa + 1 Ft.

1772-ben községtől évente 12 köből őszi búza. Seminatura: 2 kila őszi, 4 kila tavaszi, a földet maga műveli. Tanulóktól évente 40 dénár + 1 szekér fa, Lentvora filiától: jobbágyoktól 1/4 kila búza, zsellérektől 5 dénár, 1 szekér széna. Az egyháztól 7 szekér fa. Cantatio és hostiatio van. Az offertóriumok 1/3 részét kapja, a gyónási pénz 1/6-át, a keresztelési offertóriumot egészében. Egyszerű temetés 4 garas.

PRÁGA (PRAHA) (Maskova filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Tamáskovics/Tomáskovics János ev, N, P.

Tanulók száma: 1770-ben 12.

Tananyag: 1770-ben betűk felismerése, o, katekizmus, énekel velük és imádságokat olvastat.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben községtől 9 kila búza, földje van 2 kila, 1 szekér széna, tanulóktól 1/2 kila búza.

1772-ben jobbágyoktól a notariusságért kap 1/4 kila búzát + 1 szekér szénát, seminatura: 2 kila őszi, 2 kila tavaszi, tanulóktól 1/4 kila búza + 1 1/2 szekér tűzifa.

Megjegyzés: 1771-ben Tamáskovics János és Filip Márton jelentik, Tamáskovics János kb. 20 éve tanító és notarius, télen tanít, előimádkozni szokott.

PRIBOJ (Szenna filiája)

Tanító(k): 1770-ben ev praeceptor és notarius van.

1771-ben Bagó János.

1772-ben üres a tanítói állás.

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben keresztyénységet tanít.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől kap fizetést.

Megjegyzés: 1771-ben Labát Ádám jelenti, Bagó János 6 éve notarius, télen tanít, néha előimádkozik.

SÜLLYE (ŠULA) (Szenna filiája)

Tanító(k): 1770-ben van praeceptor és notarius.

1771–1772-ben Tonsoris Ádám ev, N.

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben keresztyénységet tanít.

1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől kap fizetséget.

1772-ben jobbágytól 1/2 kila búza, községtől mint notarius 2 kila őszi búza, 3 cantatio, tanulóktól 50 dénár + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Pekár György és Chubrik Tamás jelentik, Tonsoris Ádám 10 éve tanító és notarius, tanít és előimádkozni is szokott.

SZENNA (SENNÉ)

Tanító(k): 1770–1772-ben Szandany János ev, N, 16 éve. (Kishont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben o, katekizmus, ének, imádkozás.

1772-ben o, főként télen tanít, mert egyébként házimunkára fogják a gyerekeket.

Tanító(k) jövedelme: 1771-ben jobbágyoktól 1 kéve búza, zsellértől 1 garas, seminataura 6 kila, 3 szekér széna, kertje van, cantatio és hostiatio van, offertóriumok 1/3 részét, úrvacsorakor a pénz 1/6 részét, temetés 4 garas.

1772-ben itteni és a filiákbeli jobbágyoktól 1/6 kila búza seminataura egyik nyomásban 3 kila, másodikban 2 kila, tanulóktól 12 garas + 1 szekér tűzifa, felnőtt temetése 4 garas, gyermek temetése 2 garas, itt és a filiákban 3 cantatio szokott lenni, Háromkirályok ünnepén az adományok 1/3 részét kapja. Filiák: Priboj, Süllye, Borosznok, Brezova.

TAMÁSI (TAMÁSOVCE)

Tanító(k): 1770-ben Mihalisska János ev.

1772-ben Nicolaides András ev. (Budikfalva, Gömör vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 60 ev.

Tananyag: 1770-ben o, latin nyelv elemei, grammatika, bevezetés a vallási ismeretekbe.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben községtől 12 kila búza, földje van 2 nyomásban 4 kila, gyümölcsöskertje és kenderföldje van, tanulóktól 3 máriás + 1 szekér fa, ünnepi cantatio 3-szor évente, offertóriumok 1/3 része, Vízkereszt napi gyűjtésből 1/3 rész, gyónási pénz 1/6 rész, temetés 4 garas, hostiatio Karácsonykor.

1772-ben jobbágytól 1 kéve búza, zsellértől 1 garas, seminataura 3-3 kila őszi-tavaszi, 12 kila búza, cantatio a szokásos, offertóriumok 1/3 része, temetés 4 garas, tanulóktól 17 garas + 1 szekér fa.

TÓTHARTYÁN (CHART'ANY) (Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1770–1771-ben Králik Márton ev, N, P.

1772-ben Ruttkay Miklós ev, N. (Felső-Ruttká, Turóc vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6 ev.

Tananyag: 1770-ben o, i, ének, katekizmus, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben egésztelkes jobbágytól 1/2 köből búza, féltelkes jobbágytól 1/4 köből búza, zsellértől 1/6 köből búza, seminataura: őszi-tavaszi 2-2 köből, 4 szekér fa, tanulóktól 1/2 köből búza, 1 szekér fa.

1772-ben egész és féltelkes jobbágytól 1/2 kila búza, zsellértől 1/6 kila, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/2 kila búza + 1 szekér fa, évente 3 cantatio.

Megjegyzés: 1771-ben Hrben András, Racskó János jelentik, Králik Márton 3 éve tanító és notarius, télen tanít és előimádkozni szokott.

TÓTKELECSÉNY (SLOVENSKE KLACANY) (Alsósztrégova filiája)

Tanító(k): 1770–1771-ben Valentini János ev, N, P. (Kokava, Kishont megye)

Tanulók száma: 1770-ben 8 ev.

Tananyag: 1770-ben o, i, katekizmus, ének, imádkozás.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben községtől 7 1/2 köből (búza), seminataura: 1-1 köből őszi-tavaszi, 4 szekér fa, tanulóktól 10 garas + 1 szekér fa.

1772-ben egész telkes és féltelkes jobbágytól 1/2 kila (búza), zsellértől 1/6 kila, seminataura: 2-2 kila őszi-tavaszi, tanulóktól 1/2 kila búza + 1 szekér fa, évente 3 cantatio.

Megjegyzés: 1772-ben Singler Simon, Istók Ádám jelentik, Valentini János 2 éve tanító és notarius gyerekeket tanít és előimádkozni szokott. (Az 1772. évi összeírásban a tanító neve nem szerepel, de feltételezhetően ekkor is Valentini János.)

TÓRINCS (TRENC) (Vilke filiája)

Tanító(k): 1770-ben Horváth János rk.

Tanulók száma: 1770-ben most nincsenek tanulók.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól és zsellérektől ugyanolyan járadékot kap mint az anyaegyház tanítója.

TUGÁR (Gácsfalva filiája)

1770-ben a tanítót a falu frnoka (scriba) helyettesíti: Lnicnsanky János, 6 rk gyermeket tanít, fizetése annyi mint az anyaegyházban.

TUROPOLYA (TURJE POLE VEST)

Tanító(k): 1770–1772-ben Szuthoris/Sutoris János ev, N.

Tanulók száma: 1770-ben 80 ev.

Tananyag: 1770-ben o, i, katekizmus, néhányat sz-ra is tanít.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyoktól 1/6 kila búza (filiáktól is), tanulóktól 8 garas, 1 szekérnyi rét, notariusságért a községtől 12 Ft, seminataura 4 kila tavaszi, 3 cantatio és hostiatio van, iddsek temetése 5 garas, gyermekek temetése 2 garas.

1772-ben jobbágyonként 1 kéve búza, vagy 1/6 pm búza, orgonálásért 2 földceskét kap részben zabbal, részben árpával bevetve, melyet a turpolyaiak művelnek. Cantatio a három ünnepen (Karácsony, Húsvét, Pünkösd) és Szt. Balázs, Szt. Gergely, Szt. Márton napján, notariusságért 12 Ft, községtől 1 szekér széna és 4 szekér fa, tanulóktól 8 garas + 1 kakas, az offertoriumok 1/3 részét, a keresztelési offertorium egészét kapja, a gyónási pénz 1/6 részét, gyűjtésekből 1/4 részt, temetés egész szent beszéddel 4 garas, temetés fél szent beszéddel 3 garas, kertje, rétje, szekerezése van, zsellérek 1/6 pm búzát adnak.

UDORNYA (UDERINÁ) (Tamási filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Prissin István ev, N, P. (helybeli)

Tanulók száma: 1770-ben 12 ev.

Tananyag: 1770-ben o, katekizmus, ének.

1772-ben o, i, sz tehetség szerint.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben notariusságért jobbágyoktól és zsellérektől 1/4 kila búza, községtől 1 szekér széna, jobbágyoktól 1 szekér fa, seminataura: 6-6 kila őszi-tavaszi, első éves tanulóktól 8 garas, nagybaktól 17 garas.

1772-ben notariusságért egész- és féltelkes jobbágyoktól 1/2 kila búza, más jobbágyoktól 1/4 kila búza, községtől 1 szekér széna, tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa.

Megjegyzés: 1771-ben Laczó János, Galát György, Laczó Márton jelentik, Prizni (!) István 8 éve tanító és notarius, télen a gyermekeket tanítja, néha előimádkozni szokott, 3–4 hétig amíg a gyermekek hiányoznak az iskolából, temetni is szokott.

VÁMOSFALVA (MYTNA) (Dobrocs filiája)

1770-ben Dobrowszky György ev helyettes notariusként kap 6 köből őszi búzát, alkalmatlan a tanítói tisztségre.

1772-ben a dobrocsi tanító tanít.

VERES (CERVENANY) (Turopolya filiája)

Tanító(k): 1770–1771-ben Keletsányi/Kelecsényi János ev, P, N. (kb. 10 éve)

Tanulók száma: 1770-ben 10.

Tananyag: 1770-ben o, ének, imádkozás.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben jobbágyonként 1/3 kila búza, seminataura 1 köből őszi, 2 köből tavaszi, községtől 1 szekér széna, tanulóktól 8 garas + 1 szekér fa, cantatio és hostiatio van.

VIDEFALVA (VIDINÁ) (Támási filiája)

Tanító(k): 1770-ben Tessaris Tamás ev, N, P.

Tanulók száma: 1770-ben 14 ev.

Tananyag: 1770-ben o, katekizmus.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben tanulóktól 3 máriás és 1 szekér széna.

VILKE (VELIKÁ NAD IPLOM)

Tanító(k): 1770–1772-ben Petry/Petri András rk, 5 éve. (Füle, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12 rk.

Tananyag: 1770-ben sillabizálás és olvasás magyar nyelven.

Tanító(k) jövedelme: 1770–ben az anyaegyházról és 3 filiáról: jobbágyoktól 1/2 kila búza + 10 dénár, zsellérektől 1/4 kila búza + 5 dénár, a község teljes jobbágyaitól 1 szekér széna, 2 szekér tűzifa, tanulóktól 1 Ft.

1772-ben a négy falu jobbágyaitól 1/2 pm búza + 2 garas, 1 szekér széna, 2 szekér fa.

ZÁVODA (ZÁVADA) (Nagylibercse filiája)

Tanító(k): 1770–1771–1772-ben Chamarides/Hamarides Mihály ev, N, P. (Nagylibercse, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben mind ev.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a községtől kap fizetséget.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 kila búza, földje van egy nyomásban 1 1/2 kila, 1 szekér széna, tanulóktól 8 garas és 1 szekér tűzifa, 3 cantatio évente.

Megjegyzés: 1771-ben Kováts János és Sebori Mihály jelentik, Hamerides Mihály 6 éve tanító és notarius tanít és előimádkozni szokott.

KÉKKŐI JÁRÁS

ALSÓ-ESZTERGÁLY (DOLNÉ STRHÁRE)

Tanító(k): 1770-ben Prdorupszky János rk.

1772-ben Komjáthy András ev. (Komját, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 16.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 1 1/2 köből, párbérből 15 köből búza és 6 Ft.

1772-ben jobbágyonként 1/4 pm búza, tanulóktól havonta 3 1/3 dénár.

ALSÓ-FELSŐ-SÁP

Tanító(k): 1770-ben Podivinszky Ferenc rk.

1772-ben Perőcz József rk 1771. (Eppel, Esztergom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből, párbérből összesen 40 köből búza és 15 Ft.

1772-ben seminataura 3 pm őszi, a községtől 24 pm búza, 1 szekér széna, tanulóktól 25 dénár.

ALSÓPETÉNY

Tanító(k): 1770-ben Heinrich József rk.

1772-ben Persum György rk, 1771-től. (Deszerecze, Trencsén vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20, 1772-ben 31.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben párbér 20 köből búza és 10 Ft.

1772-ben seminataura: 4-4 pm őszi-tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 75 dénár.

BALASSAGYARMAT (oppidum)

Tanító(k): 1770-ben Haskó Antal rk, 1756-tól. (Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 50, 1772-ben 30.

Tananyag: 1770- ben o, i, 1772-ben o, i, + humaniorák előtanulmányai.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben seminataura 6 köből, párbérből 40 köből búza és 20 Ft.

1772-ben seminataura 8 pm őszi, 3 szekérnyi rétje van, jobbágyoktól 1/4 pm árpa és 5 dénár, zsellérektől 1/8 pm árpa + 5 dénár, mesteremberektől 20 dénár, tanulóktól negyedévenként 25 dénár, tűzifa szükség szerint.

BERKENYE

Tanító(k): 1770-ben Leps Miklós rk.

1772-ben Blau János rk 1770. (Nagyszombat, Pozsony vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 30.

Tananyag: –

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben seminataura 2 1/2 köből, párbérből 15 Ft.

1772-ben seminataura 1 pm őszi, 10 pm búza, tanításért 20 Ft.

BODONY

Tanító(k): 1770–1772-ben Plochi Jakab ev. (Korpásvarbó, Nagy-Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 14.

1772-ben 20.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben seminataura 6 köből.

1772-ben seminataura 4 pm őszi és 2 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza, tanulóktól 1 Ft.

BORSOSBERÉNY

Tanító(k): 1770–1772-ben Kaprai Mihály rk, 1752. (Vadkert, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 12.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben seminataura 5 köből, párbérből 34 köből búza.

1772-ben seminataura 6 pm őszi és 2 1/2 mázsa tavaszi, 2 szekér széna, 4 media vaj, só, és szalonna, tanulóktól 10 pm búza.

BUSSA (BUŠINCE)

Tanító(k): 1772-ben Seregély Pál rk, 1765. (Debrecen, Bihar vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 12.

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jóvedelme: 1772-ben seminataura 1 1/2 pm őszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 pm búza és 6 kr, zsellérektől 1/4 pm búza és 3 kr, tanulóktól havonta 5 kr.

CSESZTVE

Tanító(k): 1772-ben Heinrich Imre rk, 1759.

Tanulók száma: 1772-ben 20.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 6 pm, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1 pm búza, tanulóktól 1 Ft évente.

DEBERCSÉNY

Tanítók(k): 1772-ben Budiny András rk, 1770. (Eperjes, Sáros vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 14.

1773-ban 17.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 2 pm őszi, községtől 20 pm búza, tanulóktól 1 Ft évente.

DEJTÁR

Tanítók(k): 1770-ben Zöldági András rk.

1772-ben Czajczér András 1771. (Palánk, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 8.

1772-ben 18.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből gabona, párbérből 29 köből búza.

1772-ben seminataura 4 pm, 1 szekér széna, egésztelkes jobbágytól 1/2 pm búza, ez összesen 20 pm, tanulóktól havonta 5 kr. (1773-ban ehhez még 1 pm kenderföld.)

DIÓSJENŐ

Tanítók(k): 1770-ben Tóth István ref.

1772-ben Drégeli István 1770. (Jenő, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 25.

1772-ben 35.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 8 köből, párbér 25 köből.

1772-ben seminataura: őszi 4 pm- tavaszi 4 pm, 1 szekér széna, 12 öl tűzifa, 26 Ft, 26 pm búza, 50 font hús, 50 font só, tanulóktól évente 1/2 pm zab.

FELSŐ-ESZTERGÁLY (HORNÉ STRHÁRE)

Tanítók(k): 1770-ben Konyvi András ev.

1772-ben Varsányi András rk, 1761. (Trencsén vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 40.

1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből és 16 Ft.

1772-ben jobbágyoktól 1/4 pm búza.

FELSŐPETÉNY

Tanítók(k): 1770-ben Neumann János ev.

1772-ben Novák János ev, 1771. (Neczpát, Túróc vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 25.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 1/2 köből, 10 Ft.

1772-ben seminataura 5 pm őszi, 5 pm tavaszi, 20 pm búza, gyermekektől 1 Ft.

GUTTA

Tanítók(k): 1770–1772-ben Polonyi János ev, 1753. (Árva vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 25.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, 13 Ft.

1772-ben seminataura 4 köből őszi, 3 szekér széna, jobbágytól 1/2 pm búza, zsellértől 1/4 pm búza, gyermekektől 1 Ft.

HORPÁCS

Tanító(k): 1770-ben Augustini Antal rk, 1769. (Divényújfalú, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 6.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 3 pm őszi, tanulóktól 25 dénár.

JENŐ

Tanító(k): 1770–1772-ben Tuhinszky Sándor rk, 1769. (Cshina, Trencsén vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 köből, párbérből összesen 14 köből (búza).

1772-ben seminataura: 2 köből őszi- 2 köből tavaszi, Vácról 6 Ft segély évente, a községtől 1 font só, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól évente 1 Ft.

KÉKKŐ (MODRY KAMEN) (oppidum)

Tanító(k): 1773-ban Fábíán István rk, 1768. (Szentbenedek)

Tanulók száma: 1773-ban 14.

Tananyag: 1773-ban o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1773-ban a földesúrtól évente 8 Ft, tanulóktól havi 3 1/12 dénár.

KESZEG

Tanító(k): 1770-ben Masari Ádám rk.

1772-ben Midlártsek Márton, 1772. (Mácsa, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 28.

1772-ben 12.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 köből, párbérből 20 köből és 10 Ft.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 2 köből búza.

KISECSET

Tanító(k): 1772-ben Ondrej András rk. (Selmecebánya)

Tanulók száma: 1772-ben 16.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 3 pm, 2 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 1 Ft évente.

KISMAROS

Tanító(k): 1770-ben Ruf Péter rk.

Tanulók száma: 1770-ben 19.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 köből, párbérből 15 búza és 6 Ft.

KISOROSZI

Tanító(k): 1770-ben Horváth Ferenc rk.

Tanulók száma: 1770-ben 9.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 25 köből búza és 12 Ft.

KISSZTRACZIN (MÁLÉ STRACINY)

Tanító(k): 1770–1772-ben Polonyi György ev, 1760. (Szemra? Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 13.

1772-ben 12.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 1/2 köből, 12 Ft.

1772-ben seminataura 1 pm őszi, 1 pm tavaszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1/4 pm búza, gyermekektől 2 1/2 dénár havonta.

Megjegyzés: 1771-ben a helység notariusa Polony András előénekelni és előimádkozni szokott.

KISSZELLŐ (MALÉ ZLIEVCE)

Tanító(k): 1770-ben Molnár András ev.

1772-ben Ludeczini Mátyás O, K, 1750.

Tanulók száma: 1770-ben 25, 1772-ben 20.

Tananyag: 1770-ben o, i, grammatika, 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből búza és a nemesek ajándékai.

1772-ben seminataura 3 pm őszi, vagy tavaszi, minden lakostól (nemes vagy nem nemes) 1/4 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 5 dénár és 1 szekér fa.

KOSD

Tanító(k): 1770–1772-ben Pataki István rk 1760. (Patak, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770–1772-ben 12.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben párbérből összesen 30 köből búza és 16 Ft.

1772-ben seminataura 6 pm őszi, 2 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 pm búza, zsellérektől 1/4 pm búza, házaspároktól 25 dénár, tanulóktól 25 dénár évente, a községtől 50 libra só, 4 media vaj, 4 Ft szalonnára, 6 libra gyertyához való faggyú.

LEGÉND

Tanító(k): 1770–1772-ben Kovács Dániel ev, 7 éve tanító itt. (Sámsonháza, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 49, 1772-ben 45.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből, 14 Ft.

1772-ben seminataura 5 pm őszi, 2 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 pm búza, zsellérektől 1/4 pm búza, tanulóktól 1 Ft.

MOHORA

Tanító(k): 1770–1772-ben Pohrancz/Pohranecz István rk, 1771. (Nagydaróc, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6, 1772-ben 22.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, párbérből 14 köből és 6 Ft.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, házaspároktól 1/2 pm búza + 10 dénár, tanulóktól 50 dénár.

NAGYKÜRTÖS (VELKY KRTIŠ)

Tanító(k): 1770–1772-ben Piscatoris András ev. 1750. (Ratkovia, Gömör vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12, 1772-ben 16.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminataura 1 1/2 köből, 12 Ft.

1772-ben seminataura: őszi 2 pm- tavaszi 1 pm, 1 szekér széna, jobbágytól és zsellértől egyaránt 1/4 pm búza, tanulóktól havonta 8 1/12 dénár.

NAGYOROSZI (oppidum)

Tanító(k): 1770-ben Kohler András rk.

1772-ben Geller András rk 1762 (!). (Buda)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 35.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminataura 10 köből, párbérből 50 köből búza.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, 2 szekér széna, földje is van 3 nyomásban, amelyet maga művel, 6 öl fa, a lakosságtól összesen 6 Ft, telkes jobbágyoktól 1/2 pm búza, ez összesen 50 pm, zsellérektől 1/4 pm búza, jobbágyoktól 12 dénár, zsellérektől 6 dénár, ez összesen 13 Ft, tanulóktól havonta 5 kr.

NAGYSZTRACZIN (VELKÉ STRACINY)

Tanító(k): 1770–1772-ben Belanszky Dániel ev 1740. (Trencsén, Trencsén vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 14.

1772-ben 18.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminataura 3 köből, párbérből 25 köből búza és 12 Ft.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, 4 pm tavaszi, 2 szekér széna, házapároktól 1/4 pm búza és 12 kr, tanulóktól havonta 5 kr.

NÁNDOR

Tanító(k): 1770–1772-ben Jávör/Jávorka János rk 1764. (Győr)

Tanulók száma: 1770-ben 6, 1772-ben 13.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminaturából 34 köből búza, 17 Ft.

1772-ben seminataura 2 pm őszi, községtől 20 pm búza, tanulóktól 50 dénár.

NÉZSA

Tanító(k): 1770–1772-ben Mátyássy József rk 1752. (Zsámbokrét, Nyitra vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12, 1772-ben 25.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminataura 2 köből, párbérből 25 köből búza.

1772-ben seminataura 6 pm, 3 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza, zsellérektől 1/4 pm búza, a tanításért összesen 10 pm búza.

NÓGRÁD (oppidum)

Tanító(k): 1770–1772-ben Csabi Lőrinc 1761. (helybeli)

Tanulók száma: 1770–ben 20, 1772-ben 35.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvelme: 1770-ben seminataura 4 köből, párbérből 25 köből búza és 12 Ft.

1772-ben seminataura 6 pm őszi és 3 pm tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza, a községtől 10 Ft és 10 pm búza a gyermekek tanításáért.

NŐTINC

Tanító(k): 1770–1772-ben Homiczky József rk 1772. (Gács, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 24, 1772-ben 18.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 köből, párbér 15 köből és 8 Ft.

1772-ben seminataura 6 pm őszi, 2 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza, 50 libra só, 2 media vaj, 3 Ft, tanulóktól 85 dénár.

ÓVÁR (OLOVÁRY)

Tanító(k): 1770–1772-ben Horváth József rk 1768. (Bercel, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 1, 1772-ben 17.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből, párbér 15 köből búza és 6 Ft.

1772-ben jobbágy és zsellér 1/2 pm búzát ad, 1 szekér széna, tanulóktól 1 Ft.

PATAK

Tanító(k): 1770–1772-ben Molnár György rk 1769. (Nyék, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6, 1772-ben 20.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, párbérből 34 köből.

1772-ben seminataura: tavaszi 3 pm- őszi 4 pm, 3 szekér széna, telkes jobbágytól 1/2 pm búza, zsellértől 1/4 pm búza, tanulóktól havonta 5 kr.

RÁD

Tanító(k): 1770-ben Szabó József rk.

1772-ben Árvafi János 1771. (Velhavesz, Árva vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 3, 1772-ben 18.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben párbér összesen 25 köből búza, 12 Ft.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, 2 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 pm búza, házaspároktól 25 dénár, 50 libra só, 3 1/2 media vaj, tanulóktól 1 Ft évente.

RÉTSÁG

Tanító(k): 1770–1772-ben Alberti István rk 37 éve. (Nógrád, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20, 1772-ben 18.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 5 köből, párbér összesen 25 köből búza.

1772-ben seminataura 3 pm őszi és 1 1/2 pm tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 1 Ft évente.

ROMHÁNY

Tanító(k): 1770–1772-ben Lissay János rk 1769. (Püspökatvan, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10, 1772-ben 30.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 5 köből, párbérből 5 köből.

1772-ben seminataura: 1 1/2 pm őszi- 1 1/2 pm tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, tanulóktól 50 dénár.

SZÁTOK

Tanító(k): 1770–1772-ben Bagyal/Bogyal István rk 1767. (Püspökatvan, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 14.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, párbér összesen 40 köből búza
1772-ben seminataura 4 pm őszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, a községtől 50 lib-
ra só és 50 libra hús, tanulóktól 25 dénár évente.

SZÉCSÉNKE (1772-ben Alsó-Felső-Szécsénke)

Tanító(k): 1770-ben Sramkó András rk.

1772-ben Szárnyass Ferenc rk 1769 (!). (Füz, Bars vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20, 1772-ben 35.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben párbérből összesen 25 köből búza és 12 Ft 50 dénár.

1772-ben 30 pm búza, házaspároktól 25 dénár, szalonnára és sóra 3 Ft, a gyerekek tanításá-
ért 6 pm búza.

SZENDEHELY

Tanító(k): 1770-ben Bredenky Mihály rk 1771. (Csécse, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 18.

Tananyag: 1770-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 4 pm, 2 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza és
25 dénár, a községtől 50 libra só és 50 libra hús, tanulóktól évente 2 pm búza.

SZENTE

Tanító(k): 1770–1772-ben Jakalyi/Jakan József rk 1771. (Pils, Bars vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10.

1772-ben 15.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 30 köből búza és 16 Ft.

1772-ben seminataura 2 pm őszi, 1 pm tavaszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 6 kr, zsellérek-
től 3 kr, tanulóktól havonta 5 kr.

SZENTPÉTER (PÓTOR)

Tanító(k): 1770–1772-ben Benkóczi András ev. (Cseri, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20, 1772-ben 16.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 köből.

1772-ben seminataura 1 pm őszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1/4 pm búza, tanulóktól ha-
vonta 2 1/2 kr

SZKLABONYA (SKLABINÁ)

Tanító(k): 1770-ben Fábri István

1772-ben Makros István rk. 1770. (Sember, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 14. 1772-ben 15.

Tananyag: 1770-ben o., i., 1772-ben o., i., sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 30 köből búza és 16 Ft.

1772-ben seminataura 2 pm őszi, 1 pm tavaszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 6 kr, zsellérek-
től 3 kr, tanulóktól havonta 5 kr.

SZÜGY

Tanító(k): 1770–1772-ben Dobák János ev 1769. (Pilis, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 100, 1772-ben 20.

Tananyag: 1770-ben o, i. 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, 15 Ft.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, 2 szekér széna, egésztelkes jobbágytól 1/2 pm búza, zsellér-
től 1/4 pm búza, tanulóktól 85 dénár, extraneus (nem falubeli) tanulóktól 1 Ft.

TERESKE

Tanító(k): 1770–1772-ben Kovács György rk (ez az első rectorátusa). (Vác, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 3, 1772-ben 12.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 4 köből, párbérből 42 köből búza.

1772-ben seminataura 4 pm, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, községtől 50 libra só, 50 libra hús, tanulóktól havonta 5 kr.

TOLMÁCS

Tanító(k): 1770–1772-ben Babindali György rk 1762. (Veresegyháza, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20, 1772-ben 7.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 8 köből, párbérből 30 köből búza.

1772-ben seminataura 4 pm őszi, 4 pm tavaszi, 1 1/2 szekér széna, községtől 6 pm búza és 3 media vaj.

VADKERT (oppidum)

Tanító(k): 1770-ben Kussányi György rk.

1772-ben Kovács György 1771. (Jászberény, Jász ker.)

Tanulók száma: 1770-ben 20..

1772-ben 46.

Tananyag: 1770-ben o, i.

1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 6 köből, párbér 70 köből búza.

1772-ben seminataura 6 pm őszi, 2 szekér széna, egésztelkes jobbágytól 1/2 pm búza, féltelkestől 3/4 (!) pm búza, zsellértől 1/4 pm búza, házaspároktól 5 poltura, a várostól 6 Ft, tanulóktól évente 1 Ft.

VARBÓ (VRBOVKA)

Tanító(k): 1772-ben Nagy Sándor rk 1770. (Penc, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben 10.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminataura 2 pm őszi, 1 szekér széna, jobbágyoktól 1/2 pm búza, zsellérektől 1/4 pm búza, tanulóktól havonta 5 kr.

VÁRKONY

Tanító(k): 1770-ben Petykó Sándor rk.

Tanulók száma: 1770-ben 3.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből, párbérből 17 köből és 7 Ft.

VERŐCE

Tanító(k): 1770–1772-ben Haletberger/Hoselperger/Hoselberger Mátyás rk. (Veszprém)

Tanulók száma: 1770-ben 6, 1772-ben 26.

Tananyag: 1770-ben o, i, 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben párbér 40 köből búza és 15 Ft.

1772-ben seminataura: 5 pm őszi- 2 pm tavaszi, házaspároktól 1/2 pm búza és 25 dénár, 5 libra só, 5 media vaj, 5 libra faggyú, gyertyához való, 3 Ft szalonnára, tanulóktól 1 Ft.

ZOBOR (ZOMBOR)

Tanító(k): 1770–1771-ben Budai Mátyás ev.

Tanulók száma: 1770-ben 8.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben a nemesek támogatásából él.

Megjegyzés: 1771-ben a tanító a helység notáriusa is, előimádkozni és énekelni szokott, a temetkezéseknél is segédkezik.

ZSÉLY (ZELOVCE)

Tanító(k): 1770-ben Molnár Miklós rk.

1772-ben Grozer Mihály 1772. április 25. (Szebeléb, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 5, 1772-ben 20.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 3 köből búza, párbér 18 köből búza és 9 Ft.

1772-ben seminataura 3 pm búza, 1 szekér széna, házaspároktól 1/2 pm búza, tanulóktól 40 dénár.

ZSIHLEVNYIK (ZIHLAVA)

Tanító(k): 1770-ben Eger János.

1772-ben Lacsnyi János ev 1770. (Korpona, Zólyom vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

1772-ben 16.

Tananyag: 1770–1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben seminataura 2 1/2 köből, 10 Ft.

1772-ben jobbágyoktól 1/2 pm búza, 1 szekér széna, tanulóktól havonta 3 1/3 dénár.

Megjegyzés: 1771-ben Elvajszy György a község notáriusa, aki előimádkozni és előénekelni szokott. 16 éve szolgál itt

SZÉCSÉNYI JÁRÁS

BÁGYON

Tanító(k): 1772-ben Jakus Mihály rk. (Dengeleg, Nógrád vármegye)

Poloni Ádám ev. (Sámsonháza, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs.

1772-ben egyik tanítónak sincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben az ev tanító i-t, és o-t tanít.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 12 Ft, 16 kila búza, 1 1/2 szekér széna. 1772-ben a katolikus tanító a notarius és ezért kap 20 pm búzát, 10 Ft-ot. Az ev tanító fizetése 6 Ft, 14 pm búza, 1 szekér fa, 1 szekér széna.

Megjegyzés: 1771-ben Poloni Ádám 1770 óta tanító, olvasásra és a hit alapjaira tanítja a gyermekeket, a temetkezéseknél is segít.

BECSCSKE

Tanító(k): 1770-ben Szilinyi József.

1772-ben Henrich Jakab. (Alsópetény, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 50.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1771-ben 20 Ft, 40 kila búza, 3 kila seminataura, 2 szekér széna.

1772-ben 14 kila búza, házaspároktól 1/2 kila búza + 15 kr, 2 szekér széna.

BÉR

Tanító(k): 1772-ben Litvanovics János ev. (Palugya, Liptó vármegye)

Tanulók száma: –

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben jobbágyoktól 1/2 kila búza, szellérektől 1/4 pm búza, 7 Ft, szüretkor minden gyermektől 4 media bor.

BERCEL

Tanító(k): 1770-ben Petőcz József rk.

1772-ben Szamkó András rk. (Nándor, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 80.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 20 Ft, 40 kila búza, 3 kila seminatura, 3 szekér széna.

1772-ben 10 kila búza, községtől 50 kila búza, 15 Ft.

BOKOR

Tanító(k): 1772-ben Liszkovszky György ev. (Szűgy, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 12.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 14 Ft, 2 kila seminatura, 12 kila búza, 2 szekér széna.

1772-ben a falu fizet neki 12 kila búzát, a tanulók évente 15 krajcárt.

Megjegyzés: 1771-ben Liszkovszki György 1758 óta tanító és a helység notariusza is, postillákat szokott felolvasni és előénekel.

BUJÁK

Tanító(k): 1770–1772-ben Babindali János/Pál rk. (helybeli)

Tanulók száma: 1770-ben 24.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 24 Ft, 60 kila búza, 6 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben házaspáronként 1/2 kila búza és 15 kr, egyszerű temetésért 15 kr, szenténekkal 24 kr.

CSÉCSE

Tanító(k): 1770–1772-ben Kaszás Ferenc rk. (Kisterenye, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 16.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 13 Ft, 4 kila seminatura, 61 kila búza, 2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza és 16 kr, tanulóktól 1 Ft, 1 szekér fa, egyszerű temetés 15 kr, énekléssel 24 kr.

CSITÁR

Tanító(k): 1772-ben Bocsó Antal rk. (Karancskeszi, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza, tanulóktól 1 Ft, 1 szekér fa, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr, 3 pm búza, 2 szekér széna.

CSÓR

1772-ben Surányhoz tartozó birtok, a surányi tanító tanft.

DENGELEG

Tanító(k): 1771–1772-ben Valentini/Valent András ev 1768. (Cinkota, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 18.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 10 kila seminatura, 30 Ft, 50 kila búza, 3 szekér széna.

1772-ben teljes jobbágyoktól 1/2 pm búza, tanulóktól 1/4 pm búza, 1 szekér széna.

Megjegyzés: 1771-ben a helységben Valentini András tanító és notarius, előénekelni és a temetéseknel segédkezni szokott, a gyermekeket a hit alapjaira és olvasásra oktatja, postillákat is szokott felolvasni.

ECSEG

Tanító(k): 1772-ben Szelényi József rk. (Szelény, Hont vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvedelme: 1772-ben 10 kila búza, házaspároktól 1/2 pm + 15 kr, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

ENDREFALVA

Tanító(k): 1772-ben Bódi András rk. (Piliny, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 15.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben 48 kila búza, 3 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft és 1 szekér fa, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

ETES

Tanító(k): 1772-ben Kovács György rk 5 éve tanító. (Jászberény, Jász ker.)

Tanulók száma: 1770-ben 4.

1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben 12 Ft, 31 kila búza, 3 kila seminatura, 1 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

FELFALU

1772-ben nincs tanítójuk és nincs is lehetőségük tartani.

GÉC

1772-ben nincs tanító és nem is akarnak tartani.

GEDE

Tanító(k): 1772-ben Pelle Pál rk. (Detk, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben 14 Ft, 24 kila búza, 2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, tanulóktól 4 kila búza, 2 szekér széna.

HALÁP

Tanító(k): 1770–1772-ben Török Miklós rk.

Tanulók száma: 1770-ben 5.

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben 5 Ft, 25 kila búza, 3 kila seminatura, 1 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

HALÁSZI

1772-ben a ludányi tanító tanít.

HÉHALOM

Tanító(k): 1772-ben Kovács András rk. (Nyék, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jóvedelme: 1770-ben 17 Ft 30 kr, 35 kila búza, 5 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, tanulóktól 1 Ft, 6 pm seminatura, 3 szekér széna, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr.

HERÉD

Tanító(k): 1772-ben Pap János rk. (Sár, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 18.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 16 Ft, 31 kila búza.

1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza + 15 kr, tanftásért 8 Ft, 5 pm seminatura, 3 szekér széna, egyszerű temetés 15 kr, szenténéssel 24 kr.

HERENCSENY

Tanító(k): 1772-ben Koshanicz Márton.

Tanulók száma: 1770-ben 10.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 22 Ft, 56 kila búza, 4 kila seminatura, 2 szekér széna.

HOLLÓKŐ

1772-ben kicsiny falu, nincs tanítója.

HUGYAG

Tanító(k): 1772-ben Boros Mátyás rk. (Herencsény, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 7.

Tananyag: 1772-ben o.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 4 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 15 kr, szenténéssel 25 kr, 2 szekér széna, 6 szekér fa, 3 pm seminatura.

JOBBAGYI

Tanító(k): 1772-ben Romhányi János rk. (Maconka, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 4.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 14 Ft, 40 kila búza, 6 kila seminatura, 3 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 15 kr, szenténéssel 24 kr.

KÁLLÓ

Tanító(k): 1772-ben Liszszay János rk. (Romhány, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben 8 Ft, 12 pm búza, házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, seminatura 6 pm, 2 szekér széna, egyszerű temetés 15 kr, szenténéssel 24 kr.

KARANCSKESZI

Tanító(k): 1772-ben Horvát János rk. (Pilis, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 4.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 12 Ft, 30 kila búza, 4 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténéssel 24 kr.

KISBÁRKÁNY

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

KISGERGE

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

KISHARTYÁN

Tanító(k): –

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 3 Ft, 30 kila búza, 2 kila seminatura.

Megjegyzés: 1772-ben kis falu, ezért nem akar tanítót tartani.

KOZÁRD

1772-ben kis falu nem tud tanítót tartani.

KÖKÉNYES

Tanító(k): 1772-ben Szabó Mihály rk. (Hévíz, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 14 Ft, 32 kila búza, 5 kila seminatura, 1 szekér széna.

1772-ben tanulóktól 1 Ft, 5 kila seminatura, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr.

KÖVESD

Tanító(k): 1770-ben Augustini Antal.

1772-ben Paukovics András. (Szentkereszt, Bars vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 16 Ft, 33 kila búza, 3 kila seminatura, 1 szekér széna.

1772-ben 8 pm búza, házaspároktól 1/2 kila búza + 15 kr, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr.

KUTASÓ

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

KÜRT

Tanító(k): 1772-ben Balasovics Pál rk. (Nógrád, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza, tanításért 1 Ft a tanulóktól, 3 pm seminatura, 1 szekér széna, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

LITKE

Tanító(k): 1772-ben Borbás András rk. (Fülek, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanuló.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 2 Ft 48 kr, 14 kila búza, 1 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

LIPTAGERGE

1772-ben kis falu, nincs lehetősége tanítót tartani.

LÓC

Tanító(k): 1772-ben Molcsányi András rk. (Rimóc, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 2.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 9 Ft, 30 kila búza, 3 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza, és 6 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

LŐRINCI

Tanítók(k): 1772-ben Somoskői András rk. (Somoskő, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 18 Ft, 40 kila búza, 6 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben tanulóktól összesen 12 pm búza, házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkel 24 kr.

LUCIN (LUCFALVA)

Tanítók(k): 1772-ben Scultéti András ev. (Sámsonháza, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 17.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 3 Ft 20 kr, 20 kila búza, seminatura 6 kila, 2 szekér széna.

1772-ben seminatura 6 pm, 6 kr, tanulóktól 1 Ft, 20 pm búza.

LUDÁNY

Tanítók(k): 1772-ben Kovács András rk. (Monostor, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 3.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 6 Ft 9 kr, 40 kila búza.

1772-ben tanulóktól 1 Ft, házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

MARCAL

Tanítók(k): 1772-ben Bolla Márton rk. (Fülek, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 1.

Tananyag: 1772-ben i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 8 Ft, 40 kila búza, 3 kila seminatura, 1 1/2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

MAROKHÁZA

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

MEGYER

Tanítók(k): 1772-ben Nagy Pál rk. (Verebély, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 8.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanítók(k) jövedelme: 1770-ben 10 Ft, 50 kila búza, 4 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft, seminatura 4 pm búza, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

MIHÁLYGERGE

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

NAGYBÁRKÁNY

Tanító(k): 1772-ben Kis György rk. (Ludas, Heves vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 2 kila seminatura, 24 kila búza, 9 Ft 36 kr.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza és 5 kr, tanulóktól 30 kr, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr.

ORDAS

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

PALOTÁS

Tanító(k): 1772-ben Völdi István rk. (Galsa, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 24.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 20 Ft, 40 kila búza, 6 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza meg 15 kr, tanulóktól 1 Ft, 6 pm seminatura, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr, a parochia kasszájából 7 Ft.

PILINY

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

RIMÓC

Tanító(k): 1772-ben Petrik Antal rk. (Jászfényszaru, Jász ker.)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza, tanulóktól 1 Ft, seminatura 5 pm, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

SÁG

Tanító(k): 1772-ben Szabó György rk. (Tar, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 10.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 50 Ft.

1772-ben tanulóktól 1 Ft, telkes jobbágytól 1/2 pm búza + 6 kr, temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

SÁGÚJFALU

1772-ben nincs tanítójuk, mert közel vannak az anyaegyházhoz.

SÁMSONHÁZA

Tanító(k): 1772-ben Polonyi János ev. (Bene, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 24 kila búza, 6 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben 6 pm seminatura, tanulóktól 30 kr, jobbágyoktól 1/2 pm, zsellérektől 1/4 pm búza.

SIPEK

1772-ben nincs tanítójuk, mert közel vannak az anyaegyházhoz.

SÓSHARTYÁN

Tanító(k): 1772-ben Bazsó Gábor rk. (Csány, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 8 Ft, 50 kila búza, 4 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

SURÁNY

Tanító(k): 1770–1772-ben Kovács János rk. (Vadkert, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 30.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 22 Ft, 40 kila búza, 4 kila seminatura, 1 szekér széna.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, tanulóktól 6 kr, temetés szenténekkel 24 kr.

SZAKÁL

Tanító(k): 1772-ben Pintér József rk. (Ladány, Heves vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 8.

1772-ben nincs tanulója.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 3 Ft 48 kr, 19 kila búza, 2 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 kila búza + 6 kr, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

SZALMATERCS

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

SZANDA

Tanító(k): 1770-ben Laidfrost János.

Tanulók száma: 1770-ben 8.

Tananyag: –

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 12 Ft, 24 kila búza, 2 kila seminatura, 1 szekér széna.

SZANDAKÉR

Tanító(k): 1772-ben Rkovszky Antal rk. (Turpolya, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben nincs tanulója.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza és 15 kr, tanulóktól 30 kr, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkel 24 kr.

SZÁNTÓ

Tanító(k): 1772-ben Ördög György rk. (Gállszentgyörgy, Jász ker.)

Tanulók száma: 1770-ben 6.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 15 Ft, 35 kila búza, 5 kila seminatura, 2 szekér széna.

SZÉCSÉNY (oppidum)

Tanító(k): 1772-ben Franczia János rk. (helybeli)

Tanulók száma: 1770-ben 30.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 13 Ft, 16 kila búza.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 30 kr évente, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

SZIRÁK

Tanító(k): 1772-ben Eger Gábor ev. (Domony, Pest vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 30.

Tananyag: 1772-ben o, i, sz.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 30 kila búza, 2 kila seminatura.

1772-ben tanulóktól 1 Ft, telkes jobbágytól 1/2 pm, zsellértől 1/4 pm búza, 6 kila seminatura, 2 szekér széna, 6 orgia (öl) fa.

SZÖLLŐS

Tanító(k): 1772-ben Peressy Mátyás rk. (Palánk, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 5.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 24 Ft, 40 kila búza, 2 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, 5 pm seminatura, tanulóktól 30 kr.

SZUPATAK

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

TARCSA

Tanító(k): 1772-ben Bordás Dénes rk. (Füle, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 15 kr, egyszerű temetés 15 kr, szenténekkal 24 kr.

TERJÉN

Tanító(k): 1770–1772-ben Lissay/Listay László rk. (Keszihóc, Hont vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 20.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 25 Ft, 57 kila búza, 3 1/3 kila seminatura, 2 szekér széna.

1772-ben 8 pm búza, 15 kr a tanulóktól, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

TOLD

1772-ben kis falu, nem tud tanítót tartani.

TRAS (Órhalom)

Tanító(k): 1772-ben Hekker Ferenc rk. (helybeli)

Tanulók száma: –

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1772-ben seminatura 3 pm, házaspároktól 6 kr, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

VANYARC

Tanító(k): 1772-ben Árvay János rk. (Rapp, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 30.

Tananyag: 1770-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 7 kila seminatura, 9 Ft, 23 kila búza.

1772-ben házaspároktól 1/4 pm búza, 3 pm seminatura, tanulóktól 1 Ft, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkal 24 kr.

VEREBÉLY

Tanító(k): 1772-ben Ludvig János rk. (Busa, Nógrád vármegye)

Tanulók száma: 1770-ben 6.

Tananyag: 1772-ben o, i.

Tanító(k) jövedelme: 1770-ben 7 Ft 30 kr, 38 kila búza, 2 kila seminatura.

1772-ben házaspároktól 1/2 pm búza + 6 kr, tanulóktól 30 kr, 4 kila seminatura, egyszerű temetés 12 kr, szenténekkel 24 kr.

Resümee

Teréz Oborni:

Der Volksunterricht des Komitats Nógrád zwischen 1770–1772

Die Verordnung Maria Theresias vom 22. August 1777 hat die von dem Staat geleitete Volksunterrichtsverwaltung, das einheitliche Schulsystem, die Stellung der konfessionellen Schulen unter staatliche Aufsicht die Anpassung der Lehrpläne den Ideenkreis der Aufklärung, den Einbau der allgemeinnützlichen Kenntnisse in die Lehrgegenstände, das heißt die Parteinahme für die praktischeren Unterrichtsmethoden eingeführt.

Voranehend zwischen 1770 und 1775 hat die Herrscherin im ganzen Gebiet von Ungarn ein Zusammenschreibung verordnet, um zu erfahren, wie die von den Konfessionen unterhaltenen Schulen bis zu den einzelnen Siedlungen heruntergehend fungieren.

Im Laufe der sich 6 Jahre lang wiederholenden Abschätzung haben sich die Fragen der Herrscherin unter anderen auch darauf erstreckt, welche Konfession in der betreffenden Siedlung eine Schule unterhielt, seit wann der beim Namen genannte Lehrer (Ludimagister, Rektor, usw.) an dem gegebenen Ort arbeitete, wie viele Schüler, bzw. welche Gegenstände er unterrichtete, oder unterrichtet hätte, wenn es überhaupt Schüler in der betreffenden Siedlung gegeben hätte, was für andere, z.B. Kantor-, Notar-, Glöcknerfunktionen der Lehrer neben dem Unterricht verwaltete; was für Naturalien und finanzielle Einkommen der "Tägelöhner der Nation" für die Vernehmung dieser Aufgaben hatte.

In unserem Aufsatz, genauer geschrieben in unserer Angabenmitteilung geben wir die erhalten gebliebenen Angaben der zwischen 1770 und 1775 besorgten Ermessung pro Bezirke getrennt bekannt, innerhalb deren nach alphabetischer Reihenfolge der Gemeinden.

Wir hoffen, daß die Heimatskundenforscher diese Primerangaben bei der Bearbeitung der Volksunterrichtsgeschichte ihrer Siedlung anwenden können.

Cs. Sebestyén Kálmán

A trianoni béke hatása Nógrád megyében

„Az időpontok számontartásának nincs túlságosan nagy jelentősége, az évszámok könnyen el-
téveszthetők. Hogy valami július 10-én vagy augusztus 6-án történt-e, egy évvel előbb vagy ké-
sőbb, ettől még senki sem intézi bölcsebben az ügyeit, pedig csak ez a fontos” – írta Samuel
Daniel a most tárgyalandó események előtt több mint három évszázaddal. Bár a múltat kutató
számára sokszor a történet pontos kronológiája irányadó, jelen esetben mégis elfogadhatjuk az
idézet második, hangsúlyos részét vezérfonalnak. Azt próbáljuk vizsgálni, hogy miként élte meg
Nógrád megye a trianoni döntés következményeit. Hogy mégsem kalandozzunk messzire, az
1920-as évek első felét szabtuk meg időkeretként.

„A trianoni határok életünk, hányattatásunk minden kicsiny momentumát befolyásolják.
Úgy ránehezednek ennek a kis határszéli városnak a mellére, hogy alig tud lélekzeni. Minden
berendezkedésünk, amely e vidék föld és néprajzi helyzetére, sajátosságára épült, új elhelye-
zést, új felépítést kíván. Új irányokat kíván ez a lelkeket nevelő, lelekeket ébrentartó iskoláktól
a legcsemibb anyagi, testi szükségletekig.”¹ – olvashatjuk A Munka című salgótarjáni újság
egyik cikkében. Ez a – sóhajszzerű – megállapítás összegzi a Nógrád által átélt traumát. A vár-
megye a török idők után kialakult területével alapvetően messze volt a történelmi Magyaror-
szág határaitól. Északkeletre a Galíciába utazónak érintenie kellett Gömör–Kishont és Szepes
vármegyéket, északra a határ Zólyom, Liptó és Árva megyék mögött volt, míg északnyugaton
Zólyom, Turóc és Trencsén vármegyéken át lehetett Csehországba (Bohémia) jutnia. Ez a ha-
tárvonal most nem csak közelebb húzódott Nógrádhoz, hanem csonka vármegyévé tette. Lé-
nyegében a Karancs–Medves heggyonulatot és az Ipoly vonalát követő új határ az eredeti 4128
km²-es terület 42,3%-át, 1747 km²-t szelt le. Az 1910. évi járási beosztás szerint a hét járásból
a nógrádi és a sziráki maradt csak érintetlenül. A túloldalra került 117 település a gácsi és a lo-
sonci járás egészét, a balassagyarmati felét, a füleki több mint harmadát, a szécsényi járásnak
pedig ötödét ölelte fel az ott élő 95 ezer lakossal. Ugyancsak határon túlra került az addigi
egyetlen nógrádi rendezett tanácsú város, Losonc is.

A megélhetés új korlátai

Az itt élőknek az ország lakosait általánosan sújtó problémákon túl még ezzel is szembesülni
kellett. Nem véletlen, hogy a már előbb idézett A Munka című újság vezércikkfőzője így fakad
ki: „Nekünk elsősorban is a salgótarjáni munkanélkülisége fáj. Nekünk elsősorban a salgó-
tarjáni iparosok, kereskedők és munkások panasza sikolt bele fülünkbe. Nekünk elsősorban a
salgótarjáni pusztulása, szenvedése, tönkremenése rendíti meg lelkünket. A segítséget,
a munkát is elsősorban ezeknek akarjuk juttatni.”² Természetesen ez a helyzet Balassagyarma-
ton, a vármegye székhelyén is. A Nógrádi Hírlap egy olvasói levélre válaszolva megjegyzi:
„...meg kell különböztetni a kereső iparost, kereskedőt, a nem keresőtől. Nem minden szabó,
cipész, vállalkozó, kereskedő stb. keres egyformán, s mégis egyformán akarnak az ellátatlanok
sorába fölvetetni...”³ A salgótarjáni képviselőtestület gyakorlati lépéseket is tett, amikor
„...méltyányolva azt a nehéz helyzetet, melybe súlyos adóterheket viselő iparosaink és kereske-
dőink, fogyasztóközönségük Fülekvidéki részének elvesztése által került –, egyhangúlag elfo-

gadta”, hogy a kétnapos vásárok első napján csak helybeliek rakodhassanak ki.⁴ A gyarmatiak helyzete azonban mindenképpen súlyosabb volt. A századfordulóra nagyjából kialakuló tagolódás Nógrádot három – nem éles határvonallal szétválasztható – részre osztotta. A losonci-medencétől északra húzódó hegyvidéki terület mezőgazdasági termelésre korlátozottan alkalmas földterületével a háziipar kifejlődésének kedvezett, amelyet a manufaktúráis szintet alig meghaladó üzemek egészítettek ki. A megye keleti sávjában egy erős nagyipar bontakozott ki Salgótarján körül, melynek vonzáskörzete nagyjából Szécsényig terjedt. Ettől nyugatra a mezőgazdasági termelés volt a domináns. Balassagyarmat vonzáskörzetéhez tartozott a megye egyik legjobb termőföldű területe, melyről Nógrád vármegye század eleji leírásában megállapítják, hogy „...az Ipoly völgye, mely ugyan Litkétől fölfelé hidegebb fekvésű, de innen lefelé egészen Órhalomig kitűnő ... általában fekete humuszos áradmányi talaj; nemcsak a szántóföldek kitűnőek, melyek az összes növényi termesztésre alkalmasak, hanem a rétek, a legelők is...”⁵ Az erre adottságra épülő mezőgazdaságot egészítette ki a kisipar. Erősítette Balassagyarmat helyzetét közigazgatási központ funkciója is. Az Ipolyáság–Korpona–Losonc–Szécsény vonaltól dél- délnyugatra a megye határáig tejedő területnek és közönségének igényeire berendezkedett gyarmati kisipar 1919–1920 után egycsapásra szembetalálta magát a vonzáskör zsugorodásának és az igények kényszerű, drasztikus csökkenésének kettősségével. Az Ipolyon túli területek leválasztásával elveszítette megrendelőinek számottevő részét. Kiemeli ezt a „Balassagyarmat tiltakozása az antant bizottsághoz” címet viselő jegyzék is, melyben Hummer Ferenc városi főjegyző a következőképpen fogalmaz: „...el vannak zárva az ide gravitáló völgyek lakói, akik Balassagyarmattól 60 kilométer mélységben itt szereztek be ipari és kereskedelmi szükségleteiket: Balassagyarmat 8 orszagos vásárjának résztvevői 75 százaléka az Ipoly jobb partjáról kerültek ki, ezek lehozták feles állati, mező- és erdőgazdasági terményeiket, azokat itt értékesítvén, beszerették ipari és kereskedelmi cikkekbe álló szükségleteiket.”⁶ Ugyanakkor kiderül ebből, hogy a vármegye központjának mezőgazdasági termékekkel való ellátásában is fennakadások voltak. A már előbb idézett jegyzék más helyen statisztikusi pontossággal írja le Gyarmat közvetlen veszteségét: „Szántóföldjeinek 2525 kat.holdat kitevő részéből a meg szállva tartott területen 835 hold, 941 hold rétvéből 629 hold fekszik. A kisgazdák legelője 140 hold, erdeje 12 hold, szőlője 35 hold egészen a cseh megszállt területen fekszik. Ebből látható, hogy a mezőgazdasági életünk teljes egészében meg van bénítva, mert búzát, árpát, mesterséges takarmányt nem tudunk termelni homokon, állataink szénaszükségletét idegen területről kellene áthozni, miközben állattenyésztésünk teljesen csődöt mondana, amennyiben állatainkat idegen ország területére nem hatíthatjuk. Virágzó szőlőművelésünk is teljesen elpusztult a cseh megszállás jöde alatt, mert azokat műveltetni úgy, ahogyan kell, éppen a megszállás miatt nem lehet...”⁷ Így nemcsak Salgótarjánban panaszkodnak – az ott hagyományosan – magas piaci árakra, hanem Balassagyarmaton is, mivel „...legfőbb közszükségleti cikkeinket csak nehezen és méreg drágán tudjuk megszerezni –, holott az Ipolyon túl valósággal saját zsírjukban úsznak, és élelmi cikkeiket nem tudják elhelyezni...”⁸ A maximált árak bevezetése és az uzsorabíróságok működése csak átmeneti sikereket hozott a meglöködő infláció körülményei között. A lakosságra nehezedő terhek enyhítésére alakult egyesületek, mint pl. az Ingen Fa és Szén Egyesület, vagy az 1923-ban újjáalakult Skarabeusz Asztaltársaság, mely céljai közé iktatta az önhibájukon kívül nélkülözők segítségét stb. hasonló eredményeket ért el.

A fizetéképes keresletet – a Csáb, Kürtös, Paloja és Ipolyvölgyi parasztgazdák kiesésén túl – csökkentette a vármegyei adminisztráció tagjainak egyre bizonytalanabbá váló egzisztenciája, akik inkább a közalkalmazottak árubeszerzésre alakult társaságtól vásárolták azt, amit lehetett. A tisztviselők helyzetét nehezítette az elcsatolt területekről beáramló értelmiségi csoportok konkurrenciája. A statisztikusok felmérése szerint a Felvidékről „1926-ig 106 000 személy – legnagyobb részük közhivatalnok és családtagjaik – vándoroltak ki Csonka–Magyarországra.”⁹

Ezek a természetes megélhetési helyeik, a vármegyei központok és nagyobb városok felé indultak, s ha a kényszerből elhagyott területeken rokoni kapcsolatokkal is rendelkeztek, akkor méginkább igyekeztek a határok közelében maradni. Fényt vet a gyarmati helyzetre a Nógárdi

Hírlapban közzétett felhívás, mely szerint: „Magyarország megszállott területeiről Balassagyarmatra menekültek még ma is nélkülözünk ügyeinket intéző hatóságunk támogatásait, ami kétszeresen súlyt bennünket, elsősorban az anyagiak, másodsorban családjaink hajléktalan volta miatt...”¹⁰ Hamarosan Nógrád vármegyében is létrehozták az Országos Menekültügyi Hivatal helyi fiókját (1923. január 31-ig működött) és a Menekülteket Védő Szövetség képviselőjét. Salgótarjánban Erdélyi Társaság alapítását tervezték a menekültekből. Annak ellenére, hogy a vármegyei törvényhatósági bizottság a 9241/1922. számú közgyűlési határozatával megszüntette az erdélyi menekültek segélyalapját, a probléma továbbra sem oldódott meg. A Munka 1923 októberétől több számában is közzéteszi a következő kérelmet: „Petrozsényből 2 gyermekkel menekült özvegy asszony nagy nyomorban van. Szalmán fekvő, takaró nélkül, rongyokba öltöztetve dolgoztat az anya, de a hideg ellen védekezni nincs módjában. Ócska takarót, ruhadarabot, vagy pénzt a szerkesztőség hírlapilag nyugtáz és illetékes helyre juttat.”¹¹ Nem sokkal később közli is az adományokat, hozzáfűzve, hogy több, hasonló sorsú család is részesedett belőlük. Balassagyarmaton pedig 1922 nyarán miniszteri bizottság vizsgálta a vagonlakók elhelyezésének lehetőségét, s a kislakásepítés ilyen célú folytatására segítséget ígért.¹² Szerencsésebbek voltak azok, akik be tudtak kerülni a vármegyei adminisztrációba, akár szakképzettségükkel alacsonyabb státusba is. Ezek száma nem elhanyagolható, hisz a törvényhatósági bizottság külön határozatban mondja ki, hogy „...mindazon menekült vármegyei tisztviselők, akik Nógrád-vármegye törvényhatóságának a rendes állományba tartozó megyei tisztviselői (segéd és kezelő személyzeti) állások valamelyikére történt beosztás (helyettesítés) útján nyertek elhelyezést, fentebb hivatkozott határozatában megjelölt rendkívüli segélyezésben ugyanoly feltételek és módok mellett részesítendőek, mint ahogy azt a bizottság megválasztott (kinevezett) alkalmazottaira nézve megjelölt határozatában előírta.” Ezen túl név szerint is intézkedik négy szolgabírónak beosztott menekült tisztviselő segélyezéséről.¹³ A vármegye elcsatolt területén korábban szolgálatot teljesítő alkalmazottak esetében viszont a 77239/1919. B.M. számú rendelet megkötötte a törvényhatósági bizottság kezét, amelyet több nyugdíjfolyósítás iránti kérelem visszautasítása és – a fellebbezések nyomán – újratárgyalása mutat. A gácsi járási főszolgabíró például ilyen értesítést kapott: „...a megszállott területről átjött olyan községalkalmatosságok, akik nyugdíjra való igényüket idegen állam közigazgatása alatt álló területen teljesített szolgálattal szerezték meg és most idemenekülve nyugdíjazásukat kérik, szintén részesíthetők segélybe, de csakis abban az esetben, ha kétségteljesen beigazolják, hogy a megszállott területről kiutasítottak.”¹⁴ A bizonytalan egzisztenciális és anyagi helyzet azt eredményezte, hogy megpróbált ez a réteg minden pénzszerezési alkalmat kihasználni. A hivatalos segélyezésen kívül a családok eddig eltartott – elsősorban nő – tagjai is igyekeztek kereseti lehetőséget találni. Ilyen irányú kezdeményezés volt a „Munka” nevű háziipari termékek előállításával foglalkozó vállalkozás, amely a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) támogatását élvezte. Hasonló kezdeményezés indult Salgótarjánban is, ahol tanfolyamokon szövésre oktatták a nőket. Balassagyarmaton jelentősen megnőtt a textilipari szakmákban (szabó, kalapos, kézimunka készítő stb.) iparendélyt kérők száma – a fentebb említett okok miatt –, s ezzel a bőr- és bőrfeldolgozó iparágak (cipészek, csizmadiaák stb.) elvesztették hagyományos elsőbbségüket.¹⁵

A vármegye megnyilatkozásai

Nemcsak a létfeltételeikben veszélyeztetett polgárok nem tudják elfogadni az adott helyzetet, hanem a vármegye hivatalos vezetése is minden alkalmat megragad, sőt határozatban mondja ki, hogy „...a vármegye élő testéből a trianoni békeszerződés által elszakított területrészek elrablása ellen mindaddig, amíg azok az édes hazához vissza nem csatoltatnak, állandó jelleggel fejezi ki tiltakozását.” Ennek látható jelét adták, mikor a közgyűlési teremben három ülőhelyet nemzeti színnel szalaggal elkerítettek, s egy táblán a következő feliratot helyezték el: „Nógrád-vármegye törvényhatósági bizottsága ezen helyeket fenntartotta emlékeztetőül annak, hogy a nemzetárulók 1918 évi forradalom következtében az édes hazára és a vármegye testéből rabló kezük által elszakított losonci, gácsi és kékői járásek, továbbá a balassagyarmati, szécsényi és

salgótarjáni járásokból elszakított községek, nemkülönben Losonc r.t. város közönségének képviselőit gyűléstermébe visszavárja mindaddig, amíg eme testvéreit a Magyarok Istene az édes haza testéhez vissza nem csatolja.”¹⁶

A javaslattevő Huszár Aladár főispán azonban figyelmeztette a bizottság tagjait, hogy: „Méltatlanok lennénk önmagunk iránt, ha ezt a megemlékezést úgy akarnánk felállítani, hogy az örök emlékezésül szolgáljon.”¹⁷ A közigazgatási reform során egyesített Nógrád és Hont vármegyék törvényhatósági bizottságának új szabályrendeletébe szintén csak ideiglenes jelleggel került be, hogy a közgyűlések megkezdése előtt felállva mondják el a „Hiszek egy Istenben... kezdetű nemzeti ima” szövegét.¹⁸ Sőt az előbb említett Huszár Aladár addig fokozta a tiltakozást, hogy kijelentette: „Ha keresztre feszítik Középeurópa kultúráját és Balkánt csinálnak belőlünk, éljünk balkáni eszközökkel, mérge, tűr és bomba robbanjon, szűrjön, tépijen utat, ahol a mi útjainkat el akarják állni.”¹⁹ A túlhajtott, propagandisztikus megnyilatkozások a polgároknál az ellenkező hatást váltotta ki. Ezt érzékelteti az alispánhoz címzett belügyminiszeri leirat, melyet a Nógrádi Hírlap is közzétett: „Arról értesülök, hogy a nép nagy tömege általában eléggé nem helyteleníthető közönyösséggel viseltetik az országot szétdaraboló békeszerződés s a kegyetlen békefeltételekben rejlő elviselhetetlen terhek és megalázó igazságtalanságok iránt. Ez az érzéketlen közöny ma a nemzet érdekeire minden csapásnál ártalmasabb s ennél fogva kötelességünk mindent elkövetni, hogy a nép e nyilván tájékozatlanságból folyó kábultságából felrázzassék.”²⁰ A „közöny” mögött Nógrádban búvópatakként a további lehetőségek latolgatása jelentkezett. Balassagyarmaton a békeszerződés aláírása előtt azt rebesgették, hogy esetleg az egész város a határon túlra kerül, amelyre alapot a vasút használatával kapcsolatos vita szolgáltatott.²¹ Salgótarjában viszont Somos és Somoskőújfalu visszadása után egy cseh vasúti bizottság látogatásából azt a következtetést vonták le, hogy hamarosan Losoncot is Magyarországhoz csatolják.²²

A vármegye állandó tiltakozása ellenére azonban szembe kellett néznie a tényekkel. A határvonal nem volt tekintettel a birtokhatárookra, a termőföld pedig a határvonalakra. Így a mezőgazdasági termelés folyamatosságának biztosítására kompromisszumot kötött a vármegye vezetése. 1920. május 29-én Ipolytarnócon találkozott Nógrád főispánja és a losonci zsupán. Ezen a tárgyaláson döntöttek arról, hogy az egész Ipoly mentére kiterjesztik a márciusban Balassagyarmat és Ipolynyék főszolgabírája között kötött megegyezést. Ők arról állapodtak meg, hogy fényképes határátlépési igazolvánnyal – melyet kölcsönösen láttamoznak – három meghatározott helyen (kővári híd, gyarmati nagyhíd és kishíd) a földek és szőlők művelése, a rétek, legelők használata és fontos családi ügyek intézése érdekében át lehet lépni a demarkációs vonalat.²³ A május végi tárgyalásokon a földek használatát mindkét oldalon a határtól 10 km távolságban engedélyezték. Intézkedtek a termés és a vetőmag átszállításáról és szabályozták az állatok legeltetését is. Ez a rendszer több évig – bár nem zökkenőmentesen – működött, s viszonylagos biztonságot teremtett az Ipoly völgyének mezőgazdasági termelésében. A helyi megegyezést hét év múlva követi magasabb szinten kötött szerződés. Az 1927. augusztus 8-án érvénybe lépő szabályozás a mezőgazdaságon túl a határmenti forgalommal és az ipari munkavégzéssel is foglalkozik. Ekkor azonban a csehek kikötötték, hogy Pozsony mellett Losonc városa sem számítható a 10 km mélységű határkerületbe, tehát a megszabott feltételek rájuk nem vonatkoznak.²⁴

Iparvállalatok új helyzetben

Míg a nyugati területek a fentebb említett problémákkal küszködtek, a megye keleti sávja országosan felértékelődött. Nemcsak az udvariasság mondatja Horthy Miklóssal salgótarjáni látogatásakor, hogy: „Régen készültüm erre az útra, amely csonka országunk iparának és bányászának egyik legjelentősebb gócpontjába vezet.”²⁵

A megmaradt területen Budapest mellett ugyanis ez volt az a vidék, ahol koncentráltan épült ki a nehézipar. Más határok közé kerültek az erdélyi és felvidéki szén- és érclelőhelyek, valamint az ezekre települt ipari üzemek. A változások a Salgótarjában és környékén tömörü-

lő részvénytársaságokat is – különböző mértékben – érzékenyen érintették érdekeltségeik (részvények, leányvállalatok stb.) miatt.

A Salgótarjáni Kőszénbánya RT. – a környék legtőkeerősebb vállalata – még a múlt század végén megkezdett terjeszkedése során a Petrozsény környéki szénjogok birtokába jutott, s ezt tíz év múlva kiegészíti a Felsőzsvölgyi Kőszénbánya RT. részvényeinek döntő többségével. 1909-ben a Magyar Általános Kőszénbánya RT-vel újabb részvénytársaságot alakít a Nyitra és Bars vármegyékben található szénvagyon kiaknázására, miközben a dorogi, tokodi és környékbeli bányákban is érdekeltsége van az Esztergom–Szászvári Kőszénbánya RT. révén. Az I. világháború után kialakuló államok azonban jogi úton is biztosítják saját tőkeisék érdekeit. Sorra hozzák az ún. nacionalizálási törvényeket, melyek célja a magyar érdekeltségek csökkentése, illetve kiszorítása az új határokkal hozzájuk került területekről. Így a Salgótarjáni Kőszénbánya RT. vezetősége már az 1919. november 18-i igazgatói ülésén kénytelen foglalkozni az erdélyi érdekeltségek további sorsával. Két lehetőség merült föl: az egyiket Chorin Ferenc képviselte, aki kijelentve, hogy „...előnyös volna a társulat hajóját idegen lobogó alá helyezni”, az angol pénzcsoportokkal való együttműködés mellett voksolt; Weiss Fülöp ugyanakkor a román tőkére támaszkodva kívánta elérni a befolyás megtartását. Végülis a fokozatos kivonulásban mindkét elképzelés realizálódott, mivel előbb az érdekeltségek 50%-át a Banca Romanescának engedték át, majd a többi banki úton a Schweizerischer Bankverein és a Schröder Bankház vette át.²⁶ Bár a vállalat terjeszkedése újabb szénlelőhelyek megszerzése irányában tovább tart – pl. az Északmagyarországi Egyesített Kőszénbánya és Iparvállalat RT. nógrádi bányái, a Hatvanvidéki Szénbánya RT., a Bányólgyi Kőszénbánya RT., a Hidasai Szénbánya RT., a baranyai szénjogok biztosítása mutatják ezt –, az 1920-as évek elejétől megindul a működés szélesebb alapokra helyezése. A Lapp Henrik-féle Mélyfúrások, Bányatelepek és Mélyművek Magyar Rt. részvénytöbbségének megszerzéséhez hasonló tranzakciók útján az Egyesült Tégla- és Cement RT., a Kereskedelmi és Építési RT., az Ipari Robbanóanyag RT., az Unió Bányászati és Ipari RT., a Salgótarjáni Palackgyár RT. a befolyása alá kerül, s csatlakozik az Alumíniumérc RT-hez is. 1926-ban pedig a Hungária Villamossági RT. – egy svájci céggel közösen – alapításával, valamint a Központi Gáz és Villamossági RT-ben 50%-os részesedéssel megerősíti pozícióit a szolgáltatások terén. Mindezek biztosítására – az inflációt is figyelembe véve – az alaptőkét többször emelték részvénykibocsátással (három év alatt közel 750 ezer darab). Berend T. Iván és Ránki György elemzése alapján „... a részvényekből nyert összeg tekintélyes hányada nem csupán a spekulációs nyerészkedést szolgálta, hanem különösen a legjelentősebb vállalatoknál a szükséges felújítások, anyagkészletek, gépek stb. beszerzésének forrását alkotta, vagyis a részvényügyletek a béketermelésre való átállás tényezőjévé váltak.”²⁷ Az SKB RT. esetében – a fentebb említett célok mellett – így volt lehetőség az újonnan nyitott bányák – Kotyháza, Márkháza, Kazár – termelésének felfuttatására. A korábban meginduló déli irányú terjeszkedés miatt a határok változása a salgótarjáni medencében lévő bányáira nem vált veszélyessé. Sőt az 1919 utáni szénínségben a gyorsan növekvő termelés nem tudta az igényeket kielégíteni. Hozzájárult ehhez a vidék azon sajátossága – a világháború hatásain túl –, melyet Gerő Nándor 1910-ben így ír le: „Bányászatunk vándorbányászat egy-egy községben, egy-egy vidéken csak egy-két évtizeden át folyik. Munkásaink többségét a környék földmíves népe szolgáltatja ki, ha készen van a mezei munkával, beáll bányásznak. A bányászat egy vidéken megszűnik, ez a műkedvelő bányász nem vándorol tovább az aknával, mert háza, földje van otthon. Az új területen új munkásanyag nevelése vár az üzemvezetőre.”²⁸ E jellemző mellett az új bányák is fokozták a munkaerő hiányát, melyet 1920-ban Liptó megyéből toborzott munkásokkal igyekeztek áthidalni. A lipótiak – egyébként más vállalatok is ilyen utánpótláshoz folyamodtak – munka-béruket, a levonások után cseh koronában kapták, emellett biztosították számukra a kedvezményes munkaruha és bakancs juttatást, valamint kiskorú gyermekeik után a családi pótlékot.²⁹ A szénkonjunktúra lefutása után azonban hamarosan ellenkező előjelű igény fogalmazódott meg. A népjóléti miniszterhez írt beadványban követelik a salgótarjáni medence bányamunkásai, hogy „...méltoztassék sürgősen elrendelni, hogy külföldi szén az ország területére mindaddig, amíg a gazdasági válság tart, ne engedessék be, továbbá méltóztassék a

bányatársulatokat felszólítani, hogy külföldi honos munkásokat (liptákokat) bocsássák el és csak amennyiben arra feltétlen szükség van, bocsátassanak el magyar munkások.”³⁰ A Munka 1924 szeptemberében arról számol be, hogy az SKB RT. Bicske környéki kutatásai eredmények. „Ezzel kapcsolatban azt az örvendetes hírt halljuk, hogy a bányatársulat nemesszívű vezérigazgatója a szénkonjunkcióra romlása folytán a nógrádi szénmedencében szükségessé vált (?) tisztviselői és altiszti létszámapasztást úgy kívánja megoldani, hogy az itt nélkülözhető, kipróbált tisztviselőket a bicskei bányüzemhez fogja áthelyeztetni, hogy kenyértől senkit meg ne fosszon. Követendő példa legyen ez más nagy vállalatnak is!”³¹

Salgótarján másik nagy vállalata – a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű helyi gyára – azonban olyan gondokkal küzdött, amely az SKB RT-nél nem, vagy nem olyan súllyal jelentkeztek, s a „követendő példát”-ra vonatkozó tanácsot nem tudta megfogadni. Főként a központi, ózdi gyár katasztrofális helyzete sújtotta. 1920 őszén a martinkemencék és a hengerművek a háború előtti termelés 8%-át tudják biztosítani, ezért a Rimamurányi gyáraiból a munkások harmadát kénytelenek elbocsájtani.³² Az alacsony termelés oka a nyersanyag hiánya. A jelentős ércbányák és telephelyek (Gölnicbánya, Jászó, Rozsnyó, Murányhuta, Nagyrőce, Rimabrézó stb.) a határokon túlra kerültek. Egy 1915-ös felmérés Magyarország vasérckészletét 140 millió tonnára becsülte, amelyből közel 100 millió tonna a Felvidékre esett, s ez azt jelentette, hogy a vállalat számára az eddigi utánpótlás majdnem kétharmad része elérhetetlen.³³

Az igazgatóság a lehetőségeket kutatva több tervet dolgozott ki. Közülük végül Bfró Pál elképzelését fogadták el, melynek lényege az volt, hogy „...az erőfeszítéseknek (kihasználva a cseh–morva–sziléziai vasművek pillanatnyi érdektelenségét) a szepes–gömöri ércvagyon valamiképpen megszerzésére kell irányulniok.”³⁴ Megvalósításához a kormány is támogatását adta, s az 1922. március 31-i ülésén hozzájárult a tárgyalások megkezdéséhez. Az eredményről a Bányászati Lapok a Vaskereskedelmi Szemlét idézve számol be: „...Csehszlovákia beleegyezését adná ahhoz, hogy a kitermelt vasérc és egyéb nyersanyagok minden nehézség nélkül szállíttassanak a magyar területen levő gyártelepekre, viszont Magyarország sem akadályozná meg, hogy magyar területekről Wittkowitz és Krompach olvasztói részére vasérc kivitessék.”³⁵ A szerződést 1922 szeptember elején hagyta jóvá a magyar kormány. E mellett a Rimamurányi igazgatósága a cseh „nacionalizálási” törvények elleni védekezésül, s a jóminőségű kősz utánpótlásának biztosítására részvényeket szerzett a Berg-und Hüttenwerks A.G.-től, átadva neki a kartellkvóta egy részét, s így hozzá „való viszonyát bensőségebbé alakította”.³⁶ A tarjáni gyár gondjait ezenkívül növelte, hogy a saját szénellátását biztosító salgóbáányai területek a határ közvetlen közelében feküdtek. A felmérések szerint a szénmező Somoskőújfaluiig és Vecseklig terjed, az utóbbi pedig már az új állam területére esett. Az ebből eredő birtok- és bányajogi problémák megoldását végül a – más vonatkozásban említett – 1927 augusztusi államközi szerződés szabályozta. Azonban ez sem oldja meg az Ózddal való kapcsolattartás kérdését. A világháború előtt a forgalom az 1870-es évek közepén épült, közel 50 km-es Füllek–Bánréve vasútvonalon bonyolódott. Az új helyzet a távolságot több mint négyszeresére növelte Hatvan–Miskolcra át, s így a közvetlen együttműködés minimálisra csökkent. Ebből is eredt, hogy 1924-ben újra az üzemredukció módszeréhez kellett nyúlni. „Mint sajnálattal értesülünk a nyomasztó gazdasági helyzet következtében az acélgárban hetenkint csak 5 műszakot dolgoznak. A megélhetés amúgy is súlyos gondjait szomorúan befolyásolja e sajnálatos körülmény” – állapítja meg A Munka című lap cikkrője.³⁷ A vállalat még ebben az évben nagyobb összegű hitelt vett föl egy amerikai pénzcsoporttól, amely mellett területvédelmi és kartell megállapodások kötésével a 20-as évek második felére stabilizálta helyzetét. A városban található másik vasipari üzem, a Hirsch és Frank Gyár is – bár sokkal kisebb volt – szenvedett a Rimamurányit érintő problémáktól, főként a nyersanyaghiánytól. Azonban hullámvölgye sokkal rövidebb ideig tartott. Új tőkék bevonásával és az infláció adta lehetőségekkel élve 1922 elejétől – Budapest–Salgótarjáni Gépgyár és Vasöntő Részvénytársaság néven – már a fennedűlés jelei látszottak.

A talponmaradás kérdése vetődött föl a megmaradt két nógrádi üveggár, – a salgótarjáni palack – és a zagyvapálfalvi táblaüveggár működésében is. (Az elcsatolt területeken voltak a

szinóbányai, málnapataki és zlatnói üvegyárak) A pálfalvi üzem a táblaüveg gyártásában versenytárs nélkül maradt az új határok között. A zaklatott múltú gyár – többszöri tulajdonosváltás és üzemszünet után – újabb átalakulás elé nézett 1920-ban. Az élesdi központú, erdélyi Feketeerdői Üvegyár RT. más határok közé kerülésével a gyár a bécsi Mercur Wechselstubén A.G. érdekeltiségébe került. A már korábban nyersanyag – (főleg az üvegyártáshoz megfelelő minőségű kvachomok cseh- és németországi berszerzésének akadályai), szén- és szakmunkashiánnyal küzdő üzem átszervezése és fejlesztése lassan haladt. Így adott körülményei nem tették lehetővé a kínálkozó konjunktúra kihasználását, termelése csak az igények 15–20%-át elégitette ki. Az 1924-ben üzembe helyezett kemencével ugyan megkészszerzte termelését, de a pénzügyi nehézségek áthidalása és a magas termelési költségek leszorítása csak az évtized végére sikerült.³⁸ A salgótarjáni palackgyár gondjai a világháború előtti időszakra nyúlnak vissza. A már akkor ingadozó termelést csökkentette a szakmunkások katonai behívásából adódó munkaerőhiány, s az esedékes felújítások pénzügyi fedezetének szükségessége. 1919 után az anyavállalat, az aussigi Mühlig cég, Csehszlovákiához került. A bizonytalan politikai és gazdasági helyzet miatt tartózkodott minden új beruházástól a salgótarjáni gyárban, így a négy kádból kettő és a fazekaskemence továbbra sem dolgozott.³⁹ Nem hozott alapvető változásokat az sem, hogy az SKB RT. – terjeszkedő politikáját követve – 1921-ben részvényeket szerez. A Munka című lap 1923-ban így jellemzi a helyzetet, hírt adva a bezárásról: „Eszendők óta kénytelenek voltak a kitűnő szakmunkások napszámos munkát vállalni, vagy kivándorolni. Redukált üzemmellel mostanáig mégis csak dolgozott a gyár. Múlt héten azonban az igazgatóság elbocsájtotta a munkásokat, amit azzal indokolt meg, hogy a horribilis anyagárak miatt képtelenek a palackgyártásra, mert a kész hazai üveg jóval többbe kerülne, mint az importált palack. A sok szakképzett munkás egy részét elsőrendű munkákra az itteni vállalatok alkalmazták. Más részük pedig kénytelen vándorbotot venni a kezébe, bizonytalanságba hagyva családját.”⁴⁰ A működés lehetősége 1925-ben teremtdők csak meg, mikor a bányatársulatnak sikerül a részvények többségét megszerezni. A felújítási és rekonstrukciós munkálatok befejezése után, amely alkalmassá tette az eddigi zöldüvegyártás mellett a fehérüvegyártásra is, 1926-ban indítják újra a termelést.

A nógrádi iparvállalatok helyzete tehát általában a 20-as évek második felére stabilizálódik, csökkentve ezáltal a bizonytalanságot, azonban a munkanélküliséget nem oldva meg. 1924-től egyre több helyen és egyre többször sürgetik a gyakorlati lépések megtételét, elsősorban az élségmunkák beindítását, ezek azonban az évtized közepe után jelentkeznek, elsősorban az ország helyzetét rendezni hivatott szanalási program előrehaladásával.

Pénzügy és közlekedés korlátai

Az előbbiekben már láttuk, hogy az új határvonalak keresztülvágták a hagyományos gazdasági vonzáskörzeteket. Ezzel megszűnt, illetve nagyon korlátozottá vált a termékcseré, amely a mezőgazdaságon kívül érintette a Losonc környéki textil és fémipari vállalkozásokat, Málnapatak és Szinóbánya környéki üvegyárakat és agyagipari üzemeket stb. De Losonc elcsatolása a vármegye pénzügyeire is érzékeny csapást mért, mivel pl. az „árvák és gondnokoltak gyámhatóságilag kezelt pénzei”-nek közel 75%-a 1919-ben losonci és gácsi hitelintézeteknél volt elhelyezve. A törvényhatósági bizottság e kérdést tárgyalva 1921-ben leszögezi: „...készpénzei elhelyezési arányát ezúttal, tekintettel arra, hogy ezen betétek bizonyos hányada jelenleg idegen államhatalom által megszállt területen lévő pénzintézetekben van elhelyezve, megváltoztatni nem kívánja, mégis tekintettel arra, hogy ezen ideiglenes helyzetnek megváltoztatása a közel jövőben remélhető elvileg már most kimondja azt, hogy a határkérdések rendezése után ezen betéti úton kezelt készpénzek elhelyezési arányát a lehetőség beálltával revisió alá kívánja venni.”⁴¹ Ugyanakkor, ugyanezen bizottság már 1919. novemberében tudomásul veszi, hogy „a vármegye tisztí főügyésének véleménye alapján, a csehek által jelenleg megszállott területen levő községeknek, a segedelmi magánpénztár, nagyobb fesztaóvságú hidak alapja, a községjegyzői nyugdíjalap, illetve körorvosi nyugdíjalapból nyújtott törvényhatósági kölcsönök törlesztési részleteit, illetve kamattartozását bírói úton jelenleg érvényesíteni nem lehetséges.”⁴² Ezen

kölcsönök jelentős részét a községek az úthálózatuk kiépítésére kapták. Közel 50 község vállalta, hogy 2,5%-os kamat, és az építési költségek 10%-áig terjedő segély ellenében összeköttetést terem saját területe és a legközelebbi törvényhatósági út között. Mivel a megváltozott helyzetben a községek már erre nem voltak képesek, s az utak karbantartására törvény is kötelezte a vármegyéket, 1921. április 1-i hatállyal a fogalmasabb vicinális utakat vármegyei kezelésbe vették.⁴⁴ Nagyobb gondot okozott a vasútvonalak kérdése. A losonci csomópont leválasztása elvágtatta a megye gazdasági vérkeringésének azt a szálát, amely összekötötte a hatvan–losonci és a Balassagyarmaton összefutó aszódí, illetve csata–ipolysági vonalat. A vasút fontosságát mutatta, hogy a békeszerződés előkészítése során vita robbant ki e körül. Elsősorban az okozott gondot, hogy Losonc és Ipolyság cseh területre került, miközben a köztük húzódó vasút hossz – szan, Ipolytarnóctól Kóvárig magyar területen halad. Végül a békeszerződés 302. §-ában az utóbbi szakasz 15 évi közös használatát írták elő. „Igen, mi kénytelenek vagyunk momentán belenyugodni abba, hogy a vasutat közösen használjuk – fakadt ki a Nógrádi Hírlap cikkírója –, de ugyanakkor nekünk is legyen jogunk ahhoz, hogy ebből mi is forgalmi előnyökhöz jussunk. Mert az mégsem járja pl. hogy ők Losonczról – egyenes úton szállíthassanak, közlekedhessenek Ipolyságra ugyanakkor, amikor mi pl. Litkéről Bánrévére vagy akár Salgótarjánba óriási kerülővel, nagy fuvarkülönbözettel és idővesztéssel tudunk csak szállítani.”⁴⁵ Ez a megoldás újabb vitákhoz vezetett a pálya karbantartása körül: a csehek arra hivatkozva, hogy használati díjat fizetnek, nem járultak hozzá az átépítési költségekhez, magyar oldalról pedig a munkák megkezdésének halogatását azzal indokolták, hogy a MÁV csak kis forgalmat bonyolít le ezen a szakaszon. Így állandóan csak tűzoltó munkát végeztek, amelyek főként az Ipoly áradásai miatt váltak szükségessé. Ennek az áldatlan állapotnak kialakulásához az is hozzájárult, hogy az 1860-as években tervbe vett, majd 1890-től újra napirendre kerülő Szécsény–Salgótarján (vagy Kisterenye) közötti szakasz nem épült meg. Bár az elképzelés a 20-as években is foglalkoztatta a vármegye és Salgótarján vezetőit, a gazdaságossági számítások ellentmondásai miatt egyre húzódott megvalósítása. Mindez elősegítette, hogy a vármegye nyugati területeire megnőtt Vác és Budapest vonzása, míg a keleti részen, a hatvani vasútvonal révén, az Alföld felé nyílt nagyobb lehetőség a termékek elhelyezésére.

Losonc cseh területre kerülése gazdasági kihatásain túl azt is jelentette, hogy Nógrád elveszítette egyetlen városias jellegű települését. A vármegye központja Balassagyarmat és lélekszámban is legnagyobb ipari települése Salgótarján, nagyközség volt. 1920 után a veszteségek ellensúlyozására megindult az előkészítés – korábbi elképzelések után újra – e két helyen a rendezett tanácsú várossá alakulásra. Bár egyik helyen sem volt meg minden feltétel, de az országos politika és a helyi kívánság találkozása 1922-ben Salgótarján esetében, 1923-ban pedig Balassagyarmat esetében eredményre vezetett. A „véghely”, a „végváriság”, a török idők emlékeivel támogatott gondolata és érzése mellett, mintegy erkölcsi elégtételként kapta meg a két település a városi rangot, annak minden előnyével és hátrányával együtt.

Az új határvonalak meghúzása Nógrádra közvetve vagy közvetlenül, területenként más-más mélységben, de összességében negatívan hatott. Az itt élők családi – rokoni kapcsolatait mesterséges akadályként szelte ketté, mozgásterüket korlátozta. Sok ember megélhetését tette kétségessé birtokaik vagy munkalehetőségeik új államhoz kerülése. A területi veszteség önmagában is megbolygatta a XIX. század végére kialakult táji munkamegosztást. A vármegye nyugati területein élő kistermelőket és kisiparosokat azért érintette súlyosan, mert nem rendelkeztek olyan tartalékokkal, hogy az inflációval tetézt keresletcsökkenést nagyobb megrázkódtatás nélkül el tudják viselni. Önálló egzisztenciájuk feladása sem kecsegtetett helyzetük javulásával, elsősorban azért, mert helyben nem találtak más megélhetési forrást. A nagyobb ipari centrumok – Budapest, Salgótarján – a közlekedési nehézségek miatt kívül estek az elérhetőség határán. Azonban az ott élők mindennapjaiban is benne volt a munkanélküliség lehetősége a sorozatos üzemredukciók miatt. A válságot legkisebb zökkenőkkel átélt vállalat, az SKB RT. sem tudta biztosítani munkásainak a folyamatos munka lehetőségét. A nyersanyag-utánpótláshoz kötött vállalatok pedig hagyományos területeiket elveszítve, termelésük csökkentéséhez – pl. Rimamurányi – vagy leállításhoz – pl. Palackgyár – voltak kénytelenek folya-

modni. A 20-as évek közepére helyzetüket stabilizáló vállalatok a termelés felfutása mellett sem tudták felszívni az addigra hullámvölgybe kerülő bányászat munkanélkülieit. A következő években ez a kérdés már kilép a vállalati keretek közül, s meghatározóvá válik – akkor már – Nógrád–Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyében is.

JEGYZET

1. A Munka 1923. szeptember 8.
2. A Munka 1925. április 4.
3. Nógrádi Hírlap 1920. július 25.
4. A Munka 1924. szeptember 27.
5. Nógrád vármegye – Magyarország vármegyéi és városai szerk.: Dr. Borovszky Samu; Országos Monográfiai Társaság Bp. (1911) 173. old.
6. Közli a Nógrádi Hírlap 1920. szeptember 5.
7. u.o.
8. Nógrádi Hírlap 1921. június 12.
9. A felvidéki magyarság húsz éve 1918–1938. szerk.: a Magyar Statisztikai Társaság Államtudományi Intézete Bp. 1938. 28. old.
10. Nógrádi Hírlap 1920. augusztus 1.
11. A Munka 1923. november 3.
12. Nógrádi Hírlap 1922. július 9.
13. Törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyve (továbbiakban: tvh. kgv. jkv.) 1921. április 14. rendkívüli közgyűlés 92–93. old. Nógrád megyei Levéltár (továbbiakban: NML) IV. 402. 47.
14. Tvh. kgv. jkv. 1919. november 18. 79. old. NML IV. 402. 45.
15. Részletesen elemzi Majdán Béla: Az első világháborút lezáró nemzetközi békeszerződések tényleges hatása egy magyarországi határmenti megyeszékhely ipari életének alakulására című tanulmányában Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve X. Salgótarján 1984.
16. Tvh. kgv. jkv. 1921. október 13. rendes őszi közgyűlés 67. old. NML IV. 402. 47.
17. Tvh. kgv. jkv. 1920. november 13. rendes őszi közgyűlés 6. old. NML IV. 402. 46.
18. Tvh. Kgy. jkv. 1923. december 21. rendes közgyűlés 5. old. NML IV. 402. 49.
19. Nógrádi Hírlap 1920. január 25.
20. Nógrádi Hírlap 1920. július 25.
21. Nógrádi Hírlap 1920. május 16.
22. A Munka 1924. szeptember 27.
23. Nógrádi Hírlap 1920. március 14.
24. NML Salgótarján polgármesteri iratok (továbbiakban: St. pm.) 8320/1927.
25. NML. St. pm. 8259/1922.
26. Berend T. Iván – Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után 1919–1929. Akadémiai Kiadó Bp. 1966. (Gazdaságtörténeti értekezések 4.) 110–111. old.
27. Berend T. Iván – Ránki György: i.m. 115. old.
28. Idézi Szivircsek Ferenc: Tények, adatok, összefüggések a nógrádi szénbányászat gazdasági és társadalmi hatásáról Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve Salgótarján 1985. 77. old.
29. Jenei Károly – Gáspár Ferenc: A salgótarjáni iparvidék bányászata és ipari üzemei az ellenforradalmi korszakban 1919–1944. Nógrádi Történeti Múzeum Adattára 1662–74.
30. NML. St. pm. 5784/1925.
31. A Munka 1924. szeptember 27.
32. Berend T. Iván – Ránki György: i.m. 52–53. old.
33. Magyar Statisztikai Szemle 1938. XVI. évf. 11–12. szám 1063. old.
34. Réti R. László: A Rimamurányi–Salgótarjáni Részvénytársaság története 1881–1919. Akadémiai Kiadó Bp. 1977. 166. old.
35. Bányászati és Kohászati Lapok 1922. augusztus 15.
36. Bányászati és Kohászati Lapok 1923. július 15.; Berend T. Iván – Ránki György: i.m. 111. old.
37. A Munka 1924. szeptember 27.
38. Berend T. Iván – Ránki György: i.m. 351. old.
39. Szivircsek Ferenc: A Salgótarjáni Öblösüveggyár I. Alapításától a tókéi gazdasági világválságig 1892–1928. Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve XIV. Salgótarján 1988. 304. old.
40. A Munka 1923. szeptember 8.
41. Tvh. kgv. jkv. 1921. október 13. őszi rendes közgyűlés 78. old. NML IV. 402. 47.
42. Tvh. kgv. jkv. 1919. november 18. 150. old. NML IV. 402. 45.
43. Tvh. kgv. jkv. 1920. január 28. rendkívüli közgyűlés 4. old. NML IV. 402. 46.
44. Tvh. kgv. jkv. 1921. április 14. rendkívüli közgyűlés 74. old. NML IV. 402. 47. (a vármegyei kezelésbe vett utak részletes felsorolása megtalálható ugyanitt a 67–68. oldalon)
45. Nógrádi Hírlap 1921. június 12.

Die Wirkung des Friedens von Trianon im Komitat Nógrád

Der den ersten Weltkrieg abschließende Frieden bedeutete in der ungarischen Geschichte des XX. Jahrhunderts den Anfang von schwierigen Traumata. Über die allgemeinen Erscheinungen hinaus wurde die psychologische Wirkung dadurch erhöht, daß Nógrád ursprünglich weit von der Grenze lag, aber jetzt ist es zu einem verstümmelten Komitat geworden.

Diese Tatsache hat das alltägliche Leben grundsätzlich beeinflußt. Außerdem, daß Verwandte, Freunde, Bekannte zu einem neuen Staat gerieten, drohte auch der alltäglichen Subsistenz der Leute Gefahr. Es betraf das Kleingewerbe, das außer der Erhöhung der Inflation auch mit der Abnahme der Nachfrage kämpfte; das Bauerntum in dem Ipoly-Tal, dessen Felder jenseits der Grenze geblieben sind; aber auch die Administration des Komitats, die außer der Verkleinerung des Gebietes auch der Konkurrenz der Flüchtlinge entgegenschaueu mußte. In den östlichen hauptsächlich großindustriellen Gebieten des Komitats haben die Unternehmen die Umordnung der Grenzen auch gemerkt. Hauptsächlich wegen des Verlusts der Rohstoffquellen im Oberland kam es bis in die Mitte der 20-er Jahre zu serienmäßigen Arbeiterentlassungen. Allein dem Aufdenbeinenbleiben der Salgótarján-Steinkohlenbergbau AG drohte es wegen des auftretenden Mangels an Kohle keine Gefahr, aber bei den Nachwirkungen sind immer größere Probleme seit der Mitte des Jahrzehntes auch hier zu bemerken. Für Nógrád bedeutete auch die Spaltung der Eisenbahn, die des wichtigsten Verkehrszweigs, eine schwere Plage. Bis die bedeutenden Strecken der Eisenbahn in Ungarn geblieben waren, gehörten die Knotenpunkte – vor allem Ipolyság und Losonc – zu dem Gebiet des neuen Staates.

All diese, infolge des Friedens erschienenen Probleme entfalten sich bis zur Mitte der 20-er Jahre voll, und werden die Weiterentwicklung des Komitats bestimmen.

Szvircek Ferenc

A Salgótarjáni Öblösüveggyár II.

A Salgótarjáni Palackgyár Rt. a tőkés gazdasági világválság éveiben (1929–1933)

A salgótarjáni üveggyár történetének első része, az alapítástól 1928-ig tekintette át az üzem fejlődéstörténetét, tulajdonosváltozásait. Az 1923-as üzemszünet után 1926-tól a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. leányvállalataként, alapos felújítás után indult újra termelésre.

Az 1929-es év során a világ tőkés országaiban általános gazdasági válság jelentkezett: az év a hanyatlás szakasza volt, de az egyes országokban időben nem egyformán hatott, és természetesen nem kímélte a magyar üvegipart sem. A salgótarjáni üveggyárban az 1929-es évben még látszólag nem érződött a válság, csak előjelei mutatkoztak az általános piaci helyzet romlásának fokozódása kapcsán. A termelés az 1928-as eredményekhez képest 12%-al növekedett, az 1927-hez képest ez az arány 83%-os volt.

A gyár termelésének hanyatlása 1930-ban kezdődött és 1933-ban érte el mélypontját. Az 1926 óta bekövetkezett termelésnövekedés újabb gazdasági intézkedéseket követelt a részvénytársaság igazgatósága részéről. Természetes dolog volt, hogy az egykori palackgyár erőteljes korszerűsítésével együtt emelkedett a gyári épületek, a termelési és egyéb gépi berendezések, valamint a lakótelep értéke is. A palackgyártás a 100%-os részarányról 75–80%-os részarányra, sőt kisebbre csökkent, bár volumenben növekedett. A fehérüveggyártás fokozta a munka és bérigényességet. Ezen tényezők miatt, valamint a forgótőke növelése érdekében a vállalat 1929. július 31-i közgyűlése a rendkívül alacsony alaptőkét 300 000 pengőről 1 000 000 pengőre emelte fel.¹

Mint a tanulmány I. részében már ismertettük, a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatósága az előző években a fehérüveg termelés fokozását szolgáló új beruházásokat valósított meg, mellyel biztosítani kívánta a gyártás rentabilitását hosszabb évekre. A világgazdasági válság jelei azonban jelentkeztek, s ennek során a fogyasztópiac összeszűkülését különösen a zöldüveg-üzem érezte meg, mivel a palackszükséglet a minimumra, 1929 novembere és 1931 évége között az évi 7,2 millió kg-ról 4 millió kg-ra csökkent. Ezt a csökkentett mennyiséget a salgótarjáni zöldpalack gyártás kapacitása egyedül is képes lett volna kielégíteni. A többi gyárat azonban nem lett volna helyes teljesen leállítani, kiút a zöldüveggyártás csökkentése és helyette a fehérüvegtermelés fenntartása és esetleg szerényebb keretek közötti fejlesztése volt. A gyár vezetősége ezt az utóbbi lehetőséget választotta, s így a válságos éveket az 1929-es év pár hónapos termelési kiugrása után nagy vonalakban az 1928-as év megközelítő szintjén végig tartani tudta létszámban, a termelés viszonylagos rentabilitásával, s a fehérüveggyártás fejlesztésével. Az Owens automatát az új 30 m²-es olvasztó felületű kádkemencéhez telepítették, amely az I. sz. kádkemence helyére épített 21 m²-es olvasztófelületű fehér káddal volt hivatva, hogy a konjunktúrális csúcsteljesítményt elérjék. A konjunktúra nem volt hosszú életű, rövidesen zuhanásszerű gazdasági depresszió követte, mintegy hat esztendőre megakadályozta az üzem fejlődését, melynek termelése az ország korlátozott felfevőképességéhez képest túlméretezett volt. Ez a tény az exporttevékenység elindítására sarkallta a vállalatot.²

Gyárvezetés a gazdasági válság éveiben

1929-ben az aránylag fiatal gyár gyártmányai közismertek és elterjedtek voltak, a magyar üvegiparban vezető szerepet vittek. A foglalkoztatás biztosítva volt, a termelési eszközöket kihasz-

nálták, de mégis az üzem rentabilitása – a műszaki vezetés koncepciónélkülisége és tehetetlensége következtében – kockára volt téve. Az Rt. vezetősége úgy vélte, hogy csak radikális módon lehet rendet teremteni azáltal, hogy a gyár vezetőjét leváltják. A Siemens-gyár gráci üzemének főmérnökével léptek érintkezésbe, és miután műszaki szakképzettségét illetően a berlini Owensgépeket gyártó Schwartzkopff cégnél a legjobb információt szerezték be, kinevezték a gyár új vezetőjének. Az idős Seimetz Károly helyett a szintén német származású Köhl Oswald lett szeptember 1-től a gyár új műszaki igazgatója. Seimetz Károly végkielégítés után fiával, aki szintén mérnök volt, szeptember 30-án elhagyta a gyárat. Sente László igazgató a helyén maradt.³

Köhl a műszaki és felügyelő személyzetet szigorúan ellenőrizte és a gyengének minősített munkaerőt, akár szellemi, akár fizikai dolgozó volt, kíméletlenül elbocsátotta. A műszaki igazgató először is az Owens gépet hozatta rendbe Majunke Károly főgépész segítségével, majd reorganizálta a formaműhelyt és a gépműhelyt, valamint az energiaszolgáltató egységeket s rendezte a félautomata (kiko és prés) gépekkel kapcsolatos problémákat. E fontos gépészeti és egyéb műszaki feladatok megoldásában a fiatal Wiesinger (Jermendi) Károly mérnök nagy segítségére volt a műszaki igazgatónak.⁴

A rendbetétel során befedték az öblösüveg raktárakat, s mivel kevés volt a raktározási hely, a III. sz. kemence szortírozó helyiségét átalakították raktárnak. A szállítás megoldatlansága (gyáron belül) is régi gond volt, a vagonokat kézi erővel vontatták, ezért egy vagonvontató berendezést, valamint új fordítókorongot létesítettek az iparvágány egyidejű kibővítésével. Üzembe helyeztek egy kátránygyűjtő, valamint egy áramfejlesztő berendezést is. A csomagolás megoldására egy ideiglenes épületet fűthetővé alakították át. Az 1928-ban megkezdett új munkásház elkészült. Befejezték a IV. sz. kád hűtőberendezéseinek, valamint az új fazekaskemence és finomítóműhely munkálatait is.⁵

1930-ban az új igazgató szakmai tevékenységét főleg a zöld üveget termelő Owens kemence és gép működése kötötte le. Az elhalálozott fehérüzem vezetője, Predl Károly helyére pedig új üzemvezetőt neveztek ki Künzl Ede személyében. A beruházások során fedett raktár bővítést végeztek a fehér üvegek elhelyezése érdekében, a beégetésnél nyersolaj helyett generátorgáz használatát vezették be. A munkáslétszám csökkentése érdekében az összes kéziformát lábnyomó szerkezettel látták el és ezzel elérték, hogy minden egyes munkafolyamatnál egy segédmunkás fölöslegessé vált. A csiszoltüveg raktárát kibővítették egy emelettel. Befejezték az Owenskád építését, a hűtökemence kivételével, melyet csak akkor szándékoztak átépíteni, ha a kádát termelésre előkészítették. Elkészült ugyanakkor az I. sz. kemence, hozzá egy keverő és kötőzhelyiség épült. Az összes üveg-formát házilag állították elő.

Az 1930-as évben a piac csökkent felvevőképessége mellett a gyári kintlévőségek rendkívül nehéz behajthatósága jellemezte a helyzetet. A válság 40 %-kal csökkentette a béreket, pedig kezdetben csak akkor kaptak munkásokat, ha magasabb bért fizettek a többi gyárhoz képest. A „schok” tarifáról ekkor tértek át a darabtarifára. A válság első jeleként az állam tulajdonát képező Parádi Üvegyár bérldője beszüntette a gyár termelését. A kereskedelmi minisztérium ekkor felszólította az üvegyárak vezetőit, hogy vegyék bérbe a parádi gyárat, mert másképp kénytelenek állami üzemként kezelni. Az üvegyárak – Salgótarjánnal egyetértésben – felajánlották, hogy az összes szakmunkást elhelyezik gyáraiknál, de végső javaslatként a ráfizetéses direkt bérlettel szemben a jelenlegi bérllőnek nyújtott kölcsönt is kilátásba helyezték.⁶

Az 1931-es évben minden jel a válság további mélyülését mutatta a salgótarjáni gyár életében is. Ez a termelés és a létszám további apadásában, a beruházások, új építkezések teljes szüneteltetésében, az átlagbérek zuhanásában és az eladatlan készárú készletek növekedésében mutatkozott meg. A gyárvezetőségnek újból lépni kellett. Ennek nyomán súlyosbodott a munkásság létbizonytalansága. (Az 1930. év sztrájk után új akkord tarifákat állapítottak meg, és január 1-vel visszamenőleg minden egyes munkás teljesítményét megvizsgálták és osztályozták. Csakis a legjobbaknak bizonysított munkásokat tartották meg, a többieket mint „a gyenge anyagot kislejtezték”. 1931. június 6-val ezek után 71 munkásnak mondtak fel, és a többi mel-

léküzemben is redukálták a létszámot. A napszámtarifákat 10%-kal, a tisztviselő fizetéseket 8%-kal csökkentették.)

Az I-es kemence leállítással augusztus 31. után újabb 20%-os bérleszállítást hajtottak végre. A zöldüzem szüneteltetése miatt elbocsátották a munkásokat és a kisegítő személyzetet. Állandóan gondok voltak a külföldi munkások alkalmazása miatt a hatóságokkal, akik a munkanélküliség enyhítése céljából e munkások szanálását kívánták elérni a helybeliek javára. A munkanélküliek elhelyezése miatt a gyár vezetése nem volt hajlandó elküldeni azokat a szakképzett és hosszú évek óta helyben dolgozókat, kik rátermettségüknél fogva munkáslétszámuk javát képezték. A hatóságok felé azt is állandóan bizonyítaniuk kellett, hogy a zöld palackokat gyártó magyar munkások nem tudják a fehér üveget előállító külföldi munkásokat pótolni.

Zoltán Frigyes üveggyári központi igazgató így foglalta össze az általános helyzetet: „...a zöldpalack fogyasztás katasztrofális volt, a fogyasztók gyáraiban nagy készletek halmozódtak fel, szállítás szinte megbénult, csak kisebb fogyasztókkal tudtak üzletet kötni, nem a nagykereskedőkkel. Devizaneheztségek miatt nyersanyag beszerzési lehetősége lecsökkent.”

A zöldüveg fogyasztás visszaesése miatt a vállalat igazgatója a fehérüveggyártás fejlesztését és az export megindítását tartotta legfontosabb feladatának, ezért 1931-ben berendezték az első finomcsiszolót és festőműhelyt. Az üzem vezetésével Gärtner Ottó csehszlovákiai festő-mestert bízták meg.

A zöldüveg termelés szüneteltetése miatt 1932-ben a gyárigazgató csaknem teljes idejét a műhelyek reorganizálásának, a termelési költségek leépítésének és a statisztikai adatok gyűjtésének szentelte. Az új bértarifát 1931. június 6-án vezették be, ami a kötelező minimális teljesítmény felemelésével járt. Ezzel a salgótarjáni tarifák a legmagasabbra emelkedtek a gyárak sorában. A korrigált bértarifák decemberben léptek érvénybe, de közvetlen hatásuk csak 1933-ban volt mérhető.

Az érvényben lévő tarifák értelmében a heti átlagos kereset 35–40 pengő között mozgott, ehhez járult a szabad lakás, fűtés és a világítás. Gondot jelentett a vezetésnek, hogy a fehérüzem vezetője Künzl Ede egy francia gyártól meghívást kapott, amit elfogadott és 1932. november 1-vel elhagyta állását. Utódja Wiesinger Károly mérnök lett, akit az igazgatóság főmérnökké nevezett ki.

A kádüzem és fazéküzem rentabilitásának ellenőrzésére is új rendszert léptettek életbe s ennek során termelését naponta pengő értékben állapították meg. A zöldüzem szünetelése miatt a feleslegessé vált munkásokat elbocsátották, s minden új beruházástól elzárkóztak.

1933-ban a zöldüveg termelés szünetelése miatti üzemszüneti költséget úgy igyekeztek behozni, hogy az összes fűvóbéreket a többi üveggyár által fizetett bérek nivójára szállították le. Áprilisban az összes melléküzem minden nélkülözhetetlen emberét elbocsátották, átcsoportosításokat hajtottak végre, a béreket ismételten leszállították, az anyagfelhasználást redukálták, megerősítették az ellenőrzést a törés csökkentése érdekében.

Tervezték a zöld palackgyártó üzem 1934. márciusában történő megindítását, a fazekas kemence ugyanakkor 4–5 hétre történő leállítását, melyet a IV. sz. kemence április eleji leállása követett volna. Előző években a kádjavításokhoz külföldi kőműveseket hozattak, de 1932-től külföldiek mellé beállítottak salgótarjáni kőműveseket is, akik jelenleg egy vezető külföldi pallér irányításával az összes építési munkát elvégezték. Később a külföldi pallér helyett egy magyar kőművest neveztek ki vezetőnek. A zöldüzemben gyártandó világoszöld színű üveget már nem külföldi eredetű homokkal, hanem belföldön vásárolt üvegcserepekkel szándékozták olvasztani.

Gond volt a vezetők számára a salakhányó kérdése is. Az országot túloldalán a gyár mellett lévő salakhegy már annyira meredek lett, hogy azt lóvontatással sokáig nem tudták üzemben tartani. Salakkal pedig feltöltötték a város által kijelölt vásárteret és minden feltölthető területet. Egy-két éven belül megfelelő salakvivő berendezésről kellett gondoskodnia a gyárnak.

Az exportszállítás miatt a fazékkemencénél hónapokon keresztül vasárnapi munkát is folytattak, a finomítók éjjel-nappal és vasárnap is üzemben voltak, mivel a kvalitásos üveg felé fordult az export. „Ezen oknál fogva állandóan foglalkoztat bennünket képesített munkások meg-

szerzése. Fazekaskemencénk üzemvezetője részben személyes utasításával, részben levelezéssel állandóan törekszik munkásainak minőségét emelni, ami azonban a cseh kormány szigorú intézkedései folytán rendkívül nehéz” írták egy korabeli feljegyzésben. Terveik szerint 1934. január 1-től a durva csiszolóüzemben új rendszert vezetnek be, amivel megszüntetik a mester eddigi vállalkozói szerepét. A mester havi 300 pengő fizetést, a csiszolóüzem 3000 pengő összér teljesítménye esetén 1,5%, ezen felüli bérösszeg után 2% prémiumot kap majd. A munkásokat a gyár közvetlenül fizeti. Az 1933-as évre is az volt a jellemző, hogy elzárkóztak minden nagyobb befektetéstől, a nyersanyag beszerzés lehetőségei továbbra is nehezek, egy kifogástalan kádkeze és egy erősen kifogásolható fazékkemence látta el termeléssel a gyárat, melynek gerince az Owensgép egész évben szünetelt.

Az 1933. március 22-én tartott igazgatói ülésen határozták el a társulat nevének a megváltoztatását Salgótarjáni Palackgyár Rt. helyett Salgótarjáni Üveggyári Művek Rt. (Glashütten Werke A. G. Salgótarján) névre. Az igazgatósági ülésen dr. Chorin Ferenc elnök, Deszberg Antal, Saxlehner Kálmán, Roth Flóris és Zoltán Frigyes társulati igazgató a cégváltoztatáshoz hozzájárultak. A Budapesti kir. Törvényszék mint cégbíróság 1933. július 3-án keltezett döntése értelmében Salgótarjáni Üveggyár Rt. (Salgótarjáner Glashütten-Werke Aktiengesellschaft) módosított bejegyezték a kereskedelmi társas cégek 38. kötet 291. lapján található régi elnevezés helyett. A Salgótarjáni Palackgyár Rt., valamint a salgótarjáni Üveggyár Rt. igazgatósági tagjai:¹⁰

1929–1932	1933
dr. Chorin Ferenc	Deszberg Antal
Deszberg Antal	Garay Károly
Garay Károly	dr. Lévy Béla
dr. Lévy Béla	Mühlig Antal
Mühlig Antal	Mühlig József Miksa
Mühlig József Miksa	Roth Flóris
Roth Flóris	Saxlehner Kálmán
Saxlehner Kálmán	Saxlehner Ödön
Saxlehner Ödön	Iovag Wahl Henrik

Két esemény érdemes még a figyelemre ebből az évből: az egyik a szófiai „Pantscheff és Cie” üveggyár munkástoborozó akciója, melynek során 18 szakmunkás (10 család) utazott el Salgótarjánból. Fizetési zavarok miatt egy részük a gebedjei üveggyárban és a Szófia melletti Gorna-Banján helyezkedett el, a többiek visszatértek Magyarországra.

Az üveggyár ennek ellenére több ízben fordult ismételt munkaszerződési ajánlatával a salgótarjáni üveggyár munkásaihoz.¹¹

A másik fontos dátum 1933. március 27., amikor tanonctartási jogot kapott a gyár. Ez annak következtetés munkának volt az eredménye, melynek során évek óta szerződtek, kiképezték és felszabadítottak lakatos, vasesztergályos, üvegcsiszoló és villanyszerelő tanoncokat.¹² A gazdasági válság idejéből van példánk a munkásszolidaritásról is, annak ellenére, hogy a város igyekezett kiszorítani a külföldi munkásokat a gyárból. Az üveggyár 720 munkásából és alkalmazottjából 32 volt külföldi illetőségű, akik 1933 karácsonyán a város szegényei, munkanélküliek számára gyűjtést kezdeményeztek. Ennek során egy heti jövedelmük 10%-át ajánlották fel.¹³

A termelés alakulása a gazdasági válság éveiben

A vállalat a zöldpalackok kedvezőtlen értékesítési kilátásai miatt a zöldüveggyártást az 1928-ban üzemelő két kemencével szemben 1929-től 1940-ig bezárólag mindössze egy kemencével végezte. A II. sz. kádkezemencén volt csak zöld palacküveg termelés, illetve az Owensgép mellett

két kézi palackfúvó nyílásnál, egy ballon és pistoni-fúvó (kézi) nyílásnál és három kikögepen gyártottak zöldüveget. Az utóbbiakon apró gyógy- és vegyszeres üvegek készültek.

1. A zöldüveg termelés alakulása

Az 1929-es év elején megkezdett Owenskád javítás szeptember közepéig tartott, majd ismét négy heti üzemszünet következett. A kád üzemképességét mindenáron biztosítani kellett az új Owenskád építéséig. A kád azonban a nagy elhasználódás miatt nehezen termelt az első félévben, ezért kénytelenek voltak pót kézi munka helyeket is beiktatni, hogy a vállalt kötelezettségeiknek eleget tudjanak tenni. Rentabilitással is baj volt, ezért határozták el egy új kád építését. A megbízást a drezdai Henning und Wrede cég kapta meg. A nyersanyagot a drezdai Adolfs-hütte cégnél rendelték a szükséges gázátváltó készülékkel együtt, míg az alapozási munkálatok vezetésére a salgótarjáni bányaigazgatóságot kérték fel. Az új kád a régi mellé került felépítésre.

Az Owens kemencén 1929-ben összesen: 3 499 029 kg üveget termeltek, ami az 1928. évi-vel szemben 255 063 kg-al többnek felelt meg. (1928: 3 243 966 kg, 1929: 3 499 029 kg) Ebből a mennyiségből az Owensépre 60,7%, kikoüzemre 36,6%, félautomata gépre 2,7% jutott. Az Owensgép 1929-ben 248 munkanapon 14 109 kg átlagos napi teljesítményt produkált, míg ez a teljesítmény 1928-ban csak 12 150 kg volt.¹⁴

Az 1930-as üzletévben az 1929. januári kádjavítás feleslegessé tette évközben a kád további felújítását. Az Owensgép termelési kapacitása felülmúlta az eddigi éveket. Így, fél literes sörösüvegből a régi teljesítmény napi 14 000 db, ezzel szemben 1930. évi átlag: 19 200 db. A keserűvizes üvegből 14 700 db-os átlaggal szemben 19 500 db-os átlag mutatható ki 1930-as év javára. Ugyanez a 6 dl-es söröspalack esetében még nagyobb különbséget mutat, a régi 9 700 db-os teljesítménnyel szemben 17 000 db áll.

Sok olyan üvegtípust, melyet régen csak kézzel tudtak gyártani, ez évben már az Owensgépen gyártották. Kezdetben a zöldpalack termelés ugyan lecsökkent, február hótól a kézi üzemet heti három napos üzemperiódusra változtatták azért, hogy ne kelljen a magyar munkásokat elbocsátani. Leállították a kéziüzem termékeinek hűtését szolgáló kemencét, ezért a palackokat az Owens hűtőkemencében temperálták. A zöldüveg termelés úgy emelkedett, hogy sem minőségi, sem formabeli kifogás nem merült fel, s bevezették az év közepétől az ásványvizes palackoknál a világoszöld színű üvegek gyártását.

Rendelések hiánya miatt azonban kénytelenek voltak az Owensgépet november elején leállítani, a kéziüzemet azonban fenntartották. A zöldüveg kemence kapacitását tehát egész évben nem tudták folyamatosan kihasználni, mert egy 50%-ra redukált kéziüzemmel dolgoztak. Az Owenskemencén 1930-ban 3 800 511 kg üveget termeltek, amiből az Owensgépre 64%, kéziüzemre 26,8%, félautomata gépre 9,1% jutott. Magán az Owensgépen a napi teljesítmény 290 munkanapon 13 120 kg volt.¹⁵

Az 1931-es üzletévben a régi Owens-kádat a rendelések teljes hiánya miatt január 24-én leállították. Májusra sikerült a kereskedelmi tevékenység hatékonysága révén nagyobb mennyiségű megrendelést szerezniük, ezért az új Owenskemencéket befűtötték és június 8-án üzembe helyezték. Az első napok üvegbeállítása, lényeges termelési kieséssel járt, de hamarosan a rendszer üzemmenet vált lehetővé. Az Owensgép üzemét 1,5 literes ásványvizes palack termelésével kezdték meg, s e típusból 24 óránként 12 654 db-os átlagteljesítményt értek el. A 0,5 literes söröspalackoknál 19 500 db volt a napi átlagos teljesítmény, a keserűvizes palackoknál 20 834 db. A kézi műhelyek csak félüzemmel dolgozhattak, miután a meglévő rendelésekkel teljes üzemet fenntartani nem lehetett. Rendelések év végére lassan elfogytak, ezért novemberben csak 2–3 állomással dolgozhatott az Owensgép és így az üzemét 13-án beszüntették. A zöldüveg termelés 1 894 266 kg volt az előző évi 3 800 511 kg-al szemben. Ez a kemencéjük mindössze 6 normál hónapot dolgozott, és még így is igen tekintélyes készletek gyűltek össze a raktárban. A termelésből az Owensgépre 71%, a kéziüzemre 21,1%, a félautomatára 7,8% jutott.¹⁶

Mivel az Owenskád 1931. november 13-án leállt, 1932 első felében csak 4–5 hónapos üze-

met láttak biztosítottak. Ténylegesen két hónapig volt üzemben a kád, december 23-án oltották ki a tüzet. Termelés kieséssel járt az is, hogy az Owensgép az év nagy részében csak két-három állomással dolgozhatott, december hónapban pedig már csak a kézi munkahelyek voltak üzemben. A rendelés elfogyott, a zöldséget beszüntették. Az össztermelés: 1 749 505 kg volt, az évi termelésből az Owensgépre 61,3%, a kéziüzemre 26,2% a félautomata gépre 12,5% jutott.¹⁷ Az Owenskád üzemét 1933-ban nem indították meg (szükséges kádjavítások anyagát beszerezték, Owensgép hiányzó alkatrészeit beépítették). Üzemszüneti költségek nem voltak, mivel megfelelő cserével a nélkülözhető személyzetet elbocsátották, a nélkülözhetetleneket pedig a reorganizált és egyrészt idegen számlára dolgozó műhelyekben helyezték el. A meglévő készletből 1 197 704 kg üveget pedig értékesítettek.

2. A fehérüveg termelés alakulása 1929–1933 között

Általában elmondható, hogy 1929-ben mennyiségileg sikerült az összes termelőeszközüket a maximumig kihasználni. Az I. sz. kád februárban történő javítása után állandó üzemben volt. Eredetileg pedig csak tartalékkemencének szánták. Újabb hűtőkemencéket építettek és a termelés tömegét jelentő ún. szezonárukat kizárólag ezen a kemencén gyártották. A tíz munkahelyből hetet saját, gyártott gépeik foglaltak el. A kéziüzemet két-két 10 órás műszakban dolgoztatva kifogástalan fehér minőségű üveget állítottak elő. A nagy tömegű árut, amit termeltek, kiszállítás előtt le kellett csiszolni. Ezért berendeztek a kád szomszédságában egy új csiszolóhelyiséget, hogy megtakarítsák a nyersárú szállításának költségeit. A kád 1930 februárjában javításra szorult. A régi kemencét lebontották, helyére egy teljesen új, a legmodernebb rendszer szerint szerkesztett üzemet építettek fel, május 12-én két műszakkal üzembe is helyezték. A hűtőberendezése alkalmas volt nagy terjedelmű áruk hűtésére, ezért ezen a kemencén főleg szezonárut gyártottak. Három műszakban gazdaságos, olcsón termelő berendezés lett volna, de augusztus 8-án az üzem leállt. Két és fél hónap alatt termeltek 594 907 kg üvegárut. Ebből kéziüzemre 79,5%, félautomata gépre 20,5% jutott. A gyártmányok könnyebb minőségi ellenőrzése céljából felhagytak az éjjeli szortírozással és csak nappal válogatták ki a selejtes árut. Szeptemberben áttértek a két műszakos üzemre és megállapíthatták, hogy az üvegfüvők a bérredukció óta sokkal intenzívebben dolgoztak. A csiszolt áruk termelése annyira fokozódott, hogy az I. sz. kád csiszoldóját újra üzembe állították. Itt exportrendelések miatt részben éjjeli műszakot is bevezettek. Az I. sz. kemence termelése 1928-ban 1 697 772 kg, 1929-ben 1 886 542 kg volt. Termelésből kéziüzemre jutott 50,5%, félautomata gépre 49,5%. A kemence teljesítménye 1929-ben 282 munkanapra számítva 6690 kg/nap, 1928-ban 5603 kg/nap volt. 1932-ben mindössze néhány hónapra összeszorított szezonban a szállítási kötelezettségeknek úgy tudtak csak eleget tenni, hogy a kemencét megosztották. Ennek során a munkahelyek olvasztókemencéjét elválasztották a nagy olvasztófelülettől és így egy kisebb agregátumot nyertek. Ezzel elérték, hogy egy kisebb üzemegység lett állandóan tartalékban, bár 1933-ban sem termelt a kemence. Az összegyártás 2 471 402 kg üvegáru volt, melyből öblösüvegre 23,1%, palackra 17,6%, félautomata gépre 45%, préselt üvegre 14,3% jutott.

A IV. sz. kád 1928. októberében került javításra. A termelés fokozása érdekében a kemencét két nagy présgéppel és egy kis hidraulikus présrel látták el, eleget téve a nagy préselt áru keresletnek. Felállították az üzemvezető által szerkesztett, saját kátrányukkal fűtött beégető dobkemencét, amely fűtőanyag megtakarítást jelentett. Új gyártási cikként forgalomba hozták a „Record” nevű patentzáras befűzőüveget. (Az üzem október 5-én leállt, 4 hét javítási idő alatt az összes hűtőt átépítették.) A gyártás 1929-ben 1 747 313 kg üveg volt, szemben az 1928-as 1 619 454 kg-al. A kéziüzemre 17,2 %, a félautomatára 47,6%, préselt üvegre 17,4%, csiszolt üvegre 17,8% jutott. A napi teljesítmény 275 munkanapra napi 6353 kg volt. Ez a szám 1928-ban 5258 kg/nap.

Az 1930-as évben a IV. sz. kád üzemben volt, december 29-én állt le boltozatjavítás miatt. A kemence összegyártása: 2 302 440 kg üvegáru volt. Ebből csiszolt üvegre 34,7%, palackra 23,6%, félautomata gyártásra 19,4% és préselt üvegre 22,3% jutott. 1931 januárjában ismét

javítás alatt állt a kád, majd részben a rendelések és megfelelő tudású munkások hiánya miatt az év első két hónapjában csak 2 műszakkal dolgoztak. A fazékkemence leállása miatt a IV. sz. kemencére tették át a fehér csiszoltüveg gyártását. Ennek következtében a kád súlytermelése csökkent, a nagy meleg miatt a nappali műszakot éjjeli műszakra tették át. A kemence az évben 2 288 413 kg üveget gyártott, a múlt évinél 54 100 kg-al többet. Kézi üzemre 35 %, félautomatára 22,2 %, préselt üvegre 13,7%, csiszolt üvegre 29,1% jutott. A IV. sz. kemence napi teljesítménye átlagban a 295 munkanapot figyelembe véve 7756 kg volt, szemben az 1929-es 6353 kg-al.

1933-ban még három műszakos üzemmel dolgozott a gyár, de a felhalmozódó készletek miatt január 26-án áttértek a két műszakra. A kemence két év óta folyamatosan dolgozott, október végére már a két nyolc órás műszakot sem tudták fenntartani, ezért két hétórás műszakra tértek át. A IV. sz. kádkemence gyártása 2 416 465 kg volt. Ebből öblös üvegre 31,6%, palackra 23,3%, félautomata gépre 31,7%, préselt üvegre 13,4% jutott.

3. A fazekas kemence termelése

A IV. sz. kemence termeléskiesése, valamint az áruk sokfélesége miatt 1929-ben házilag rendbehozták a fazekaskemencét. Ebben gyártották a speciális üveganyagot kívánó kehely, finomabb pohár és szerviz árukat. A fazekas kemence július 10-én került üzembe. Gyártottak 239 403 kg üvegárut, ami az 1929. évi 148 munkanapon napi 1617 kg-nak felelt meg. 1930-ban mindazon cikkeket, melyeknek üvegminősége a kádüveg minőségétől eltért vagy színes üveget kívánt, a fazékkemencében termelték. Számolni kellett a fazékkemence rendszeres átépítésével is. A kemencén gyártottak 44 004 kg üvegárut, ami az 1930-ban végzett 295 munkanapon átlagos napi 1565 kg-os teljesítménynek felelt meg. 1931-ben a kemence, mivel három évvel ezelőtt házilag készült, átépítésre szorult. Az alapépítménye, felépítménye elhasználódott, a termelés veszteséges volt. Az exportrendelések kidolgozása után a kemencét június 6-án kioltották, lebontották és egy cseh kemenceépítő céggel újjá építették. A rendelések hiányoztak, ezért nem helyezték üzembe az átépítés után. A gyártás 227 341 kg üveg volt. A kemence 1932. március 26-tól üzemelt újból, az első hetekben azonban az üveg tisztátalan, köves volt, de ezeket a hibákat hamarosan kiküszöbölték.

Rendkívül nehéz volt azonban a munkahelyek betöltése, miután ilyen speciális munkásokat csak külföldről lehetett volna szerződtetni. A csehszlovák kormány döntése értelmében a munkások kivándorlását nem engedélyezték, így a szlovák munkások nem jöhettek számításba. Kényszerűségből a IV. sz. kád munkásainak legjobbjait helyezték át erre a kemencére.

A fazekas kemence csaknem kizárólag exportrendelésekre dolgozott. A kemence konstrukciója azonban nem felelt meg teljesen a várakozásoknak, valamint nehézségek voltak a fazekak beszerzésével is. (Salgótarjánban ekkor nem készítették ezeket a fazekakat, hanem kész állapotban külföldről hozatták.) A devizaneheztségek okából előfordult, hogy fazék hiánya miatt fél üzemmel dolgoztak. Gyártottak összesen 430 720 kg üveget, kimondottan csiszoltáru alapanyagból. 1933-ban egyenlőtlen üzem folytán állandó gondokat okozott a fazekas kemence. Üzemi eredményei a többiekéhez viszonyítva folyton változtak. A kemence konstrukcióján érezhető volt, hogy a munkát nem elsőrangú szakember végezte, ezért állandóan javítani kellett. A gyár vezetősége kénytelen volt belátni, hogy nem odázható el az átépítés. De nem váltak be az ajkai fazekak sem a tarjáni üzemnél, ezért egy nagy gyakorlattal rendelkező fazékkészítő mestert vettek fel. A műhelyt kibővítve, most már maguk gyártották a fazekakat, melyeknek száradási ideje egy év, az eredmények csak fél év múlva látszottak a saját gyártású fazekak munkába állásával. Gyártottak 670 506 kg üveget, melynek legnagyobb része csiszolt, színes minőségű áru volt. Ezekben az években a demizsonfonás is emelkedő irányzatot mutatott. Szerződéseikkel sikerült az ország legnagyobb fonodáit Tiszafüreden leállíttatni és arra bírni, hogy készen befonott demizsonokat vásároljanak a gyártól. Exportban is a fő helyet ez az áru foglalta el. 1929-ben 486 700 liter demizsont fontak be, szemben az 1928-ban befönt 299 476 liter demizsonnal. Azonban 1930-ban csökkent a fogyasztás (pangott a borüzlet, egy csehszlovákiai

gyár leállása után teljes készletét dömpingáron piacra dobta). Az összes demizsonfonás 360 339 liter volt.

1931-ben a fonás 262 935 liter, 1932-ben 323 199 liter volt. Az új csiszolda berendezésével a IV. kádkemence formarakarát átalakították, mivel a két teremben itt helyezték el a díszítő finomcsiszoldát. Összesen 15 munkapadot (kuglerceiget) helyeztek üzembe. Alvállalkozóként Reif Károly finomcsiszoló mester vezette az üzemet, az első munkásokat pedig Parádról és Budapestről szerződtették. 1933-ban a demizsontermelés 60%-kal esett vissza, a magyarországi fogházak a kereskedőktől bér munkát vállaltak fel, és ez árromboló hatással jelentkezett. Egyébként a fegyházak a parádi üvegyárban készített üveget fonták.

A raktáron lévő vesszőkészletet a tarjáni gyár befonatta, és kis tételekben eladta. A fonoda munkásait ezért a mester kivételével elbocsátották. Az összes fonás az évben 115 219 liter volt.

Az Üvegértékesítő Kft-n keresztül a gyár hajlandó volt formákat gyártani más gyáraknak is. Ezért a tokodi, ajkai gyár beszüntette a formák külföldről történő vételét. Átépítették az asztalos és villanszerelő műhelyt, és az üvegcserep mosógépet. A csiszolóműhelyek beton alapzatait vasalapatokra cserélték ki. Az asztalosműhely pedig 1933-tól már exportra is gyártott ládákat. A mechanikai műhelyek az import és devizanehezések miatt formaszükségletüket kizárólag házilag oldották meg. Egyedül állítottak elő hűtőberendezéseket, a festőde egyes berendezéseit, az új Owenskád gázvezetékét. A zöldüzem üzemszünete alatt az összes formákat kijavították, a végleg használhatatlanokat kiselejtezték. A régi demizsonfonodát festőműhelynek rendezték be, ahol az ún. hidegfestett és beégetett festett árut gyártották. A festőde elsősorban az összes másodrendű üvegárut használta fel a belföldi fogyasztás céljára. Egyébként a műhely főleg az export foglalkoztatta.

Mivel a fazekaskemence teljes szünetelése következtében színes üveggel nem rendelkeztek, így a hiányt kézfestésű, dekorált üvegaruval próbálták helyettesíteni. A festőde pl. 1932-ben csaknem kizárólag az export megrendelésekre dolgozott, gond itt a külföldről beszerezendő festék hiánya volt. 1933-ban, mivel a helyzet a nyersanyagbeszerzés terén nem változott, sőt a festékanyag drágulása, a műhely aránylag gyenge foglalkoztatottsága következtében a vállalkozói formában dolgozó festőmester mintegy 3000 pengővel eladósodott. Ezért a mester heti keresetének 20%-át az adósság csökkentésére fordították amellet, hogy a részére beszerzett festékek értékét keresetéből levonták. A festőde a távolkeleti országok részére gyártott szervizek dekorálásával és a nyugati országokba szállított, főleg virággolyók színezésével foglalkozott.¹⁹

A teljesítmény adatok alakulása 1930–1933 között

Termelő eszköz	Év	Munkanap	Átlagsúly/kg
Owens gép	1930	240	10115
	1931	154	8337*
	1932	144	7480*
	1933	–	–
Owens kemence	1930	290	13120
	1931	156	12142**
	1932	174	10052**
	1933	–	–
I. sz. kemence	1930	39	5320
	1931	76	7827
	1932	–	–
	1932	–	–
IV. sz. kemence	1930	295	7756
	1931	286	8050
	1932	310	7780
	1933	269	9180
Fazekas kemence	1930	290	1565
	1931	133	1709
	1932	242	1780
	1933	306	2190

* Owens gépnél a csökkent napi teljesítmény a kis tételekben befutó rendelések miatti állandó formacsere eredménye
 ** Owens kemencén a kézimunka helyek nem voltak kihasználva

Összes termelés 1928-ban

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleutoma-ta	Owens üzem	Préselt	Összesen	Százalék
I. sz. kád	72 585	971 917	–	–	1 697 772	25,9
Owens	1 249 691	79 220	1 915 055	–	3 243 996	49,4
IV. sz. kád	1 304 478	222 047	–	92 929	1 619 454	24,7
Összesen:	3 280 024	1 273 184	1 915 055	92 929	6 561 192	100
	50%	19,4%	29,2%	1,4%	100%	

Összes termelés 1929-ben

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleuto-mata	Owens üzem	Préselt	Csiszoló	Összesen	Százalék
Fazekas	–	–	–	–	239 403	239 403	3,2
I. sz. kád	953 836	932 707	–	–	–	1 886 542	25,7
Owens	1279 661	96 795	2 122 573	–	–	3 499 029	47,5
IV. sz. kád	866 843	302 088	–	309 861	298 621	1 747 313	23,6
Összesen:	3100 339	1 331 590	2 122 573	309 861	578 024	7 372 287	100
	42,2%	18,1%	28,5%	4,1%	7,1%	100%	

Összes termelés 1930-ban

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleuto-mata	Owens üzem	Préselt	Csiszolt	Összesen	Százalék
Fazekas	–	–	–	–	444 004	444 004	6,6
I. sz. kád	101 580	105 780	–	–	–	207 360	3,2
Owens kád	1 027 304	345 412	2 427 794	–	–	3 800 511	56,3
IV. sz. kád	793 925	507 306	–	316 828	664 601	2 288 413	33,9
Összesen:	1 922 810	958 498	2 427 498	316 828	1 108 605	6 740 288	100
	28,5%	14,2%	36%	4,7%	16,6%	100%	

Összes termelés 1931-ben

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleuto-mata	Owens üzem	Préselt	Csiszolt	Összesen	Százalék
Fazekas	–	–	–	–	227 341	227 341	4,5
I. sz. kád	471 549	123 328	–	–	–	594 907	11,8
Owens	401 268	147 467	1 345 531	–	–	1 894 266	37,6
IV. sz. kád	541 855	447 494	–	512 512	800 579	2 302 440	46,1
Összesen:	1 414 702	718 289	1 345 531	512 512	1 027 920	5 018 954	100
	28,2%	14,3%	26,7%	10,4%	20,4%	100%	

Összes termelés 1932-ben

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleuto-mata	Owens üzem	Préselt	Csiszolt	Összesen	Százalék
Fazekas	–	–	–	–	430 720	430 720	9,4
Owens	456 290	220 347	1 072 868	–	–	1 749 505	38,2
IV. sz. kád	561 573	764 726	–	327 532	762 634	2 416 465	52,4
Összesen	1 017 863	985 073	1 072 868	327 532	1 193 354	4 596 690	100
	22%	21,6%	23,3%	7,1%	26%	100%	

Összes termelés 1933-ban

Kemencék	Kéziüzem palack	Féleutomata	Préselt	Csiszolt	Összesen
Fazekas	–	–	–	670 506	670 506
IV. sz. kád	435 766	1 114 016	349 289	572 331	2 471 402
Összesen	435 766	1 114 016	349 289	1 242 837	3 141 908
	13,8%	35,3%	11,1%	39,8%	100%

Zöldüveg termelés alakulása 1929–1933

	1929	1930	1931	1932	1933
Termelés (kg)	3499029	3800511	1894266	1749505	–
Owens gép	60,7%	64%	71%	61,3%	
Kikőüzem (kézi)	36,6%	26,8%	21,2%	26,2%	
Félaautomata	2,7%	9,1%	7,8%	12,5%	

Fehérüveg termelés 1929–1933

	1929	1930	1931	1932	1933
Termelés (kg) I.ü.	1 886 542	–	594 907	–	–
IV. ü.	1 747 313	2 302 440	2 288 413	2 416 465	2 471 402
I. kéziüzem	50,5%	–	79,5%	–	–
Félautomata	49,5%	–	20,5%	–	–
IV. Kéziüzem (palack)	17,2%	23,6%	35%	23,3%	176,%
Félautomata	47,6%	19,4%	22,2%	31,7%	45%
Préselt üveg	174%	22,3%	13,7%	13,4%	14,3%
Csiszolt öblösüveg	17,8%	34,7%	29,1%	31,6%	23,1%

Fazekas kemence termelése (kg)

1929	1930	1931	1932	1933
239 403	444 004	227 341	430 720	670 506

Kartellügyek a gazdasági válság éveiben

A gazdasági válság hatására összeszűkült fogyasztói piac az exportüzlet megindulása után, a fehérüveg gyártására ellenkező előjellel hatott. Egyes cikkekben a behozatali korlátozások miatt a kereskedők hazai gyáráktól voltak kénytelenek bizonyos áruféleségeket beszerezni. A fehérüveg gyártmányok belföldi piacának szabályozása végett 1929-ben a Salgó létrehozta a hét legnagyobb kereskedőből álló üvegárusító Rt-t. Ez a társaság lett hivatva az ország négy üveggyáranak összes fehérüveg termelését átvenni és forgalmazni.

Nemzetközi szinten még ugyanebben az évben a Böhmische Union Bank vezetése alatt álló nemzetközi zöldüveg kartellt további öt évre meghosszabbították. 1930-ban Prágában tárgyalások folytak a Vitreával a szindikátusban való részesedésük kérdésében. Ekkor vált véglegessé a 120 000 koronás hozzájárulásuk elfogadása. A Böhmische Union Bank kötelezte a gyárat, hogy az általuk gyártott fehér és kiszállított palackok mennyiségének 2/3 részével számoljanak el a zöld palack kontingens terhére, mert ellenkező esetben a most csak zöldpalackot gyártó cseh gyárak áttérnek a fehér palack gyártására. A hazai zöldpalack kartell 1930-ban lejárt, a Hazai Mechanikai Palackgyár arra az álláspontra helyezkedett, hogy a három évvel ezelőtt megállapított 60 és 40%-os kontingensarány ma már nem felel meg a megváltozott körülményeknek, miért is 50–50%-os arány megállapítását javasolta. A tárgyalásokat azonban nem fejezték be, a hazai fehérüveg kartell felbomlott, az eladásokat önállóan végezték a gyárak.

1931-ben vették terve egy közös eladási iroda létesítését, amelyben a gyárakkal szoros együttműködést szerettek volna létrehozni. 1931. augusztus 11-én a fehérüveg gyártmányok belföldi eladása végett megállapodást kötöttek az alábbi gyárak, hogy a Salgótarjáni Palackgyár 40%-os, a Tokodi Üvegyár 40%-os, az Ajkai Üvegyár (Kossuth János Betéti Társaság) 20 %-os részesedéssel közös eladási irodát nyitnak Üvegértékesítő Kft. néven, 50 000 pengő alap-tőkével. Az új cég vezetője Halászy Sándor az ajkai gyár igazgatója lett. A személyzetet a három gyár saját alkalmazottjaiból jelölte ki. Ez a kartellmegállapodás öt évre szólt. Az ÜVÉRT első feladata a gyárak racionalizálásának keresztülvitele, a közvetítő kereskedelemben fennálló hitelfeltételek szabályozása és a külföldi verseny esetében közös front alkotása volt. Működésüket október 18-án kezdték meg, Van den Eynde Hektor elnöke alatt. Az ÜVÉRT létrehozása nem befolyásolta a Salgó részvételét a cseh kartellben, ugyanis a fehér palacktermelés ennek a megállapodásnak a függvénye volt.

A parádi gyár – mely 1931-ben termelését beszüntette – most ismét felvette a munkát. Kezdetben csak a parádi vízforrás szükségletére szolgáló palackokat gyártotta, később azonban mindinkább áttért a Salgó érdekkörébe sorolt cikkek gyártására. Az ÜVÉRT is tárgyalta az esetet, anélkül, hogy az egységes állásfoglalást sikerült volna elérni. A tervet, hogy vegyék meg a parádiak termékeit, a salgótarjáni gyár vezetése ellenezte, inkább ügyes taktikával a parádi gyár pénzforrásainak „betömésével” szerették volna a kérdést megoldani.

Az ÜVÉRT 1933-ban már beváltotta a hozzáfűzött reményeket. Az egyes gyárak beszállítási arányszámai a következőképpen alakultak. A zárójelben a tervezett arányok szerepelnek:

Salgó	39,33%	(40%)
Ajka	20,55%	(20%)
Tökod	39,52%	(40%)

A parádi versenyt még nem tudták felszámolni, a gyár tönkremenetele nem következett be. A gyárak racionalizálásában jelentős lépések történtek: Salgó termelte az összes préselt, hal-konzerves és egyéb üveget, tejespalackokat, könnyű és nehéz palackokat. Csiszolt és közönséges fúvott idényárúból olyan mennyiséget, amennyi a kontingens eléréséhez szükséges. Elhatározták azt is, hogy a gyárak megküldik egymásnak a részükre feleslegessé vált formákat.

A szállítás alakulása 1929–1933 között

A zöldüveg kereskedelemre 1929-ben kihatott a rossz tavaszi időjárás, ami a sörös, ásványvizes és üdítővizes palackok szállításában jutott kifejezésre. Az elmúlt évi kemény tél fagyárokat okozott a fedetlen boxokban tárolt palack-készletben. Az ásványvizes üvegek szállítása azonban emelkedett, a sörösüveg rendelés ezzel szemben alulmaradt az előző évinek. A szikvizes palackok gyártására a Lapp-féle Üvegfüvő Rt. rendezkedett be, a Központi Tejcsarnok szerződését pedig meghosszabbította a gyárral. Gyártmányaik jó minőségét bizonyítja, hogy az ajkai üvegyár is átvett gyári jelzés nélküli befűzőüveget – 12 vagonos nagyságrendben – további eladásra. Érezhetően visszafejlődött azonban a bor, sör, likőrösszalmák palackszükséglete.

1930-ban a zöldüveg üzlet az egész vonalon visszafejlődött. Jellemző volt a helyzetre, hogy a Hazai Mechanikai Palackgyár üzemét június elején a rendelések teljes hiánya miatt szeptemberig beszüntette. Ásványvizes, sörös, likőrösüvegben, demizsonokban való szállítások alatta maradtak az előző évinek, míg vegyszeres üvegekben túllépték az előző évi szállításokat. Fehérüvegben megállapodás volt az Üvegárusító Rt.-vel, de a hozzáfűzött reményeket nem váltotta be, ezért a megállapodást december végén felbontották. Öblösüveg készletből rossz termés miatt kimaradt az idényáru üzlet. Boros, likőrös szakma pangása mellett a tejesüvegek is visszaes-tek. Üzletpolitikát a rendkívül óvatos üzletkötés jellemezte, ami ugyan forgalmuk visszaesését eredményezte, de megővta társulatukat az anyagi veszteségektől.

A gyár vezetői intenzíven foglalkoztak az export fejlesztésével. A Külkereskedelmi Intézet-tel tárgyalva lehetséges lett egy távolkeleti üzlet megteremtése. Minták alapján szállítmányok mentek Indiába, Görögországba, Angliába. 1930-ban már zöldüveget közel 11 000 pengő, fehérüveget 51 000 pengő értékben exportáltak. A külkereskedelem irányítását Gross Albertre

bízták, aki egy csehszlovákiai gyár vezetője volt korábban. Az eredmények a legjobb reményekre jogosították a gyárat. A zöldüveg piacon 1931-ben az általános gazdasági depresszió a piaci felvevőképeség minimális volta miatt a sör, keserűvíz, ásványvízforrások vételezése minimálisak lettek. A bor és likőrös szakma helyzete katasztrofális volt. A legnagyobb erőfeszítésekkel dolgoztak, hogy az áruk eladhatók legyenek. Míg az ásványvízes, borospalack szállítások a múlt événél is alacsonyabbak lettek, a megkötött szerződések következtében a söröspalackok mennyisége nem csökkent. Összességében a múlt évi szállítással szemben 12,7%-nak megfelelő volt a visszaesés.

A fehér üvegen az általános helyzet ugyanazt a képet mutatta, mint a zöldüvegnél azzal a különbséggel, hogy megnehezítette az eladást az üvegyárak között fennálló éles verseny, mely a szeptember 25-én megkötött szerződés értelmében november végén megszűnt és ezek után a vevőkkel közvetlenül érintkeztek. A gyár ezért utazót, helyi ügynököket alkalmazott, tért hódítottak a kereskedők között. Gyártmányai a piacon már nélkülözhetetlenek voltak, kiváló minőségével ekkor tűnt fel a préselt üvegárujuk. A zöldüveg számlázás visszaesett 13%-kal, a fehérüveg azonban emelkedett 30%-al. A rendkívül óvatos hitelpolitika és az év második felében bizalmi válság jellemezte az üzletpolitikát.

A tavaszi lipcei vásáron első alkalommal rendeztek a tarjániak kiállítást, ahol a megismert német és angol üzletemberek felkeresték a gyárat részben Budapesten, részben Salgótarjánban. Az exportüzlet jelentős fejlődésnek indult, de sajnálatos módon megakasztotta az ügymenetet a fazekaskemence leállítása, miután az angol és francia fogyasztók a magas színvonalú kézimunkával gyártott üvegre tartottak igényt. A nyugati export szempontjából jelentős segítséget adott a festőműhely. A főleg Anglia felé irányuló exportot az angol font árfolyamesése és az angol vámkor felállítása megakasztotta. Új piacként jelentkezett Franciaország, de újabban Jugoszlávia és Olaszország is szerepelt vevőként. A magyarországi devizakorlátozások továbbra is rendkívül megnehezítették az üzletkötéseket.

A zöldüveg üzletben 1932-ben sem javult a helyzet, legnagyobb erőfeszítésekkel volt lehetséges csak szállításokat lekötöni. A helyzetet jól példázza a söröspalack szállításának előző évről viszonyított 75%-os visszaesése. A ballonüveg forgalom a Hungária Műtrágyagyár leállítása miatt csökkent erőteljesen. A fehérüvegből az általános helyzet sem változott. Emelkedés bizonyos áruknál annak tudható be, hogy a behozatali korlátozások miatt a magyar kereskedők kénytelenek voltak itt vásárolni. A helyzet romlását mutatja az is, hogy takarékosági okokból nem vettek részt már a lipcei vásáron, hanem az üzletfelekkel „intenzív” levelezéssel és látogatással tartották csak a kapcsolatokat. Az exportüzlet a legnagyobb nehézségekkel folyt. A Nemzeti Banktól 1932 februárjában engedélyt kaptak, hogy belföldi áruforgalmi pengő ellenében 150 000 pengő értékű üvegárut exportáljanak angliába. Az üzletet a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank segítette létrehozni. A Nemzeti Bank azonban nem adott további engedélyt arra, hogy pengő ellenében folytassanak exportot. A gyár ezért bekapcsolódott a Külkereskedelmi Intézet által kezdeményezett és „Berkovits Schome” név alatt ismeretes kiviteltámogatási akcióba, melyet az angol „Stillhalte” kamatokból fedeztek. A francia piac felé az export állandó fejlődést mutatott, két exportcég bevonásával szállították az üvegárut. A francia clearing forgalom következtében adódó kalkuláció, valamint a behozatali kontingentálás az üzlet fékezését előrevetítette.

Jugoszlávia felé a szóda fizetési kötelezettsége miatt igyekeztek exportálni. A jugoszláv gyárak konkurrenciája igen erős volt, de még mindig a szódaszámla tartozásainak kiegyenlítésére ez volt a legelőnyösebb mód.

Az új kereskedelmi szerződés következtében kénytelenek voltak a többi gyárral karöltve, a hazai piacon fenálló osztrák versenyt ausztriában leküzdeni. Törökország a magyar áru ellenértékét csak zárolt számlára engedte befizetni, de mivel a török piacról nem akartak lemondani, így a berlini exportörök útján bonyolították le az esedékes néhány vagon üvegárut. Ebben az évben jelentek meg az amerikai üzletfelek is a gyárban, hogy 6–8000 dolláros próbarendelést adjanak fel.

A zöldpalack fogyasztás szükségletei a szállításokat leszorította és az üzlet attól függött,

hogy növelhető-e a kintlévőségek nagysága van sem? Mivel a kereskedők nagy összegekkel tartoztak a gyárnak, a hitelezéssel óvatosan bántak. A legtekintélyesebb nagykereskedő Grünfeld Ármin is súlyos fizetési zavarokkal küszködött, ami kihatott természetesen a gyár kereskedelmi tevékenységére is.

A magyar üvegipar helyzete nem volt izolált jelenség. A cseh gyárak kapacitásuk 30%-ával, illetve „raffinériáik” 20%-os hányadával dolgoztak. Hasonló volt a helyzet a német, a belga, a román és a jugoszláv üvegiparban is. Az 1933-as évben a zöldüvegekből – sör, keserűvíz, ásványvíz, likőr, bor – jelentéktelenek voltak a vásárlások. Mint a helyzetre általános jellemzőt megemlíthjük, hogy az 1933. évi szállítások tekintélyes része az évek folyamán felgyülemlett selejt és másodrendű palackokból adódott. Normális körülmények között ezek a készletek eladhatatlanok lettek volna, most 1933-ban ezek voltak a keresettek. A zöldpalack szállítás súlyban 32%, értékben 26%-kal esett vissza a gyárban.

A fehér üvegből a helyzet – itt a fehér palackokat vesszük – most sem mutatott kedvezőbb képet. A nagykereskedők vásárlásához 10%-os engedményt nyújtott ugyan az ÜVÉRT, melyeket május 31-ig elszállítottak. A mesterséges konjunktúra biztosította a gyárak foglalkoztatását és megnehezítette a cseh behozatalt.

Az exportlehetőségek sem változtak a korábbiakhoz képest. 1933-ban sem állítottak ki a lipcei vásáron, csak az export utazóval képviseltették magukat. Néhány igen jelentős angol és amerikai vevő felhasználta a kontinensen való tartózkodását arra is, hogy a gyárba látogasson és jelentékeny rendelés adásával a gyár kereskedelmi tevékenységét szinten tartsa. Ennek ellenére az export nehezen indult, ez elmúlt évben a Nemzeti Banktól kapott 100 000 pengős exportengedély kimerült. A bank újabb engedély megadását már nem tette lehetővé. Az export részletezése során megállapítható volt, hogy az angol piacra a behozatali vámok emelkedése miatt nehezebb volt bejutni, ezért rövidlejáratú rendeléseket tudtak csak kötni, pl.: Woolworth áruházal. A francia piacon a francia kontingentálás és a clearing volt a legnagyobb akadály, pedig a gyár termékei könnyen elhelyezhetők voltak. Megállapodásuk volt az Alfondary L. Co. Pansi céggel üvegipari szállításokra. A jugoszláv piacon az export kizárólag a szódafizetési kötelezettségeknek tett eleget. A Heinrich Vogel novisadi céggel kötöttek ilyen jellegű megállapodást. Az amerikai piacon az év elején próbarendeléseket teljesítettek, az eredmények láttán jelentkezett a Macy L. Co. New York-i cég, és Salgótarjánban szerződést is kötöttek. Minden szállítmány becsomagolása előtt a cég berlini megbízottja a helyszínen személyesen ellenőrizte az áruk minőségét. Ausztria felé a finom csiszolt szervízáru exportja emelkedett. Egyiptom és Törökország felé a német áru bojkottja miatt a gyár a levantei kereskedők révén piacot nyert. Az új clearing egyezmény folytán azonban a török piac jövőbeni lehetőségei megszűntek. Az olaszországi piacon Trieszt és Firenze felé voltak szállítások – préselt és fűvott, majd konzerváru típusban – de a legnagyobb tételt itt is a szervíz gyártmányok jelentették a kereskedelemben. Igen nagy agilitással és leleményességgel igyekezett a gyár eredményeket elérni, mert az exportban látták a lehetőségét annak, hogy a lecsökkent belföldi szükséglet révén termelési költségeiket csökkentse és üzemüket fenntarthassák.

A gyár újbóli üzembevétele óta történt szállítások:

Év	Vagon	Rekesz	Demizson (db)
1926	58	228	12 970
1927	316	979	25 196
1928	519	2463	51 647
1929	687	2338	77 994
1930	456	1535	55 152
1931	533	2204	63 079
1932	458	1120	79 603
1933	433	760	33 485

Az üvegyár exportszállításainak alakulása:

Év	Vagon	Az összes szállítás %-ában
1929	7	1,02
1930	8	1,75
1931	10	1,87
1932	41	8,95
1933	60	13,85

A gyár munkaslétszámának alakulása:

Év	Létszám (fő)
1929	880 – 1137
1930	702 – 975
1931	542 – 662
1932	430 – 779
1933	413 – 723

A munkaslétszám a gazdasági válság éveiben nagy hullámzást mutatott a foglalkoztatottságnak megfelelően. Ez a hullámzás azt jelentette, hogy egyes munkakategóriák csak időszakonként jutottak munkához és keresethez, mint ezt a fentiekben tárgyalt termelési mutatók is jelzik. De nagyobb leállások munkások százait fosztotta meg a munkaalkalomtól, mint pl. 1933. január közepén 300 munkást bocsátott el az igazgatóság azzal az indoklással, hogy a zöldüveg-áru elhelyezhetetlen a piacon és a fehér kádkemencét átalakítások miatt leállítják. Ezek alapján a munkaslétszám fluktuációja a következő képet mutatta 1929–1933 között:

1929. max. létszám: 1100 fő

1930. max. létszám: 940 fő

1930. évi átl. létszám: 710 fő

A hullámzás alakulása: márciusban az I. sz. kemence leállása miatt 790 fő, májusban a zöld kemence javítása miatt 620 fő, júniusban a zöld kemence indulása miatt 670 fő a létszám.

1931. max. létszám: 840 fő

1931. évi átl. létszám: 710 fő

A hullámzás alakulása: májusban az I. sz. kemence indulásakor 930 fő, szeptemberben az I. sz. kemence leállásakor 710 fő, decemberben a zöld kemence leállásakor 630 fő.

1932. max. létszám: 740 fő

1932. évi átl. létszám: 670 fő

A hullámzás alakulása: áprilisban a fazekaskemence indításakor 680 fő, júniusban a zöld kemence indulásakor 720 fő, decemberben a zöld kemence leállásakor 610 fő.

1933. januári létszám 380 fő, a februári IV. sz. üzem indításával 600 főre emelkedett.

Az 1929-es fehérüveg foglalkoztatás emelkedésekor a préselő és csiszoló szakmunkásokat legnagyobb részt Csehországból toborozták, kik mellé magyar tanoncokat állítottak. A gazdasági válság utolsó éveiben az üvegyártás egyik-másik ágában már magyar nevelésű munkásaik is voltak.

Áttekintve az 1929–1933 közötti éveket megállapíthatjuk, hogy a gyár gazdasági gondját csökkentette a korábban megkezdett korszerűsítés, a fehérüvegyártás bevezetése. A nagyarányú belső átalakítások, termékszerkezetek átalakítása ugyan nem védte ki a válság negatív tendenciáit, de hatását mérsékelte. A palackszükségleten belül a zöldüveg igény csökkenése követ-

keztében 1933-ban e termék gyártását be is szüntették. A nyereségkiesést a fehérüveg gyártás fejlesztésével, az export fokozásával próbálták kivédeni. A díszítőcsiszoló műhely és festőde létesítésével a minőségi áru termelése került előtérbe, s elmondható, hogy a gyár az 1932–1933-as évet csekély veszteséggel zárta. A megszerzett műszaki, gazdasági és kereskedelmi tapasztalatok birtokában a gyár vezetése optimistán nézett a jövő elé, melyet a gyár eredményei a későbbiekben igazoltak.

JEGYZET

1. Jenei Károly: A Salgótarjáni Öblösüveggyár története 1892–1967. Kézirat. Salgótarján. é.n. 18. o. Nógrádi Történeti Múzeum Adattára: 1662–74. A továbbiakban: NTM. Adattára
- NTM. Adattára 362–67.
2. NTM. Adattára: 362–67.
Bányászati és Kohászati Lapok. 1930. 156. o.
3. NmL IX. 3. l. d. A Salgótarjáni Palackgyár Rt. igazgatósági és felügyelőbizottsági jelentése, valamint főszámadása az 1929. üzletévről. A továbbiakban: NmL. SP. Rt. jelentése, illetve értelemszerűen SÜ. Rt. jelentése.
OL. Z. 223. 34. cs. 73/5. d.
NTM. Adattára: 1662–74.
4. Jenei Károly: i.m. 18. o.
5. NmL. SP. Rt. jelentése 1929.
6. NmL. SP. Rt. jelentése 1930.
7. NmL. SP. Rt. jelentése 1931.
NmL. St. Pm. 4819/1931.
Jenei Károly: i.m. 18. o.
Bányászati és Kohászati lapok 1931. 181. o.
8. NmL. SP. Rt. jelentése 1932.
Bányászati és Kohászati Lapok 1932. 157. o.
9. NmL. SÜ. Rt. jelentése 1933.
10. NmL. SÜ. Rt. jelentése 1933.
11. NmL. St. Pm. 6398/1933.
12. NmL. St. Pm. 2904/1933.
13. NmL. St. Pm. 15254/1933.
14. NmL. SP. Rt. jelentése 1929.
15. NmL. SP. Rt. jelentése 1930.
16. NmL. SP. Rt. jelentése 1931.
17. NmL. SP. Rt. jelentése 1932.
18. NmL. XI. 3.2. d. A Salgótarjáni Üveggyár Rt. igazgatósági és felügyelőbizottsági jelentése, valamint főszámadása az 1933. üzletévről. A továbbiakban: NmL. SÜ. Rt. jelentése.
19. NmL. SP. Rt. jelentése 1929., 1930., 1931., 1932.
NmL. SÜ. Rt. jelentése 1933.
20. NmL. SP. Rt. jelentése 1929., 1930., 1931., 1932.
NmL. SÜ. Rt. jelentése 1933.
21. NTM. Adattára: 1662–74.
Nógrád megye története. III. k. é. n. 1919–1944. Salgótarján. 76. o.

Resümee

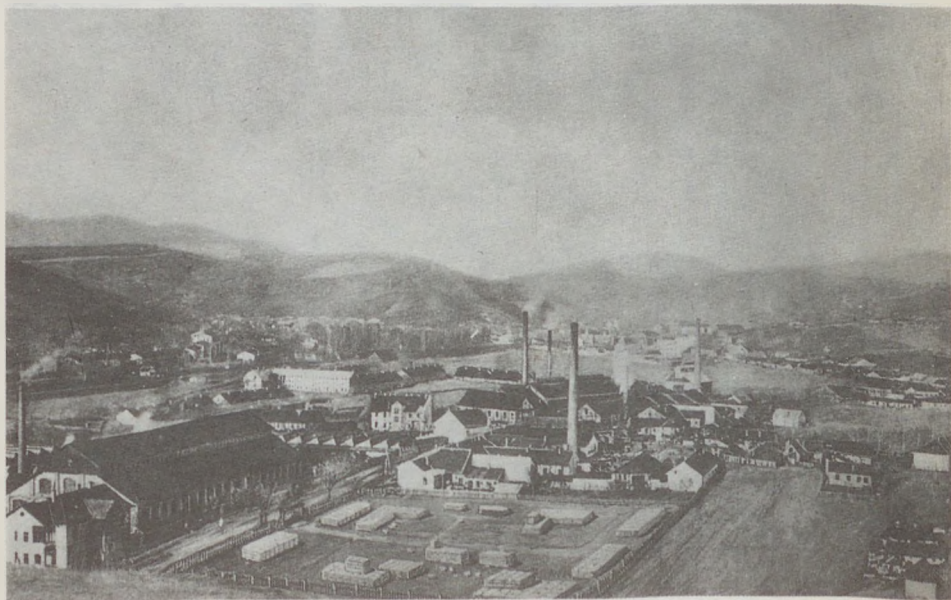
Ferenc Szvircsek:

Die Salgótarjáner Hohlglasfabrik II.

Die Salgótarjáner Flaschenfabrik AG in den Jahren der kapitalistischen wirtschaftlichen Weltkrise 1929–1933

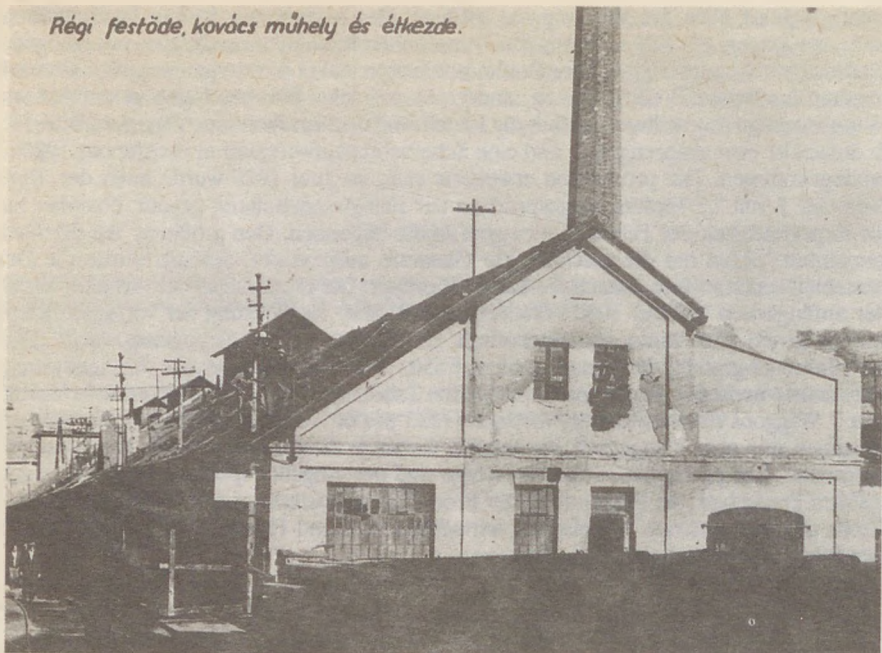
Die Produktion der als Tochterunternehmen der Salgótarjáner Steinkohlenbergbau AG erneuten Fabrik ist am 4. Mai 1926 wieder in Gang gekommen. Infolge der inneren Umgestaltungen, Modernisierung von Großem Maße hat zwar die wirtschaftliche Krise auch die Fabrik

nicht geschont, aber ihre Wirkung war mäßiger. Der bedeutende Teil der Weißglasherstellung ist in den Jahren 1928–29 zu der halbautomatischen Maschinenproduktion übergegangen, die einerseits mit handmechanischen Preßmaschinenproduktion übergegangen, die einerseits mit handmechanischen Preßmaschinen, andererseits mit kiko Blasmaßchinen geschehen war. Die Wannenweißglasherstellung machte die Errichtung des verarbeitenden Betriebs nötig, im Laufe dessen ist eine absprengende und eine Scheibenschleifwerkstatt in den Jahren 1928–29 zustande gekommen. Die Produktion erweiterte sich, im Juni 1929 wurde auch der Töpferofen Nummer I. mit 12 Töpfen, ausgesprochen zur Feinglasherstellung gebaut. Nachher hat auch die Exporttätigkeit der Fabrik in geringem Maße begonnen. Den größeren Teil der für Export gemeinten Waren hat die geschmückte Glasware ausgemacht, deshalb wurde die Dekorationsschleifwerkstatt und danach die Färberei gebaut. Die Gesamtzahl der Arbeiter hat sich von der anfänglichen 350 auf 1000 Personen erhöht, aber als Wirkung der wirtschaftlichen Krise war die große Fluktuation charakteristisch. Die Produktion des Grünglases wurde für anderthalb Jahre eingestellt, die Gesamtzahl auf 650–700 vermindert. Da die Weißglasware gefragt war, wurde auch der Export in den nächsten Jahren kräftiger. Die Exportauslieferung ist von den 7 Waggons des Jahres 1929 im Jahre 1933 auf 60 Waggons gestiegen. Die Auslieferungssangaben sind aber mangelhaft, die Inhaber haben ja diese Ergebnisse als handelsgeheimnisse betrachtet. Die Preise haben die Nachfrage und das Angebot spontan reguliert, es gab keine stabilen Preise bzw. die Berechnung der Produktionsselbstkosten. Die Betriebsdirektion hat im Besitz der vorhandenen technischen, wirtschaftlichen und Handelserfahrungen in die folgenden Jahre optimistisch vorausgeblickt.

1. Az üvegyár látképe

Régi festőde, kovács műhely és étkező.

2. Az egyik régi műhely épülete

3. Üvegtisztítás a kidolgozóterben

4. A kemencekőművesek egy csoportja

5. Munkásnők

6. Demizson üvegek raktározása

7. Gyárudvari raktározás és munkásszemélyzet

Balogh Zoltán

Honismertető törekvések – a várossá fejlődő Salgótarján idegenforgalmi élete

„Nógrád s Gömör közt hosszan nyúlik el
A Mátra egyik erdőséges ága,
Miként sörényes, elfáradt oroszlán,
Nézvén sötéten messze tájakig.”

(Petőfi: Salgó)

Salgótarján és környéke vadregényes környezetével; hegyeivel, erdeivel, várromaival óriási vonzerőt jelentett az utazó számára. Erről ad művészi erejű híradást a 19. században Petőfi Sándor Salgó váráról tekintve a vidékre.

Századunkban, a felgyorsult városiasodás korában a változó igényekhez hogyan igazodik az idegenforgalom? A kevésbé romantikus lelkű 20. századi ember nem gyalog vagy szekéren érkezik már, és Petőfinél erőteljesebb kényelmi – civilizációs igényekkel. Az utazót nem csupán világot látni akaró lelke hajtja, irányítja erőteljesen a felismert kereskedelmi érdek által létrehozott idegenforgalmi szervezetek propagandája. Érdekes kihívás lehet a kutató számára annak áttekintése, hogy Salgótarján a városi rang elnyerése után milyen mértékben méri fel érdekét és mit tesz ezért. Az 1929-ben megyei város jogállást elnyert Salgótarján a 30-as évek közepére már túl volt a legégetőbb urbanizációs problémák megoldásán. (Utcarendezés /1927/, Pécskő patak befedése /1931/, az utcák egy részének kövezése.)

A Rimamurányi városrész mellett a felnövő Újtelep, a „hivatalnokok városa” új közhivatali épületeivel és a kertes családi villákkal már egy város képét mutatta. 1936-ra felépültek a piaci árusok új, vörös eternittal borított „csarnokai”, megnyílt a városi uszoda. Rontotta az összképet a város egyes részein a vízellátás megoldatlansága. (1935-ben a 18 ezres lakosságból 15 ezer nem volt ellátva vezetékes vízzel.)¹

Tehát több-kevesebb hiányossága mellett bizvást foghatott a város idegenforgalmi életének fellendítéséhez, jelentőségének kiaknázásához. Elősegítette ezt az állam idegenforgalmi politikája, amely a nagyobb vidéki városok közti forgalom fejlesztésére, a belső turisztikai forgalom fellendítésére bevezette a vasárnapi olcsó kiránduló, az ún. filléres vonatok rendszerét. A filléres vonatok utazói 75%-os díjkedvezményben részesültek, de csakis legalább 500 résztvevő jelentkezése esetén indították őket reggel, és még aznap éjjel vissza is tértek.²

Salgótarjánba az első filléres vonat 1932. június 19-én érkezett Budapestről, mintegy vizsgálatul a salgótarjániak június 5-i látogatására. A filléres június 19-i érkezése minden biznnyal összefüggésben állt a losonci volt 25-ös gyalogezred emléktáblájának leplezési ünnepségével, amelyre nem kisebb személyiség, mint József főherceg volt hivatalos. A város felkészült a vendégek fogadására. A „Munka” kiadóhivatala ünnepi számot jelentetett meg, amelyből 1000 példányt még Budapesten szétosztottak, a gyors utasait 8.30-kor cigányzene köszöntötte Salgótarjánban. Ebben Dornay Béla városismertetője mellett helyet kaptak a város vendéglátóinak finomnál finomabb falatokat ajánló hirdetései.³

Különösen nagy népszerűségnek örvendtek a filléres vonatok a labdarúgó szurkolók körében. Természetesen ehhez kellett egy kitűnő csapat, az SBTC, amely 1933. után 1935-ben is

Magyarország amatőr futballbajnoka lett. Ezzel jogot szerzett arra, hogy a Nemzeti ligában játsszon. Sőt e mellé még a magyar vándordíjat, a Corinthián Kupát is megnyerte.

Külön vonatok hozták a labdarúgó rajongókat a Szentkorona Kupáért vívott mérkőzésekre, de a salgótarjániak is elkísérték csapataikat Miskolcra, Szegedre, ahol a mérkőzés kezdetéig a városok nevezetességeivel ismerkedtek meg. Miskolcra egy menettérti jegy 3,80 pengőbe, Szegedre 5,40 pengőbe került. Filléres vonatot indítottak a SBTC 1936-os tavaszi mérkőzésére is, amelyen a nagy hírdű Hungáriát fogadta. A nagy eseményre megjelent a helyi lap Hungária-SBTC külön példánya, amely a város csapatának a Nemzeti ligában játszott találkozájára készült az érkező vendégek számára. A különszámban a város környékének turisztikai lehetőségeire hívta fel Förster Kálmán a figyelmet, de a lap nagy része elsősorban a két nagy helyi sportegyesület, a SBTC és a SSE sportéletével foglalkozik, és bemutatja a vendégegyesületet, a Hungáriát.⁴

Az idegenforgalom kezdetei

A századfordulón „magyar Californiának” is nevezett Salgótarján idegenforgalmának úttörői – enyhe ironiával szólva – azok a Monarchia és a környező országok területéről érkezett jórészt bányamunkások voltak, akik a biztos megélhetés reményében rövidebb-hosszabb idei munka után visszatértek szülőföldjükre. Ők küldhették a település létéről az első híradást képeslapok formájában. Mindenesetre az 1910 körül regisztrált 1000 körüli vendég Salgótarján szállodáiban nem túl erőteljes idegenforgalmi életéről tanúskodik. Mert ekkor még Salgótarján nem vehette fel a versenyt a hegyi üdülőhelyekkel. Természetes, hogy aki a téli sportokat szerette, vagy hegyi levegőre vágyott, nem Salgótarjánt és környékét tűzte ki célul, legfeljebb átutazott rajta, hanem északabbra utazott az Alacsony vagy a Magas-Tátrába. A Gyömbér és a Csertovica csúcsok, vagy Ótátrafűred és Tátraszéplak előkelő szállodákkal kiépített üdülői mellett nem nagyon juthatott szerephez az akkor még igen falusias jellegű Salgótarján.⁵

A salgótarjáni idegenforgalom fellendülése a település r.t. várossá alakulása után vett nagyobb lendületet. Fontos tényezőként lépett elő – az ország idegenforgalmának fejlődéséhez hasonlóan – a turisztika, mégpedig esetünkben a Magyar Kárpát Egyesület (MKE) Salgótarjáni Osztályának megalakulása 1923-ban.⁶ Mindebben és az egyesület tevékenységének irányításában kimagasló szerepet játszott Salgótarján első polgármestere, a Felvidékről idekerült Förster Kálmán és a Dunántúlról idejött tudós földrajztanár, Dornyay Béla. Dornyay nevéhez fűződik a Honismeretető néven indított képeslap sorozat. Ezek a képeslapok tekinthetők az első igazán idegenforgalmi propaganda terjesztésére is alkalmas eszközöknek. A sorozat – mint a nevében is benne foglaltatik – Salgótarján és környékének egy-egy turisztikai nevezetességét mutatja be. A Nógrádi Történeti Múzeum képeslapgyűjteményében található 7 db képeslapból 6 db készült egyedi rajzról nyomdai úton való sokszorosítással. A 7. képeslap, egy fotó Salgótarján panorámájáról.

Dornyay tollából a Részletes helyi kalauzok sorozatában 14.-ként megjelent Salgótarján és a Karancs–Medves-vidék részletes kalauza, pedig már lehetőséget nyújtott a szélesebb körű közönségnek Salgótarján és környéke múltjának, szépségeinek megismerésére. A turisztikai és egyben idegenforgalmi propaganda újabb szintjét Dornyaynak egy, a turistaság és honismeret terjesztésére létrehozott nagyműltű folyóiratban, a Turisták Lapjában megjelent írása jelentette a város és vidékéről. Dornyay ebben így ajánlja a természetkedvelő turisták kegyeibe a vidék központját, Salgótarjánt: „Salgótarján város szénbányatelepei, szénosztályozói és rakodói, továbbá hatalmas acélgyára, üveg- és palackgyára és kályhagyára olyan látványosságokat és tanulságokat nyújtanak látogatóinak, hogy messze földről is igazán érdemes értük Salgótarjánba fáradni!”⁸ A biztató és lelkesítő mondatokból világosan kiderül, hogy Salgótarján mint bánya és iparváros nem a megszokott idegenforgalmi nevezetességeket kínálja. A fiatal város nem nagyon büszkélkedhetett hagyományos látványosságokkal. Nem voltak patinás épületei, a legrégebbinek számító római katolikus templomot többször átépítették, így régi hangulata nem volt. Annál inkább büszkélkedhetett a város a településhez tartozó Salgó és a közelben lévő So-

moskó várával, valamint a Karancs–Medves–hegység vadregényes tájaival. A várossá válás után a Petőfi centenárium volt az első olyan esemény, ahol Salgó vára alatt Pekár Gyula, a Petőfi Társaság elnöke emléktáblát avatott a költő emlékére. Förster Kálmán polgármester emlékirataiban több ezres tömegről emlékezett meg az avatás kapcsán. Ezzel kezdetét vette a Salgó vári ünnepségek sorozata. 1924-ben a Magyar Turista Szövetség tartotta itt vándorgyűlését. Még 1933-ban, Bodzaskút forrásfoglalásával született meg a MKE Salgótarjáni Osztálya vezetősége fejében, hogy itt „egy megfelelő jól felszerelt turista menedékházat lehetne építeni, amely a mindenképpen alkalmas kör – esetleg csillagtúrák kiinduló pontjául szolgálhatna és így Salgótarján elismerten szép vidékét – a budapesti és vidéki turisták révén is – belevonná hazánk idegenforgalmi vérkeringésébe!”⁹

A menedékház egyben „kiindulója is egy jövőbeni hatalmas idegenforgalmi fejlődésnek” vélte a meghívó kommentálója a helyi lapban. A menedékház avatására, amely a Magyar Turista Szövetség (MTSZ) 1935. évi vándorgyűlésével volt egybekötve mintegy 1000 utas érkezett a filléres gyorsal. A vándorgyűlés megnyitójában Zsitvay Tibor a MTSZ védelnöke szólt a turistaság feladatairól. Kiemelte, hogy az összejövetelek egyik célja, hogy a turistaeszmé segítségével „a régi hűséget az elszakított területekkel ébren tartsák.” Szavai összecsengenek dr. Prém Lórándnak az OTT főtítkárának a MTSZ 1933. évi jubileumi vándorgyűlésén szintén Salgó vára alatt tartott előadásával. Addig, amíg külföldön a turistáskodás kedvelés, szórakozás és a külföldi turistamozgalmak magukon viselik az öncélúság szempontjait, a hazai turistaság összefonódott a magyar nemzeti étellel annak egészségügyi, nevelésügyi, kulturális, honvédelmi és gazdasági vonatkozásaival. Feladata a hazai turistaságnak a lelki nevelés, az egyén kiművelése, az általános kultúra terjesztése, az idegenforgalom fejlesztése. A turistáskodás egyben előkészítője a belföldi vándorforgalomnak. Mindenek felett a magyar igazságot, a hazai földet „az osztatlan és megcsonkítatlan Magyarországnak szebb jövőjét” szolgálja.¹⁰

Az 1933. év igazi idegenforgalmi eseményét a gödöllői cserkész jamboree alkalmából különvonattal Salgótarjánba érkező külföldi cserkészek látogatása jelentette. Augusztus 7-én 225 lengyel és 200 francia, 11-én 50 angol, 50 román, 50 jugoszláv, 50 osztrák, 55 svéd és 50 holland cserkész vette birtokba Salgótarját. (Ennyi idegen legutoljára még a Tanácsköztársaság honvédő harcai során fordulhatott meg itt.)

Úgy látszik, a cserkész jamboree külföldi vendégei, valamint a MTSZ jubiláris vándorgyűlése és a MKE Salgótarjáni Osztálya 10 éves fennállását köszöntő ünnepségek nyomán megpezsdült Salgótarján idegenforgalmi élete.¹¹

Ennek újabb bizonyítéka a cserkész találkozó után egy hónappal, szeptemberben, valószínűleg Horváth László – ekkor mint szerkesztőbizottsági tag – a későbbi városi idegenforgalmi hivatal vezetője, tollából a helyi lapban megjelent cikk. Horváth rámutatott az idegenforgalom gazdasági jelentőségére, részletes és intézményes idegenforgalmi törvény megalkotását javasolta. Felvetette a főváros és vidék idegenforgalmi aránytalanságának problémáját, és mindezt adatokkal támasztotta alá. Eszerint 1931-ben 26 millió pengőt hozott a külföldiekből származó idegenforgalom, de a 26 millióból 23,9 millió Budapestre esett, a fennmaradó 2,1 millió jutott csak összesen a vidékre!

A gondolatot továbbfejlesztve és már Salgótarjánra vonatkoztatva, a helyi újság 1934. évi egyik tavaszi számában már a város idegenforgalmi gócponttá fejlesztésének ötlete is felmerült. A cikk frója a turisták és a filléres gyorsok révén egyre inkább divatba jövő és közgazdasági szerepénél egyre nagyobb szerephez jutó Salgótarján idegenforgalmi gócponttá fejlesztését sürgeti, sőt legszebb álmaiban már látni is véli a lapok címdoldalán a „Salgótarján, a kedvelt üdülő, kiránduló és szórakozó hely” kolumnáit. „Salgótarján csinosodó arcával, fejlett iparával és kereskedelmével, jóhírű szállodáival, polgárai áldozatos erőfeszítéseivel bizonyosságot tett arról, hogy még mindig nagyobb fejlődési fokra törekszik. Portáiról falusi szemétdombjait eltávolította, külsejét járdával, csatornával, utcakövezéssel, tiszta magán és középületeivel már rendbe hozta, s így megteremtette az egészséges élet első feltételét. Most már jöhet a többi: Salgótarján a kedvelt üdülő, kiránduló és szórakozó hely. Hisz fekvése, természeti adottságai erre bizonnyítékal szolgálnak”.¹²

Lássuk tehát, milyen is volt valójában ez a csinosodó fejlett iparral és kereskedelemmel, jó-hírdű szállodákkal rendelkező Salgótarján. Az idegenforgalom szempontjából oly fontos közlekedési viszonyokat tekintve Salgótarján Budapesttől 127 km-re, az egykori Hatvan–Ruttkai vasuti fővonalon fekszik. Salgótarjánból Budapestre két gyors és három személyvonat közlekedett, amíg 1941-ben nem csökkentették a vonatokat. A személyvonat 4 óra, a gyors átlagban 2,5 alatt tette meg a két város közti távot. 1929 óta MAVART-járatok közlekedtek Salgótarjánból Szécsényen át Balassagyarmatra, később pedig megindult Salgótarján és Ózd között az autóbusz-forgalom Kisterenye érintésével. Különleges közlekedési eszköznek számítottak az iparvasutak, amelyek a környező bányatelepekre vittek, és a fogaskerekű vasút, amely a RMSTV Rt. salgói bányatelepeére vezetett. Mindkét lehetőséget a vállalatok igazgatósága engedélyével lehetett igénybe venni. A fogaskerekű a Salgó vára alatt tartott ünnepségek: mint Petőfi centenárium, MKE 60. évforduló, Salgói Menedékház avatása idején tett nagy szolgálatot.¹³ Mindemellett az idegenforgalom szempontjából igen lényeges tényező a vendéglátóipar és a kereskedelem fejlettsége; az idegenek olcsó és kényelmes elhelyezéséről, ellátásáról és szórakozásáról való gondoskodás. Salgótarján négy szállodájában, a központban lévő Pannonia, Bristol és Nemzeti, valamint a nagyállomásnál lévő Badacsony szállodákban 64 vendég szállhatott meg napenként 1,60–4,50 pengő áron. Tehát igen nagy gondot okozott volna annak a 250 vendégüljárónak az elhelyezése, akik pl. a Magyar Szállodások és Vendéglősök és Kocsmárosok országos Szövetsége kongresszusára összegyűltek, ha időközben nem nyitják meg a salgói menedékházat, ill. ha a nagyvállalatok nem bocsátották volna rendelkezésre vendégotthonaikat, cserkészszállójukat. E lehetőségek kimerülte után nem volt más lehetőség, mint magánházaknál biztosítani szállást. Ami jól felfogott érdeke is volt a város polgárságának, hiszen így dolgozhatott együtt az idegenforgalom fejlesztésén minden polgár, akinek nem volt közbmbös Salgótarján jóhíre – írta a város aljegyzője a kongresszus teendőivel kapcsolatban. Nem volt könnyű a hivatalnak a fizetővendéglátás megszervezése. Amíg 1933-ban 30–50 pengő közötti áron 40 bútorozott szoba volt kiadó, 1937-ben arról keseregnek, hogy a fizetővendégek befogadására alkalmas lakások, bútorozott szobák bejelentését a lakosság a hírlapi felhívás ellenére sem teljesítette.

A Salgói menedékház 52 vendéget, az Acélgyári Cserkész szálló 50, az SKBRT és a RIMA vendégotthona 10 és 11, a városházi diákszálló 10 vendéget tudott fogadni. A pensio árak átlagban 4,5–6 pengő között mozogtak. A salgótarjáni szállodai viszonyokat jellemzi, hogy a város legelittebb szállodájában, a gőzfűtéssel és villanyvilágítással rendelkező Pannoniában sem folyóvíz, sem WC nem volt. Az összes szállók közül 6 helyen fűtöttek szénkályhával, 2 helyen központi és 1 helyen gőzfűtés volt.¹⁴ A korabeli fizetésekhez viszonyítva az étkezésről nem mondhatni, hogy olcsó volt. Egy 1940-es kimutatás szerint a Nemzetiben egy borjúcomb 1,60, a bécsi szelet a Badacsonyban is 1,60 pengőbe került. A szállodai éttermek mellett a város különböző pontjain 15 vendéglős állt a vendégek rendelkezésére. A város 25 kocsmájában a Kohn Lipót cég konyakján és likőrkülönlegességein felül frissen csapolt Dreher vagy palackozott Korona sört vagy tájjellegű, főként Gyöngyös és Eger-vidéki borokat fogyaszthattak. Aki megéhezett a vendéglőkben borjúsültet, borjúpörköltet ehetett, vagy megkóstolhatta Jóvári Mihály legendás kispörköltjét. A desszertet kedvelők a jónevű Duda és Elszner cukrászdákban fagyaltozhattak. Szórakozási lehetőséget elsősorban a műkedvelő előadások, kultúrestek vagy táncestélyek jelentettek. A nyári idényben 6 héten át színház vendégeskedett, valamint az Apolló mozi állandó előadásai kelthették fel a figyelmet. A mulatni vágyó közönséget a szállodák éttermeiben és kávéházaiban jazz és cigányzene szórakoztatta, és aki mélyre nyúlt a zsebébe, 12,80 pengőért közben a népszerű Törley és Lítke pezsgőket kortyolgathatta. A vendéglősök elsősorban cigányzenével, de kitűnő konyhájukkal is csalogatták a kikapcsolódást keresőket.¹⁵ Nem lehetett különösebb panaszuk a látogatóknak Salgótarján kereskedelmére sem. Bár az üzletek többsége a Fő utca és környékére összpontosult, jutott azért a bányatelepekre is 1–2 vegyeskereskedő s természetesen elmaradhatatlan volt a kocsmá is. A Pécskő utcában pl. 6 fűszerbolt, 4 hentesüzlet, 2 pékség, 3 kocsmá és 1 vendéglő volt, de eltartott az utca, cipészt, lakatos, bádogost, szabót, festőt, fodrászt is. A szintén a Fő utcáról nyíló Menház utcában 3 ven-

déglő, 2 fűszerüzlet és 1 kisebb vegyeskereskedés, valamint több iparos működött. Volt kifejezetten olyan kereskedés, amely kihasználva előnyös fekvését hirdetésekben turistáknak, kirándulóknak ajánlotta termékeit. Ratkovszky Pál fűszerkereskedése éppen a Salgó várához vezető úton helyezkedett el. Nem kellett azonban különösebb reklám a Ponyi csárdának, amely a Salgóra vezető kisvasút mellett állt. Aki mintegy fél órás gyaloglás után ide megérkezett, az bizony józsenen fogyasztott el valami hűsítőt, esetleg fröccsöt.¹⁶

A szervezett idegenforgalom

Az Országos Magyar Weekend Egyesület megalakulásáig (1929) Budapest székesfőváros 1916-ban alakult Idegenforgalmi Hivatala irányította a magyar idegenforgalmat. Az 1935-ben létrehozott Magyar Városok Országos Szövetsége (MVOSZ) már alapszabályszerű feladatának tekintette az idegenforgalom fejlesztését, s ennek útján a városok fejlődésének előmozdítását. A vidéki városok idegenforgalmának egy olyan fontos központi tanácsadó és útbaigazító szerve kívánt lenni, amely Magyarországon és külföldön is állandó szakszerű figyelemmel kíséri az idegenforgalmi eseményeket, szerves kapcsolatot óhajtott kiépíteni a vidéki városokkal s ennek révén a magyar városok és az egyes központi állami érdekeltiségi, valamint a nemzetközi idegenforgalmi szervek között összekötő szervként kívánt működni. A vármegyék, városok, és községek idegenforgalmi működésének felügyeletét az idegenforgalmi ügyek szabályozására vonatkozó 11001/1935. M.E. sz. rendelet az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal ügykörébe utalta. További feladatként szabta meg működésük ellenőrzését: az idegenforgalmi beruházásokat szolgáló összegek céljuknak megfelelően vétessenek fel, és gondoskodjanak arról, hogy a jelentősebb sport- és turisztikai események, kongresszusok, ünnepségek, kiállítások, vadászati és halászati lehetőségek, és általában idegenforgalmi szempontból jelentős más alkalmak, az idegenforgalom fokozását is szolgálják.¹⁷ A vidék – esetünkben Salgótarján bekapcsolását – az ország idegenforgalmi életébe Budapest Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala által, a polgármesteri hivataloknak 1934 októberében küldött körlevele indította el. Ebben tájékoztatást kértek arról, hogy az 1935. évi eseménynaplóba milyen eseményt lehetne felvenni, ami nemzetközi viszonylatban érdeklődésre tarthat számot. A válaszhoz könnyítésképpen a KKM két héttel későbbi 67084/1934. körlevele nyújtott segítséget, amelyben már tételesen és pontokra bontva megtalálható volt, hogy milyen szempontok érvényesítendőek az 1935. évi eseménynapló összeállításában. Közgazdasági szempontból a vásárok, ipari és mezőgazdasági kiállítások kerülhetnek fel. Kulturális eseményeknél szoborteleplezés, kongresszus, zenei és művészeti esemény, szabadtéri játékok vagy más világi és egyházi események vehetők fel. Népművészeti szempontból a Gyöngyösbokréta előadások, szüreti mulatságok, búcsú, körmenet, aratóünnepség, harang- vagy zászlószentelés jöhetnek számításba. Végül, de nem utolsó sorban sportesemények, mint bajnokság, verseny vehetők fel. A körlevél a helyek pontos megjelölését, a várható látogatottság mértékét is kérte.

A polgármesteri hivatal – a KKM körlevél ismeretében – előterjesztéséből megtudjuk, hogy az 1935. évi salgótarjáni programok elsősorban a hazai forgalmat érdekelhetik. A program kb. 4 különböző napot venne igénybe szeptemberben. Szerepelt benne egy ipari és kulturális kiállítás, az országzászló és az épülő turista menedékház avatása, valamint a környékbeli terület népviseletének bemutatása. A külföldi vendégeket elsősorban a palóc viselet, a paleontológiai köröket Ipolytarnóc világhírű kővel-lelőhelye érdekelhetné. Mintegy 4–5 ezer fős belöldi vendégre számítanak a programokon, külföldiek esetleg a megszállott területekről érkezhetnek rokonai látogatásra.¹⁸

Nem sokkal ezután a Magyar Városok Idegenforgalmi Központja egy tájékoztató ívet küldött kitöltésre. Ebből kiderül, ami nem is meglepő, hiszen a vidék idegenforgalmáról – mint azt Thirring Lajos írta – a gyógyfürdőket, gyógyhelyeket és vízgyógyintézeteket kivéve hivatalos statisztika nem volt, hogy Salgótarjánban sem vezettek idegenforgalmi statisztikát. Az is igaz, hogy a statisztikusok a külső vendégforgalom vidéki adatainak teljesebb felmérésével is próbálkoztak, s e célból Magyarországon 32 fontos idegenforgalmi pontjáról kértek be jelentéseket. Va-

lőszínr, hogy Salgótarján is belesett ebbe, hisz csak a Cserkész Jamboree-ről mintegy 800 külföldi nemzetiiségű cserkész látogatta meg a várost. A belső vendégforgalmat pedig a MKE 60. évfordulójára rendezett vándorgyűlés táplálta. A kérdőívre adott válaszokból kiderült – bár becslés alapján –, hogy azért mégis számottevő a város külföldi és belföldi idegenforgalma. 800 külföldi és mintegy 5000 belföldi fordult meg a városban. Három filléres gyors érkezett 4200 személlyel, és négy társas busz. Idegenforgalmi és sajtópropagandára, iroda fenntartására, nyomtatványok előállítására 650 pengőt áldozott a város.

A Magyar Városok Idegenforgalmi Központja azonban nem elégedett meg az adott válasszokkal, és az 1934. évi idegenforgalmi működésre vonatkozó részletes jelentést kért, ha ilyen nem volt annak összeállítását elrendelte. A polgármesteri hivatal természetesen csak az üzemekhez fordulhatott valamiféle statisztikáért. A SKBRT nem tartotta nyilván látogatóit. A RMSTVRT 69 belföldit és 7 külföldit látott vendégül, a gyárat pedig 12 iskola és cserkészcsapat látogatta meg 518 fővel. A legpontosabb, legrészletesebb kimutatást a Salgótarjáni Üvegyár Rt. végezte el. Eszerint 25 külföldi látogatta meg a gyárat, nyilvánvalóan üzleti szempontból. Legtöbben érkeztek Bécsből és Londonból, 5–5 fő, 4–4 vendég jött New Yorkból, Bostonból és Berlinből, 2 Chicagóból, 1–1 Ankarából, Casablancából, Trieszből, Prágából, Pozsonyból, a csehszlovákiai Nieder-Adersbach-ból és a németországi Grossalmerode-ból. 149 belföldi és kb. 25 állami tisztviselő kereste fel a gyárat. Összesen 12 belföldi csoport, főként iskolai látogatta meg, 630 fővel, amelyek a következőképpen oszlottak meg: 150 diák érkezett a hatvani állami reálgimnáziumból, 120 látogató a Budapesti Üvegesektől, 50–50-en a Szolnoki Fa- és Fémipar Iskolából, a Pásztói Kereskedelmi Tanfolyam hallgatói és a Szécsényi polgári iskola diákjai jöszül. A Budapesti Vaskereskedők Testülete 45 fővel, a Gödöllői premontrei gimnázium 40 fővel kereste fel a gyárat, a Budapesti Piarista Gimnázium 35 fővel nézte meg. Meglátogatta a Budapesti Öregcserkészek 30 fős csapata és a Budapesti zsidó gimnázium cserkészcsapata is 22 fővel. A sort a Soproni bányász-kohász főiskola zárta 8 fővel.¹⁹

Az 1935. évi eseménynapló programjaiba kerülésével tehát Salgótarján kilépett a külföldi közönség elé. Az angol nyelvű „Tourist-Programme for the year 1935 in Budapest and Hungary” nevű kis naplószkában szeptember három egymást követő vasárnapján rendezett programokkal szerepelt. Szeptember 1-től kulturális és ipari kiállítást tekinthetett meg az érdeklődő közönség. 8-án – az eseménynapló tanúsága szerint – az épülő menedékház országzászlaját avatták. 15-től a palóc népviselettel és a palóc szokásokkal ismerkedhettek a látogatók. A salgótarjáni programok súlyának érzékeltetéséhez néhány város programjából idéznénk. A megyeszékhely, Balassagyarmat „Palóc Hetet” rendezett, ahol naponta változatos előadásokkal a „Palóc Bokréta” szórakoztatta a közönséget. Ugyancsak júniusra tervezték Sidló Imre Madách szobrának avatását – legalábbis az eseménynapló lapján –, amely alkalommal szabadtéri színpadon „Az ember tragédiája” szerepelt. Ezenkívül kiállításokat és sporteseményeket rendeztek. Gödöllőn 1935. április 6-án az 1849-es Isaszegi csatára emlékeztek. 1935 májusában Rákóczi Ferenc halálának 200. évfordulójára a Magyar Történeti Múzeum kiállítást nyitott Magyar barokk. II. Rákóczi Ferenc és kora címmel. Május 5-én rangos sporteseményre került sor: Magyarország Ausztria válogatottját fogadta.

Augusztus 15-én Gyöngyösön a 600 éves várost ünnepelték. Szeptember 22–25-én Sátoraljaújhelyen „Hegyalja Napokat” tartottak, ahol Nemzeti fesztivál keretében, II. Rákóczi Ferenc halálának 200. évfordulója alkalmából a „Zemplén Bokréta” lépett fel.²⁰

A szervezett idegenforgalmi propaganda fejlesztésének újabb állomása egy 16 oldalas képes tájékoztató propaganda füzet megjelenítése volt. Az ízlésesen megtervezett és kivitelezett – feltehetően Dornyay tolla nyomán íródott – ismertető tartalmazta a város környékének szebb részeit bemutató fényképeket és vidékének térképvázlatát. Helyet adott a füzet egy-egy üzem és a MKE Salgótarjáni Osztálya salgói menedékháza hirdetésének is. Fellelkesülve a terjesztés várható eredményétől a polgármesteri hivatal fénykép- és plakátpályázatot is hirdetett a város idegenforgalmának fellendítése érdekében. A pályázaton bárki résztvehetett, aki Salgótarján idegenforgalmi propagandájára alkalmas felvételeket készített. Nem volt könnyű azonban megfelelni azoknak a feltételeknek, amiket a polgármesteri hivatal megszabott. Mert pályázni

csak „a várost részleteiben vagy egészében mint a felvidék legszebb fekvésű városát, mint a nagy acél- és vasipari, valamint az üvegipar, mint a szén- és bazaltbányák városát, mint a turizmus, sí- és rődlisport városát, a palóc népművészeti látványosságok központi fekvésű helyét” bemutató képekkel lehetett. Pályázhattak azonban az általános idegenforgalmi propaganda céljaira is alkalmas képekkel, tehát amelyek Salgótarján közvetlen környékének és vonzáskörzetének jellegzetességeit, népszokásait, népművészetét szemléltetik.

Jó propagandája volt az idegenforgalom fejlesztésének a Magyar Szállodások, Vendéglősök és Korcsmárosok Országos Szövetségének kongresszusa, amelyet 1937-ben Salgótarjánban rendeztek. A kongresszusra az ország bármely részéből augusztus 30. és szeptember 6. között félúru vasuti kedvezménnyel utazhatott a közönség. Salgótarján kiválasztásában feltehetően szerepe lehetett akkori határvárosi mivoltának, hiszen ekkor még az első bécsi döntés előtt álltunk. Megerősíteni látszik feltevésünket, hogy 1929-ben és 1932-ben Kőszegen, 1938-ban pedig már a megnagyobbodott országrész területén, Kassán tartották a kongresszust.²¹

A magyar idegenforgalom újabb megmérettetésére 1938-ban került sor. A Magyarországon megrendezett Eucharisztikus Világkongresszus, valamint a Szent István Jubileumi Év ünnepei nyomán „soha nem látott külföldi tömegeknek hazánkba való irányítására lesz alkalom és igen valószínű, hogy a budapesti ünnepeket felkereső közönség egy része – köztük nagy számban igényesebb külföldiek is – a magyar vidék nevezetességeit még kívánja tekinteni, illetve a magyar népelet különlegességeit (népviselet, népszokások, ünnepek) tanulmányozni óhajtja” – írta Nógrád megye főispánja a város polgármesterének. Salgótarján – amint az idegenforgalom ügyeivel megbízott tisztviselő, Horváth László városi tanácsnok válaszából kitűnt, csakúgy mint 1937-ben – nem tervezett 1938-ban sem olyan idegenforgalmi szempontból érdekes eseményt, amely nemzetközi viszonylatban érdeklődésre tarthatott volna számot. Amennyiben a palóc népművészet és háziipar látványosságait a főispán Salgótarjánban óhajtáná megrendezni, ebben a város társadalma és egyesületei segítenek. A Szt. Imre hegyen felállítandó országzászlónak és a Salgó vár tornyának avatási ünnepe nemzetközi idegenforgalmi szempontból nem jelentős esemény csupán a hazai vendégforgalmat érdekelheti. Azt nem tudhatjuk, hogy a főispán elégedett volt-e a kapott válaszokkal. Mindenesetre egy újabb MVOSZ levélből az tűnik ki, hogy a forgalom még mindig nem emelkedett olyan arányban, ahogyan az kívánatos volna, s amelyre az idegenforgalmi érdekességek révén számottartani lehetne, bár a vidéki városok a belső idegenforgalomban egyre nagyobb szerephez jutottak, s az olcsó közlekedés igénybevételével a vidéki idegenforgalom növekvő méreteket öltött.

A MVOSZ az Eucharisztikus Világkongresszusra való tekintettel a tervezett idegenforgalmi programok időbeosztását is kérte, és küldött egy idegenforgalmi tájékoztató ívet is. A tájékoztató ív pontjai jobbára megegyeztek az 1934-ben a magyar Városok Idegenforgalmi Központja által kért adatokkal. Megtudjuk, hogy a város továbbra sem vezet statisztikát, de már van az idegenforgalom ügyeire megbízott tisztviselője Horváth László városi tanácsnok személyében. A kérdőív legutolsó pontjában a város lehetőséget kapott idegenforgalommal kapcsolatos kérései, kívánságai tolmácsolására. Ebben a város bevonását kérték az Országos Vendégforgalmi Szövetségbe, azonkívül minél több filléres gyors indítását a tavasz és őszi időszakokban, és gyorsvonatok beállításával gyorsabb közlekedés biztosítását.²²

A Szent István Jubileumi Év nagy eseménye, a Szent Jobbot vivő aranyvonat érkezése Salgótarjánban, a Szent Jobb 1939-es második felvidéki útjával függött össze. Ekkor Ipolyság, Balassagyarmat, Losonc, Fülek, Rimaszombat, Bánréve, Pelsőc, Rozsnyó és Somoskőújfalu után befejezésül Salgótarjánban láthatták a hívők. A nemzeti ereklyét Serédi Jusztinián hercegprímás vitte a Főtéren elhelyezett díszemlévénnyre, ahol a koronaórség és a katonai díszszázad felsorakozása mellett tartották az ünnepséget. Hetven percen lett megszabva az aranyvonat tartózkodási ideje.²³

A salgótarjáni idegenforgalmi propaganda csúcspontját a téli sísport és a salgói menedékház propagálását célzó plakátokkal érte el 1940-ben. Buczkó Géza „Salgó menedékház” plakátját a Piatnik Nándor és Fiai cég készítette el 3000 példányban. A plakátok terjesztésében az Országos Idegenforgalmi Hivatal nyújtott segítséget. A Salgótarján által elküldött tervnek

megfelelően nagyszámú Budapestre és a vidéki városokba kerültek. Egy-egy darabot pedig sport-, turista- és egyéb társadalmi egyesületeknek küldtek. Nógrád megyében Losonc 10, Balassagyarmat 5, Szécsény és Rétság 3–3, Fülek, Szirák és Buják 2–2 plakátot kapott. Kissé megkéskve jelentek meg már ezek a plakátok. A háború kitörése következtében ekkor az idegenforgalom országszerte csökkenő tendenciát mutatott. Ez leginkább a főváros idegenforgalmának fellendítése érdekében létrehozott „Budapest télen” mozgalom megindításán volt lemérhető. A téli szezon beállítása azért volt szükség, mert az a négy – főként gazdasági jellegű esemény –, amelyre évente a vidék Budapestre ment, kevésnek bizonyult. Márciustól szeptemberig Tényészállatvásár, Nemzetközi vásár, Szent István ünnepségek, Lakberendezési vásár alkották a programokat. November 1-től március 1-ig pedig a magyar idegenforgalom 120 fekete napja következett.²⁴

Az idegenforgalom fejlesztésének eredményei leginkább a statisztika számbavételével mérhetők. A megelőző évekhez képest 1937-ben Salgótarján idegenforgalmi statisztikája emelkedő tendenciát mutat. A magyar idegenforgalom csúcspontjának tekintett 1937-es év, amikor 383 000 külföldi látogatta meg Magyarországot salgótarjáni viszonylatban is csúcsot jelentett. Ekkor 483 külföldi kereste fel a várost, és összesen 8823 napot töltött ott el. A külföldiek nagy része feltehetően üzleti úton volt Salgótarjánban, leszámítva a 295 csehszlovák vendéget, akiknek jórésze rokoni látogatásra érkezhetett. Érdemes megnéznünk a többi külföldi országonkénti megoszlását is. 32–32 román és osztrák, 26 amerikai, 24 német, 22 angol, 14 jugoszláv, 11 francia, 6 bolgár, 4 kanadai, 3 török, 2–2 lengyel, finn, holland, marokkói és szíriai, 1–1 olasz, spanyol, perzsa látta a várost, tehát csaknem minden földrészről érkezett vendég. Jelentős visszaesés regisztrálható 1938-ban, ekkor már csak 340 külföldi látogatta meg Salgótarját. Ebből is 268-an jöttek Csehszlovákiából, ami az előző évhez képest is csökkenést mutat. Két kanadai és nyolc amerikai vendég még belefért A „Munka” statisztikájába, a többiek az „egyéb európai államok polgárai” sorából származtatta. A visszaesés egyik legfőbb oka a nemzetközi helyzet romlásában kereshető. Ausztria Németországhoz csatolása, Csehszlovákia feldarabolása visszavetette a külföldiek utazó kedvét. 1938-tól kezdődően Magyarország külföldi eredetű idegenforgalmának gazdasági eredményei egyre csökkennek. 1939-ben a külföldi eredetű idegenforgalomból származó bevétel még csak 8 millió pengővel csökkent, 1940-re azonban már alig haladta meg az 1938-as év bevételének felét, közelítőleg 16 millió pengővel. Mindez éreztette Salgótarjánban is hatását, a forgalom itt is egyre csökkent. 1940-ben már csak 120 külföldi fordult meg a városban és 2729 napot töltött itt el, átlag napi 6 pengős költsékezéssel. Ami a belső vendégforgalmat illeti ez tetőpontját 1938-ban érte el, legalábbis eddigi adataink szerint. Ekkor 2638 belföldi vendég fordult meg a városban egyénileg, és még ehhez hozzá kell adnunk az év folyamán érkezett filéres vonatok mintegy 2000 utasát, így összesen 4638 belföldi vendég kereste fel Salgótarját. Következő statisztikán már a második világháború idejéből, 1940-ből származik. Salgótarját ekkor 3067 belföldi kereste fel, akik 11 996 napot töltöttek a városban, átlag napi 4 pengő költsékezéssel.

A háború idején – hacsak a német majd a szovjet csapatokat nem számoljuk – minimálisra csökkent a forgalom, amely szinte csak hivatalos utakból és rokoni látogatásokból állt. Lényegét tekintve ez maradt a jellemző 1945 után is. Csak a 60-as évek elején kezd újra emelkedni a forgalom. 1963-ban Salgótarján három szállójában összesen 4201 vendég szállt meg, amelyből 50 volt külföldi. Ha ehhez hozzászámoljuk még az Eresztvényi átvonuló szállás alatt jelzett vendégeket, lényegesen kedvezőbb képet kapunk. Itt ugyanis 6434 vendéget jegyeztek fel – ebből 21 külföldi, akik összesen 18 791 napot töltöttek el. Ez több mint duplája a két világháború közötti év, 1938 belföldi idegenforgalmának. Viszont a külföldi vendégek száma jóval alatta marad az 1938. évi forgalomnak. Még az 1940. év vendégeinek száma is meghaladja az 1963-ban érkezettekét.²⁵

Vizsgálatunk összegzéseként elmondhatjuk, hogy Salgótarján az idegenforgalom alapvető feltételeinek nem tudott maradéktalanul megfelelni. Bár kellő vonzerővel – elsősorban lenyűgöző környéke miatt – rendelkezett, vasúton, autóbusszal és autóval is aránylag könnyen megközelíthető volt, idegenforgalmi lehetőségeit teljességgel nem tudta kiaknázni. Ennek – véle-

ménységem szerint – egyik döntő akadálya volt a megfelelő elhelyezési lehetőségek hiánya. A két világháború közötti salgótarjáni szálloda-kapacitás legjobb esetben is maximum 200 fő befogadására volt alkalmas. Az idegenforgalom férőhely gondjait az 1964-ben átadott 168 fős új létesítmény, a Karancs szálloda oldotta meg.

Mindenképpen ki kell emelnünk – amit vizsgálatunkban végig hangsúlyoztunk is –, hogy Salgótarján idegenforgalmának népszerűsítésében elvülhetetlen érdemeket szerzett a turisztika. Legfőbbképpen a MKE Salgótarjáni Osztálya által szervezett programok táplálták a város idegenforgalmát. Lehetséges, hogy Salgótarján más idegenforgalmi szempontból jelentősebb városok mögött járt, de idegenforgalmi alapjait ez a korszak vetette meg. Összefonódott a város önnönmagát is megismertetni akaró tevékenysége az ezen munkálkodók neveivel. Dornay Béla, Förster Kálmán, Horváth László és a többiek mind azon fáradoztak, arra törekedtek, hogy a városiasodás útját járó Salgótarján az idegenforgalom segítségével is bekapcsolják az ország vérkeringésébe.

JEGYZETEK

1. Dornay Béla: Pótlás Salgótarján és a Karancs–Medves-vidék – 1929-ben megjelent – részletes kalauzához. (A továbbiakban: Pótlás ...) Salgótarján, 1942. 6., 8. Másolat Nógrádi Történeti Múzeum Dokumentumtár. Ltsz.: 89.25.66. – Salgótarján megyei város vízellátása. Írta: dr. Vitális Sándor = Különlenyomat a Hidrológiai Közöny XVIII. kötetéből. Bp. 1939. 4.
2. Idegenforgalmunk fejlesztése. Írta: dr. Kenéz Béla ker. ügyi min. = A Munka X. 19. sz. 1932. május 7. – Új Idők lezikona. Bp. é. n. IX–X. k. 2440–2441.
3. A Munka X. 24.25. sz. 1932. június 11.18.
4. Hungária – SBTC különszám, 1936. március 29. – Válogatott Football Mérkőzés Észak- és Középmagyarország csapatai között. = NTM Művelődéstörténet gyűjtemény, Ltsz.: 80.14.467.
5. Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla. Salgótarján, 1972. 115. – Salgótarján és Vidéke III. 2. sz. 1910. január 12. – Szántó Péter: Idegenforgalom Magyarországon a XIX. sz. második felében. = A Magyar Kereskedelmi és Véndéglátóipari Múzeum Évkönyve Bp. 1976. 227.
6. Dornay Béla: Salgótarján vidékének szépségeiről. = Salgótarjáni Almanach. Salgótarján, 1925. 31. – Förster Kálmán: Visszaemlékezéseim életem történetére. = NTM Adattár: 933–69, 378–67. (Továbbiakban: Visszaemlékezéseim...)
7. NTM Dokumentumtár. Képeslapok: 81.312, 144., 149–151., 155., 253.
8. Dornay Béla: A Karancs–Medves-vidék részletes kalauza Salgótarján, 1929. – Uő.: Salgótarján és vidéke. = Turisták Lapja XLV. 12. sz. 1933. 314–315.
9. Förster: Visszaemlékezéseim... 175. – Dornay Béla: Beudant 1818-dik évi tanulmányútja Salgótarján vidékén. Salgótarján, 1933. – Uő.: Salgó várom és az alatta fekvő Salgó–Menedekház. Salgótarján, 1935.17.
10. A Munka XIII. 42.44. sz. 1935. október 12., 26. – A hazai turistaság feladatai. Írta: dr. Prém Lóránd. = Turisták Lapja XLV. 12. sz. 1933. A MTSZ Értesítője LXVIII–LXXI.
11. A Munka XI. 31. sz. 1933. július 29. – Förster Kálmán: Visszaemlékezéseim ... 377.
12. Idegenforgalom. = A Munka XI. 38. sz. 1933. szeptember 16. – Tegyük Salgótarjánt nyári üdülőhellyé! = Uo. XII. 15. sz. 1934. április 7.
13. NML V. 183. Salgótarján polgármesterének iratai (a továbbiakban St. pm.) 10394/1933. Válasz az Országos Week-end Egyesület kérdőívére (a továbbiakban: Válasz...) – MÁV menetrend. = A Munka XIV. 24. sz. 1936. június 13. – Dornay: Pótlás ... 6. – Förster: Visszaemlékezéseim ... 178, 378, 388.
14. NML St. pm. 16122/1940. Tájékoztató ív a városban létező szállodákról, vendégfogadókról, turista, cserkész és diákszállókról. – NML u. a. 10394/1933. Válasz ... – A Munka XV. 20. sz. 1937. május 15.
15. NML St. pm. 16855/1942. Vendéglői árak a Badacsony és Nemzeti szállodákban 1940. augusztus 15. – NML U. a. 4377/1936. Kimutatás Salgótarján 1936–38. ialmérési engedélyilletkeiről. – NML U. a. 10394/1933. Válasz ... – NML U. a. 16885/1942. Kávéházi cikkek árlapja.
16. Korabeli fizetések: Magyar Statisztikai Zsebkönyv IX. évf. 1940. Bp. 1940. Kiad.: Pátria (Szerk.: Mike Gyula) 129.
17. Thirring István: Emlékeim a Pécskő utcából. = Múzeumi Mozaik 1990/1. 66. – Varsányi Sándor: Az én Menház utca. NTM Múzeum Baráti Kör 1991. április 29. – Dornay, 1929. 49., 120.
17. NML St. pm. 10394/1933. Az Országos Magyar Weekend Egyesület körlevele. – NML U. a. 16122/1940. Főispáni levél a 11001/1935. M. E. sz. rendeletről.
18. NML St. pm. 16122/1940. Bp. Székesfőváros Idegenforgalmi Hivatala körlevele. 1934. október 20. – M. Kir. Ker. ügyi Min. 67084/1934. körlevele. 1934. október 19. – U. o. A város válaszlevelei 1934. X. 23.
19. Thirring Lajos: Újabb magyar és közép-európai idegenforgalmi adatok. = Magyar Statisztikai Szemle XII. 8. sz. 1934. 699. – NML St. pm. 16122/1940. Tájékoztató ív. 1934. XI. 26. Részletes jelentés 1935. február 8.
20. NML St. pm. 16122/1940. 1935 in Budapest and Hungary Kiadja: Municipal Information Office Bp., 19., 21., 26., 35., 39.

21. Salgótarján. Karanca-Medves-vidék. Kiadja: Salgótarján város Idegenforgalmi Hivatala. é. n. – NML. St. pm. 16122/1940. Pályázati hirdetmények. – Nógrádi Hírlap LXV. 35. sz. 1937. augusztus 29. – A Munka X. 16. sz. 1932. április 16.
22. NML. St. pm. 16122/1940. Főispáni levél a „kettős szentév” várható eseményeiről. 1937. október 13. – U. o. Az 1937–38. évre tervezett idegenforgalmi események. 1936. X. 24., 1937. XII. 3. – U. o. Tájékoztató ív.
23. A XVIII. 18., 19. sz. 1939. április 29., május 6.
24. NML. St. pm. 16122/1940. A „Salgó Menedékház” plakát propagálása. – Mit jelent a vidék számára a „Budapest télen” mozgalom? Írta: Hollósy István az Országos Magyar Idegenforgalmi Hivatal vezetője. = A Munka XVII. 1. sz. 1940. január 1.
25. A Munka XVI. 9. sz. 1938. február 26., XVII. 3. sz. 1939. január 14., XIX. 8. sz. 1941. február 22. – Kolacsek András-dr. Markos Béla: Az idegenforgalmi statisztika időszerű problémái. = Statisztikai Szemle XXVI. 7. sz. 1958. 658., 662. – Nógrád megye fontosabb statisztikai adatai. Salgótarján 1964. 184.

Resümee

Zoltán Balogh

Heimatskundenbestrebungen – das Fremdenverkehrsleben des sich zur Stadt entwickelnden Salgótarjáns –

Salgótarján – als Bergbau- und Industriestadt – bietet nicht die gewöhnlichen Fremdenverkehrsschenswürdigkeiten.

Aber die Erkennung der Anziehungskraft, die in der wildromantischen Umgebung, in den Bergen, Wäldern, Burgruinen der Stadt steckt, konnte schon die Ausnützung des nationalökonomischen Interesses des Fremdenverkehrs bedeuten. Eine interessante Herausforderung kann dessen Durchsicht für einen Forscher sein, wie Salgótarján nach dem Erhalten der Stadtrechte seine Interessen ermißt und was es für die Erschaffung des organisierten Fremdenverkehrs macht.

Unsere Arbeit zählt die Fremdenverkehrsmöglichkeiten von Salgótarján zusammen. Eine wichtige Rolle spielten die Sportveranstaltungen in der Entwicklung des Fremdenverkehrslebens der Stadt, vor allem die Erfolge der SBTC. Aber ähnlich wie bei der Entwicklung des Landesfremdenverkehrs erschien die Touristik als der wichtigste Faktor, in unserem Fall die Gründung der Salgótarjáner Abteilung des Ungarischen Karpaten-Vereins. Diejenigen, die in dem Verein tätig waren, haben sich danach bemüht, gestrebt, das sich auf dem Weg des Stadtwerdens befindenden Salgótarján auch mit der Hilfe des Fremdenverkehrs in den Blutkreislauf des Landes einzuschalten.

RENDKIVÜLI SPORTESEMÉNY!

Válogatott Football Mérkőzés

Salgótarjánban, a „Déli Végek Szent Korona Kupája”-ért
az SBTC. sporttelepén.

1934. október hó 7 én, d. u. fél 3 órakor

KÖZÉP

Középszelektusok.

ÉSZAK

Északmagyarország.

válogatott csapatai között.

Ebőtte délután

7. 1 órai kezdettel

SSE-SBTC kölyök
mérkőzés.

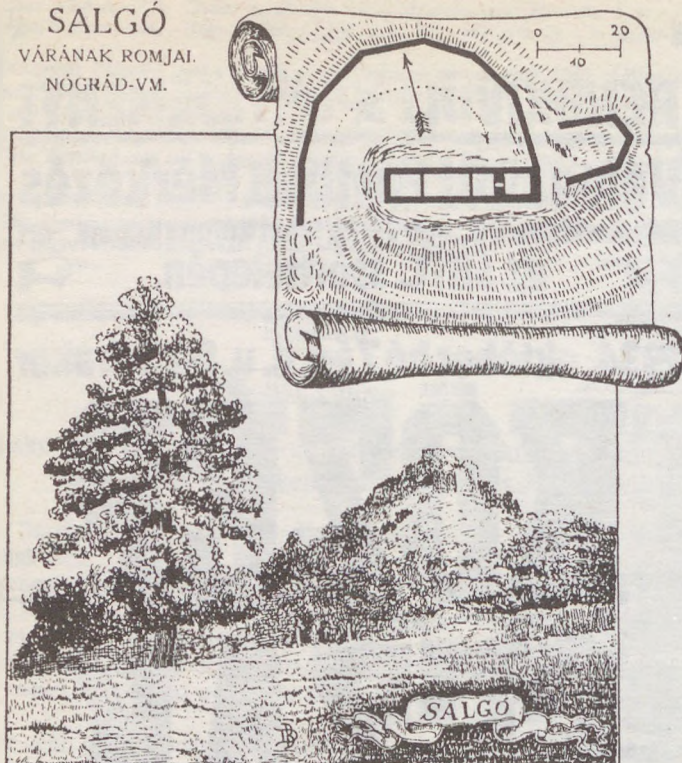
Helyárak: Tribün és korzó ülés 1 Pengő, állóhely 70 fillér, levante,
katona és diákjegyz 50 fillér, gyermekjegyz 30 fillér.

Jegyek előre válthatók a László György és Péter Árpádnál, a bányánál
Lichtner Antalnál. Tekintettel az erőteljes érdeklődésre,
a sportkedvelő közönség számára a jegyek előzetesen is kaphatók.
ÉLÁSZ. Elnöksége.

Sportplakát 1934-ből

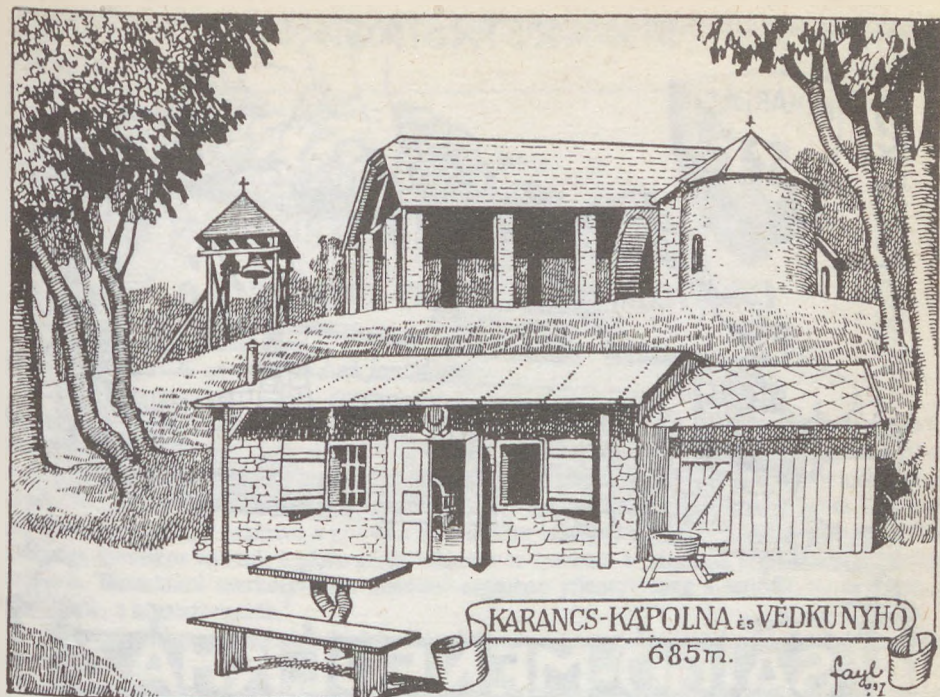
SALGÓ

VÁRÁNAK ROMJAI.
NÓGRÁD-VM.

Salgótarjától É-ra, igen szép bazaltkúpon (620 m.) omladoznak. A Kacsics-nemzetség ez ősi várát talán Salgai Simon (1291—1313) kancellár építette. Először 1341. említik. A Salgai-fiak osztályánál 1348. castrum Solgou említették. 1411. Szécsényi Simon főajtánállóé, 1437. Szécsényi Lászlóé, 1454—56. Lévai Cseh Péterné és László fiáé, 1460. Mátyás király foglalja vissza a huszitáktól. 1470. L. Cseh Lászlóé és apósáé Guthi Országh Mihályé, 1552. Derencsényi Farkasé. 1554. őrsége megfutván a töröké lesz, 1562—3. Husszein, Ali hasa nagyvezér csauszáé. 1593. Tiefenbach és Pálffy visszafoglalják. A török hódoltság után gr. Volkra, br. Szluha, majd a jeszenicei Jankovich családé lesz. Ma Szilárdy Istváné.

Dornyay HONISMERTETŐ sorozata, 1. sz.

A HONISMERTETŐ sorozat 16. sz. darabja

(Levél és távirat-cím: M. Kárpát Egyesület, Salgótarján.)

A Salgó-Menedékház népszerűsítést szolgáló nyomtatványok

Horváth István

A bányászok sztrájkja 1940-ben a pálfalvi bányakerületben

Salgótarján az 1930-as, 1940-es évek fordulóján

Salgótarján arculatán az 1930-as évek végére megjelentek azok a karakterisztikus vonások, amelyek révén más, magyarországi településtől megkülönböztethetővé vált. A folyamat a 20-as évek elejétől, a városi közigazgatás megalakulásától gyorsult fel, és vált a korábbi időszakhoz képest tudatosabbá. Ha népesség statisztika tényeit vesszük szemügyre, kimondható: Salgótarján a lakosság számát tekintve a kor viszonyai szerint közepes nagyságú várossá lett, az itt élők többsége katolikus vallású, foglalkozását tekintve az iparban, a bányánál foglalkoztatott fizikai munkás. Társadalmi szerkezetében növekvő számban jelentek meg a tanítók, az orvosok, a mérnökök, a köztisztviselők.¹

Az arculat alapvonalainak a kialakulása dinamikus társadalmi, gazdasági mozgások során ment végbe.

A kortárs irodalom a 30-as évek elején még Salgótarján szétszabdaltságát láttatta. Szabó Zoltán egyenesen öt Salgótarjánról írt: A rimai, a bányai, az üveggyári, a Hirsch-gyári településről. „A négy vállalati városrész közepén egyikhez sem tartozva, és egyiknek sem fontosan terül el a tulajdonképpeni városközpén, és a vasútvonalon túl a hivatalnokok városa”.² A legnagyobb módosulás ezen a képen történt a korszakunkban. A vállalati érdek és tőke mozgás következtében lényegében két nagy, meghatározó ipari óriás maradt a terepen ekkorra: a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt., valamint a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Ezek a többi vállalatot elnyelték (így pl. az üveggyárat) vagy a fejlődést tekintve másodvonalbelivé degradáltak.

Az ipari változásokhoz képest is figyelemre méltó változás érzékelhető a közigazgatás területén. Annak szakszerűsége, tudatossága révén a korábbi falusi kép alapjaiban, és a fejlődés irányában módosult. Elkezdődött a csatornázás. A városfejlesztés terveinek első megvalósult eredményei megerősítették a közhivatalnoki tekintélyt. Szembetűnővé vált, hogy a „Salgótarjánban a legszabadabb ember a köztisztviselő.”³ A város vezetése elérte, hogy a két tőkes óriás mellett egyre nagyobb súllyal a saját érdekeit nemcsak képviselte, de azt realizálni is tudta. A városfejlődés szerves és vitathatatlan eredményei sem feledtethetik el, hogy az itt élő lakosság egy részének állandósuló megélhetési nehézségei, a szociális feszültség, a nem túl magas számú, de tartóssá váló munkanélküliség, a meg-megújuló bérharcok, sztrájkok Salgótarján életéhez tartoztak.

Korszakunkban és a városban az üveggyárban alakult ki a legkritikusabb helyzet. 1939 áprilisában a csiszoló üzembrészben az alacsony bérek megemlése érdekében kezdtek sztrájkhoz a munkások. Ez a mozgalom még májusban is tartott, és ekkor már 1350-en vettek ebben részt. Végülis meg-megszakadva a nyár közepéig húzódott el, és július 12-én fejeződött be eredményesen a munkások akciója.⁴

A város többi üzeme nem csatlakozott ekkor a magasabb bért követelőkhöz. Ez év nyarán, ugyan nagy sztrájkhullám vonult végig az SKB Rt. városon kívüli bányaüzemein – lévén, hogy az üveggyár bányai érdekeltsgű volt ekkor – az okozati kapcsolatot a kettő között megtalálhatjuk. Tény azonban, hogy korábban a bányászok e munkabeszüntetését is „Salgótarjáninak”

nevezte a történeti irodalom. Ez olyan hitet támasztott, mintha a városban működő üzemek dolgozói álltak volna le a munkával.⁵

A tévedés nyilvánvalóan a részvénytársasági név, és a város nevének összemosásából következett. Az aprónak tűnő pontosítás szükségességét abban vélem megtalálni, hogy a nagyvonalú szemlélődés kiiktatásával valós és hiteles képet kapjunk a kor eseményeiről, történéseiről. Annál is inkább – mert amint a későbbiekben látható – az 1940-ben történetekkel kapcsolatosan is megismétlődött ez a földrajzi – politikai tévedés. A város lakossága, közöttük is a számban növekvő értelmiségiek – legalábbis a kor mértéktartó polgári elfogású helyi sajtójából úgy tűnik – saját arculatának szellemiségének kialakításával, szervezeteinek létrehozásával foglalkozott ekkor. A város életében a legmélyebb hatást azok az események váltották ki, amelyek általában a magyar viszonyokra oly jellemzőek voltak.

A legnagyobb veszélyt a város értelmiségének egy része a terjedő, és itt is erősödő *nemzeti szocializmusban* látta. 1938-ban megjelenő vezércikk még így írt: „A német nagyhatalmi politika az utolsó három évben a magyar politikai ösztön, éleslátás és realitás terén többet pusztított, mint bármilyen rendszeres, tudatos baloldali propaganda.” Továbbiak szerint: „A magyar keresztény nemzeti politika megbukott, hogy helyt adjon a német nemzeti szocializmusnak”. Érdemes még továbbra időzni az írásnál – a szignó alapján valószínű Koppány István bányai mérnök írta a cikket – „Pángermán és pánszláv veszély fenyeget”. Ennek elkerülését abban látta, ha „visszakanyarodunk a Bethlen Gáborok, Fráter Györgyök, Széchenyi Istvánok kül és belpolitikai szemléletéhez”, mert „Hitler kora nem a mi korunk.”⁶

A józan és iránytmutató hang, szemlélet azonban nem teljesedett ki. Ehelyett egyre inkább a jogos trianoni revízió gondolata, a faji alapon álló gondolkodás uralta a politikai terepet a városban is. Ez világított ki a Társadalmi Egyesületek Szövetsége helyi revíziós gyűléseiről. A Felvidék és Losonc visszatérése miatti reális eufóriát, – amikoris 8000 ember tüntetett lelkesen a Fő téren, és azt kiáltozták „Elérkezett a boldog óra, újra megvethetjük lábunkat az ősi földön” – az „ordas eszmék” terjedése szorította ki.⁷ A Turul-mozgalom zászlóbontásakor a fajvédő politizálásra mutatott példát a Tarján Törzs dominusa, Jakab Sándor testnevelő tanár. Szavai szerint: „egyet ismerünk: az öntudatos keresztény magyart”.⁸ Máshol azt olvashattuk: „Megtorlást kell foganatosítani a nemzeti eszme lemosolygói ellen”.⁹

A fejlődés eszmei–emberi kuszaságát jelezték azok az összejövetelek, amelynek tartalmát, „Radnai György okl. tanító, az északi plebánia ifjú kántorának irredenta és katona dalai” jelentették. Ezek az eseményeken városi virilisei – köztük az izraelita kereskedők is – szinte teljes számban és helyeslőleg jelentek meg.¹⁰

A város közvéleményében 1938 őszétől egyre erősödött a német nemzeti eszmék iránti vonzódás, és ami mindehhez közel álló: az *antiszemitizmus*. Az emlékezetben Salgótarján történetének szegény pontjaként élt az 1919. január 2-án történt zsidó üzletek kifosztása. Az akkori hang 20 évvel az események után – 1939-ben – újra nyilvánosságot kapott. A helyi feladatok között első helyre a zsidókérdés megoldását tették, „mert elkülönnültek, mert nem idomultak”.¹¹ A minősítést a tettek követték. Az intézkedések itt sem voltak mások, mint máshol: megkezdődött a zsidók munkaszolgálatos bevonultatása, érvényesítették, hogy a „zsidóknak italárusításra engedélyt nem lehetett kiadni”. Megalakult 1939. március 4-én a „Keresztény Kereskedők és iparosok tömörülése, a Baross Szövetség helyi csoportja”, elnöke Szatmáry Ferenc lett. A csoport tagjai rövidesen kérték, hogy a „zsidófajú vásárosok kiiktatása a piacokról és vásárokról történjék meg”.¹²

Salgótarján képviselőtestülete virilis tagjai közül 1939. októberében törölte dr. Winter Simon, Szauder Andor, Baumann Izidor, Hochauszer Károly, dr. Paszternák László, Friedmann Lipót, Kainer Mór, Kovács Nándor, Wetzler Miksa, Bógenglück Dávid, Löwi Béla rendes tagokat.¹³

Az 1939-es év politikai eseményei közül a tavaszi választásokra készülődés mozgósította a város lakosságát is. A választások végeztével a kormánypárti Mocsáry Ödön végzett első helyen 5520 szavazattal. Feltűnő lehet azonban, hogy második dr. Borosdy Gyula, a Nyilaskeresztes Párt képviselője lett 3744 szavazattal. Nemcsak most okozhat feltűnést az eredmény, a kor saj-

tója is úgy minősítette, hogy „döntő jobboldali győzelem” történt a választások során Salgótarjánban is, hogy a „liberális demokráciának végleg befellegzett nálunk”.¹⁴

A salgótarjáni képviselőválasztáson megmutatkozó nyílas előretörés mellett tény az is, hogy a környék falvai közül Homokterenyén, Kazáron, Nemtiben, Mátranóvákon, Kisterenyén, Szupatakon szerzett sok szavazatot a szélsőségesen jobboldali párt.¹⁵

Salgótarján népeisége közül – az ipari, a bányai munkásság – szervezetileg nehezen találta meg a politikai cselekvési terepét. A vasmunkások közül nagy számban a *keresztény szocializmus* hatása alá kerültek. legnagyobb csoportjuk a rimamurányi salgótarjáni gyárában működött. Elnökök hosszú időn át Tamás József volt. A vallásos élet szorgalmazása, képvisellete mellett halványnak tűnő volt szociális programjuk. Csak az 500 fő felett foglalkoztatott üzemek dolgozói számára kérték a minimum bér megállapítását, valamint a kedvezményes vasúti jegy bevezetését. Más – politikainak minősíthető mozgalomban – nem vettek részt.¹⁶

Nem vesztek ki a *baloldali* munkásmozgalom hagyományai a városban élők egy részéből. Az ezirányú szervezeti munkát a szociáldemokrata párt csoportjaiban és a szakszervezetekben lehetett gyakorolni. Nagy nyomásnak volt kitéve ez a politikai irányzat. Sokan úgy tekintettek rájuk, mint akiket a „zsidóvezetők járszalagjára” fűztek. Az 1939-es választások eredményeit nem kevesen minősítették úgy, hogy az azt bizonyította, „munkásság nem kíván a vörös szakszervezetek terrorja” alatt élni.¹⁷ Az, hogy ilyen légkörben is legális tevékenységet folytattak, nem kevés erőfeszítés eredménye volt. A szociáldemokrácia legerősebb helyi csoportjai a bányások között működtek. Ott is az volt a baj, hogy a megyei vezetők és a tagok között sok volt a fölösleges vita, a véleményeltérés. Az akkori pártvezető Németh Alajos alig tudott feladatának megfelelni. Leginkább az okozott gondot, hogy erre az időre megszakadt korábbi kapcsolataik jó része. Sem a szlovákiai, sem az ország más területén működő szociáldemokrata csoportokkal, de olykor még az országos központtal sem volt folyamatos az irányító–együttműködő munka. Így a háborús – olykor konjunkturális – gazdasági viszonyok között nehezen tudott eligazodni a helyi tagság, és vezetés is.¹⁸

A salgótarjáni helyzetre igaznak vélem az általános minősítést, miszerint: „Az 1930–1940-es évek fordulójának politikai viszonyait meghatározó ismert fejlemények az egész negyedszázad folyamán nem tapasztalt mélypontra süllyesztették a szociáldemokrácia presztízst és vonzerejét.”¹⁹ A harmincas évek végére a város éppencsak túljutott fejlődésének első, figyelemre méltó állomásán. A ki nem jegecesedett viszonyok, a kapcsolatok meglévő kuszasága, a város vezetői részéről megjelenő – elsősorban a politikai helyzet kezelésében megmutatkozó – bátortalanág miatt a feszültségek politikai megoldását nem vállalták fel, a szakmai kiegyensúlyozottság kevésnek bizonyult. Így gyakran szabadjára kerültek az indulatok, a szenvedélyek Salgótarjánban is. Mindezek, és elsősorban az országos helyzet romlása, a háborús körülmények miatt az érdemi irányú és tartalmú városfejlődés megtorpant.

Salgótarjáni Kőszénbánya Részvénytársaság a sztrájk idején

Időszakunkban a részvénytársaságnak több, viszonylag nagyobb munkás sztrájkot kellett elviselni. Okai között kétségkívül fontos helyet foglalt el, hogy a bányászkodás időszakos jellege miatt az igazgatóság által gyakorolt szociálpolitika, a kedvezmények rendszere, a szakmunkások viszonylag székebb köré terjedt ki. Ez nyilvánvalóan hatással volt a teljes létszámra. A 20-as évek ismert munkásmegmozdulásai – 1926, 1929, amelyekben a fenti szempontnak szerepe volt – után hosszabb, békésebb időszakot követően keletkezett újabb feszültség 1939-ben és 1940-ben.

A Salgótarjáni Kőszénbánya a medence legrégebben alapított, a két világháború között pedig a leghatalmasabbá vált termelő tevékenységet folytató társasága lett e vidéken: 1868. augusztus 6-á óta működött. Első elnöke gr. Forgách Antal volt, 1890-től id. Chorin Ferenc az elnökövezérigazgatója, 1925–1945 között ugyanezt a feladatot ifj. Chorin Ferenc felsőházi tag látta el.²⁰

Három korszak, három különböző típusú vezető személyiség. Abban ugyanakkor meg-

egyeztek, közös tulajdonságuk volt, hogy a vállalat fejlődéséhez nagymértékben hozzájárultak. A kor kihívásai és saját érdekeik által vezérelve e két pólus között olyan összhangot teremtettek, olyan gyakorlatot alakítottak ki, amelynek révén haszonnal alkalmazták, működtették a rájuk bízott eszközöket.

A vállalat a két világháború között hatalmas konszernné változott. A petrozsényi bányák megtartásán túl többek között a dorogi kokszbrikettgyár, a lábatlani cementgyár, a nagybányai aranybányászat egyrésze is kezébe tartozott. Leányvállalatukként működött a salgótarjáni öblösüveggyár. Különböző nagyságrendű részvényekkel volt érdekelt a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaságnál, a magyar vasötvözetgyárnál, a bányólgyi, a mátravidéki szénbányánál, a bauxit trösztnél, a Lapp Henrik féle bányatársaságnál. Résztvett különböző mészüzemek, téglagyárak, cserépgyárak vállalkozásaiban.²¹ A társulathoz tartoztak a dorogi, a nagy-mányoki, a várpalotai bányák.

A konszern széntermelése nagymértékben megnövekedett. Míg 1925-ben az éves termelése 16,9 millió q, addig 1941-ben 40,9 millió q volt. Ezzel Magyarország széntermelésének 35%-át adta.²²

A salgótarjáni szénmedencében a bányászüzemeket négy kerületbe sorolták be. A zagyvai, a pálfalvai, a kisterenyei, a mizserfai kerület alkotott egységet. A pálfalvai kerülethez tartoztak a ságújfalui bányák, a Jenő akna (Etes), a karancsaljai lejtőszakna, az etesi, a kotyházi, az andrásfalvi üzemek. Itt üzemelt a Frigyes akna is, amely 1920-ban megszűnt.²³ A nagy távolság miatt benthagyott szénpillérek megnyitása könnyebb, rövidebb és olcsóbb szállítása miatt 1930-ban Frigyes lejtakna néven újra telepítették. 1941-ben a szén elfogyott, ez a lejtőszakna is kimerült.²⁴

A részvénytársaság budapesti központjába 1938-ban a Honvédelmi Minisztérium üzemi titkárt nevezett ki. A háború kitörésekor a bányászüzemeket hadiüzemmé nyilvánították. „A munkásokat katonai egységekbe osztották be. A hadiüzemi személyzeti parancsnokok napi parancsokkal és kihallgatásokkal, valamint üzemi fogdák felállításával igyekeztek az elégedetlenséget megfélemlíteni.”²⁵ Az igazgatóság részéről, a tények ellenére az 1940 őszi kirobbant sztrájkot végig politikai megmozdulásként kezelték. A nagy számú katonaság iderendelését szorgalmazták. Bizonyára volt ismeretük arról, hogy nagymérvű baloldali irányultságú politikai szervezkedésre a munkásszervezetek belső állapota miatt nem kerülhet sor. Viszont elkerülte figyelmüket a nyilas veszély, így ellentmondásos magatartásukban is kifejeződésként kezelték az akkor történeteket. A bányászok élelmezési helyzetének javítását kikerülhetetlen feladatuknak tekintették. „A zsír és szalonnával való ellátás érdekében nagyarányú bérhízlalásokat” kezdeményeztek.²⁶ Ezzel – és nem politikai döntéssel – a helyzetet egy időre kezelni tudták.

Az iparügyi miniszter bérjavító rendeletét sokallta az igazgatóság. Az intézkedés „1940. XI. és XII. hónapjaiban 853 425 pengővel terhelte vállalatunkat anélkül, hogy e költségek áthárítását, a szénárba való betudását engedélyezte volna.” Bár a szociális helyzet, a drágaság miatt elismerte a béremelés jogosságát. A minisztériumi döntést kritizáló megjegyzések keletkezésének oka, valójában igazgatósági forrásból származó sértődöttség. Amint kiderült „a bérjavítás... vállalatunk megkérdőjezése nélkül történt, tehát anélkül, hogy meghallgatást nyertünk volna”.²⁷

A történeti irodalom jelentős hányada, különösen a korábbi időszakban keletkezett munkák, a sztrájkok színteréül nem a társulatot, hanem a települést jelölték meg. Ezzel nemcsak az okokat hagyták lényegében felderítetlenül, hanem a keletkezett ellentétek fajtáit is áttették a településre. Meggyőződésem, hogy ez a csúsztatás is hozzájárult, hogy Salgótarján valóságos életének, fejlődésének e szakaszát homály fedte. Ez a felfogás hozzájárult a több tekintetben pontatlan történelmi kép megrajzolásához.

A sztrájk története az események időrendjében

1940 őszi az ország közvéleménye Észak-Erdély Magyarországhoz kapcsolását ünnepelte. E mámoros állapotban következett be az az akció, amely hosszú napra nemcsak a helyi közigaz-

gátás, de a kormány figyelmét is lekötötte. 1940. október 7-én, a Zagypálfalvi Frigyes-lejtősakna munkásai beszüntették a munkát, és béremelést követeltek. Munkabeszüntetésük a jobb élelmiszerellátásért, a ruhaellátás, a bánásmód javításáért is indult. A helyi sajtó is megírta az alispán jelentése alapján: „A salgótarjáni szénmedencében már régebb óta lappangó bérmozgalmakat figyeltek meg hatóságaink, amelyek hangosabban csak a múlt hó folyamán beállott zsrhiánnyal kapcsolatban jelentkeztek.” A sztrájk rövidesen kiterjedt az SKB Rt. több üzemére, 6000 bányászt érintett. Átcsapott az ország összes bányavidékére is.²⁸ A katonai parancsnok megítélése szerint „a sztrájk kimondottan bérmozgalomnak indult meg, és csak később terelődött át politikai térre”.²⁹

Október 8-án a hadügyminisztérium az aszódi 1/III-as puskásszázadot karhatalomként a helyszínre küldte. A karhatalom parancsnoka vitéz báró Ungár Károly ezredes volt. Bartha Károly honvédelmi miniszter arra utasította, hogy „a sztrájkot erőlyesen törje le, vegye őrizetbe a hangoskodókat, csak kényszerhelyzetben lövessen”.

Október 9-én Nagybátanyban is sztrájkba lépett. (600 munkás) Újabb karhatalmi egységek – négy puskás század – érkezett a színhelyre. Megkezdődött a bányászok letartóztatása.

Október 10-e a legkritikusabb nap. Barabás Emil altábornagy, a honvédelmi minisztérium főcsoportfőnöke is a helyszínre érkezett. Ő bérmozgalomnak minősítette az eseményt. Az országgyűlési képviselők közül Mocsáry Ödön, a salgótarjáni kerület parlamenti delegáltja, és Gruber Lajos nyilas képviselő és Roszkai képviselő is kiszállt. Mellettük Kádas iparügyi államtitkár, Magasházy miniszteri tanácsos is itt volt. Az esti „válságstáb” ülésen elhangzott a kormány képviselőitől: „a sztrájk politikai, amelyet a nyilaspárt rendezett”. Gruber visszautasította. Újabb katonai egység: „a 22. lovasdandár parancsnokság apparátus százada” is megérkezett. Ceglédről két páncélautós és gépesített alakulatot vetettek be. Délig 768 bányászt szállítottak Salgótarjánba, a kaszárnyába. Délutánra „a laktanya teljesen megtelt”. A kormány, a bányaiagazgatóság, a katonaság képviselői megegyeztek: „a sztrájkot kíméletlenül le kell törni.”

Október 11. A behívójegyek határidejének lejártá ellenére nem állt munkába senki a bányászok közül. A kormány 7%-os béremelést ígért. A munkások nem fogadták el.

Október 12. Az események katonai irányítását Werth Henrik vezérkari főnök vette át. Felosztása szerint: a munkásság „legkésőbb 14-én reggelig lépjen munkába.” Újabb 65 főt tartóztattak le.

Október 13. Gruber Lajos újra a sztrájkoló bányászok közt járt. Nyilvánosan az embereket munkára szólította fel. Zagypálfalván, Kisterenyén, Nagybátanyban nagy tömegek verődtek össze, és tiltakoztak a letartóztatások ellen. Elsősorban asszonyok, karonülő gyerekekkel. „Legfőbb igaztók kimondottan a nők” voltak.

Október 14. A Hirsch és Frank Salgótarjáni gyárában a munkások szolidaritást vállaltak a sztrájkolókkal, és ők is beszüntették a munkát. A bányaterületet a katonaság körülzárta. A sztrájkszervezők letartóztatása megkezdődött.

Október 15. Megérkezett a teljes váci gyalogoszázlőal is. A sztrájk tovább terjedt – Dorog, Tokod után – Tátabányára.

Október 16. 398 fő katona-bányász érkezett, akik azonnal munkába álltak.

Október 18. Az Erdélyből, a medence falvaiba menekült bányászok közül 60 fő nem állt munkába. Ezekben a napokban a terület másik országgyűlési képviselője – dr. Forster György – is a szénmedence községeibe tett körutat. Meglátogatta Homokterenyé, Mátranovák, Nemti és Kisterenyé bányamunkásságát. Elhozta a bányaiagazgatóság ígérétét, hogy a „vasár és ünnepnapokon”, valamint a nyolc órán túli pótműszakok a jövőben díjazva lesznek. „A bányászszág zsrfradagját a duplájára emelik, amely máris biztosítva van a részükre.”

Október 19. Újabb 258 katona-bányászt állítottak munkába.

Október 20. A sztrájkoló bányászok lakóhelyén azt a hírt terjesztették, hogy a németek megszállják Magyarországot.

Október 21. A hatvani munkásszázadba beosztott 200 fő munkás a bányában a munkát felveszi. Javult a helyzet Nagybátanyban.

Október 22. A helyzet enyhült, a termelés emelkedett.

Október 23. Az erdélyi alakulatoktól 108 fő katona bányász érkezett. A ragyolci bánya sztrájkba lépett. Más forrás szerint már október 17-én megtörtént ez.

Október 25. A miskolci törvényszék megtartotta fő tárgyalását, ahol a sztrájkban vezető szerepet vivő nógrádi munkásokat elítélték. Ekkor 27 bányászt érintett és 3 és 1 év közötti időre szőlt a büntetés. 1940. november 2-án újabb 23 bányász kapott a katonai bfróságon különböz idótartamú börtönbüntetést. Az otthonmaradtak a korábban megígért 7%-os béremelést kapták meg. A sztrájk a salgótarjáni medencében lényegében befejeződött.³⁰

A bányászok és a politikai mozgalmak kapcsolata

Közismert volt akkor is, és ma is tudott, hogy a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. munkáspolitikájában erőteljes differenciálódás uralkodott. A bányászokdás ideiglenessége miatt, a más termelő tevékenység iránti érdeklődés az igazgatóság politikáját sok tekintetben új irányban befolyásolta. Így e természetszerűség okán, a különböz szakképzettségű bányászok bér, lakás és életkörülményei a széles skálán helyezhetők el. Különösen rossz volt a kolonizált bányászok nagyrészenek helyzete. Közöttük a mindennapi megélhetéssel küszködők köre napról napra nőtt. Ezzel arányosan növekedett a bányászok e csoportjában a bér és szociális okokra visszavezethető zúgolódás, elégedetlenkedés. E sorba tartozott az 1939-es nyári sztrájk, amely számukra nem járt érdemi eredménnyel.

A kor politikai viszonyaira is illusztráció, hogy segítőkézség több felől – a szociáldemokrácia, a szakszervezetek, a keresztényszocializmus irányából – is érzékelhető volt, de érdemi felvállalását, a „majd mi segítünk” elv gyakorlati megjelenését – sajnálatos, de tény – csak az egyre hangosabb és demagógabb *nyilaskeresztes párt* irányából tapasztaltunk. A politikai tekintetben „gazdátlan” állapot biztosította a jobboldali párt számára látszólagosan a győztes szerepet.

1940 nyártól egyre több jel mutatott arra, hogy saját politikájuk, egyre erőteljesebbé váló hatalmi ambíciójuk kielégítése érdekében a bányásztömegeket eszközül akarják felhasználni.

1940. szeptember 1-én az Andrássy úti nyilasszékházban bányászkongresszust tartottak, ahol az esztergom-megyei, pécsi bányászok mellett a Nógrádból érkezettek voltak leghangosabbak.³¹

Szeptember 8-án Máranovák üzemnél 1200 bányász szüntette be a munkát, mert „hetekig nem kaptak zsrt” A sérelem elintézésére Gruber Lajos megjelent a helyszínen, és hatására Varga államtitkár tett eleget a jogos követeléseknek. Ez az esemény is igazolni látszott a nyilasok cselekvő képességét. Azt viszont tényszerűvé tette, hogy a bányászság tűrőképességének határához érkezett: a hadiüzemmé minősített bányákban az öngyilkossággal volt egyenlő, hogy a sztrájk eszközét alkalmazták.³²

Szálasi Ferenc 1940. szeptember 18-án szabadult a szegedi Csillag börtönből. Pártja nagy kísérettel hozta fel Budapestre. Az esemény hatása igen nagy volt. Mint ahogy abból is tőkét kovácsolt a nyilaspárt, hogy Teleki kormányfő „miniszterelnöki audencián” fogadta a nyilas politikust.³³

Az eseményt Szálasi saját tekintélye növelésére kívánta felhasználni, és ez abba a stratégiába illeszkedett, amely azt célozta meg, hogy a nyilaskeresztespárt 1940 őszén magához ragadja a hatalmat.³⁴ E cél elérése érdekében, mintegy a kormány tehetetlenségének illusztrálására is a bányásokat felhasználták, és az elégedetlenség okozta mozgalmak élére álltak. Ezzel a két világháború közötti időszak háborús éveinek legjelentősebb bérmozgalmát akarták a saját párt-érdeküknek megfelelően kisajátítani.³⁵

Kettős játékuk nem könnyen lepleződött le. A mozgalomra döntő hatással volt Horthy ezügyben írt, 1940. október 14-i levele, amely szerint: „kétségtelen, hogy a sztrájk szftása is nyilas munka... Nem látok más kiutat, minthogy a nyilas vezetőket meg kell fenyegetni, hogyha felfordítják a helyzetet, a pártot betiltjuk és a vezetőket falhoz állítjuk”.³⁶ A fenyegetést természetesen tartotta Imrédy Béla is. Természetesen más oldalról, így szőlt a nyilasokhoz: „amikor az új Európa felépítéséről beszélünk, nem lehet azt nézni, hogy egy egész országban heteken keresztül szünetel a bányászat, az energiatermelés”.³⁷

A Horthy levélben a helyzetre utaló nyilas „szítás” minősítés reálisan tükrözte a valóságot: bányászok, bér és szociális feszültség okozta elégedetlenség miatt majdnem áldozatul estek a kártékony, politikai manipulációnak.

A nyilas pártvezetők, a helyzet megváltozását átlátva, azonmód ott hagyták a bányászokat, sőt esetleges szerepüket is tagadva kijelentették: „a sztrájkot a Frigyes akna szociáldemokrata érzelmű munkásai robbantották ki.” Kezdetben mind Szálasi, mind Gruber fogadták a munkásküldötteket, megígérték a sztrájk támogatását. Amikor aztán további szakmák munkásait nem sikerült harcba állítani, a németek sem segítettek, megijedtek Horthyék erélyes kijelentéseitől, és hátatfordítottak a sztrájkolóknak.³⁸

A nyilas mozgalom népszerűsége, a párt tagjainak létszáma ezt követően érzékelhetően csökkent a medencében. 1943. szeptember 12-én Szálasi Ferenc salgótarjáni látogatásakor 40 fő előtt fejtette ki nézeteit.³⁹ 1944. április közepén Zagyvapálfalván 150 fő, Füleken 100 fő volt a „nagygyűlésen” megjelent érdeklődő száma.⁴⁰

A bányászok mozgalmának tartalmát – elsősorban az érzelmekre, az indulatokra épített – az a tény is kellően aláhúzza, hogy a nyilas izgatás „leginkább az asszonyokat hálózta be”. A sztrájkmozgalom befejezésének szakaszában döbrentek rá a dolgozók, hogy „lelkiismeretlen játéknak estek áldozatul”. Az ocsudás után következett keserű felismerés tette nyilvánvalóvá, hogy „az egész kaland egyetlen vesztese” a bányászság, de ezen túlmenően az egész munkásság.⁴² Fény derült arra is, hogy Gruber nyilas képviselőtől „olyan biztatásokat kaptak, amelyek lehetetlenné tették, hogy a mérséklet szava is megszólhasson. Gruber kijelentette előttük, hogy a német csapatok napokon belül megszállják az országot, s az ő védelmük alatt fogják a magyar munkásság követeléseit a zsidó kapitalizmus rovására kielégíteni.” Ez a nyilatkozat a szélsőségeket eufórikus hangulatra emelte.⁴³

A sztrájk időszaka alatt három személy neve forgott leggyakrabban. A leghangosabb közülük *Gruber Lajos*, a nyilaskeresztes párt nem nógrádi illetőségű országgyűlési képviselője volt. Ki is ő tulajdonképpen? 1890-ben született gépészmérnöknek ekkorra már kisebb húsgyára volt. Az Ébredő Magyarok Egyesületének alapítója, 1939-től a Nyilaskeresztes Párt országos vidéki szervezési főnöke. Szélsőségesen radikális politikus. 1940. január 13-án ún. „eszmevédelmi csoport”-ot alakított. A csoport tagjainak az volt a feladata, hogy mindazokat a személyeket, akik pártjukra kedvezőtlen megjegyzéseket tettek a nyilvánosság előtt, megverjék. Botrányos esete után kalandos úton – a Brennbérgbánya elhagyott járatain át – külföldre akart szökni a börtönbüntetés elől, de leleplezték. A parlamentben mentelmi jogának felfüggesztését kérték, ami nem teljesült kapcsolatai következtében. A rétsági Budinszky László nyilas képviselő többszöri felszólalásaival politikailag segítette.⁴⁴

Legkevesebb ismeretünk van a sztrájk során talán vezető szereppel bíró *Faragona József*, zagyvapálfalvai munkásról. 1939-ben szakszervezeti bizalmiként a Frigyes lejtőszakna bányászainak ellátásának, bérezésének javítását követelte. Ugyanezt kezdeményezte 1940 őszén is. Tragédiája a két politikai irányból megfogalmazott minősítésben öltött testet. A nyilasok szerint szakszervezeti vezető, a szociáldemokraták szerint nyilas beállítottságú volt.⁴⁵

A bányásszakszervezet helyi csoportjainak életében mozgósító feladatot látott el: *Hermann Ferenc*, aki – a rendőrkapitányi jelentés szerint – mint szakszervezeti vezető legtöbbet tett azért, – nem sok eredménnyel – hogy a velük szimpatizáló bányászokkal fenntartsa a termelést. 1941-ben Zagyvaróna, Etes, Kazár, Vizslás, Kisterenye, Mátranovák, Nemti, Zagyvapálfalva egyes üremeiben – tehát nagyjából a sztrájkotl érintett területen – bányásszakszervezeti csoportokat tudott életre keltetni.

Már csak emiatt is érdemes tehát néhány mondattal a *szociáldemokraták*, a baloldal helyzetét megvilágítanunk. Ahogy korábban jeleztem: a munkásmozgalom e szárnya is megtörtén, zülaltan élte mindennapjait. A szó szoros értelmében napi élet volt ez csak. Jószerivel: program nélkül, összefogás híján, szétszóródottan, nem sok esély adódott számukra a politikai porondon. Még régi tagjaik közül is sokan hol egyik, hol másik párthoz csapódtak. Azok, akik a nyilaspárthoz tartoztak, visszatértek, mert „a jövőt a demokratikus színben látják kibontakozni.” A szénmedencében aránylag kevés tagja volt a szociáldemokrata pártnak. A legéletképesebb

helyi szervezete Salgótarjánban és Zagyvapálfalván. Szociáldemokraták szervezkedését tapasztaltuk még Karancsbesziben, de ez már kevésbé működött rendszeresen.⁴⁶

Azt értékelték e politikai mozgalomhoz tartozó munkások is, hogy a sztrájk megindulása előtti időszakban, „gyanús mozgalmak” – értsd a nyilasok szervezkedése – indultak el a bányavidéken. A jobboldali párt hangadói elképesztő mértékű béremelések ígérgetésével – egyik helyen 30, más helyen 50, sőt volt olyan eset, hogy 60% béremelést helyeztek kilátásba – nyertek teret.⁴⁷ A szervezett munkások a csásós ígéretek ellenére igyekeztek e mozgalomtól távol maradni.⁴⁸

Érdemes a szociáldemokrata vezetők konzolidált magatartására figyelni. Dr. Jánossy Ödön városi rendőrkapitány úgy minősítette őket, hogy: „hónapok óta folyó megfigyelésem után tudom, hogy soha semmilyen törvénybe ütköző cselekményre a munkásságot nem akarták rábírni.”⁴⁹

A fentiek figyelembevétele – úgy hiszem – igazolja, hogy a bányászok sztrájkba taszításában a helyi szociáldemokraták sem vettek részt.

Figyelemre érdemes, hogy a bányászsztrájkról az illetalításban működött *kommunista párt* is véleményt mondott. Ez azért is fontos tény, mert tudnivaló, hogy 1936 óta a pártnak lényegében nem volt vezetése, és ez év májusában bekövetkezett a szervezeti feloszlása is. Az október 26-i újpesti összejövetelükön megállapították, hogy az illegális kommunista párt tagjai „nem voltak képesek kellő befolyást gyakorolni a sztrájk vezetésére”, noha a bányavidéken – elsősorban Salgótarjánban – működtek illegális csoportok, azonban gyengék voltak, nem tudták az eseményeket befolyásolni. Végülis úgy vélekedtek, hogy: „a pártnak a sztrájk elítélése helyett, inkább a bányászok mellé kellene állni, mert a bányászok nem a nyilasuralomért, hanem a kizsákmányolók ellen harcoltak.”⁵⁰

Összegzésül leírható: az 1940-es, Zagyvapálfalváról indult országos bányászsztrájk, az időszak legjelentősebb eseménye, bérért és szociális célokért indított küzdelem volt. Politikai összeütközést eredményezett a fennálló Teleki kormány és a hatalomra törő nyilasok között, így jelentősége túlmutatott a helyi viszonyokon. A konfliktus feloldása nem elsősorban az erőszak révén, hanem a nyilasok meghátrásával vált lehetővé. Általános tanulságként le kell szögezni azt is, hogy a politikailag iskolázatlan, felkészületlen tömeg a nehezedő életkörülmények miatt nehezen ismerte fel saját érdekét, illetve az életfóvó pillanatnyi, várható javulása esetén, kevésbé érdekelte a javulást akaró politikai szándék, mert anyagi helyzete javulását tekintette elsődleges érdekének.

JEGYZETEK

1. Salgótarján népessége: 20 318 fő (csak a „történelmi” Salgótarján adatait soroltam fel): római katolikus 16 778 fő, magyar anyanyelvű 19 873, szloványosan található, német (115), szlovák (121) is: 7395 fő fizikai munkás. 855 fő a szellemi foglalkozású. Az iparban 4135-en, a bányászatban 1074-en, a különböző szolgáltatási ágakban 1333-an, a közszolgálatban 1272-en dolgoztak. Az 1941. évi népszámlálás. 1. köt. Bp. 1975. 423. p.
2. Szabó Zoltán. Cifra nyomorúság, Cserépfalvi. é. n. 232. p.
3. Uo. 244. p.
4. A Munka. 1939. április 22., május 20., május 27-én, július 15., számai.
5. 1939. június 7-én a Zagyvapálfalvi Frigyes lejtőszakna összmunkássága nevében *Faragona József* szakszervezeti bizalmi és még 13 társa a minimálbér, a munkahelyi körülmények javítása, a bánásmód emberibbé tétele érdekében beadvánnyal fordult a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. igazgatóságához. Kérésülknek nem lett fogamatja, ezért felhívásukra 1939. június 20. és június 26. között a bányamedencében 2000 bányamunkás sztrájkba lépett. A sztrájkoló üzemek: *Ságújfalusi* kőszénbánya (300 fő), *Kisterenye* (700 fő) *Bármavölgyi* bánya (467 fő), *Kisterlek* (460 fő), *Ferenc akna* (32 fő), *Mátranovákai* rakodó (40 fő), *mizserfai* rakodó (40 fő). Végülis 10% béremelést kaptak.
- „A Frigyes lejtőszaknai összmunkásság nevében kérjük a tekintetes Bányai igazgatóságot a következőkre:
1. Kérjük a mai keresetek revízióját és ezzel kapcsolatban feljavítást oly mértékben megállapítani, hogy a legkisebb vājárkereset 4,50 pengőn alul ne lehessen. A Frigyes lejtőszaknán tegnap kifüggesztett kereseti táblázat tanúsága szerint az átlagos vājárkereset 4.18 pengő. A táblázat szerint vannak 3,34 pengős vājárkeresetek is. Ha figyelembe vesszük, hogy havonta csak 23–24 muszakot teljesíthetünk, úgy a legkisebb vājárkereset bruttó összegben 80 pengő tesz ki. Ha ebből leszámítjuk a havi 15–18 pengő levonást, úgy 62–65 pengő tisztá vājárkeresetek maradnak. Úgy ebből egy többgyerekes család miként tudjon megélni, arra mi megoldást sajnos nem tudunk találni, és helyzetünk javulását kizárólag keresetünk méltányos feljavításával látjuk biztosítani.

2. A fenntartási munkáknál kérjük a régi szakmunkástáblázat alkalmazását úgy a szenelő, mint a fenntartó csoportok részére.
 3. Kérjük az üzemi sérelmek orvoslását. Üzemi zavarok miatt nem a munkás károsodik.
 4. Urasági munkások bérét kérjük a vágárok keresetének arányában jobbra tenni.
 5. A megkezdett mozgalmából kifolyólag bántódása senkinek se eshessék, és a folyó hó 6-án mulasztott műszak szabadságnak tekintessék, nehogy üdülésnél a munkásságot károsodás érje.
 6. Végül tisztelettel kérjük a munkásság megbízásából a mai tárgyaláson résztvevő munkások részére a mai napra szóló műszak megadását. Zp. 1939. június 7.
- Hazafias tisztelettel:
- Tóth József, Hársfai Ferenc, Faragóna József, Dudás István, Jóó Gyula, Kovács István János, Angyal András, Szopóczy János, Kereszti István, Lantos András etes, Márton Ferenc etesi, Kelemen József, Kozma András, ifj. Sirkó Máté 253. p.
- Bányászok élete* a Horthy rendszerben 1919–1944. Vál.dok. Szerk. Kubitsch Imre és Szekeres József. Bp. (1960) 253. p. *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalmak történetéből 1935–1940.* Kossuth, 1964. Pintér István, Svéd László. 181–182. p.; NTM adattár 1032. sz. n.
6. A Munka, 1938. július 23.
 7. A Munka, 1938. szeptember 24., 1938. október 8., 1938. november 12.
 8. A Munka, 1940. május 4.
 9. A Munka, 1940. június 22.
 10. A Munka, 1940. február 10. A virilisek közt jelen volt: Szauer Andor, Hoffmann Ármán, Sonnenschein Lili, a Friedmann testvérek.
 11. A Munka, 1939. február 4. Öntudatos fajvédelem c. cikk.
 12. A Munka 1939. július 22., 1939. szeptember 16., 1939. március 4., 1940. október 5-i számaiban.
 13. A Munka, 1939. október 14. sz.
 14. A Munka, 1939. június 3. sz.
 15. NmL. IV/ 433 NHVM. KPV. A szavazatok megoszlása: *Homoktereny*: MÉP (Magyar Élet Pártja) – 105 fő, Kisgazda és Polgári Párt – 25 fő, Nyilaskeresztes Párt – 100 fő; *Kazár*: MÉP – 118, Kisgazda – 95, Nyilasok – 321; *Lucfalva*: MÉP – 239, Kisgazda – 6, Nyilasok – 11; *Nemti*: MÉP – 85, Kisgazda – 10, Nyilasok – 76; *Mátranovák*: MÉP – 191, Kisgazda – 24, Nyilasok – 133; *Szupatak*: MÉP – 38, Kisgazda – 8, Nyilasok – 48; *Kistereny*: MÉP – 462, Kisgazda – 100, Nyilasok – 198;
 16. A Munka, 1939. július 1., 1940. június 29.
 17. A Munka, 1939. június 3.
 18. Dokumentumok... 37. p.
 19. Sipos Péter: A szociáldemokrácia 1919 és 1944. között. Társadalmi Szemle, 1991. 2. sz. 27. p.
 20. *Jenei Károly* A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. és konszern vállalatai. Repertórium. MOL. 1968. Kézirat. 7., 9., 20. p. *Szvircesk Ferenc*: Törzsgárda létrehozására irányuló kísérletek az SKB Rt. munkáspolitikájában NMMME. 1990. 302. p.
 21. Igazgatósági és felügyelő bizottsági jelentés, valamint főzárszámadás az 1940. üzletéről. Bp. 1941. VIII–IX. p.
 22. Szvircesk F. im. 74. p.
 23. Dzsidá József: A Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. Nógrádi szénbányászatának története. 1868–1943-ig. Salgótarján 1944. 75. p.
 24. Hegyi Kálmán. A Nógrádi szénmedence bányászatának története. kézirat. 14. p. Bányamúzeum kéziratára.
 25. Jenei K.: i. m. 14. p.
 26. Igazgatósági... jelentés. VIII. p.
 27. Szekeres József. A magyar bányamunkásság harcai 1934–1944. Bp. Akad. 1970. 206. p.
 28. Nógrádi Hírlap, 1940. október 12. Közigazgatási bizottsági ülés; A sztrájk színhelyét a katonai üzemparancsnok a vezérkari főnöknek írt jelentésében úgy jelölte meg, hogy: „a Salgótarjáni bányában”. Ez sok félreértés forrása lett. A sztrájk kiindulásának színhelyét a városhoz költötték, noha az a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt. zagvapálfalvai kerületének Frigyes lejtőszakánál – pontosan ott, ahol az 1939. júniusi munkabeszüntetés történt – kezdődött és onnan terjedt el. Valószínű, hogy ugyanazok az üzemek kapcsolódtak hozzájuk, mint akkor és a vezetőik is azonosak és onnan terjedt el 1940-ben is. Lásd 5. sz. jegyzet.
 29. Dokumentumok... 216. p.
 30. U. o. 217–221. p., Nógrádi Hírlap. 1940. október 19. Hírek. Szekeres. im. 175–176., 177. p. 180. p. 183. p. 190. p. NTM Adattár 1032. sz. n.
 31. Szekeres J. im. 171. p. A monográfia „salgótarjániakról” írt, de azt nem lehet tudni, hogy a településről vagy a vállalatról van-e szó. A kettősség, a keveredés gyanúba jöhet. Annál is inkább, mert az „Esztergom-megyei” is lehet az SKB Rt. vállalata. Azt tartom valószínűnek, hogy az 1939-es bányászsztrájkot kezdeményező zagvapálfalvai bányászok vehettek-e kongresszuson részt.
 32. Szekeres J. im. 172. p.
 33. Saly Dezső: Szigorúan bizalmas. Anonymus, 1945. 246. p.
- Saly Dezső*: (1892–?)
- Katolikus újságíró. Az Új Nemzedék főszerkesztője 1944. márciusig, Magyarország német megszállásáig. Könyve naplószerűen tartalmazza az 1939-től nyilvánosságra – a kormánycenzúra miatt – nem kerülő híreket, illetve a saját, és a belső politikai körök véleményét rögzítette. Az ő érdeme is, hogy a katolikus napilapok nem tolódtak el a nyilas

- bérencségig. (A kötet kiadásának előszavából) 1944. őszén vidéken, majd újra Pesten élt 1945-ben. *Életéről* még annyi az ismeretünk: 1911-től újságíró, kezdetben az *Alkotmány* munkatársa. Szerkesztője volt a *Nemzeti Újságnak*, majd a Budapesti Hírlapnak, végül az *Új Nemzedék* főszerkesztője. (Új Idők lelikona. 24. köt. 5374. p. 1944.)
34. Lackó Miklós. Nyilasok, nemzeti szocialisták 1935–1944 Kossuth, 1966. 240. p. ~~Dobó~~ Piroška. Harcoló bányász. Kossuth, 1974. 55. p.
35. Lackó M. im. 238. p.
36. Szekeres J. im. 185. p.
37. Sipos Péter: Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Bp. 1970. 192–193. p.
38. U. o. 202. p., 192. p.
39. NTM Adattár 1032. sz.
40. Laczkó M. im. 318. p.
41. Saly D. im. 270. p.
42. U. o. 272. p.; A sztrájkok történetét részletesen a megyei történetírás nem dolgozta fel. Különböző mélységig, különböző dátumokkal azonban valamennyi dolgozat szól az eseményekről. (A bányatörténet csak az 1939-es sztrájk-ról írt.) Következéseiben azonban a bátorítalak: a nyilas hatások meglétéről realitászáról „szégyenlősek” a fel-dolgozások. *Nógrád megyei bányász munkásmozgalom története*. St. 1970. szerk. Mona Gyula. Részletesebben az 1939-es bányássztrájk-ról írt.
- Az 1940-i sztrájkot Salgótarjánból indítja. Túl általános, kevésbé használható (161. p.)
- Nógrád megye története* II. köt. Főszerk. Balogh Sándor. Tényeiben hiányos. Sok benne az érzelmi minősítés, pl.:
- a. Chorinék embertelenek (168. p.)
 - b. „becsületes bányászok” is követeltek béremelést (u. o.)
 - c. a sztrájk kiindulását „Salgótarjánból” datálja (U. o.)
 - d. a munkások százait tartóztatták le, hurcolták internálótáborba. (171. o.) Erről az eseményről nincs adatunk. Sőt arról tudunk, hogy novemberben, decemberben a termelés túlszárnyalta a sztrájk előtti, ennek megfelelően a le-fogottak mindegyikét idő előtt – karácsonyra – hazaengedték. (Szekeres im. 202. p.)
- Salgótarján története*. Főszerk. Szabó Béla. St. 1972. Az 1940-es sztrájk nagyon rövid összefoglalása
- Pontatlanságai* – elnagyoltságból erednek. (250. p.)
1. A nyilasoktól független munkásság is követelte a bérek 30%-os emelését
 2. „Október elejére” már tízezen sztrájkoltak
 3. Tények és nevek nincsenek megemlítve
 4. A szerzője „Salgótarjától” indítja a sztrájkmozgalmat.
43. Saly D. im. 272. p.
44. U. o. 142. p. 181. p.
45. Szekeres J. im. 175–176. p.
46. U. o. 203. p.; Nincs előbb holtjainknál. Salgótarján,
47. NTM Adattár 1032. sz. n.
48. Szekeres im. 202. p.
49. U. o.
50. U. o. 203. p.
51. U. o. 203–204. p.

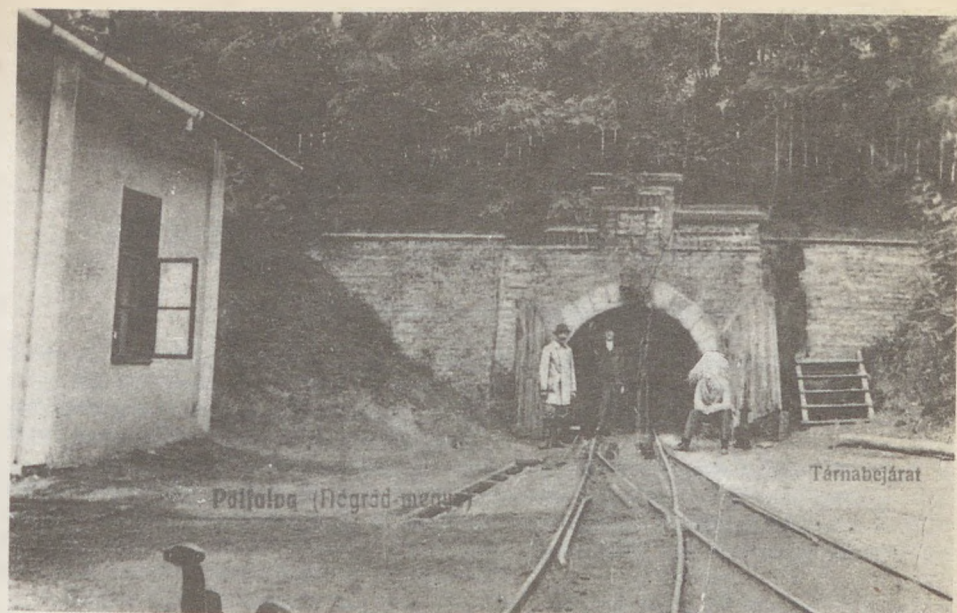
Resümee

István Horváth:

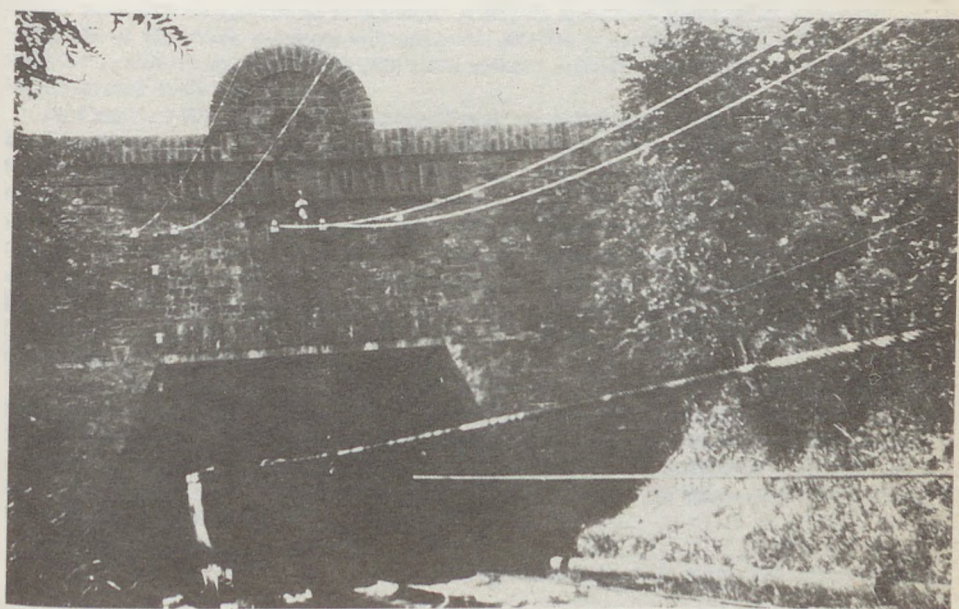
Der Streik der Bergleute des Jahres 1940 im Pálfalvaer Bergbaubezirk

Die historische Analyse der örtlichen Ereignisse der zwischen den beiden Weltkriegen weiter-wirkenden wirtschaftlichen, politischen, sozialen Vorgänge gelangten noch nicht zum Ruhe-punkt. Die Forschungen müssen in die Richtung der möglichst vollständigen – örtlichen und landgültigen – historischen Zusammenhänge erweitert werden.

Die Arbeit nahm es auf sich, daß sie aufgrund eines konkreten und daselbst bisher "schüchtern" verschleierte Ereignisses die Geschehnisse des in dem Titel angegebenen Jahres und die der Handlung ausführlicher denn je analysiert. Sie hat sich das Ziel gestellt, darzustel-len, daß so eine kritische Situation wegen der sozialen Probleme, der Entbehrungen entstehen kann, die dann zu einem "selbstmörderischen" Streik führt. Die Situation ist dann sehr gefähr-lich, wenn der Mangel an Lebensmitteln eine politisch weniger gebildete Gruppe betrifft, weil die Ursache der Probleme in solchen Fällen leicht zu verschleiern ist, und die Leute mit politi-schen Manipulationen und Demagogie – ween auch nur für kurze Zeit – irrefgeführt werden können.

1. Tárnabejárat Zagyvapálfalván

2. A Frigyes lejtőszakna bejárata

Tyekvicska Árpád

Helynevek, pecsétek, címerek

A jelképek változása Balassagyarmat példáján

I. Ferenc József, Magyarország apostoli királya, 1898. február 15-én szentesítette a Magyar Országgyűlés IV. törvénycikkét, mely a községi és egyéb helynevek kérdésében intézkedett. A törvény szabályozója és egyben kiteljesítője volt annak a majd százados mozgalomnak, amely hely- és helységneveink magyartítását tűzte ki céljául.

A megfelelő szabályozást azonban más – praktikus – okok is megkövetelték. A községek és városok saját nevük írásában sem voltak következetesek, esetenként – főként nemzetiségi vidékeken – többféle elnevezéssel is bírtak. Ki kellett küszöbölni azt a zavart is, mely az azonos elnevezésű helységek összecserélhetőségéből fakadt (gondoljunk csak a hivatallá szerveződött postára és annak rohamosan növekvő forgalmára).

A magyar királyi belügyminiszter már 1896-ban – bizonyára nem véletlenül a Millenium évében –, rendeletben intézkedett egy vegyes bizottság létrehozásáról, melynek feladatává tette a magyarországi község- és egyéb helynevek egységes, hiteles törzskönyvének létrehozását.¹ A bizottság első elnöke Jekelfalussy József miniszteri tanácsos – 1892-től a KSH igazgatója – lett, aki azonnal hozzálátott a szervezéshez. Körlevélben kereste meg az ország jeles tudósait, helyi monográfusait, igyekezvén megnyerni őket az ügynek. Igazgatósága alatt a helynévkérdés megoldása valóságos mozgalommá szélesedett. A felkért szakértők segítségével helynevek ezreit vizsgálták és döntöttek esetleges változásokról. Később – az 1910-es évek után, a feladatok szüntével – a bizottság már inkább csak alkalmanként, szükség szerint ülésezett. Működése, hivatalosan csak 1949-ben szűnt meg.

Az Országos Községi Törzskönyvbizottságnak hivatalból tagjai voltak a Központi Statisztikai Hivatal igazgatója és aligazgatója, akik egyben az elnöki, illetve az alelnöki posztot is betöltötték. A belügyminiszter jóváhagyása mellett, két-két tagot delegált a miniszterelnök és a minisztériumok meghatározott köre, valamint a KSH és az Országos Levéltár. Egy-egy tag képviselte a MTA Történelmi Bizottságát, a Magyar Történelmi Társulatot és a Magyar Földrajzi Társaságot. A bizottság – teljes létszámában – általában csak akkor ülésezett, ha egy-egy vármegye összes községei nevének megállapítása volt napirenden. A valóságos, operatív munkát a létrehozott végrehajtó bizottság végezte, melynek tagjai voltak: a KSH igazgatója és aligazgatója, az országos főlevéltárnok, a belügyi, honvédelmi, a kereskedelemügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízott képviselői.

Amikor valamely név megállapítása sorra került, az elnök – az adott törvényhatóság útján – tájékoztatta a bizottság megállapításairól az illető községet, mely hozzájárulását vagy ellenvéleményét volt köteles közölni a törvényhatósággal, amely aztán azt, saját véleményével együtt, a bizottság elé terjesztette. A Törzskönyvbizottság határozatait – az érdekeltek esetleges ellenvéleményével egyetemben –, végleges döntésre a belügyminiszter elé kellett terjeszteni, aki azokat jóváhagyólag záradékolta.

A bizottság feladata a következőkre terjedt ki:

- a hivatalos helynevek helyes, a magyar ortográfia szabályainak megfelelő – írásának megállapítása,

- a többnevű községek részére a hivatalos név kijelölése,

- a többszörösen előforduló község- és egyéb helynevek kiküszöbölése. (Az azonos nevű községek közül általában azok tarthatták meg eredeti nevüket, amelyek történelmi, gazdasági,

kulturális vagy közéleti jelentőséggel bírtak, illetve postai, közlekedési csomópontok voltak. Az azonos nevek kiküszöbölésére előneveket, ritkábban új neveket alkottak.)

– Végül, hogy segítse az új, hivatalos helynevek használatának általánossá és elfogadottá válását.²

Már a törvénycikk intézkedett arról, hogy hivatalos iratokon, községi pecséteken, bélyegzőkön, jelzőtáblákon és nyomtatványokon – legyenek azok bármely nyelven szerkesztve – csakis a község hivatalos neve használható, mégpedig abban a formában, amint azt a felállított és folyamatosan vezetett Országos Községi Törzskönyv tartalmazta. (Mivel a helynevek százait magyarosították, az intézkedés nyilvánvalóan maga után vonta a nemzetiségi névhasználat szükségét is.)

A helységnevek megállapítása során (bizonyára dr. Tagányi Károlynak, az Országos Levéltár címer- és pecsétszakértő elnökének szorgalmazására), a bizottság szükségesnek látta, hogy a már törzskönyvezett helységeket új pecsétnyomókkal lássák el. Hogy ezek egyöntetűek és a későbbiek során felülvizsgálhatóak legyenek, a központi előállítás mellett döntöttek. Az előállításra kiírt versenytárgyalást Felsenfeld Ignác, budapesti bélyegzőgyáros és vésnök nyerte meg. Vele 1900. január 31-én kötöttek szerződést, melyet később többször megújítottak. 1912-ben a belügyminiszter felhatalmazta az elnököt arra, hogy Felsenfelddel olyan értelmű megállapodást kössön, mely szerint a vésnök szerződés nélkül is köteles lesz a még hátra lévő bélyegzőket és pecsétnyomókat – az 1909-ben kötött és később meghosszabbított szerződés feltételei szerint – elkészíteni és leszállítani. Így a bizottság és Felsenfeld kapcsolata még évtizedekig tartott (hiszen például Cegléd és Hajdúszoboszló címerét még a húszas évek végéig sem állapították meg és így végleges bélyegzőkkel sem voltal felszerelhetőek).

Amikor a községi névmegállapítások már folyamatban voltak, egyes községeknek és városoknak az volt a kérése, hogy „*ősidőktől fogva*” használt címereiket új pecsétnyomóikon is feltüntethessék. A Bizottság e kérést méltányolva megállapodott az Országos Levéltárral, hogy az, az összes ilyen címert tudományos és heraldikai szempontból felülvizsgálja, az évszázados használat alatt eltorzult, vagy hibásan vésett címereket helyesbíti. Döntés született arról is, hogy a javított, végleges rajzokat a belügyminisztérium hagyja jóvá.

A megállapításhoz szükségessé vált az is, hogy a címereket valaki megrajzolja, illetve alkatrészeit heraldikai színjelzéssel lássa el. A Bizottság ezzel is Felsenfeldet bízta meg, mivel Tagányi úgy vélekedett, hogy a pecsétrajzokat a legjobb volna a vésnökkel készíttetni, aki a címertani motívumokat és színjelzéseket megtanulva, teljesen precíz pecsétnyomókat készíthet.

Később a Bizottság tervbe vette a vármegyei és városi törvényhatóságok jelképeinek felülvizsgálatát is, mert Tagányi szerint ezek közül sokan eltorzított és kétes címet használtak. Ezek megállapítása után egy könyv kiadására készültek, mely tartalmazta volna az összes törvényhatóság, r.t. város és község hivatalos címerét (a várható bevételre tekintettel Felsenfeld ingyen vállalta a rajzok elkészítését).

Községi és városi címereink többségét így Felsenfeld Ignác rajzolta, természetesen minták, a helyi hatóságokkal, az Országos Levéltárral, illetve a Bizottsággal való egyeztetés után. Egyes rajzok elkészítése alkalmával 4–5-ször is föl kellett mennie az Országos Levéltárba a pecsétek javítása és tökéletesítése érdekében; rajzolójával több esetben vidékre is utazott, régi épületeken, képeken lévő címerek lerajzolása végett.

Az 1900-ban kötött eredeti szerződés szerint a leszállított bélyegzők árát a belügyminisztérium utalványozta ki. 1909-ben ez úgy módosult, hogy a bélyegzők és pecsétnyomók árát közvetlenül a községeknek kellett kiegyenlíteni. E célból a vállalkozó postatakarékpénztári befizetési lapokat mellékelte a szállítmányaihoz. A bélyegzőket tehát a Bizottság küldte ki az érdekelt községeknek és felhívta őket a pontos fizetésre. Abban az esetben, ha a vésnök a követelését valamelyik községtől nem kapta meg, jelentést tett a Bizottságnak, amely intézkedett a fizetés további szorgalmazásáról.³

A Belügyminisztérium 1902-ben a „rendezett tanácsú városok neveinek megállapításából folyó végrehajtási rendelkezések tárgyában” kelt rendeletében szabályozta először az új, hivatalos pecsétek, bélyegzők elkészítésének módját: „A r.t. városok részére központilag előállítandó

pecsétnyomók és bélyegzők mielőbbi s az illető város szükségleteinek megfelelő számban leendő megrendelhetése érdekében akként intézkedem, hogy az országos községi törzskönyv-bizottság az illető városban közvetlenül czélszerű megrendelési ívet küldjön, a melyen a város szükségletét, illetőleg a megrendelendő pecsétnyomók és bélyegzők számát a nevezett bizottságnak bejelentse.

A megrendelendő bélyegzők és pecsétnyomók árának mikénti s mely hatósághoz, esetleg közvetlenül a vállalkozóhoz leendő beküldése iránt a megrendelési lap fog közelebbi útmutatást adni."

A rendelet szerint azok a r.t. városok is, amelyek nevének frászmódjában nem következett be változás, legalább egy bélyegző beszerzésére lettek kötelezve.

Az új, nedves és száraz bélyegzők kiadásával az addig használtak érvényüket veszítették, használatuk tilos volt. Hogy az esetleges visszaéléseket megakadályozzák, intézkedés történt azok bevonására. Mivel a rendelet megállapítása szerint a bevont bélyegzők történeti értékkel bírnak, ezért azokat nem semmisztik meg, hanem a „*czím által a törvényhatóság levéltárában elhelyezendők*”.

A körrendelet rendelkezett a pecsétnyomók, illetve bélyegzők körirataráról és annak tartalmáról is:

„A pecsétnyomók köriratában a város nevén és törzskönyvezésének az évén kívül feltüntetendő a vármegye neve is, mint amelynek törvényhatósága alá az illető r.t. város tartozik.

Azon rendezett tanácsú város, a mely czímerrel is bír, czímerét – a mennyiben ahhoz való jogosultsága kétségtelen – pecsétnyomóin és bélyegzőin használhatja.

A jogosultság megítélése és a czímer helyességének megállapítása végett a használni kért czímer rajza két példányban hozzám felterjesztendő.

Azon rendezett tanácsú város pedig, a mely külön czímerrel is bír, ezen czímet pecsétnyomóin és bélyegzőin szintén használhatja, a „rendezett tanácsú város” elnevezésére nézve pedig, a mennyiben az ilyen alakban a pecsétnyomón, illetve bélyegzőn helyszűke miatt el nem fér, csakis a „r.t. város” rövidítést engedélyezem.”

Természetesen a rendelet csak a hivatalos pecsétekre, illetőleg körbélyegzőkre vonatkozott, a segédbélyegzők továbbra is bárhol és bármely cégnél beszerezhetők voltak.⁴

Hont vármegye főispánja „figyelemmel ama sikeres mozgalomra, mely a szomszédos törvényhatóságokban azon irányban keletkezett, hogy az idők folyamában nem magyar hangzásúvá vált helységnevek magyar elnevezésükkel felcseréltesse”, 1889. április 15-én kezdeményezte egy, a kérdést tárgyaló és előkészítő bizottság felállítását a megye közgyűlése előtt. A megbízott Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület megyei választmányának ezirányú tevékenységéről 1892. májusában tájékoztatták Nógrád megye közönségét.

A példán felbuzdulva, a vármegye Törvényhatósági Bizottsága úgy döntött, hogy Nagy Iván történészt, bizottsági tagot kéri fel, „hogy vármegyénk idegen hangzású községi helyneveinek megmagyarítása iránt javaslatát mielőbb mutassa be.” Nagy Iván még az év novemberében be-terjesztette a kért javaslatot, melyet a Bizottság megtárgyalt. A mellékelt kísérőlevélben, a neves genealógus összefoglalta azokat az alapelveket, melyeket figyelembe vett a megyei névanyag átvizsgálása során. Mindenek előtt leszögezte, hogy a helynevek magyarításának két módja lehetséges. Az egyik, a jelentéssel bíró nevek magyarra fordítása, míg a másik az, ha az idegen hangzású nevet „a magyar nyelv sajátabb kifejezéséhez idomítva” változtatják. „En a helyrajzi történelem érdekében, és szempontjából, különösen a századokon át használt helyneveknél, az első módszer szerinti megváltoztatástól, az az magyarra fordítástól azért is idegenkedem, kivált amely helynevek lakossága nem magyar ajkú, mert az nem csak hogy nehezen veszi be magát a közforgalomba, de azért is, mert a múltak nyomait elhomályosítani a történet író előtt nem tartom czélszerűnek.” – írja. Javaslatá összeállításánál így egyértelműen a hangutánzás útján történő magyarítást helyezte előtérbe, kivéve a kisebb, történelmi értékekkel nem rendelkező helyek, puszták esetében: „ezeknél, egy-kettő régibb kelenőt kivéve, nem tartoztat történelmi ok, hogy egészen magyar szóval jelöltesse.”

A benyújtott javaslat véleményezésére a megyei hatóság, november 30-án bizottságot küldött ki, melynek elnöke az alispán lett, míg tagjai Nagy Iván, Kun Barna, id. Farkas Ferenc,

Pintér Sándor, Pajor István, Tihanyi Ferenc, Simko Frigyes, Madách Aladár és Baloghy Dezső voltak.

A döntés azonban – a törvényi szabályozatlanság miatt – nem született meg, így a bizottság hamarosan a vármegye levéltárába helyezte jelentését.

1896-ban az Országos Törzskönyvbizottság elnöke kereste meg Nagy Ivánt, hogy működ-
jön közre a községek hivatalos nevének megállapításában. Az idős tudós bizonyára válaszolt a
megkeresésre, de források híján a kapcsolatról nincs adatunk.⁵

Nógrád vármegye Közigazgatási Bizottsága csupán 1903-ban tért vissza az ügyre, amikor
gr. Andrássy Kálmán javaslatára – a főispán elnökle mellett – bizottságot küldött ki, „a közsé-
gek nevének megmagyarítását célzó vizsgálat megcsekészésére.”⁶ A kért jelentés a következő év-
ben került a testület elé, ám döntés ekkor sem született.

Ugyancsak 1904-ben érkezett meg a törvényhatósághoz és a községekhez az Országos
Törzskönyvbizottság megkeresése, és egyben javaslata, a megye hivatalos helyneveire vonatko-
zóan. A községek hamarosan fölterjesztették a saját nevükkel kapcsolatos véleményeket, me-
lyeket a Törvényhatósági Bizottság, saját véleményével kiegészítve egységes keretbe foglalt és
megküldött a Törzskönyvbizottságnak. A vélemények többnyire összecsengtek (számos, több-
ségében szlovákok lakta község is ellenvetés nélkül tudomásul vette nevének magyarítását).
Néhányan ragaszkodtak csupán eredeti, „idegen hangzású” nevükhöz. A megye ezekben
esetekben, kivétel nélkül a magyaros névhasználatot javasolta (pl. Ozdin község esetében a ki-
küldött megyei „magyarító” bizottság az Uzdvár nevet választotta, míg a Törzskönyvbizottság
az Ozdvárt. A község feliratban ragaszkodott eredeti nevéhez, azonban a megyei hatóság en-
nek ellenére úgy döntött, hogy „az idegen hangzású községneveket teljesen kiküszöbölni óhajt-
ván, a vármegyében régente szerepelt Uzd család emlékére a község nevéül ismételtén az Uzd-
vár nevet hozza javaslatba.”⁷).

A belügyminisztérium 1906. március 20-án küldte meg döntését.⁸ A rendelet helyenként
változtatott a Törvényhatósági Bizottság javaslatán és – több esetben az érintett községek óhaja
szerinti – végleges, hivatalos, számos esetben magyarított helységnevet adott megyénk községe-
inek. (Ekkor változott Riba neve Ipolyszögre, Trázsé Örhalomra. Ozdin községé nem válto-
zott.).

A helynevek hivatalos változtatának megállapításával párhuzamosan megindult a községi,
törvényhatósági jelképek, hitelesítő eszközök felülvizsgálata is.

Dukai és szentgyörgyi Széll Ignác a belügyminisztérium közigazgatási államtitkára 1906.
február 6-án rendelte el a vármegye községi pecsétnyomóinak és bélyegzőinek ellenőrzését.⁹
Az „1898. IV. tc. végrehajtása során egy különös esetre” hivatkozva, azzal bízta meg a Törzs-
könyvbizottságot, hogy a már megállapított és leszállított bélyegzők és pecsétnyomók két-két
tisztá lenyomatát vonja be, abból az alispán részére készítsen egy megyei, a járási főszolgabírák
számára pedig egy járási gyűjteményt. Ezt aztán az alispán a törvényhatóság levéltárában he-
lyezte el, míg a főszolgabíráknak személyesen kellett őrizniük. A községek pedig ezután csakis a
minták alapján, azokkal teljesen megegyező pecsétnyomókat és bélyegzőket alkothattak. Az
utasítás az alispán és általa a főszolgabírák feladatává tette, hogy kiszállásaik során ellenőrizték
azokat és a hibás, mintától eltérő példányokat vonják be. 1906. május 8-án és június 6-án a me-
gye 219 helysége kapta meg a Községi Törzskönyvbizottságtól új, immár hiteles pecsétnyomó-
ját.¹⁰ Nagy Mihály alispán május 16-án szólította föl a kimaradó 52 községet a rendelkezés foga-
natosítására, így azok, mint például Balassagyarmat is, csak később juthattak azokhoz.¹¹

Az 1902-es, illetve az 1906-os intézkedések az eltelt évtizedek alatt lassan feledésbe merül-
tek. 1929-ben a Bizottság már arról tájékoztatta dr. Scitovszky Béla belügyminisztert, hogy a
„Bizottság nemcsak egy alkalommal, amidőn egyszerre nagyobb mennyiségű bélyegző álltítattott
elő a Bizottság megkerülésével, hanem már huzamosabb idő óta tapasztalja, hogy azok a bélyeg-
zők, amelyeket a községek és városok a Bizottság megkerülésével saját hatáskörükben, különböző
– valószínűleg tömegmunkához szokott – vénsökökkel készíttetnek, rendszerint nem felelnek meg
azoknak a követelményeknek, amelyeket a Bizottság a bélyegzők kivitele és a címervészeteknek he-

raldikai szempontból való tökéletes elkészítése érdekében a fennálló rendelkezések értelmében jogosan megkíván."¹²

A gyors intézkedést különösen követelte az 1929. évi XXX. tc. érvénybelépése, mely a r.t. városok nevét megyei városra változtatta, így azoknak új pecsétnyomókat kellett készíttetniük. A 87660/1929. II. B.M. sz. körrendelet ezért újból úgy intézkedett, hogy azok, ez alkalommal és a jövőben egyaránt, csakis az Országos Községi Törzskönyvbizottság útján szerezhetőek be.

A fentiekben vázolni kívántuk azokat az országos és megyei folyamatokat, szabályozásokat, amelyek keretet adtak a helyi közösségek jelképeinek megalkotásához.

Az elkövetkezőkben Balassagyarmat példáján keresztül kívánjuk szemléltetni a jelképválasztás módját és kísérőjelenségeit.

Balassagyarmat régebbi pecsétképei

Minden tudatosan választott jelkép gondolatok, hitek, szándékok és akaratok hordozója. A város címere – színeivel és mesteralakjaival – az azonosságtudat kifejezője, generációkat, korszakokat köt össze, szimbolizálva az együvé tartozást, mélyítve a közösségtudatot. Ugyanakkor megkülönböztet, elkülönít azoktól, akik a város határkövein kívül élnek.

Balassagyarmat városa – pecsétjeinek szimbolikáját tekintve – változatos, korszakonként más-más jelképrendszert használt. Az új jelképek megalkotását nem tekinthetjük minden esetben korszakhatárnak, ám kétségtelen, hogy társadalmi fordulópontok – méginkább a feljük közelítő, előzetes tudati akaratok, gyakran magukkal hozták, megkövetelték azok változását, változtatását.

A város első, ismert pecsétje egy 1709-ben kelt okiratot hitelesít, melyet ma az Országos Levéltár őriz.¹³ Képében tárt szárnyú, jobbra forduló (seregély) madarat ábrázol, mely csőrében szőlőfürtöt tart. A madár füves mezőben áll, szárnyától balra hatágú csillag látható. (1. ábra.)

A pecsét jelképi tartalmáról – források híján – csak következtetéseket tehetünk.

A szőlőfürt szimbolizáló megjelenítését számos községi pecsétről ismerjük – Nógrád megyéből is. A madár és a szőlőfürt együttes ábrázolása sem ismeretlen a folklór-irodalomban.¹⁴ Megjelenésük a város címerében minden bizonnyal Balassagyarmat szőlőtermesztésére, borászatára utal. A bortermelés – az állatkereskedelem mellett – már a 18. század elején is fontos ágazata lehetett a város gazdaságának.

A folklór elméletben az oldalnézetben álló madárfigura a madáralakban elképzelt emberi lélek korai, ókori eredetű megjelenítésére vezethető vissza. Ebből származik a termékenység fája két oldalára állított varázsmadárpár kompozíciója is. A közép- illetve újkorban az ábrához korábban fűződő vallási tartalom fokozatosan elmaradt és helyébe – a népművészet története során – többnyire szerelmi értelmezés lépett. Nem zárhatjuk ki, hogy a fent leírt címerkép is hordoz bizonyos szimbolikus tartalmakat. Ugyanakkor a két jelkép viszonyba állítása utalhat valamely ismert történetre, mondára is.

A város – különböző változataiban – 1810-ig használta e jelképegyüttest.

Ekkor azonban címerképet váltott, melyet aztán 1824-ben – némileg kibővítve és magyar körirattal – újravestek. A pecsétkép központjában egy, a derekán övvel összefogott lepelbe öltözött alak áll, aki egyik kezében kardot, a másikban mérleget tart. A későbbi változaton az alak fölött szabályos rendben balról a nap, jobbról a fogyó hold és közöttük egy hatágú csillag látható, míg tőle jobbra a Balassa család bölényfeje, balra pedig a Zichyek keresztje van kivésve. Háttérként, mintkét oldalról, öt-öt fa látható. Az alak szántatlan, füves mezőn áll. (2. ábra.) A magyar nyelvű körirat ténye önmagában is választ ad arra, hogy miért került sor az újravésztésre: a magyarosodó megyeszékhely ezzel is követte a magyar nyelv terjesztésében és használatában jeleskedő vármegyét. Ugyanakkor a pecsétképbe kerülő címerelemek talán arról vallanak, hogy a város birtokosai e módon is demonstrálni kívánták jelenlétüket és hatalmukat. Bevert szokás szerint az új pecsétnyomó kivésztésére a város bizonyára a földesúri joghatóságtól kért és kapott engedélyt, így a tartalmi és formai kérdésekbe annak meglehetősen beleszólási

lehetősége volt. Külön fejezetet érdemelne az a sokoldalú és sokszálú folyamatos harc, amelyet a város polgárai, vagy azok egyes csoportjai vívtak e korszakban a hatalmukat érvényesíteni akaró földesurakkal szemben. Talán ennek a viszonynak a tükröződését láthatjuk az új pecséten is.

Ellentmondásos a pecsétkép értelmezése. Nagy Iván – majdnem kortársként – 1858-ban az alakot Justitiának tartotta: „a pecsét ábrája az igazság istennőjét mutatja pallossal és mértékkel kezébe”.¹⁵ Van azonban egy másik lehetőség is: Kovári Pál fia László, nejeének Dorottyának végrendeletéről kért 1488. szeptember 10-én hivatalos bizonyítványt, melyet „in ecclesia et ante aram beati Miachelis archangeli in Gyarmath fundate” állítottak ki.¹⁶ Egy másik, 1906-ban kelt irat is említést tesz arról, hogy Balassagyarmat város egykori védőszentje Szent Mihály volt.¹⁷ A gyarmatiéhoz hasonlatos arkangyal-ábrázolásra számos analógiát találunk. Itt csak a közeli Vác városának 1522. évi „szentmihályos” pecsétnyomatát említjük, ahol szintén karddal és mérleggel ábrázolták az arkangyalt.¹⁸ Ma – adatok híján – nem tudunk egyik változat mellett sem biztosan dönteni.

Bizonyára nem véletlen, hogy a úrbériség megszűnte és a pesti forradalom kitörése után kevéssel, már ismét új címerrajzzal találkozhatunk a város okiratain, melyben az oltár előtt térdelő Szent István felajánlja koronáját Szűz Máriának és a karján ülő Kisdednek.¹⁹ (3. ábra.) A jelenet képi megfogalmazása korántsem példa nélküli. Eredete és mondanivalója a Hartvik-legendáig nyúlik vissza. Az egyházat és országot az ég királynőjének felajánló király személye már a XII. századtól általánosan ismert volt Magyarországon. A jelenet ábrázolásával számos helyen találkozhatunk, legelsőbbben talán a bécsi Képes Krónika egy színes iniciáléjában. De megemlíthető F. C. Sambach (1715–1795) 1748-ban festett híres freskója, vagy F. A. Maulbersch (1724–1796) egy freskótervezete is. Az újabb korból említhetjük Székely Bertalan képét a pécsi székesegyházból, vagy Benczúr Gyuláét a budapesti Bazilikában.

Pecsétképeken sem ismeretlen a jelenet. I. Lipótnak, a felszabadított Fejér megyének, 1694-ben adományozott címerén, vagy a székesfehérvári káptalan 1777. évi pecsétjén is viszontláthatjuk, de községek és városok is használták a jelenetet (pl. a Hont megyei Bozók mezőváros).

Lehet, hogy valóságos hagyomány kötötte a várost hajdan Szent István alakjához. István király testének felemelése 1083. augusztus 20-ra esett. A balassagyarmati katolikus egyház a mai napig kisbúcsút, szentségimádást tart e napon. E szokás eredetéről nem tudunk közelebbit, kérdés, hogy régebbi hagyományról van e szó, vagy újabbkori felyeltről.

A város, az 1880-as évek végén tért vissza eredeti címeréhez²⁰, a csőrében szőlőfürtöt tartó seregély madárhoz. (4. ábra.) Nem ismerjük a változás hátterét, de valószínű, hogy az „ősi” jelképben a város vezetői inkább érezhették a városi múlt kifejezését – gondoljunk arra, hogy 1886-tól Balassagyarmat közigazgatási státusza nagyközség! Források sora bizonyítja, hogy a város vezetése, polgárai sohasem tudtak belenyugodni a községgé degradálás tényébe. Már a múlt században kérelmezték a rendezett tanácsú várossá nyilvánítást, ám ekkor a döntéshozók még úgy vélték, hogy Balassagyarmat köztisztviselői, kommunális helyzete nem teszi azt lehetővé. A megye egyetlen r.t. városa továbbra is Losonc maradt, mely hamarosan a közigazgatási székhely áthelyezésére is kísérletet tett. Az ellenhatásnak is volt köszönhető, hogy a város érdekei mögé föl sorakozó jeles személyiségek (akik között olyan országos köztektintélyeket is találhatunk, mint Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek, vagy Szentágh Pál képviselő) kapcsolataikat a város fejlesztésére használva, valóságos mozgalmat indítottak Balassagyarmat fejlesztésére, nem kevés preferenciát, központi támogatást megszerezve a kormány- és vármegyei hatóságoktól. Balassagyarmatot azonban csak Balás Ferenc városépítő tevékenysége tette olyanná, hogy a XX. század tízes éveire realitássá váljon az annyira áhított városi státusz visszaállítása. Ám akkor – egészen 1923-ig – a világháború vihára odázta a döntést.

Balassagyarmat város újabbkori pecsétjei és címere

„Balassagyarmat nem a múlté, hanem a jelené és méginkább a jövőndé. Az elmúlt idők régi szerkezetében nem kapta meg azt a kiváltságos önkormányzatot, mint ennek az országnak szá-

mos, egyéb városa, ahol a szabad polgárok függetlenül élhettek a rendiségtől; – nem válhatott olyan helyé, melyben ipar és kereskedelem fogott kezét abban, hogy a vagyonosodás tényezőivé legyenek; – nem állott módjában, hogy a kultúrának kimagasló szolgálatokat tegyen az ízlést, az értelmiséget magasabb színvonalra emelve. Megmaradt ama középső típusnak, mely nem volt sem falu, sem város, és úgy hívták, hogy mezőváros. Sőt a nyolcvanas években ferde közigazgatási rendszere még egy fokkal lejjebb szállította és nagyközséggé kellett lennie.

Sajátjóságos rendszer, mely az intelligenciának teljes mellőzésével csupán a vagyoni helyzetet honorálta.

Csakhogy a szellemi intelligenciát a kultúra erejét legyőzni, bilincsbe verni nem lehet. A város érezve önbecsét és annak a hatalmas erőnek értékét, melynek letéteményesei polgárai valának, a szabad mozgást gátló bilincsektől elsősorban a földesúri uralomtól s annak maradványaitól szabadulni igyekezett. S e lélekemelő eszmének behatása alatt indult az önértéktől és erőitől duzzadó mozgalom, mely ennek a városnak alacsony helyzetéből való kiemelését s egy szebb, egy tündöklőbb jövőndő számára leendő megmentését, fentartását tűzte ki nemes céljául.

A föllendülésnek emez új, megnyíló korszaka emelte a város főbírói székébe Balás Ferenczet.

A város történetében ez a választás fordulópontot képez, a haladásnak, a fejlődésnek nyitja meg útjait.²¹

A kortársat, dr. Kossaczky Arnold képviselőtestületi tagot idéztük, aki Balás Ferenc főbírói működésének 10. évfordulóján szólt a város múltjáról, akkori jelenéről.

A századfordulóra Balassagyarmat – országos mércével mérve is – városias képet öltött. A viharos gyorsasággal megépített közművek (villanytelep, aszfaltjárdák), a sorban emelkedő jeles épületek, működő közintézmények (polgári iskola, az Otthon- és a Tisztviselőtelep, gimnázium, kórház, Népbank stb.) a közigazgatás, az oktatás és egészségügy, de bizonyos tekintetben már a gazdaság, a hitelügy központjaként, dinamikus kisvárossá formálták a megyeszékhelyt. A megye értelmiségének jelentős része Balassagyarmaton élt, vagy kapcsolódott hozzá, pezsdítve a városi közéletet, mely talán ekkor élte virágkorát.

Kossaczky Arnold szavaiból az öntudatos, a város jövőjét bizalommal szemlélő polgár hangját hallhatjuk. A fenti idézet kifejezője egy optimista kor látásmódjának, mely a maga racionalitásra törekvő értékrendszerével – és annak mikszáthi visszasságaival – igyekezett átrendezni esendő jelenét.

Ebben a környezetben került sor az új városi címer megalkotására, mely ma is díszíti Balassagyarmat számos – hajdan önkormányzati tulajdonú – középületét.

Sajnálatos módon e címerünk esetében sem rendelkezünk olyan forrással, amely hitelt érdemlően tudósítana keletkezésének időpontjáról, körülményeiről. Szabó Péter a múlt század végére teszi megrajzolását,²² ám dolgozatának sorozatos tévedései óvatossá tesznek állításával szemben. A pecsét első lenyomatát Balás Ferenc főbíró 1904. augusztus 31-én kelt aláírása alatt találtuk meg, egy „járdaaszfaltozási áralkuláció” záradékán. Körirata megegyezik az 1893-as iraton látottéval, az ábra annak formáját őrzi, de átmérője annál valamivel kisebb és címerképe teljesen új. Pecsétnyomóját ma a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum őrzi. Képében megtalálható újkori címerünk minden eleme, mesteralakja: barokk formájú pajzs pólyával metszett pajzstalpán egy négy kősoros bástya áll. A pajzsra szembeforduló, pántos sisak, melyen egy háromlombú sisakkoronából kinövő, jobbra néző szétterjesztett szárnyú madarat láthatunk. A pajzsot két oldalról foszladék (takaró) övezi. (5. ábra.) A pecsétnyomó elnagyolt kivitelű, heraldikai jelzések nincsenek rajta, szándékolt színeit csak bizonytalanul olvashatjuk le. A heraldika szabályaira tekintve egyedül a pajzsmező és a pajzstalp-pólya ezüst (fehér) színére következtethetünk. Ez eltér a címer később használt színeitől és csak a később tárgyalandó, 1908-as ipartestületi zászló címerével mutat kapcsolatot.

Az 1904-es megjelenés érdekessége, hogy a már említett „aszfaltozási munkaszerveződés” még három másik városi pecsétet is tartalmaz.

Az egyik magát az áralkulációt hitelesíti. Körirata: „B. GYARMAT VÁROS PECSÉTJE”. Címerkép helyett a belső körbe csak mértanias ornamentikát véstek. Mivel csak itt fordul elő, ezért e viaszpecsétről sem tudunk közelebbit.

Egy 1904. április 6-án és két augusztus 29-én kelt iraton látható az a téglalap alakú bélyegző, melynek irata megegyezik az előzőével, de nyilván nem hitelesítésre, csupán felülbélyegzésre szolgálhatott.

Harmadikként a város már 1893-ból ismert bélyegzője szerepel. (4. ábra.) Mégpedig március 28. és szeptember 10. között több okiraton is! Ez is mutatja, hogy 1904-ben még a „seregélyes pecsét” lehetett a használatosabb, de már újabkori címerpecsétünk is hivatalosnak számíthatott a városi köztudatban. Az Országos Községi Törzskönyvbizottság létrejöttét, tevékenységét és az azzal kapcsolatos rendelkezéseket szemlélve úgy vélem, hogy annak keletkezése sem eshetett távol az 1904-es esztendőtlől.

Segíti a folyamat megismerését, hogy sikerült fellelni annak a levelezésnek néhány töredékét, amelyet az Országos Levéltár, a Törzskönyvbizottság és a Belügyminisztérium folytatott Balassagyarmat város címerének és hivatalos pecsétjének megállapításával kapcsolatban.

Elsőként – időrend szerint haladva – azt a levelet ismertetjük, melyben az Országos Levéltár, a Törzskönyvbizottság elnökének megkeresésére közli a város pecsétjéről szerzett információit. A „régebbkori” változatok felsorolása, leírása és értékelése után írja: „Balassagyarmat tehát, az 1737. óta lefolyt aránylag rövid idő alatt, nem is számítva a változásokat, három egymástól teljesen különböző címmel élt. Ezekhez negyediknek a község most bemutatott pecsétje járul, az eddigiektől teljesen elütő címmel. Kék mezőben, ezüst folyóval kettészelt zöld talajon vártorony áll, míg a koronával és sisaktartókkal ellátott sisak koronájából jobbra néző sas emelkedik ki. E pecsét körirata 1572-re, a község jelentése pedig egy Nagy Iván féle munkára utal, melyből – úgymond – „ezen pecsét használatának jogossága ki fog tűnni”. Minthogy azonban az Országos Levéltár előtt sem az 1572. évi pecsét címere, sem Nagy Ivánnak ilyen munkája nem ismeretes, sőt mivel nagy Ivánnak Balassagyarmatról írt két rendbeli t. i. az idézett 1858. évi monográfiája, és ennek 1894-ben „Balassa Gyarmat” cím alatt ugyanott, önállóan is megjelent rövidlménye, az 1572. évi pecsétről még mit sem tud, mindenekelőtt fölhívandó volna a község, hogy azon 1572. évi okiratot, melyre a szóbanforgó pecsét van nyomva, Nagy Ivánnak a községtől idézett munkájával egyetemben terjessze föl.

A város választát nem, csupán annak következményeit ismerjük. A 901/1907. O.L. számú leirat közli a Bizottsággal, „hogy Balassagyarmat község jelenlegi pecsétjére nézve, sem az 1572. évi okiratot, sem Nagy Iván művét bemutatni nem képes. Minthogy azonban a pecsétjéhez ragaszkodik s azt már vagy félszázad óta használja, az új pecsétre is, annak címere, az 1906:1252/I. O.L. sz. alatti leírás és a beküldött pecsétviaszlenyomat szerint ábrázolandó”. A leirat közli a kétoldali foszladékok színt is: jobbról kék-arany, balról vörös-ezüst.

Az Országos Levéltár máig őrzi az említett viaszpecsétlenyomatot. Ez kb. négy cm átmérőjű, köriratában a „BALASSA-GYARMAT VÁROS PECSÉTJE – 1572-IK ÉVBŐL –” felirat van. (6. ábra.) A poncolt belső körben pedig a már leírt címer látható. A város fölirata bizonyára tartalmazta a színek leírását, mert azokat ebből a lenyomattól sem lehet kikövetkeztetni. Két megjegyzendő részlet azonban egyértelműen látható: a madár csőre tárva van és nyelvét kiölti, a bástya pedig, egy feles talpsorra rakott, öt kősből áll. Az utóbbiban mindenképp eltér az 1904-es bélyegző-lenyomattól. Mivel mindkét pecsétnyomót a város készítette, így azt következtetjük, hogy a kősorok száma nem egyértelműen kötött, a későbbiek során is változott. Bennük évszázadok jelzését – e két esetben – csakis úgy láthatunk, ha feltételezzük, hogy a bélyegző a tizenkilencedik, míg a viaszpecsét a huszadik században készült, így ugyanis utalhatnának az 1572. év 16. századára.

Újabb források előkerültéig nem tudjuk meghatározni sem a címer keletkezési évét, sem annak módját, körülményeit. Csupán néhány óvatos következtetésre hagyatkozhatunk.

– A város válaszában ismerete nélkül eldönthetetlen, hogy az 1572. évi okiratra, illetve Nagy Iván valamely munkájára való hivatkozás, csupán egyszerű blöff volt a városi közönség részéről, vagy pedig a válasz tartalmazott tényleges utalást, magyarázatot is a bizonyítékok eltűnésére. Mindaddig egyetlen – általam ismert – forrás sem említi sem az 1572. évszámot, sem az eseményt;

– A félévszázados használatlalt kapcsolatos félmondat is erősen megkérdőjelezhető, hiszen

a címer eddig ismert első előfordulása egy 1904-ben kelt okiraton látható. Ez igen közel esik a megállapítás időpontjához!

– Ha a későbbi kutatások is azt igazolnák, hogy XX. századi (de legfőljebb XIX. század végi) alkotásról van szó, akkor azzal a meglepő és sajátos kultúr- és várostörténeti jelenséggel állunk szemben, melynek vélhető gyökerét már érintettük. A „nagyközségi lét”-ből kiemelkedni akaró, fejlődő, városi címre pályázó polgárság, jelen harcaihoz múltjában keresve érveket, növekvő érdeklődéssel fordult Balassagyarmat történelme felé. Említsük csak Nagy Iván és a Múzeum Társulat tevékenységét, vagy a készülő milleniumi monográfiával kapcsolatos kutatásokat, hírlapi közléseket! A közösség nagy súlyú és tekintélyű historizáló és közszerelő tagjai, akik a városi ön- és múlttudat megformálásában és artikulálásában döntő szerepet játszottak (Nagy Iván mellett ide soroljuk mindenek előtt balassagyarmati Baitner Ottót), az új városi címer alkotásával is súlyt és hangsúlyt kívántak adni törekvéseiknek. A „*Heraldica Urbana*” közkedvelt vártorony motívumának bevétele a címerpajzsba, így logikus magyarázatra lelne. Hisz a középkori városi pecsétjeinken gyakorta használt motívum a köztudatban a városi múlt és szabadság kifejezőjévé vált. Ugyanakkor már Nagy Iván is ismerte és feldolgozta azt az 1290-ben kelt oklevelet, mely egy hatalmaskodási perrel kapcsolatban említést tesz Gyarmat „*tornyáról*”, melyben a visszapiillantó polgár a várossá válás első jelét vélhette fölfedezni. Vár, vártorony és az 1572-es évszám összekapcsolására azonban egyetlen, eddig föltárt forrás sem tud adatot szolgáltatni. E források felületes forgatása, nagyvonalú félreértelmezése, a „*dicső múlt*” iránti vágyakozás prekoncepciója egyként a történeti csúsztatás okozói lehetnek. Nem zárhatjuk ki azonban azt a lehetőséget sem, hogy új források árnyaltabban, esetleg más megvilágításban látják majd velünk a keletkezés kérdését.

A forrásokhoz visszatérve: a Törzskönyvbizottság 1907. augusztus 19-én terjesztette a belügyminiszter elé az Országos Levéltár – már említett – észrevételeit, kérve a címeres pecséttrajzok elkészítését és a záradékolt visszaküldését, hogy a bélyegzőket elkészíthesse. A belügy már augusztus 31-én utasította a levéltárat, hogy véleményezze, majd Felsenfelddel rajzoltassa meg a pecséttrajzokat. Ezek szeptember 19-én vissza is kerültek a minisztériumba, ahol a 100795/1907. B.M. számú rendelettel záradékolták azokat.²⁶ (7. ábra.)

A Bizottság ezután – szintén Felsenfelddel – elkészítette a bélyegzőket, majd azokat megküldte a városnak. Erről és a megállapítás tényéről azután értesítették a vármegye alispánját, aki ezt szintén tudatta a várossal. Az elkészült címertrajzok egy példányát – megőrzésre – az Országos Levéltár vette át, ahol ma is fellelhető. A nagyközség, 1907 és 1923 között ezzel a pecséttel élt.

A címer és a pecsétalkotás körüli zavarokra utal az a tény, hogy a Balassagyarmati Általános Ipartestület, 1907 őszén még hiába kérte a közgyűlést, hogy újonnan avatandó zászlajának egyik oldalára a város címerét hímeztesse, mivel a válasz szerint „*Gyarmat címere épen mostvan kérdés tárgyává téve, és mindaddig, míg az illetékes hatóságok a címer kérdésében végleges döntést nem hoznak, a hűeles címert a közgyűlés nem bocsáthatja az ipartestület rendelkezésére.*”²⁷

A Törzskönyvbizottság 1907. december 27-én jelenti, hogy a község részéről rendelt bélyegzőket már leszállították, így az 1908. június 8-án felszentelt zászló, egyik oldalán már a város újabbrkori címerével büszkélkedhetett. E hímmzett változat azonban több heraldikai pontatlanságot, illetve meglepetést tartalmazott: fehér, egyenes pályával metszett piros pajzstalpán, fehér mezőben álló (talán aranyak szánt) barna vártorony áll. A barokk formájú pajzsos szürkés-kékes-fehér, szembe forduló ötpántos sisak van, a pántok között piros hasadékokkal. Az arany sisakkoronán, az abroncs közepén egy piros, balról és jobbról egy-egy kék, a középső lombon egy zöld és az ettől jobbra, illetve balra lévő, köztes „*szarvacskán*” egy-egy fehér ékkő található. A sisakkoronából egy jobbra forduló, kinyújtott nyelvű, és széttárt szárnyú, szürkés-fehéres-barna színű madár nő ki. A pajzsot jobbról sárga-arany és lilás-fehér, balról piros-kék foszladék (takaró) veszi körül.

Ha az 1904-es pecsét üres-sima pajzsmezejét fehérnek (ezüstnek) vesszük, akkor talán

kapcsolat feltételezhető a zászlócímerrel. Lehetséges, hogy a város eredeti elképzelését, zásznédját a zászló színei fejezik ki.

Ekkor azonban felmerülne a kérdés, hogy honnan származik az Országos Levéltár 1906-os címleírása.

A címerszínek alkalmazásában, mint az látni fogjuk, a későbbiek során is előfordultak bizonytalanságok. Ennek miertje – egyelőre – magyarázatra vár.

Balassagyarmat nagyközség, a képviselőtestület 1923. november 28-án tartott díszközyülésén alakult rendezett tanácsú várossá.

Jeszenszky Kálmán apátplébános, a közgyűlés diszszónoka, a város 700 éves múltját, a végvári dicsőséget, a múlt század, a századelő nagy építkezéseit, rohamos fejlődését idézte követendő és hitetadó példaként a jelenlévők elé. Hangvétele tárgyyszerű, akaratai óhajok: *„S ma itt vagyunk, hogy mint város első ízben megválasztott képviselőtestülete elkezdjünk a továbbfejlesztés önzenén és farszító munkáját. A múltakra emlékezve, a város viszonyait vizsgálva, első sorban Istenhez kell emelkednünk s neki kell hálát adnunk, hogy jóságos kegyelme fejlődni engedte ezt a 700 éves várost és tőle kell támogatást kérnünk, hogy az átalakulást szerencsés kézzel oldjuk meg. Aztán tanuljuk meg a múltból azt is, hogy a fejlődésnek másik útja a polgárságnak közös munkássága a tekintély tisztelete és egymás kölcsönös megbecsülése. Ha ezek mind megvannak, akkor nem kell tartanunk semmitől, akkor azon az úton vagyunk, amely szeretett városunk igaz fejlődésében, polgárságunk megelégedettségéhez és anyagi boldogulásához vezet. Szívből kívánom, hogy így legyen.*”

Ez már nem az öntudatos, lehetőségeiben és önerejében bízó Kossaczky hangja, hanem a múlthoz forduló, tekintély-elvű konzervatívizmusa. A város beszűkülő lehetőségei, gazdasági és társadalmi tere, elfelezett kapcsolatrendszere új jelszavakat, eszméket és gondolatíságot formálva átalakította a városi köztudatot, a jelképtelmezéseknek is új árnyalatokat adva. A két korszak közötti éles kontrasztról valljon dr. Sztranyavszky Sándor – akkori belügyi államtitkár – aki 1928-ban, Baitner Ottó és Nagy Mihály arcképének leleplezésénél mondta a következőket: *„A mai idők Balassagyarmatának lakói boldogtalan utódai ama idők boldog polgárainak.*”³⁰

A városi jelképekről is határozó, új belserveszeti szabályrendelet kidolgozására 1924–25-ben került sor, de azt Nógrád és Hont k.e.e. vármegyék Törvényhatósági Bizottsága csak 1926. november 16-án hagyta jóvá. E szerint a város címere a következő: *„a pajzs fölött jobbra néző acélsisak, fölötté őt águ korona, amelyről szétterpesztett lábakkal és kiterjesztett szárnyakkal jobbra néz egy nyitott csőrű és kiöltött nyelvű turul madár. A pajzsot a sisakól jobbra kék és arany, balról piros és ezüst foszlány veszi körül. A koronát drágakövek ékesítik.*

3. § Hivatalos pecsétje: a város címere – „Balassagyarmat r. tan. város 1923.” körirattal.

4. § A város színe: fehér-kék.”³¹

A leírás több tekintetben is eltér az 1907-ben megállapított hivatalos és színeiben is leírt címerképtől. A hivatalos háromlombú helyett őt ágat mond a korona leírásánál. (A lombok számán mindig a címerrajzon láthatóakat értjük, a térben elhelyezett korona lombjainak a száma kettővel kevesebb ennek a kétszeresénél. A heraldikában a koronák lomb-, gyöngy-, ágszáma a címertulajdonos előkelőségét határozzák meg. A fenti esetben tehát vagy helytelen, térbeli leírásról van szó, vagy pedig a címer méltósága emelésének szándékáról.)

A sisakkoronán álló turul madár rajza és meghatározása szintén élesen eltér a hivatalos leírástól. Azzal az ábrázolással mutat rokonságot, amelyet a milleniumi – Borovszky-féle – megye-monográfia 697. oldalán láthatunk. A megváltoztatott formájú (ún. csücskös talpú) pajzs pántos sisakjának koronájában a madár itt is teljes alakkal, szétvetett lábakkal szerepel. A pajzstakaró is az elfogadottnál sokkal dúsabb, összetettebb.

A monográfia Balassagyarmatról szóló fejezetét Haraszthy Lajos segédszerkesztő írta, 1912-ben. A rajzoló kilétéről nincs tudomásunk. Nem tudjuk azt sem, hogy milyen minta után dolgozott, miért tért el a hivatalos ábrázolástól. Talán csak a megérthető, de címertani kérdésekben meg nem engedhető művészi szabadságról van szó. Az is lehetséges, hogy a címer tudatos – bár szabályellenes – átformálásának vagyunk tanúi. A turul, mint a magyar mondavilág is-

mert motívuma, kétség kívül több mondanivalót közvetített a századelő historizáló embere számára, mint a koronából kinövő sasmadár (nem is szólva a „szőlőfürtöt lopó” seregélyről).

Bonyolítja az egyértelmű meghatározást az is, hogy a század első negyedében emelt középületeinken egymástól és a hivatalos változattól egyaránt eltérő címerfaragványok vannak. A pajzsforma egy esetben – az 1912-ben emelt pénzügyi palotán – a hivatalosra emlékeztet, míg a többi a monográfia változatát formázza.

A balassagyarmati Helytörténeti Gyűjtemény őrzi a Haraszthy-féle címerrajz egy utólag és vélhetően rostíróval kiszínezett darabját, amely Szeghő Lajos építész hagyatékában maradt hátra. Ezen a pajzstalp fehér pólyával vágott zöld mező, míg az ezen álló fehér torony kék mezőben áll. A három pántos sisak fehér, a rajta lévő ékkő barna, vagy okker, a sisakkorona, az abroncs középső ékkőve piros, a két szélső zöld, míg a középső lombkoronájé szintén piros. A madár – akárcsak az 1908-as ipartestületi zászlón – barna; a foszladék jobbról kék és arany, balról piros-ezüst. A kiszínezés időpontjáról és a színező személyéről nincs információnk.

A városi cím elnyerése után hamarosan elkészítették Balassagyarmat új bélyegzőit. Egyet „BALASSAGYARMAT R. TAN. VÁROS PECSÉTEJE 1923”, míg egy másikat „BALASSAGYARMAT R. TAN. VÁROS POLGÁRMESTERE 1923” felirattal. Emellett természetesen még több segédbélyegző is készült (pl. a pénztári-, gazdasági hivatalé).

Tán nem meglepő, hogy az új pecsétek címerképe is jelentősen különbözik az 1907-ben megrajzoltétól. A pajzsforma és a takarékos változatlansága mellett, a pólyával vágott pajzstalp helyett, a pajzs alján kis halmon, piros mezőben, egy középen tornyot tartó, ajtó, ablak nélküli vár áll. A pajzson szembeforduló pántos sisak, amelynek koronájából egy jobbra néző, széttárt szárnyú madár nő ki.³² Ugyanez a kép szerepel azon a pecsétnyomón is, amelynek viaszle nyomata a város 1927-es jegyzőkönyvében található (kőirata megegyezik az előzőével).³³ (8. ábra.)

Nógrádi Horváth Sándor polgármester csak 1928-ban fordult az Országos Törzskönyvbizottsághoz, hogy az új bélyegzőket hitelesítse. Összehasonlítás után a Bizottság megállapította, hogy a bélyegzőket nem az 1902-es körrendeletben megállapított úton szerezték be és címerképük jelentékenyen eltér a község számára 1907-ben megállapított, hivatalos rajztól. A belügy felkérésére az Országos Levéltár is állást foglalt az ügyben: „*minthogy a község részére megállapított címer használatát a községből alakult várost is kétségtelenül megilleti, azt azonban újabb adatok hiányában megváltoztatni nem lehet, felhívom polgármester urat, hogy a szükséges címerrajz elkészíttetése végett Felsenfeld Ignác Vésnökkel (Budapest VI., Andrássy út 1.) lépjen közvetlen érintkezésbe, aki azt a város részére a 100795/1907. B.M. számú rendelettel megállapított, s az Országos Levéltárban őrzött címerrajz alapján az Országos Levéltár ellenőrzése mellett el fogja készíteni.*

A kőiratot a rt várossá alakulás évével kiegészítve, Nógrád vármegye Balassagyarmat r.t. város + 1923+ szövegben állapítom meg.”

A belügyminisztérium ezután felszólította a polgármestert, hogy az elkészült címer-, illetve pecséttrajzokat terjessze a képviselőtestület elé, majd az elfogadó határozatot a rajzokkal együtt terjessze vissza megállapítás végett. Az elfogadás a képviselőtestület 1928. november 7-i ülésén történt meg, 206. kgy. szám alatt. A belügy ezután 65253/1928 BM számon megállapította Balassagyarmat r.t. város hivatalos címerét és pecsétjét és a Törzskönyvbizottság felé intézkedett azok elkészíttetéséről. A Bizottság 1929. február 8-án jelentette, hogy a rendelt bélyegzőket a városnak megküldte és erről a vármegye alispánját értesítette.³⁴ (9. ábra.)

Az új bélyegzők csak rövid ideig voltak forgalomban, mert az 1929. évi XXX. tc. életbeléptésével a városi szervezet a „megyei város” elnevezést vette föl. Ezt a képviselőtestület az 1929. július 3-i ülésén vette tudomásul, ezután történhetett intézkedés az ismételt bélyegzőváltásra.³⁵

Meglepő módon a polgármester kétféle pecsétnyomót is készíttetett. Az egyik a hivatalos (ennek első, általunk ismert előfordulása 1929. november 4.), míg a másik az elutasított, várat ábrázoló címet használta. Kőiratuk egyaránt „BALASSAGYARMAT MEGYEI VÁROS PECSÉTEJE + 1923+”. Nem tudhatjuk, hogy miért ragaszkodott a város ilyen csökönyösen a szabálytalan címerképhez.³⁶

A párhuzamos használat után, 1931-ben egy harmadik változat előállítására került sor. Az új pecsét a hivatalos, megállapított címert használja, körirata „BALASSAGYARMAT MEGYEI VÁROS + NÓGRÁD VÁRMEGYE +”. A belügy által 1928-ban hitelesített pecsét azonban még több későbbi (pl. 1944-es) iraton is előfordul, de 1949-ig – nem tekintve a belőle készített segédbélyegzőket – a város hivatalos hitelesítő eszközeként az 1931-es változat szolgált.

Külön kell említenünk azt a címváltozatot, amely Széll Sándor „*Városaink neve, címere és lobogója*” c. 1941-ben megjelent könyvének 69. lapján látható, és amelyet a polgármesteri hivatal nyomtatványain is használtak. Ez nemcsak a megállapított rajzról, hanem a heraldika meg lehetőségein kötött szabályaitól is durván eltér. (10. ábra.)

Két dokumentum közlésével kívánunk tudósítani arról a városi mozgalomról, amely az 1919-es balassagyarmati „*cseh kiverés*” emlékének ápolásához kapcsolódik. Mind a kettő az akkoriban éveken keresztül – főként a zsurnalisztikában – használt „*Civitas Fortissima*” cím hivatalossá tételével, illetve az ezzel járó címerkiegészítéssel kapcsolatos.

Az első Blázsik Károly gimnáziumi hittanár írta Szranyavszki Sándornak:

„Méltóságos Uram–

Engedd meg – kérek alázattal, hogy tisztelettel e mellékelt cikkemet,³⁷ (amelynek országos aktualitását talán nem rontja le a szerkesztőségben elkövetett hibás datálás) magas figyelmébe ajánlhassam.

Ismerve szülővárosunkhoz való kegyeletes és szerető ragaszkodásodat, ne vedd rossz néven, ha csekély személyem arra kér, légy kegyes illetékes helyen indítványozni s nagy befolyással odahatni, hogy Balassagyarmat az igazán kiérdemelt új címét „*Civitas Fortissimát*” esetleg a hősi cselekményt feltűnítő címváltoztatással megkaphassa.

Csekélységetem és az ügyet magas kegyeidbe ajánlva maradok alázatos szolgád Blázsik Károly

Balassagyarmat 1929. január 28.”

A másik, 4109/sz. bizalmas irat 1929. február 13-án kelt: „Balassagyarmaton mozgalom indult meg, hogy a csehek kiveretésének 10-ik évfordulójára emlékeztetve a város a „*Civitas fortissima*” nevet kaphassa Sopron civitas fidelissima neve példájára.

Az Államtűkár Úr kéri Tatis Öméltóságát, hogy a közjogi osztállyal egyetértésben tárgyalják meg az ügyet és Neki arról 15 nap alatt jelentést tenni szíveskedjen.

Azután együtt mennének a Kegyelmes Úrhoz, hogy a Kegyelmes Urunk, mint a kerület képviselője a saját városának adományozhassa ezt a címet, persze amennyiben arra törvényes mód és lehetőség van.

Egyelőre nem ismerjük az ügy pontos folytatását, tudomásunk szerint a város kért címe sohasem vált hivatalossá.

Az 1886-os községi szabályozásból következően – minden központosító, állandósító átformálás ellenére – a hazánkban uralkodó közigazgatási jogelmélet az önkormányzatokat autonómnak, az államhatalommal párhuzamosnak és egyenrangúnak tételezte fel. Ebből következően a cím és pecsét használatban is – az évszázados hagyományt is követve – arra az álláspontra helyezkedett, hogy a községek és törvényhatóságok, saját körükben szabadon élhetnek címerük használatával. Szervezetük minden intézménye és intézete az illető önkormányzat címerét használhatta hivatalos pecsétjén. Ez a liberális eredetű jogelv a koalíciós időkhöz volt érvényben Magyarországon.

1949. szeptember 7-én a Miniszter Tanács rendeletet alkotott a Magyar Népköztársaság címerének használatáról.³⁹ A 4. § 1. bekezdése szerint az „állami hatóságok, hivatalok, intézetek és egyéb intézmények az 1950. évi április hó 30. napját követően csak a Magyar Népköztársaság címerét használhatják.” Részletesebben szabályozta a kérdést a 375/1949(IX.7.) M. T. számú rendelet, amely pergő, pattogó mondataival, durva intézkedéseivel, ütemtervével és annak sorrendiségével a címerhasználat terén is végleg lezárt egy régi és megnyitott egy új korszakot,

amelynek a helyi, autonóm közösségekre rátenyerelő – így ezek jelképi kifejezéseit is következetesen eltörölő – ideológiája, a városi és községi pecséteken megjelenő államcímert által is tudatni kívánta szorító és nyomasztó jelenlétét.

A rendelet első, a bélyegzőkkel foglalkozó fejezetét – szomorú korkokumentumként – teljes terjedelmében közöljük:

„A közhatalóságoknál, hivataloknál, intézeteknél és intézményeknél mind a nedves (gumi), mind pedig a száraz bélyegzőkön a Kossuth-címert a legrövidebb időn belül a népköztársasági címmel kell felcserélni.

Azokat a bélyegzőket, amelyek állami címmel eddig sem voltak ellátva, ez alkalommal sem kell címmel ellátni.

Községi, megyei stb. hatóságok és szervek pecsétjein, ha helyi címmel használtak – amennyiben lehetséges –, a bélyegzőkből ki kell vágni.

A címer kicserélését a bélyegzőknél a következőképpen kell lebonyolítani:

A kicseréléssel kizárólag a Bélyegzőgyár N. V. (Andrássy út 35.) bízható meg.

Az igényeket a minisztériumok jelentik be, összegyűjve az alájuk tartozó szervek igényeit is. Ebből a célból a minisztériumok haladéktalanul kérjenek az alájuk tartozó szervektől lenyomatmintát annak megjelölésével, hogy melyik mintából hány darabot kell kicserélni. A bélyegzőmintákat a minisztériumok átadják a N. V.-nak és megállapodnak vele a bélyegzők kicserélésének ütemtervében.

Az ütemtervnek megfelelően a N. V. értesíti a szerveket, mikorra küldjék be bélyegzőiket, és az előírt beküldési időben beérkezett bélyegzőket 24 órán belül a népköztársasági címmel ellátva küldik vissza az igénylő szervezeteknek.

Az ütemterv megállapításánál a sorrend: 1. minisztériumok és felső hatóságok, 2. rendőrség, honvédség, 3. középfokú, 4. alsófokú szervek. A minisztériumok a keretmegállapodásokat szeptember hó végéig kötelesek a N. V.-tal lebonyolítani.

Minden szerv köteles a bélyegzők kicserélése alkalmával egy régi bélyegzőt magánál tartani folyó munkára.

Közületeknek a bélyegző kicserélésére való elküldése alkalmával kötelesek a N. V. által jelzett díjat befizetni.

A bélyegzők kicserélését az ingók karbantartására előírányzott hitelösszeg terhére kell végezteni, ezen a címen póthitel nem igényelhető.”

A rendelet megjelenését követő két évtizedben szünetelt hazánkban a kommunális címerek használata. Csak a hatvanas évek végén merült föl több város részéről az igény, hogy – díszítőelemként – használhassa régi címerét, vagy újat alkothasson. Az átalakuló, „enyhülő” közigazgatási szemlélet már képes volt az igény tolerálására. Így született meg az az ellentmondásos, a korra is jellemző utasítás, amelyet 40-1/1970. számon a Minisztertanács Tanácsszervek Osztálya adott ki. A helyi címerek alkotásáról és használatáról szóló rendelet, logikájában viszsza az 1902. és 1906. évi szabályozáshoz –, célja az egységes gyakorlat biztosítása volt. A rendelet megfogalmazói – az 1949-es szabályozást idézve – mindenek előtt azonban leszögezték, hogy: „a helyi címer csupán a településre utaló és díszítő jelkép, és kizárólag a helyi utasításban meghatározott körben használható.” A helyi címer ügyrendben foglalt hatósági tevékenység, eljárás során nem alkalmazható; díszítő jelképként csupán rendezvényeken, díszokleveleken, emléklapokon, kitüntető emlékérmeken, protokolláris levélpapíron, kiadványokon, idegenforgalmi propagandában, termékeken, emléktárgyakon használható.”

A határozat kötelezte a végrehajtó bizottságokat, hogy a helyi címer alkotására vonatkozó szándékot és elgondolásokat engedélyeztessék az illetékes pártszervvel és a felettes tanácsiszervvel. A címerterveket, művészeti és történeti szempontból, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus bírálta el. Az így javasolt tervet a tanács ülése elé kellett terjeszteni, amely az elfogadást és használatot tanácsrendeletben szabályozta. Ennek egy példányát, az elfogadott címer rajzával egyetemben, nyilvántartás céljából az Országos Levéltárnak, a lektorátusnak és a Tanácsszervek Osztályának kellett megküldeni.

Balassagyarmat Város Tanácsa 1971. március 1-én határozott új városi címer alkotásáról.

A pártbizottság támogatását megszerezve, már március 22-én kérték a Megyei Tanácsot az engedélyezésre. A jóváhagyás megszerzése után kapcsolatba léptek a lektorátussal, ahol pályázat után Szilvássy Nándor grafikusművész címertervét fogadták el.⁴⁰

„Balassagyarmat város címerének alkotásáról és használatának rendjéről” 1972. május 18-án a tanács 1/1972.(V.18.) számú rendelete intézkedik.

A rendelet 1. §-a a címer leírásával, mesteralakjainak és színeinek értelmezésével foglalkozik: „Balassagyarmat város címere – a város névadójának a Balassa család egykori címerpajzsának felhasználásával készült kék-fehér alapú, barokk formájú címer. Felső kétharmadában lévő arany bástya a tűzvész, az árvíz által sokszor elpusztított és a török által lerombolt, de minden alkalommal újjáépült város több évszázados történelmi múltjára, a török elleni harcokra, gazdag kulturális hagyományaira utal. Alsó harmadában a zöld szín az Ipoly völgyének mezőgazdasági központját, a zöld mezőben kanyargó fehér szín az Ipoly folyót szimbolizálja. Az aranybástya felett a kék mező legfelső részében elhelyezett ötágú vörös csillag a szocializmust építő, az iparosodás útján haladó, fejlődő várost jelképezi.

A címerben szereplő kék és fehér színek a város hagyományos színei.”

Azon kívül, hogy téves a pajzsforma bármiféle kapcsolatbahozása a Balassa családdal, nyilvánvaló, hogy az értelmezések nem történetiek, hanem az alkotók meghatározásai.

„Balassagyarmaton 1965-ben egy helybéli, zsidó családból származó, agilis, jó kapcsolatokkal rendelkező régi kommunista káder került a tanács élére.”⁴¹ Lombos Márton és körének építő- fejlesztő tevékenysége – mennyiségében – a századforduló „nagy nemzedékének” munkásságával mérhető össze. Lombos volt a város első olyan tanácselnöke, „aki hosszú időn keresztül maradt pozícióban, helyi származású volt, s így egyedüli a balassagyarmati tanácselnökök sorában, akinek tartós érdeke fűződött a város helyzetének javításához, és ehhez rendelkezett a megfelelő „felső” kapcsolatokkal is. Személyében olyan ember került a város élére, aki a balassagyarmati munkaerőhelyzetre hivatkozva, a központi célkitűzéseket, ideológiai szövegeket, a rendszer adta lehetőségeket a város javára tudta fordítani.”⁴² Minőség és időtállóság tekintetében azonban szakadék húzódik a két korszak eredményei között. Lombos a kor embereként, annak értékei szerint, kapcsolatrendszerébe tökéletesen beépülve, élt annak minden – etikus és etikátlan – eszközeivel, munkásságának eredménye ezért is hasonult ahhoz a fejlődési trendhez és metodikához, amely a hatvanas-hetvenes évek Magyarországot jellemezte.

Ezt az ellentmondást hordozta a város „szocialista címere” is a színeiben, elemeiben és értelmezéseiben meghamisított történelmi címer és az ötágú vörös csillag összeházasítása jelképe annak a törekvésnek, amely az újjáéledő, már-már a hatalom által is istápoltt lokálpatriotizmust, a hely(iség)ért való tenniakarást a kor változó ideologikumába kívánta beépíteni, a régii saját szemüvegén át láttatva, az újnak hamis genezist adva.

Ez az új, kibontakozó törekvés, mely minden fonákssága és ellentmondásossága ellenére számos értéket hozott a felszínre és amely leginkább a történelmi, az ötvenes-hatvanas években többnyire háttérbe szorított, „árnyékban élő” polgár városokban erősödött meg, szélesedett mozgalmá, az 1006/1974. (II. 22.) számú minisztertanácsi határozatban nyert szabályozást. Az 1971-es rendelettel ellentétben, ekkor egységesen intézkedtek a helyi címer és zászló alkotásáról, valamint a díszpolgári cím adományozásáról: új elemként, az első rendelkezéssel ellentétben, megengedték helyei zászlók alkotását is.

A díszpolgári cím adományozásának szabályozása is már régóta meglévő gyakorlatot törvényesített. A városi tanács 1969-ben úgy határozott, hogy azok a magyar és külföldi állampolgárok, „akik a szocializmus építése érdekében vagy során kimagasló tevékenységet fejtettek ki, illetve kimagasló tevékenységet folytatnak és ezáltal a város lakosságának megkülönböztetett tiszteletét és megbecsülését érdemelték ki, azok” Balassagyarmat díszpolgárává választhatók. Mivel rendben követhető az az intézkedés, amellyel Lombos Márton Balassagyarmatnak, az egykori „reakciós fészeknek”, új, mozgalmi, szocialista jelképrendszert kívánt teremteni (csak példaként soroljuk ide a „monumentális” szovjet emlékművet, a tanácsköztársasági szobrot, a Lenin-portrét a Lenin lakótelepen, a munkásmozgalmi panoptikum alakjairól elnevezett új utcákat stb.) nem meglepő, ha a díszpolgári címet is elsőként Vaszilij Mitrofanovics Ljubimov

alezredes kapta meg, aki az 1944-es megszálló szovjet hadseregrész egyik parancsnoka volt. A Lombos-korszak egységes jelképrendszert teremtett. Az átfogó értékelésre e helyütt nem vállalkozhatunk, hisz az túllépne témánk keretein. Szemlélve más városok ezidőben alkotott címereit, meg kell állapítanunk, hogy Balassagyarmat „szocialista” címere a sikerültebbek közé tartozik. Mesteralakjai, színei hangsúlyosak, történeti ihletésűek, követik a heraldika szabályait, bár az eredeti mintától eltérnek. Az egyetlen idegen elem, az ötágú vörös csillag azonban új értelmezést ad a címernek, a kor politikai követelményeihez illeszti azt.

Az 1974-ben elfogadott szabályozás, mely szerint a helyi zászló „egyszínű anyagon a helyi címert és település államigazgatási helynevét tartalmazza”, önmagában is lehetetlenné tette a történelmi zászló újraalkotását, hisz az Széll Sándor szerint egy három függőleges sávra osztott téglalap, melyben a két szélső sáv kék a középső fehér.

Az e tájban alapított „Balassagyarmatért” emléklakett új jelképelem. Az odaftélés szempontjaiban sajátosan keverednek a politikum és lokálpatriotizmus érvei, szempontjai.

Végigtekintve címerünk változásain, bevezető gondolatunkhoz térünk vissza: „*Minden, tudatosan választott jelkép gondolatok, hitek, szándékok és akaratok hordozója.*” Így választott pecsétképet a megtelepedő, „öszveálló” városközösség, Tajthy Imre 1848-as Balassagyarmata, a századforduló dinamikus fejlődő városa, és a Lombos-korszak városvezetése is. Sajnálatosan kevésbé ismerjük azokat a vitákat, folyamatokat, amelyek alakították az önkifejezés e sajátos formáit. Mégis reméljük, hogy hiányos adataink is láttatni engedték, hogyan vallanak e jelképek alkotóikról, és a korról, amelyben születtek. Láttuk, hogy a közösség belső viszonyai, megfogalmazott céljai, a szabályozások egységesítő és kötelező ereje együttesen és külön-külön is miként befolyásolják létrejöttüket. Ha csak pillanatra is, de példákat említettünk arra is, hogy a helyi társadalom jeles személyei milyen fontos szerepet játszhatnak mind az öntudat kialakításában, mind pedig annak nyilvános megfogalmazásában.

E munka megírásával szándékunk volt a múlt akaratok felidézése és újak formálása egyaránt.

Jegyzetek

1. Lásd a magyar királyi belügyminiszter 1896. évi 30736. számú rendeletét. In. Magyarországi Rendeletek Tára 1896. 890. p.
2. A bizottság szervezeti és ügyviteli szabályzatát a 125000/1898. B.M. sz. rendelet állapította meg, melyet a 67142/1926. B.M. számú körrendelet egészített ki, majd a 112236/1935. B. M. számú rendelet módosított.
3. Országos Levéltár K 150 II. kútfő 22/b. tétel (Címerhasználat 1917–1930) 128340/1924. sz. és 150841/1929. sz.
4. 16698/1902. B.M. sz. körrendelet. In. Magyarországi Rendeletek Tára 1902. 287. p. és a 82010/1902. B.M. sz. körrendelet. Uo. 298. p.
5. Nógrád Megyei Levéltár XIV. 3-1. (Nógrád vm.-i helységek névmagyarosítása 1889–1893.)
6. Nógrádi Lapok és a Honti Híradó 1903. évf. 28. sz.
7. Nógrád vármegye Hivatalos Lapja XXIV. (1905.) évf. 23. sz. 5998-1905-77. jkv. sz.
8. Uo. XXIV (1906). évf. 13. sz. 5198-1906. sz.
9. Uo. 10. sz. 8641-1906. sz.
10. Uo. 20. sz. 8306-1906. sz. és 27. sz. 4308. eln. sz.
11. Uo. 21. sz. 8576-1906. szám.
12. Országos Levéltár K 150 II. kútfő 22/b. tétel 150841/1929. K.M. XV. sz.
13. Országos Levéltár E 213-7. Nógrád megye, Balassagyarmat.
14. Magyar Néprajzi Lexikon (Bp., 1982.) 5. kötet 86. p.
15. Nagy Iván: Balassa-Gyarmat. 244. p. In. Új Magyar Múzeum 1858. évf. V. füzet 205–257. p.
16. A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. Bp. 1883. II. kötet 266–267. p.
17. Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Országos Községi Törzskönyvbizottság F-1. Nógrád megye, 1906:1254/I. O.L. sz.
18. Vác története. Szentendre, 1983. I. kötet. 70. és 112. p.
19. Nógrád Megyei Levéltár V. 41-7. 1848.
20. Tagányi Károlynak, 1881-ben megjelent „Magyarország címertára” c. munkájának II/2. tábláján még a „szentistváños” címer szerepel.
21. Nógrád Megyei Levéltár V. 71-4. 105. p. (1906. november 25.)
22. Szabó Péter: Balassagyarmat új címere. In. Balassagyarmati Honismereti Híradó 1979/2. sz. 3–25. p.

23. Nógrád Megyei Levéltár V-71/b-12. 1/1904. sz.
24. KSH Levéltára: Országos Községi Törzskönyvbizottság F-1 1703. sz.
25. Uo. F-1 1772. sz.
26. Országos Levéltár, K 150 II. kútfő 22/b tétel 100795/1907.
27. Nógrád Megyei Levéltár V. 71-4. 282. p. (1908. június 9.).
28. A zászlót ma a Palóc Múzeum őrzi.
29. Nógrád Megyei Levéltár V. 81-1. 8. p. (1923. november 28.)
30. Nógrád Megyei Levéltár V. 91-2/b. 148. p. (1928. június 16.)
31. Uo. V. 102-I. 11.
32. Kivehető lenyomata: Uo. V. 83-4. 2516/1945.
33. Uo. V. 81-2.
34. Országos Levéltár K. 150. II. kútfő 22/b. tétel 24655/1928., 65253/1928. és 7772/1929. sz. Lenyomata: V. 83-4. 5697/1931.
35. Nógrád Megyei Levéltár V. 81. 1202. p. (1929. július 3.)
36. Lenyomatok Uo. V. 83-4. 3627/1931.
37. Az említett cikk: Civitas Fortissima, jegyzi: Blázsik Károly. In.: Nógrádi Hírlap 1929. február 3.
38. Országos Levéltár K 150 II. kútfő 22/b. tétel sz.n.
39. 4228/1949. (IX. 7.) M.T. sz. rendelet.
40. Nógrád Megyei Levéltár XXIII. 503-8. 169/1972 és 572/1972. sz.
41. Herczeg Hajnalka: Kisvárosi kálvária. Volt egyszer egy megyeszékhely: Balassagyarmat. In. Balassagyarmati Honismereti Híradó 1990. 1-2. 16. és 17. p.

Resümee

Árpád Tyekvicska:

Ortsnamen, Siegel, Wappen Die Veränderung der Wahrzeichen durch das Beispiel von Balassagyarmat

Der erste Teil des Aufsatzes verfolgt und zeigt denjenigen Regelungsprozeß vor, während dessen – um die Jahrhundertwende – sich die offizielle Ordnung der Anwendung und Bewilligung der kommunalen, städtischen, munizipalen Sinnbilder in Ungarn ausgestaltet hat. Er geht auch die Ursachen an, die die Regelung nötig machten, und beschäftigt sich mit der Verwirklichung der zentralen Maßnahmen – in Verbindung mit dem Komitat Nógrád – auch auf der mittleren Stufe der Verwaltung.

Der zweite Teil will durch das Beispiel einer Kleinstadt Balassagyarmat auf die Veränderungen der Symbole, beziehungsweise auf die historischen und gesellschaftlichen Prozesse hinweisen, die diese Veränderungen induzierten, erzwangen. Er will durch Beispiele Beweisen, daß die Wahrzeichenwahl immer von dem gesellschaftlich-politischen Hintergrund bestimmt war, darin können wir eine Selbstaussdrückung einer Gemeinschaft sehen. Das Schicksal der Stadt und die Wahl ihrer Wahrzeichen stehen in einer engen Verbindung.

1. Balassagyarmat város első pecsétképe

2. Pecsétkép 1824-ből

3. ábra: Az 1848-as pecsét címerképe

*Személyes és az esetleges
és felvilágosítás beadvány*

B. Gyarmat 1904 ápr

*Levivile
gerri*

4. ábra: Pecsétkép 1893-ból

5. ábra: Az újabbkori pecsétkép első lenyomata

6. ábra: Pecsétlenyomat 1572-re utaló körirat

Rajzolta Felsenfeld Ignác.

*100795-1907. BM. számú rendelettel
megállapítottott.*

*Budapest, 1907. évi okt. 8.
a miniszter helyett:*

*Dr. Mezővárosi
államtitkár.*

42

7. ábra: Balassagyarmat hivatalos pecsétje 1907-ből

8. ábra: Pecsétkép 1923-ból

Készítette: Felszénfeld Ignác.

Szám: 65253/1928 M.kir. belügyminiszter.

II.

A 65253/1928. számú rendelet-
tel megállapítottatott.

Budapest, 1929. évi január hó 4-én.

43

9. ábra: A belügyminisztérium által jóváhagyott pecsét 1929-ből

BALASSAGYARMAT

*Kék alapon folyó partján álló
fehér vártorony; igazolva
1928-ban*

10. Balassagyarmat „torzított” címere

Hellebrandt Magdolna

Nógrád megye kelta-kori leletei

A megye régészeti kutatásait először Patay Pál foglalta össze: Másfélszáz év kutatásai Nógrád megyében (Kubinyi Ferenc halálának 100. évfordulójára. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1975/21. 16–22.) a régi gyűjtésből csak a pusztagéci kelta leleteket említette (PATAY 1975. 18.). A következő lelőhelyek ismertek még:

Bercel-Sáfrányhegy (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Patay Pál járt a helyszínen 1954-ben. Jelentése (MNM Adattár 29.G.X.) szerint Haviár Pál kalauzolta ki a Sáfrányhegyre. Itt talált Soltész János egy karperecet, melyet Haviár Pál a múzeum részére átadott, az ő elbeszélése szerint a harmincas években aratáskor kaszája egy koponyában akadt meg, mely kiállt a földből. Másodmagával kutatni kezdett a domb tetején, s egy újabb sírt talált, melyben két darab hólyagos lábperec, két edény és egy vas tárgy volt. Egy másik helyen „sok csont”, egy „rézkarika”, valamint „egy fekete réteges karika” volt. Patay Pál lehetségesnek tartotta, hogy egy feldőlt, vagy szórthamvas sírt találtak. A területet bejárva bronzkori leleteken kívül kelta korongolt cseréptöredékeket is gyűjtött. A lelőhelyet említi Héjj Csaba: Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében (1945–1975). Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve, 1976. 249.

A szécsényi múzeumban a következő leleteket találtam:

Karperec. (11. kép 2) Ltsz. 55.40.1. Anyaga bronz, babos díszítésű, de a babok között kerek átmetszetű f v van. Töredék, csak a fele van meg. Átm.: 6,4 cm. Haviár Pál ajándéka, 1954.

Bögre. (11. kép 1) Ltsz.: 55.62.1. Fekete, korongolt. Pereme kihajlik, nyaka ívelt. Füle a perem fölé magasodik, s a hasáig ér, ahol egy mélyített vonal fut körbe. Alja omphalosos. Omph. átm.: 2,9 cm, Sz. átm.: 4,7 cm, M: 6,5 cm. Haviár Pál ajándéka, 1955.

Csupor. (11. kép 6) Ltsz.: 55.62.2. Barna, korongolt. Alakja a fésűs-grafitos edényekére emlékeztet. Pereme duzzadt, kitüremkedik. Anyaga és felülete néhol durva, szemcsés. F. átm.: 6,2 cm, Sz. átm.: 9,2 cm, M: 8,9 cm.

Urnatöredék. Ltsz.: 55.62.3. Kívül fényes fekete, belül matt-szürke, törésfelülete vörös, korongolt. Belső felén a korongnyomok jól látszanak. Az edény aljának töredéke, s ez omphalosos. Omph. átm.: kb. 4 cm, Körgyűrű sz.: 2,1 cm.

Tál. (11. kép 3) Ltsz.: 55.62.4. Barna, de eredetileg kívül fekete volt, csak lekopott a külső „máz”. Törésfelülete vörös, korongolt. Pereme duzzadt, kihajlik. Vállán egy körbefutó vonal látható, hasa profilált. F. átm.: 4,8 cm, Vlsz. sz. átm.: 13 cm, M: 4,9 cm. Haviár Pál ajándéka.

Patay Pál 1954-es gyűjtéséből származnak *edénytöredékek*. Ltsz.: 55.55.3. a. Korongolt, fekete oldaltöredék. H: 4,8 cm. b. Barna színű, korongolt perem- és faltöredék. A perem duzzadt, nyakánál az edényfal keskeny, majd a hasánál ismét átmenet nélkül szélesebb. H: 2,5 cm.

1972-ben egy tál és egy bögre került elő (HÉJJ 1976. 249.). Az egri múzeumba került, majd a helyileg illetékes Nógrád megyei múzeum gyűjteményébe. Ajándék:

Tál. (11. kép 4) Ltsz.: 74.18.1. Barna, korongolt. Pereme duzzadt, kihajlik, hasa profilált. F. átm.: 9 cm, Sz. átm.: 20 cm, M: 7,5 cm.

Bögre. (11. kép 5) Ltsz.: 74.18.2. Feketés színű, grafitos hatású agyagedény. Korongolt, pereme a nyakkal együtt kifelé tart. Füle kör átmetszetű, s a perem fölé magasodik. F. átm.: 5 cm, Sz. átm.: 7 cm, M: 9 cm.

Patay Pál: Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken (PATAY 1956. 186–190.) című cikkében rajzban közölte az alábbi leleteket: Ltsz.: 55.62.1. (=1. ábra), Ltsz.: 55.62.4. (=3. ábra), Ltsz.: 55.62.2. (=2. ábra).

A területen csontvázas vagy szórthamvas temetkezés volt.

A leletanyagban minden kerámia korongolt. A 11. kép 1. jellegzetes omphalosos kelta edény kerek átmetszetű füllel (HUNYADY 1944. 51–52.). A 11. kép 3. tál emlékeztet Hunyady 5. táltípusára, de nem omphalosos (HUNYADY, 1944. 14. kép 5.). A 11. kép 4. tál Hunyady 8. típusához áll közel (HUNYADY 1944. 14. kép 8.), de sokkal alacsonyabb. A 11. kép 6. fazék a fésűs-grafitos edényekhez hasonlít, de seprűzés nélküli (HUNYADY 1944. 15. kép 7). A bronz *karperec* a csővári analógiája (HELLEBRANDT, Corpus III. tábla 5.). A lelet LT C korú.

Csécse-Bélahalom (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Héjj Csaba (HÉJJ 1976. 249.) említette, hogy a múzeumba került innen felszíni leletként egy grafitos edénytöredék. Ltsz.: 53.49.1. Az anyag későkelta.

Egyházasdengeleg. A leletet a Magyar Nemzeti Múzeumba vitték. 1969-ben edényben elrejtett kelta éremlelet került elő. 63 darabot sikerült belőle összegyűjteni, és az edénytöredékeket. (MNM Adattár XIX. 247/1969. B. SEY KATALIN jelentése.) Az érmek tetradrachmák, úgynevezett Audoleon utánzatok (HÉJJ 1976, 250.: Régészeti Füzetek I. 1970. XXIII. 6.; B. SEY KATALIN 1972. 29–43.).

Héhalom. A községben a tanári kar ásatott a falu fölött emelkedő Templomdombon, annak D–K-i részén. Előkerült egy körülbelül 40–50 cm vastag és 3 méter hosszú falmaradvány, melyet 160 cm mélységben ástak ki. A gödör legmélyebb pontján, a főfaltól 20 cm-re kelta tál darabjaira bukkantak, a kitermelt földben bronzkori cserepek is voltak. Az adatokat az iskola igazgatója Molnár Béla és Szigeti János tanár mondta el a helyszíni szemlét végző Horváth Attila régésznek 1958. november 29-én (MNM Adattár 208.H.III.). A leletek hollétét nem említette.

Ipolyszög. (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Dárdahegy. (11. kép 7) Ltsz.: 55.65.1. Vas. Nyele hosszú, éle kissé hiányos. H: 19,8 cm. Földessy Józsefné ajándéka, 1955. Hosszú hüvelye és viszonylag keskeny levele (HUNYADY 1942. L. 10.) a LT C időszakra keltezi.

Jobbágyi. (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) A Termelőszövetkezet területén, a silógödörök felé a kukoricásban kerültek elő cserepek 1965-ben. A leletek közül a legjellegzetesebbeket mutatom be:

Cserép. (11. kép 8) Ltsz.: 71.42.7. Kívül sötétebb szürke, grafit szemcsés, törésfelülete barnásszürke, korongolt oldaltöredék. H: 6,3 cm.

Edény oldaltöredéke. Ltsz.: 71.42.8. Világossárga, néhol barnás, jól iszapolt, korongolt. Felülete hiányos. H: 3,5 cm.

I. silógödörben előkerült leletek:

Peremtöredék. (11. kép 9) Ltsz.: 71.43.62. Világosbarna, korongolt. Nagyon vastag falú, duzzadt pereme kifelé hajlik. H: 6,2 cm.

Peremtöredék. (11. kép 11) Ltsz.: 71.43.63. Kívül szürke, belül barnásszürke, korongolt. Pereme megduzzadt, és kihajlik, vállán árkolás látható. Két darabból ragasztott. H: 5,7 cm.

Peremtöredék. (11. kép 10) Ltsz.: 71.43.64. Szürke, korongolt. Pereme duzzadt, kihajlik. H: 4,7 cm.

Peremtöredék. (11. kép 12.) Ltsz.: 71.43.65. Szürke, kissé grafit szemcsés, törésfelülete barna. Korongolt, pereme duzzadt, kihajlik. Nyaka rövid, az edény hasas. H: 4,3 cm.

Cserép. Ltsz.: 71.43.66. Kívül fekete, grafit szemcsés, törésfelülete barna. Korongolt. H: 3,8 cm.

Cserép. (12. kép 1) Ltsz.: 71.43.68. Kívül fényes fekete, törésfelülete barnászörös. Korongolt, az oldaltöredéken egy plasztikus borda van. H: 4,2 cm.

Cserép. (12. kép 4) Ltsz.: 71.43.69. Felülete sötétszürke, törésfelülete barnászörös, vastag falú, korongolt. Felületén erős mélyedések látszanak. H: 5,2 cm.

Cserép. (12. kép 3) Ltsz.: 71.43.71. Világosbarna, felülete simított, grafit szemcsés. Korongolt, nyakán három vízszintes vonal alatt fésűs díszítést figyelhetünk meg. H: 3,7 cm.

Cserép. (12. kép 2) Ltsz.: 71.43.76. Barna színű, korongolt. Felülete ritkán seprűs, oldalfala alig hajlik. H: 5,8 cm.

Cserép. Ltsz.: 71.43.78. Fekete, grafit szemcsés, törésfelülete barna. Korongolt fenék- és oldaltörődék. Jellegzetes kelta darab. M: 5 cm.

Cserép. Ltsz.: 71.43.77. Szürke, törésfelülete barna. Korongolt fenék- és faltörődék. Alja omphalosos, körgyűrűs. Omph. átm.: 3,2 cm, Körgyűrű sz.: 2,5 cm.

Cserép. Ltsz.: 71.43.164. Kézzel formált, ujbenyomásos törődék.

Cserép. Ltsz.: 71.43.171. Behúzott peremű tál törődéke bütökdísszel. Kézzel formált.

Peremtörődék. (12. kép 5) Ltsz.: 71.43.176. Barna színű, felülete fényezett. Korongolt, pereme duzzadt, befelé tart, vállán árkolás figyelhető meg. H: 3,7 cm.

Az egész leletegyüttes későkelta, felszíni gyűjtés.

Mátraszentimre-Óvár (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Gyűjtés Erdész Sándortól (Buják), 1953.

Edénytörődék. Ltsz.: 55.57.10. Vöröses szürkésbarna, korongolt. Csillámló anyag látszik a felületén, de nem grafit, valószínű kvarc. Fenék- és oldaltörődék, díszítése ritka fésűzés. H: 4,2 cm. Későkelta, valószínű telepanyag.

Mátraszőlős-Királydomb. A leletanyag a Magyar Nemzeti Múzeumban van.

1957-ben végzett a területen leletmentést Patay Pál (MNM Adattár 242. M. IV.), majd a lelőhelyen ásást is végzett. (PATAY 1972. 353–358.) Hamvasztásos temető.

Nógrádmárcal. (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) 1965-ben Bencédi Ferenc egy kelta sőr leleteit juttatta el a Magyar Nemzeti Múzeumba, melyet a múzeum megvásárolt. Szabó Miklós ment ki a helyszínre (jelentése MNM Adattár XXI. 327/1965.), az Arany Kalász Termelőszövetkezet homokbányájába, melyet 1964 végén nyitottak meg (1. kép). A termelés a leletek megtalálása után nem sokkal megszűnt, mert a nagy esőzés feláztatta az utat, a bányászt abbahagyták, így nem látszott szükségesnek a leletmentés. Az 1. sőr leletei a MNM-ben vannak. A következő darabokat találtam a szécsényi múzeumban:

Edény. (12. kép 11) Ltsz.: 67.39.1. Sötétszürke, korongolt. Pereme megvastagodik, kihajlik. Nyakán a perem alatt közvetlenül matt sáv fut körbe. Vállán két mélyített vonal látható. F. átm.: 11 cm, Sz. átm.: 16,2 cm, M: 16,5 cm.

Cseréptörődékek. Ltsz.: 67.39.2. 1. Vörösesbarna fenék- és oldaltörődék, erős korongnyomokkal. Körgyűrű sz.: 1,6 cm. 2. Szürke oldaltörődék, törésfelülete barna, korongolt. H: 5,5 cm. 3. Szürke, törésfelülete vörösesbarna, korongolt. H: 12,4 cm. 4. Szürke, vörösesbarna törésfelületű, korongolt oldaltörődék. H: 5,2 cm. 5. Szürke, vörösesbarna törésfelületű, korongolt oldaltörődék. H: 6 cm. 6. Szürke, korongolt oldaltörődék. Felületén mélyített árok alatt beszimított mélyedés látható. H: 5 cm. (12. kép 6.)

Kardtok. (12. kép: 12) Ltsz.: 67.39.3. Vas hüvely felső ívelő része van meg és kevés a vas lemezről, erősen korrodált a törődék. A hüvely közepén triskeles motívum van, ennek két oldalán halhólyag minta tölti ki a teret, ezek alatt két párhuzamos vonal húzódik, ez utóbbiak halványan látszanak. A vonalak alatt balról jobbra haladva először egy halhólyagot láthatunk, majd kört, aztán ívek látszanak elmosódottan, s ezt a sort alul egy vízszintes vonal zárja le. H: 5,1 cm, Sz: 4,3 cm.

A kardhüvely függesztő része (13. kép 1a. 1b.) A kardpenge (13. kép 2.) elhegyesedő, hossza 13,2 cm, a kopotató is elhegyesedik (13. kép 3.), de a végéhez közel, egymással szemben kissé megvastagodik és csúcsosan befelé tart, de nem alakul ki gomb. A kopotódarab hossza 10,2 cm. A kardhüvely függesztő része ívelt oldalú. H: 8,2 cm, Sz: 4,5 cm.

Fibula. (12. kép 10.) Ltsz.: 67.39.4. Vas, alsóháúros, visszahajló lábán egy gomb látható. A láb vége és a tű vége hiányzik. H: 5,3 cm.

Fibula törődékei. (12. kép 9) Ltsz.: 67.39.5. Vas, felsőháúros. A rugó és a tű van meg, korrodáltak. H: 5,9 cm.

A szécsényi múzeumban van egy kard, melyet Horváth István gyűjtött 1964-ben. Kutatás közben találta ifj. Szilágyi János. Ltsz.: 74.33.1. A kard hüvelye nincs meg, vasból készült, kettőbe hajlított. Teljes H: 77 cm, markolat H: 12,6 cm.

1967-ben az Arany Kalász TSz homokbányájában újabb sőr került elő. Hólyagos karperec, csavart vas lánc és vas kés került a balassagyarmati múzeumba. Ez volt a 2. sőr. Gádor Judit járt

a helyszínen (MNM A. XXI. 357/67.), ekkor tárták fel a 3. sírt, mely hamvasztásos volt, s a kibontás után közvetlenül ráomlott a homokfal. Sírmélység 100–150 cm lehetett, a bánya déli partfalában volt, s csak vázlat készült róla Gádor Judit elbeszélése alapján. Az urna körülbelül 40 cm magas volt, tállal fedték be. Az urna vörös színű volt, a tálak barnák, korongoltak, vastag falúak (2. kép).

1971-ben Kocztur Éva végzett ásatást (MNM A. XXII. 347/1971.). Helyszínrajzot készített a lelőhelyről (3. kép), és az általa nyitott szelvényekről (4. kép). A bánya északi vonalánál 10x5 méteres szelvényt jelölt ki K–Ny irányban. A TSz-majortól 12 darab villanyoszlopból álló sor húzódik a szügyi úttal párhuzamosan. A 9–10. oszlop közepétől 35 méterre nyitották a szelvényt, az elsőt. A majorban mesélték, hogy Bernát István is talált egy sírt, melyben edény(ek) és valószínű babos karperec is volt. Ez az 5. sír. Az ásatáskor került elő a 4. sír (5. kép 1). Sírfoltot nem észleltek, hossza 92 cm volt. Bolygatatlan, hamvasztásos. Mélysége 158–160 cm. Mellékletek:

1. *Edény*. (5. kép 2) Vöröstre égett, fekete égésfoltok látszanak a felületén, korongolt, pereme kihajlik. Hasa profilált, egy vonal fut körbe a legszélesebb részén, ahol az átmérője 30 cm.

2. *Hamvak*.

3. *Vas tárgy*, a hamvak alatt is folytatódott. Az ásató Kocztur Éva feltételezése szerint fa vödör merevítője, s fa vödörbe tették a hamvakat.

3a. Az ásó által elmozdult vas tárgy helye.

4. *Tál*. (5. kép 3) Teljesen összetört, lapos, vörös színű. Sz. átm.: 34 cm.

5. *Bögre*. (5. kép 4) Vörös színű, korongolt. Pereme kihajlik, hasa profilált. A legszélesebb részén és a nyakán egy-egy vonal fut körbe. Sz. átm.: 16 cm, M: 11 cm. Az anyag felhasználásáért ezúton szeretnék köszönetet mondani Kocztur Évának.

A 3. sír közelében is kijelölt egy szelvényt, 5x2 métereset, de üres volt. A leletmentést nem folytatták. Az ásató túl nagyfnak vélte a korábban feltárt 1. és 3. sír közti távolságot. A bányászati kézi erővel történt, véleménye szerint észrevették volna a sírokat. Feltételezhető azonban, hogy csak kerámiát találtak, és nem tulajdonítottak neki jelentőséget. A nógrádmargitai anyagot a szécsényi múzeumban nem találtam.

A területen kelta temető van, s a leírás alapján valószínű, hogy hamvasztásos. A 12. kép 11. edényre egy kosdi fazék hasonlít (HUNYADY 1942. LXXIX.6.). Közvetlenül a pereme alatt matt sáv húzódik (HELLEBRANDT Corpus, Vác). A 12. kép 6. töredéken cakkos matt sáv van. A fibulák között több töredék található, a 12. kép 7–8. lábán gomb látható, a 12. kép 9. felsőhúros. A 12. kép 10. lapostestű vas, hátához visszahajló lábán egy gomb van, LT C korú. A *kardhüvely* (12. kép 12) kis töredék. A triskeles motívum hasonlít egy perkátai kardra (RÉCSEY 1890. I–II.; HUNYADY 1944. XVIII. 1.), de ez igen egyszerű rajzolatú. Hasonló még a hódási leletek között is van (HUNYADY 1944. 17. kép B/1a). A 13. kép 1a. kardhüvely függesztője Hunyady 6. típusának felel meg (HUNYADY 1944. 13. kép 6.), a 13. kép 3. koptató Hunyady 3. típusát képviseli (HUNYADY 1944. 12. kép 3.). A lelet a LT B2-be tehető, svájci típusú.

Nógrádverőce-Magasak dűlő (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Nógrádverőce ma azonos Verőcemarossal, és Pest megyéhez tartozik. 1954-ben Járay Béla (Címe: Nógrádverőce, Rákóczi u. 36.) egy edényt ajándékozott a múzeumnak, melyet 1935 körül találtak (13. kép 4), Ltsz.: 55.45.3. Barna színű, korongolt. Pereme duzzadt, kihajlik. Vállán két párhuzamos vonal van, hasa élesen profilált, aljához közel még egy vonal fut körbe. Omphalosos, körgyűrűs. A körgyűrűben egy mélyített vonal látható körbe. Omph. átm.: 4,2 cm, Sz. átm.: 10,6 cm, M: 10 cm.

Fibula (13. kép 8) Ltsz.: 55.45.4. Bronz, alsóhúros, rugója négyemenetes. Háta felmagasodik, s a rugóhoz közel egy kisebb megvastagodás után szélesebb tag következik, melyből két oldalra egy-egy kis domború fejt rész nyúlik ki, ezen a nagyobb tagon keresztbe plasztikus díszítés húzódik. Ez után a háton még egy megvastagodás látható. Rugója kettétört, tűjének hegye és lábának visszahajló része hiányzik. H: 8,5 cm.

Lábperce. (13. kép 9–11) Ltsz.: 55.45.5. Bronz. Hólyagos. Csak négy hólyag töredéke maradt meg, hiányos, korrodált, karbantartás záródása volt. Egy hólyag átm.: 3x6 cm.

Lánc. Ltsz.: 55.45.6. Bronz, lapos huzalból ovális alakúra nyomott apró szemekből áll. H: 9 cm.

Lánc töredékei. (13. kép 7) Ltsz.: 55.45.7. Anyaga vas, kerek szemekből készült. Átm.: 1,4 cm. Van közöttük egy nagyobb is, melynek átm.: 3 cm. Törött, hiányos. Valószínű öv volt.

Lánc töredékei. Ltsz.: 55.45.8. Vas, középen csavart szemekből áll. Két darab töredék maradt meg, égett, korrodált. Valószínű kardkötő lánc része.

Vas tárgy. (13. kép 5–6) Ltsz.: 55.45.9. A 13. kép 5. lehet fibula része, a másik tárgy ismeretlen rendeltetésű, hurokszerűen hajlított és két vége egymásra kalapált. H: 8,6 cm, 9,1 cm.

A leletek szórványok. A 13. kép 4. edény hasonló a nógrádmarci (12. kép 11) edényhez, s a nógrádmarci 4. sír 1. edényhez. A 13. kép 5. valószínű hosszútestű *fibula* része. A 13. kép 8. bronz fibula különlegesen díszített rövid testű darab. A hátán levő gomb dísz tekintve hasonló egy radostyáni fibulához (HUNYADY 1942. XXI.2.). Rugószerkezete az átlagosnál nagyobb. A *lábpercek* (13. kép 9–11) Hunyady A. 3. típusát képviselik (HUNYADY 1944. XII. kép A. 3.). *Vas láncöv* részei a 13. kép 7. szemek. Kisebb-nagyobb karikák együtt is előfordulnak (FILIP 1956. XCI.8.), de lehetséges, hogy például kardkötőlánc volt (CRISAN 1971. IX. 6.; X. 4.; SZABÓ 1983. 4. kép VIII.). Hasonló szemek Morvaországban is kerültek elő (FILIP 1956. 103. kép.). Apró bronz láncszemek előfordultak a gyomai leletben (HUNYADY 1944. XIII. 9.), s a váci kelta temető 13. sírjában is (HELLEBRANDT Corpus).

A nógrádverőcei leletgyűjteményben a LT C periódusra jellemző tárgyakat tartalmaz.

Pászti-Mucsidomb (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) A Betonútépítő Vállalat Pásztói Építészvezetősége jelentette 1959-ben, hogy az úgynevezett Mucsidombon, az újonnan épült 21. számú Hatvan-Salgótarján-i műút nyugati oldalán régiségeket találtak, az épülő pásztói elágazással szemben. A rézsű igazításakor került elő egy egyfüldű kis bögre, és a két nagyobb edény töredéke. A munkát leállították. Patay Pál (MNM A. 315.P.IV.) járt a helyszínen. A kibontott és visszatemetett sírt tárta fel. Az edényeket és a csontokat összeszedte, ez utóbbi fiatal sertés csontjai voltak. A sír (6. kép) 220x210 cm átmérőjű volt, nagyjából négyzet alakú, melynek keskenyebb oldala É–D-i irányú. A sír É–K-i szélét már nem lehetett pontosan meghatározni, mert a régi út igazításakor ezt elnyesték. A sír eredeti mélységét sem lehetett már megállapítani, azonban a terepalakulatból 170–200 cm körülnek vélte Patay Pál. A bolygatás az eredeti sírgödör közepétől délkeletre eső részt érintette. Itt voltak az edények, s igen nagy mennyiségű állatsértés. A sírgödörben körbe padkát figyelt meg, az északi oldal kivételével. A padka 25–35 cm széles és 10–15–20 cm magas volt. Nagymennyiségű cseréptöredékből és helyzetükből a leletmentő arra következtetett, hogy összetörve, beszórva kerültek a sírba. Az állatsértések közül sertés- és madárcsontokat különített el. A lelőhely domboldal, a tetőtől 5 méterre volt ez a sír, a tetőn szőlő van. Valószínű, hogy egy nagyobb temető lehet itt és feltehető, hogy amikor a rézsűt dózerolták, pár sírt tönkretettek. Mellékletek:

1. *Urna.* Ltsz.: 70.31.1. Szürke, korongolt, nagy öblös edény. Pereme kihajlik, alja omphalosos, körgyűrűs. Hasa ovális, vállán borda fut körbe, nyaka kúposan szűkül. Hasán három párhuzamos vonal fut körbe, melyek között a felület matt. Nagyon hiányos, felső részét nem lehetett összeállítani. Omph. átm.: 6 cm, Körgyűrű sz.: 2,6 cm, Has átm.: 31,3 cm.

2. *Urna.* Ltsz.: 70.31.2. Fekete, korongolt, törésfelülete vörös. Pereme duzzadt, kihajlik, alatta egy plasztikus borda húzódik, melyet fent és lent vonal kísér. Vállán árkokat, alja omphalosos, körgyűrűs. Omph. átm.: 4 cm. Körgyűrű sz.: 2,5 cm, Sz. átm.: 13,8 cm.

3. *Tál.* (14. kép 4.) Ltsz.: 70.31.3. Fényes, fekete színű, korongolt. Duzzadt pereme kihajlik. Nyaka egyenes, hasa gömbölyded. Alja omphalosos, körgyűrűs. Restaurált, kiegészített. Omph. átm.: 5 cm, Körgyűrű sz.: 1,4 cm, Sz. átm.: 27 cm, M: 11,8 cm.

4. *Lencse alakú edény.* (14. kép 1.) Ltsz.: 70.31.4. Fényes fekete színű, korongolt. Pereme enyhén vastagodik, és a nyakkal együtt kicsit kifelé tart. Hasa lencse alakú, nyaka széles, és felfelé serlegszerűen, enyhén szélesedik. A nyak közepén három vízszintes vonal látható, lentebb egy bekarcolt vonal húzódik, mely alatt plasztikus díszítés fut körbe, s ez alatt még egy vízszintes vonal van. Alja omphalosos, körgyűrűs. F. átm.: 11,7 cm, Sz. átm.: 14 cm, M: 16,7 cm.

5. *Bögre.* (14. kép 5) Ltsz.: 70.31.5. Fényes fekete, korongolt. Alja omphalosos, körgyűrűs.

Pereme duzzadtan kihajlik, vállán egy vonal fut körbe, hasa gömbölyd. Füle a peremből indul ki, a perem fölé magasodik, és a hasnál ér vissza az edényfalhoz. A füllel szembeni peremrész kissé magasabb. Omph. átm.: 4,2 cm. Körgyűrű sz.: 0,2 cm. Sz. átm.: 7,2 cm, M: 9 cm.

6. *Kard hüvellyel.* Ltsz.: 70.31.6. A függesztő rajza a 14. kép 2. számú ábrán látható. A kard egyenes élű, nem volt összehajtogatva. A sírban mért hossza 96 cm, de csak darabokban lehetett felvenni. A markolatnyújtvány H: 12 cm. Hegye csúcsfűben végződik. Sz: 4,5 cm. A hüvely alsó harmadában keresztben egy domború pántot lehetett megfigyelni, közepe táján pedig a hüvelyt két sorban elhelyezett, nem egészen egy cm átmérőjű dudorok díszítették. A legalsó dudor egymagában a hüvely középvonalában volt. Ezen az oldalon helyezkedett el az akasztó füle is. A fül mindkét oldala körívben végződik, ezzel tapad a hüvely lemezéhez.

7. *Lándzsahegy.* Ltsz.: 70.31.7. A kardra és a pajzsdudorra kissé keresztbe téve feküdt (7. kép). H: 43,5 cm, legnagyobb Sz: 7–8 cm. A teljes hossz a tokkal együtt értendő. Apró darabokra mállott szét.

8. *Pajzsdudor.* Ltsz.: 70.31.8. Vas. Középső része félhenger alakú, szélein borda volt, szárnyai trapéz alakúak, s kissé lecsapott sarkúak. H: 27 cm. Szárny H: 8,5 cm. A szárny Sz: 10 cm. Apró darabokra tört. Hossziránya a sírban nagyjából megegyezett a kardéval.

9. *Lándzsasaru.* (14. kép 3) Ltsz.: 70.31.9. Vas. Egyik végén üreges, a másik végén szűkül, csúcsba fut. Hiányos. A lándzsára volt húzva, s Patay Pál még ezen mérte 9 cm-nek a hosszát, a sírban. Jelenleg hiányos, és H: 6,6 cm.

10. *Kés.* (14. kép 7) Ltsz.: 70.31.10. Ívelt hátú, széles pengéjű vas kés. A vasak között legalul volt. Hosszát nem lehetett megmérni. Jelenleg csak a markolat és a itt levő pengérsz van meg. Erősen hiányos. Sz: 4,3 cm.

11. *Fibula.* (14. kép 6) Ltsz.: 70.31.11. Nagyméretű, megnyúlt testű vas fibula. Lába visszaér a háthoz, s a lábat két gomb díszíti, a második ott van, ahol a láb átfogja a hátat. Töredékekben maradt meg. Valószínű H: 11,5 cm. A vasak tetején volt a sírban.

12. *Fibula.* Ltsz.: 70.31.12. Vas. Ezt is két nagy gömb díszítette. Rugó- és lábrészek maradtak meg. H: 19 cm, Sz: 3 cm. A sírgödör közepétől kissé nyugatra feküdt, egymagában.

13. *Vas tárgy.* Ltsz.: 70.31.13. Meghatározhatatlan vasak, lemezesek, de vastkosabbak is vannak.

14. *Kardkötő lánc.* (14. kép 8–9) Ltsz.: 70.31.14. Vas. Igen hosszú, két végén hurkot képező szemekből áll, s gombban végződik. Egymásba fűzött három szeme van, valamint egy különálló negyedik rész maradt meg. A láncszemek H: 18 cm, 18 cm, 14 cm. A negyedik (14. kép 8) H: 10,4 cm. A kardkötő lánc alatt volt.

A lándzsa alatt, de a kard és a pajzsdudor felett volt az úgynevezett kardkötő lánc. Az összes vas tárgy között ez maradt legépebben. „V” alakba hajlították, így mért H: 21+18 cm. A leleteket hírként közölte a leletmentést végző régész (PATAY 1960, 34.; lásd még HÉJJ 1976. 250.) Az anyag felhasználásáért ezúton szeretnék köszönetet mondani Patay Pálnak. A vas tárgyak tehát igen rossz állapotban voltak, felszedéskor szétmorzsolódtak. Mind az öt kerámia korongolt. Az 1. urnán besímtott sávok láthatók, analógiájuk a váci anyagnál látható (HELLEBRANDT Corpus). A 14. kép 4. *tál* Hunyady 8. típusára hasonlít (HUNYADY 1944. 14. kép 8). A 14. kép 5. *füles bögre* jellegzetes kis fazék forma, fülelnek belső oldala egyenes. Kétségtelen egyedi kerámiatárgya a sírnak a lencse alakú edény. Hasonlót mutatott be Hunyady Anyaláról és Sárkesziáról (HUNYADY 1942. LXI. 10–11), valamint Szirmabesenyőről (HUNYADY 1942, LXII. 1.). Ismert a forma a szlovák anyagban, van például Mánya 85. sírjában (Mana) (BENADIK 1978. 17. kép 6), valamint Bajc-Vlkanovo 27. sírjában (BENADIK 1962. 3. kép 2). Nyújtottabb forma Morvaországban Tajanov Husin lelőhelyen került elő (FILIP 1956. XI. 7.), de ez inkább a váci 34. sír lencsealakú edényének párhuzama.

A 14. kép 6. rajzon bemutatott *fibula* hosszútestű, kétgombos, C1 típus. A kardhüvely függesztője Hunyady 3. típusának felel meg (HUNYADY 1944. 13. kép B 3. A vas *kés* töredékéből annyi látszik, hogy foka domború, s valószínű fa nyele volt. Hasonló például Kisváradról Nitriansky Hrádok ismert (BENADIK 1962. 3. kép 2). A 14. kép 9. darabhoz tartozik a 14. kép 8. vas tárgy, kardkötő láncnak értelmezhetjük. Hasonló van a scordiscus anyagban (TODOROVIC-

1974. 124. kép). Kovácsolt vas tárgy ismert hasonló (HUNYADY 1942. LIII.24.), de az egy birkanýró olló felfüggesztésére szolgált, és szimpla vas. Hasonlóan készült övláncot ismerünk Rítópek lelőhelyről a scordiscus anyagból (SCHAAFF 1971. 5. kép 2). A pásztói leletanyag a LT C-be sorolható.

Pösténypuszta-Homokbánya (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Pösténypuszta ma Szécsényhez tartozik.

Edénytöredék (14. kép 10) Ltsz.: 77.6.5. Barnássárga színű, korongolt. Pereme duzzadtan kihajlik. H: 2,7 cm.

Cseréptöredék (15. kép 1) Ltsz.: 77.7.3. Sötétszürke, korongolt. Pereme alatt duzzadt, behúzott. Nagyon grafitos. H: 7,2 cm.

Peremtöredék (15. kép 2) Ltsz.: 77.9.37. Szürke, korongolt. Pereme erősen kihajlik, s egy helyen a perem alatt átfűrt. Oldalfala mélyített vonalakkal díszített. Grafitos. H: 5,3 cm.

Tűrtöredék (14. kép 11) Ltsz.: 77.9.40. Szürke, korongolt, behúzott peremű tál része. A perem erősen duzzadt, alatta kis lyuk látható. H: 16,2 cm.

Edénytöredék (15. kép 3) Ltsz.: 77.9.50. Szürke, korongolt, erősen grafitos. Mélyített, vonalas árklások vannak rajta hosszanti irányban. H: 6 cm.

Orsókarika (15. kép 4) Ltsz.: 77.9.601. Valószínű cserépedényből készült, szürke, grafitos anyagú. Párhuzamos árklott díszítésű, középen átfűrt, s még egy kis lyuk látható rajta. Átm.: 4,9 cm.

Edénytöredék (15. kép 6) Ltsz.: 77.9.61. Barna, korongolt. Az edény nyakának és ívelő oldalának töredéke. H: 7,7 cm.

Edénytöredék (15. kép 5) Ltsz.: 77.9.65. Világosbarna, korongolt edény perem- és faltöredéke. A perem duzzadtan kihajlik. H: 5 cm.

A leletanyag későkelta telep léte utal. A fésűs díszű edény oldalfalából készült két-két orsókarika hasonló a tápiószelei I. házban talált darabokhoz (HELLEBRANDT Corpus, Tápiószele-Papszögi Tápió-híd). Cserépből kialakított orsókarika huszonöt darab került elő a Gelérthegyen (BÓNIS 1969. 25. kép 3., 27. kép 6. Grafitos, seprűdíszes edényből készült az 59. kép 11., 12. bemutatott darab.)

Bükkszentlászló-Nagysáncan is talált Párducz Mihály (Herman Ottó Múzeum Régészeti gyűjtemény, Ltsz.: 83.50.117–118.134., 428–430., 497., 579., 580. átfűrt. A 637-nél az átfűrés kezdete látszik, ilyen még a 750.803.) Sima cserépből is készültek, átfűrés nélküli Tápiószelel is volt (HELLEBRANDT Corpus XVI. 9–10.). Egyetérthetünk Bónis Évával, hogy ezek minden valószínűség szerint félkész darabok. A neolitikumtól a koracászárkorig megtaláljuk a leletek között (HELLEBRANDT 1992. Bükkszentlászló, cserépkorongok, és 66. jegyzet).

Romhány (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) A várhegy déli oldalában, Zagyvai István földjén edénytöredék és vastárgy került elő. A vastárgy állítólag csontváz mellett volt. A leletek ajándékként kerültek a múzeumba 1955-ben.

Edénytöredék Ltsz.: 55.60.2. (8. kép) Szürke, korongolt edény aljának töredéke. Feneke omphalosos, körgyűrűs. A cserép törésfelülete vörös.

Vas tárgy (15. kép 7) Ltsz.: 55.61.1. Kovácsolt, mindkét vége begömbül, az egyik töredék. Átm.: 4,1 cm.

Letementő ásatásnál került elő 1976-ban szórványként egy erősen grafitos edény fal- és fenéktöredéke. Színe sötétszürke, korongolt. Felületén ritka és sekély mélységű függőleges vonalak láthatók. Ltsz.: 77.35.39. H: 4,3 cm (9. kép).

A cserepek és a vas tárgy telepre utalnak, a letementő ásatáskor előkerült anyag alapján későkelta.

Sóshartán-Tanácsháza mellett (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény)

1955-ben Patay Pál ásatásán fésűs-grafitos edény (Ltsz.: 70.30.8.) és több korongolt töredék került elő.

Fazék (15. kép 9.) Ltsz.: 74.19.1. Szürke, korongolt. Pereme duzzadt, kihajlik, nyaka ívelt, vállán árok húzódik. Hasa gömbölyű, alja omphalosos, körgyűrűs. Belsejében az edény fala va-

lamilyen eszközzel el lett egyengetve, sugaras vonalak látszanak, de nem tűnik kimondottan díszítésnek. Omph. átm.: 5,6 cm. Körgyűrű sz.: 1,2 cm, Sz. átm.: 16 cm, M: 13 cm.

Ide tartoznak még a Ltsz.: 75.15.1–10. számú korongolt töredékek, melyek 1968-ban kerültek elő, valószínű azonosak Sósartyán-Kiskő lelőhellyel, de nem bronzkoriak, hanem korongolt, kelta kori az anyag (HÉJJ 1976, 248.), az egész későkelta.

Szécsénke (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény)

Az urna a Fuszlyukszőlőben került elő. (15. kép 8) Ltsz.: 55.63.1. Eredetileg fekete, vastag falú az edény, korongolt. Pereme hiányzik. Nyaka hosszú, legszélesebb része az alsó harmadánál van. Aljánál kis talpat képeztek ki. F. átm.: 7 cm. Jelenlegi nyak átm.: 22,2 cm. Valószínű, hogy későkelta, vagy szarmata.

Szécsény-Damjanich utca (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Házépítéskor hamvasztásos sír került elő. A helyszíni szemlét Héjj Csaba végezte 1974-ben. Egy urna és egy tál volt a melléklet (HÉJJ 1976. 250., Szécsényi Múzeum adattára 79–77.).

Urn. (16. kép 2) Ltsz.: 76.10.1. Barna, korongolt, pereme duzzadt, szélesen kihajlik. Nyaka ívelt és itt, valamint a vállon plasztikus borda van. Az urnának kis talpa van és omphalos az alja, s körgyűrűs. Omph. átm.: 4 cm, Körgyűrű sz.: 2,5 cm, Sz. átm.: 17,5 cm, M: 29 cm.

Tál. (16. kép 1) Ltsz.: 76.10.2. Sötétszürke, korongolt. Pereme megvastagodik és kihajlik, vállán egy vízszintes vonal fut körbe, alja omphalosos. Omph. átm.: 5,2 cm. Körgyűrű sz.: 1,2 cm, Sz. átm.: 23,4 cm, M: 10 cm. Az urna hasonlít a kémendi (Kamenín) temető egyik urnájához (HUNYADY 1942. VIII.1.). A tál szintén a kémendi tálakhoz hasonlítható (HUNYADY 1942. VII. 5. 9.), valamint a Galánta melletti Nebojsa lelőhelyen került elő még ilyen (CHROPOVSKY 1958. 5. kép 2.). A szécsényi leletek a LT B2 elejére sorolhatók.

Ismeretlen lelőhely (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény)

Lándzsahegy. (15. kép 10) Ltsz.: 51.133. Vas, hüvelye hosszú, levélrésze keskeny. H: 45,9 cm. Patay Pál ajándékozta a múzeumnak 1951-ben. Formája és kidolgozása alapján a kelta anyaghoz sorolható.

Zabar-Kenderföld (Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény) Szabadság tér 3. Spagina István gyűjtése, 1968.

Cserép. (16. kép 3.) Ltsz.: 71.24.24. Grafitos, szemcsés anyagú, korongolt. Pereme duzzadtan kihajlik. H: 4,8 cm.

Cserép. (16. kép 4) Ltsz.: 71.24.25. Grafitos, korongolt, pereme duzzadtan kihajlik. H: 3,1 cm.

Cserép. (16. kép 5) Ltsz.: 71.24.26. Szürke, korongolt. A perem duzzadt, kihajlik, alatta két árok közt plasztikus borda húzódik, melyen ferde „V” alakú díszítés látszik. H: 2,9 cm.

Cserép. (16. kép 6) Ltsz.: 71.24.27. Szürkésbarna, korongolt. Duzzadt pereme alatt árok húzódik. H: 4,7 cm.

Cserép. (16. kép 7) Ltsz.: 71.24.28. Grafitos, korongolt perem- és faltöredék. A peremrész duzzadt, és befelé tart. H: 2,6 cm.

Perem- és faltöredék. (16. kép 8) Ltsz.: 71.24.29. Szürke, korongolt, törésfelülete vörös. Pereme a fallal együtt kissé megvastagodik és vele együtt kifelé ível. H: 2,4 cm.

Perem- és faltöredék. (16. kép 9) Ltsz.: 71.24.30. Szürke, korongolt, törésfelülete vörös. Pereme megvastagodik, és kissé befelé tart. H: 3,7 cm.

Perem- és faltöredék. (16. kép 10) Ltsz.: 71.24.31. Kissé grafitos, homokszemcsés, korongolt. Pereme duzzadt, befelé tart. H: 3,2 cm.

Edénytöredék. (16. kép 11) Ltsz.: 71.24.32. Sötétszürke, korongolt. Ívelten hajló edényfal, melyen egy plasztikus borda húzódik két árok között. H: 5,2 cm.

Cserép. Ltsz.: 71.24.33. Fésűs-grafitos oldaltöredékek. H: 4,3 cm, 4,5 cm, 5 cm.

Cserép. (16. kép 12) Ltsz.: 71.24.38. Kívül világosbarna, belül sötétszürke, korongolt. Felülete egyenetlen, durva, s az oldalfalon két árok között egy keskeny plasztikus borda fut. A teljes zabari anyag későkelta.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a rendelkezésünkre álló anyag szórvány, jobb esetben leletmentés eredménye (17. kép). Mindezek ellenére láthatjuk, hogy már a LT B2-ben jártak itt

kelták a nógrádmарcali és szécsényi leletek alapján. A LT C időszakban lakott volt Bercel, Ipolyszög, Mátraszőlős, Nógrádverőce és Pásztó területe. A későkelta időszakból ismerjük a legtöbb lelőhelyet, így Cséce, Jobbágyi, Mátraszentimre, Romhány, Sósartyán, Szécsénke, Zabar községekben. A leletek több évszázad kelta időszakába engednek bepillantást, a megye területe lakott volt a kelták által az i. e. III. századtól (WALDHAUSER 1987. 35.) az isz. kezdetéig.

Irodalom

1. BENADIK, B. (1962): Chronologické vzt'ahy keltskych pohrebisk na Slovensku. Slovenská Archeológia 342–396.
2. BENADIK, B. (1978): Keltisches Gräberfeld in Mana. Slovenská Archeológia 383–422.
3. BÓNIS B., É. (1969): Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tában in Budapest. Archaeologia Hungarica XLVII. Budapest.
4. CHROPOVSKY, B. (1958): Laténske pohrebisko v Neobojsi, okr. Galanta. Slovenská Archeológia 120–130.
5. CHRISAN, I. H. (1971): În legatura cu datarea necropolei celtice de Ciumesti. Marmatia II. 55–92.
6. FILIP, J. (1956): Keltové ve středni Evrope. Praha. Monumenta Archaeologica V.
7. HELLEBRANDT, M. (1991): Miskolc kelta kora. Tanulmányok Miskolc korai történetéből. Szerkesztés alatt.
8. HELLEBRANDT, M. Corpus of Celtic Finds in Hungary. II. Akadémiai Kiadó. Szerkesztés alatt.
9. HÉJJ, Cs. (1976): Harminc év régészeti kutatásai Nógrád megyében. (1945–1975). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 245–261.
10. HÉJJ, Cs. (1970): Egyházasdengeleg. Régészeti Füzetek 23. 6. oldal.
11. HUNYADY, I. (1942–1944): Kelták a Kárpát-medencében. Dissertationes Pannonicae II. 18. 1942. táblakötet; 1944. szövegekötet.
12. PATAY, P. (1956): Újabb kőkori és kelta leletek Nógrádkövesden és a nógrádi dombvidéken. Archaeologiai Értesítő 186–190.
13. PATAY, P. (1960): Pásztó-Mucsi domb. Archaeologiai Értesítő 1960. 233. Régészeti Füzetek 13/1960. 34.
14. PATAY, P. (1972): Celtic finds in the mountainous region of northern Hungary. Acta Archaeologica. 354–388.
15. PATAY, P. (1975): Másfélszáz év régészeti kutatásai Nógrád megyében (Kubinyi Ferenc halálának 100. évfordulójára.) Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 16–22.
16. RÉCSEY, K. (1890): A perkáti urnatemető és vaskori lelet Fehérmegyében. Archaeologiai Értesítő. 264–268.
17. SCHAAFF, U. (1971): Ein keltisches Fürstengrab von Worms- Herrnsheim. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. 51–117.
18. B. SEY, K. (1972): Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban. Folia Archaeologica 29–42.
19. SZABÓ, M. (1983): Audoleon und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. Alba Regia. 43–56.
20. TODOROVIC, J. (1974): Skordisci (Istorija i kultura). Novi Sad – Beograd.
21. WALDHAUSER, J. (1987): Keltische Gáberfelder in Böhmen. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. 27–179.

Funde des Komitats Nógrád aus der Keltenzeit

Die archäologischen Ausgrabungen des Komitats hat zuerst Pál Patay zusammengefaßt (PATAY 1975. 16–22.). In dem Kubinyi-Ferenc-Museum von Szécsény habe ich mehrere Funde gesehen, deren kurzer Überblick ist wie folgt:

Bercel-Sárfányhegy. In dem Gebiet gab es einen Friedhof. In dem Fundmaterial (Bild 11. 1–6.) sind alle Keramiken mit Töpferscheibe gemacht. Das Bild 11.1. ist charakteristisches omphalos *Keltengefaß* mit rundem durchgeschnittenem Ohr (HUNYADY 1944. 51–52.). Der *Schüssel* auf dem Bild 11.3. erinnert an den Schüsseltyp 5. von Hunyady, aber er ist nicht omphalos (HUNYADY 1944. Bild 14.5.). Auf dem Bild 11. steht der Schüssel 4. dem Typ 8. von Hunyady nah (HUNYADY 1944. Bild 14.8.), aber er ist viel niedriger. Auf dem Bild 11. ist der Topf 6. den Kammgraphit-Gefäßen ähnlich, aber er ist ohne Besenprügeln (HUNYADY 1944. Bild 15.7.). Das *Armband* aus Bronze ist die Analogie des von Csóvár (HELLEBRANDT, Corpus II. Tafel 5.) Der Fund stammt aus dem LT C Alter.

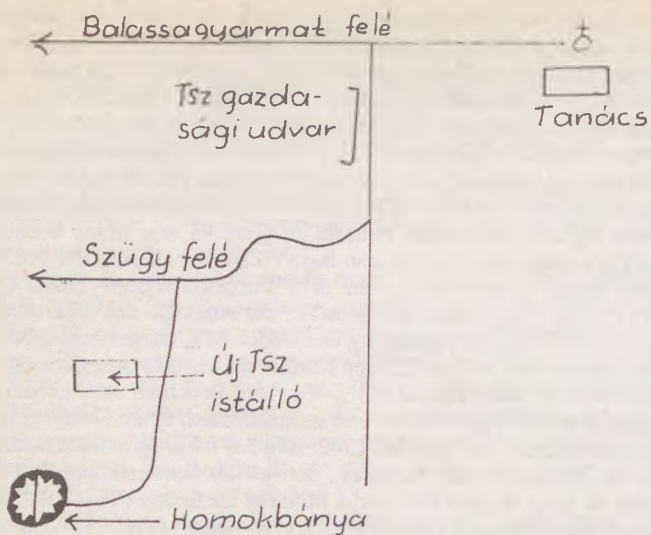
Nógrádmárcal. Die Funde des Grabs 1. befinden sich im Ungarischen Nationalen Museum, von Gräbern 2., 3. wissen wir aufgrund Beschreibungen, die Gräber 4., 5. wurden 1971 von Éva Kocztur freigelegt. Der Friedhof war auf dem Grund der Angaben einäischernd (Bild 1–5., Bild 12.6–12., Bild 13.1–3.). Dem Gefäß 11. des Bildes 13. ist ein Topf aus Kosd ähnlich (HUNYADY 1942. LXXIX. 6.) Unmittelbar unter der Kante ist ein Streifen zu finden (HELLEBRANDT Corpus, Vác). An dem Bruchteil 6, des Bildes 12. ist ein zackiger matter Streifen. Unter den Fibeln sind mehrere Bruchstücke zu finden, an dem Bein 7–8. des Bildes 12. ist ein Knopf zu sehen, das Bild 12.9. ist obenbespannt. Das Bild 12.10. ist ein flachstämmiges Eisen, an seinem dem Rücken zurückgebogenen Bein ist ein Knopf Alters LT C. Die *Schwert-scheide* (Bild 12.12.) ist ein kleiner Bruchteil. Das triskel Motiv ist einem Schwert aus Perkata ähnlich (RÉCSEY 1890. I–II. HUNYADY 1944. XVIII. 1.), aber das hat ein sehr einfaches Dessin. Es gibt noch ähnliche auch unter den Funden von Hódság (HUNYADY 1944. Bild 17.B/1.a.). Der Hänger der Schwertscheide des Bildes 13.1.a. entspricht dem Typ 6. Hunyadis (HUNYADY 1944. Bild 13.6.). die Schutzborte des Bildes 13.3. vertritt den Typ 3. Hunyads (HUNYADY 1944. Bild 13.3.). Der Fund kann in LT B2 kommen, schweizerischer Typ.

Nógrádverőce-Feldmark Magasak. Die Gemeinde ist heute mit Verőcsmaros identisch. Die Funde sind Einzelfunde (Bild 13.11.). Das Gefäß 13.4. ist dem von Nógrádmárcal ähnlich, und zwar dem Gefäß im Grab 4. von Nógrádmárcal. Das Bild 13.5. ist wahrscheinlich ein Teil einer langkörperlichen *Fibel*. Bild 13.5. ist eine Bronzenfibel, ein besonders geschmücktes Stück. Die Zierde des Knopfs an dem Rücken betrachtend ist sie einer Fibel aus Radostyán ähnlich (HUNYADY 1942. XXI. 2.). Der Federsystem ist größer als der Durchschnitt. Die *Beinbinder* (Bild 13. 9–11.) vertreten den Typ A.3. von Hunyady (HUNYADY 1944. Bild XII.A.3.) Teile eines eisernen *Kettengürtels* sind die Kettenglieder 7. des Bildes 13. Kleinere-größere Ringe kommen auch zusammen vor (FILIP 1956. XCI.8.), aber es ist möglich, daß es eine Schwertkoppelkette war (CRISAN 1971. IX.6.; X.4.; SZABÓ 1983. Bild 4. VIII.) Ähnliche Glieder sind auch in Böhmen zum Vorschein gekommen (FILIP 1956. Bild 103.). Kleine Bronzenkettenglieder kommen in dem Fund von Gyoma vor (HUNYADY 1944. XIII.9.), und auch in dem Grab 13. des Keltenfriedhofs von Vác (HELLEBRANDT Corpus). Die Fundgruppe von Nógrádverőce enthält Gegenstände, die für die Periode LT C charakteristisch sind.

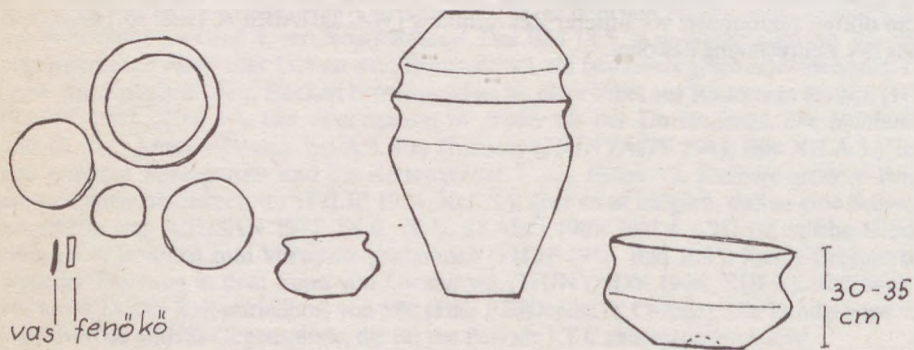
Pásztó Hügel Mucsi. Bei dem Straßenbau, bei der Richtung der Böschung ist ein einäischer Grab zum Vorschein gekommen, einen Teil dessen hat Pál Patay aufgedeckt (Bild 6.7.). Die ursprüngliche Tiefe des Grabs konnte ungefähr 179–200 cm sein. Der Aufdecker hat in der Todesgrube ein Bänkchen beobachtet, das 25–35 cm breit und 10–15–20 cm hoch war. Bei den Tierknochenbeilagen hat Pál Patay Schweine- und Vögelknochen abgeordnet. Von den Fun-

den (Bild 14.1–9.) haben sich die eisernen Gegenstände zerbrochen. Die Keramiken sind mit Scheiben gemacht. An dem Aschenkrug (Beilage 1.) sind eingeklüftete Streifen zu sehen, ihre Analogie ist bei dem Material von Vác zu sehen (HELLEBRANDT Corpus). *Der Schlüssel* auf dem Bild 14.4. ist dem Typ Hunyady 8. ähnlich (HUNYADY 1944. Bild 14.8.). Des Henkeltöpfchen auf dem Bild 14.5. hat eine charakteristische Topfform, die innere Seite seines Ohres ist geradeaus. Ohne Zweifel ist das linsenförmige Gefäß des Grabes ein Einzelkeramikgegenstand. Einen ähnlichen hat Hunyady aus Anyala und Sárkeszi (HUNYADY 1942. LXI.10.11.), weiterhin aus Szirmabesenyő (HUNYADY 1942. LXII.1.) vorgestellt. Die Form ist in dem slowakischen Material bekannt, es ist zum Beispiel im Grab 85, von Máty Vorhanden (BENADIK 1978. Bild 17.6.), weiter im Grab 27. von Bajc-Vlkanovo (BENADIK 1962. Bild 3.2.). Eine ausgedehntere Form ist in Böhmen an dem Fundort Tajanov–Husin zum Vorschein gekommen (FILIP 1956. XI.7.), aber das ist lieber die Analogie des linsenförmigen Gefäßes von dem Vácer Grab 34. Auf der Zeichnung des Bildes 14.6. dargestellte *Fibel* hat einen langen Körper, zwei Knöpfe, sie ist Typ C1. Der Hänger der Schwertscheide entspricht dem Typ Hunyady 3. (HUNYADY 1944. Bild 13.B.3.). Von dem Bruchteil des eisernen *Messers* ist so viel zu sehen, daß sein Rücken gewölbt ist, und wahrscheinlich einen Holzgriff hatte. Ein ähnliches ist von Kisvárdá bekannt (BENADIK 1962. Bild 3.2.). Zu dem Stück 9. des Bildes 14 gehört der eiserne Gegenstand 8. des Bildes 14., den wir als Schwertkoppelkette interpretieren können. Ähnliches ist auch in dem scordiscus Material zu finden (TODOROVIC 1974. Bild 124.). Ein ähnlicher geschmiedeter Eisengegenstand ist bekannt (HUNYADY 1942. LIII.24.), aber der zum Aufhängen einer Schafschurschere diente und einfaches Eisen war. Wir kennen eine Gürtelkette von dem Fundort Ritopek im scordiscus Material, die auf ähnlicher Weise angefertigt war (SCHAAFF 1971. Bild 5.2.). Das Pásztóer Fundmaterial kann in LT C eingeordnet werden.

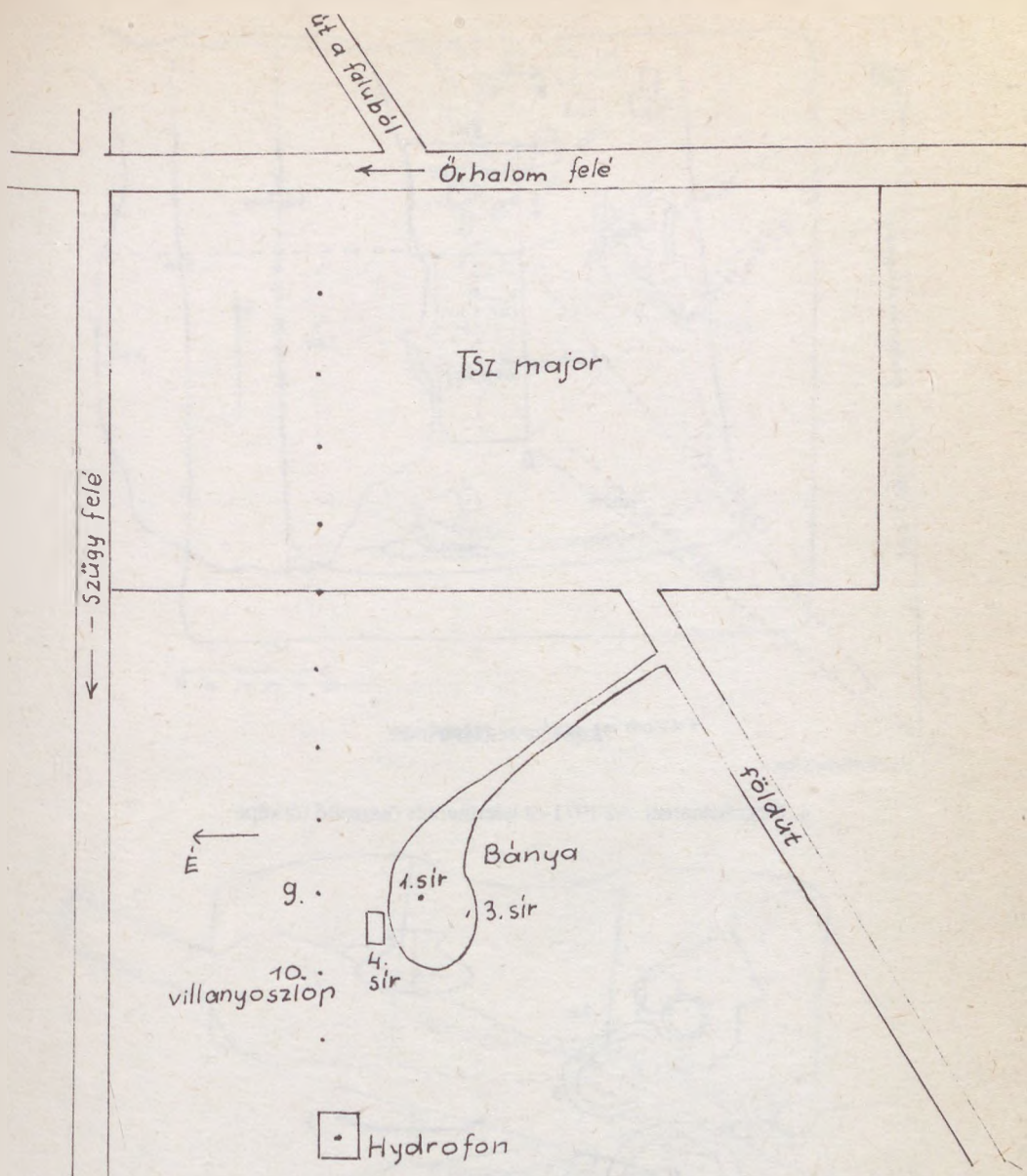
Szécsény-Damjanich-Straße (Bild 16.1–2.) Der Aschenkrug ist einem der des Friedhofs von Kéménd ähnlich (HUNYADY 1942. VII. 5.9.), weiter ist an dem Fundort Nebojsa bei Galánta solch einer zum Vorschein gekommen (CHROPOVSKY 1958, Bild 5.2.). Die Szécsényer Funde können für Anfang von LT B2 datiert werden. Zum Schluß können wir feststellen, daß das für uns zur Verfügung stehende Material Diaspora ist, in besserem Fall das Ergebnis einer Fundrettung (Bild 17.). Trotz alledem können wir sehen, daß Kelten schon zur Zeit von LT B2 aufgrund der Funde von Nógrádmárcfal und Szécsény da waren. Im Zeitalter LT C waren schon die Gebiete von Bercel, Ipolyszög, Mátraszőlős, Nógrádverőce und Pásztó bewohnt gewesen. Aus der Spätkeltenzeit kennen wir die meisten Fundorte, so in den Gemeinden Csécse, Jobbágyi, Mátraszentimre, Romhány, Sóshartyán, Szécsénke, Zabar. Die Funde erlauben in des Keltenzeitalter mehrere Jahrhunderte einen Einblick, das Gebiet das Komitats war von dem dritten Jahrhundert vor unserer Zeitrechnung (WALDHAUSER 1987. 35.) bis zum Anfang der Zeitrechnung bewohnt.

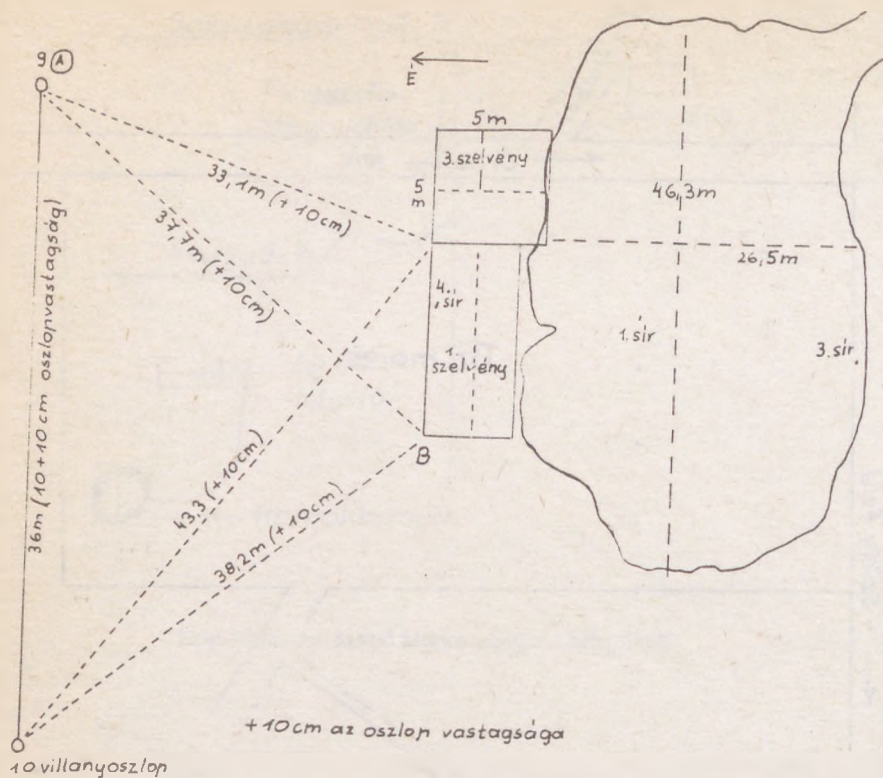
1. Nógrádmargal. Szabó Miklós vázlata a helyszínről

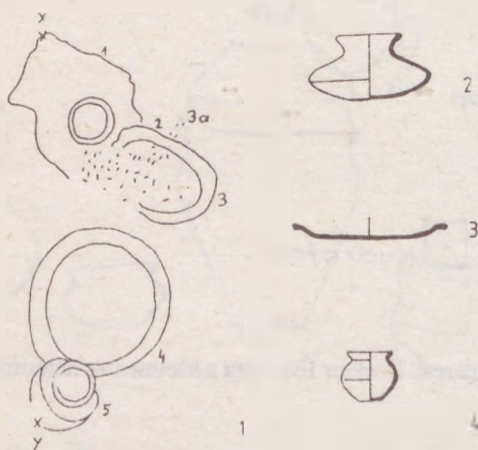
2. Nógrádmargal. 3. sír rekonstrukciós rajza

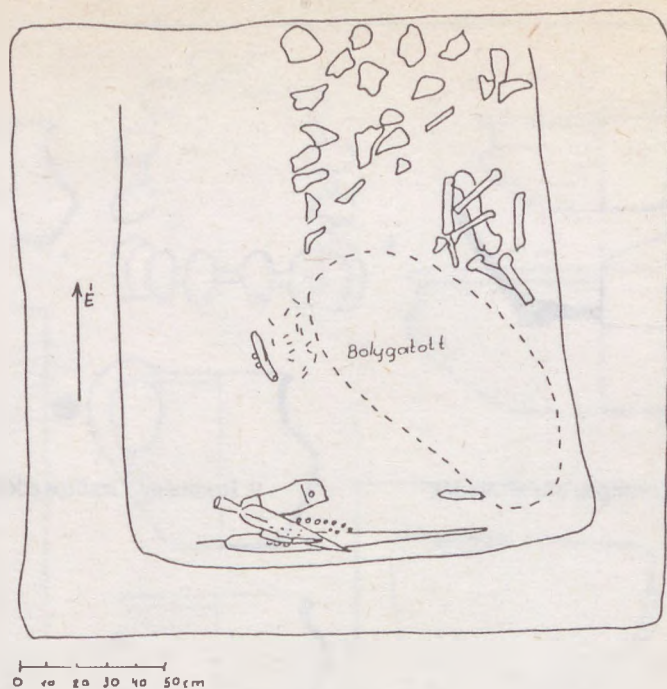
3. Nógrádmargit. Kocztur Éva rajza a leletmentés helyszínéről

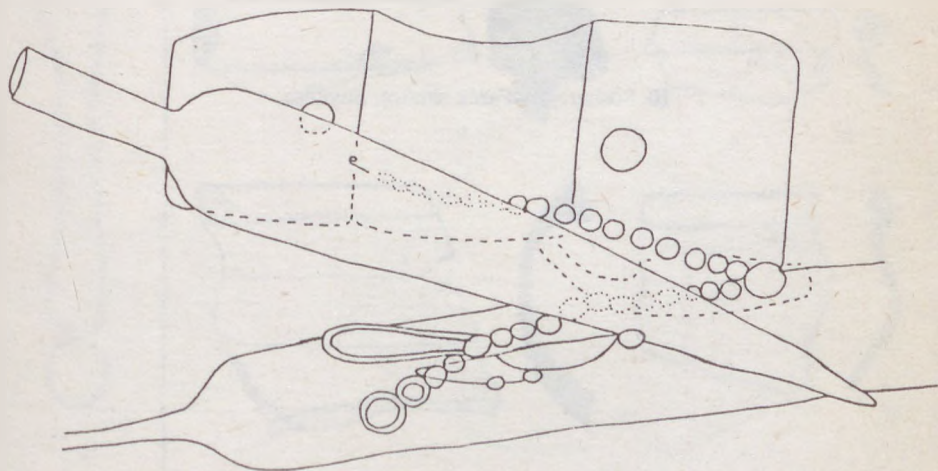
4. Nógrádmárcal. Az 1971-es leletmentés összesítő térképe

5. Nógrádmárcal. 1. 4. sír rajza; 2. 4/1. edény vázlata; 3. 4/4. tál vázlata; 4. 4/5. bögre vázlata

6. Pásztó. A sír rajza

7. Pásztó. A fémtárgyak helyzete a sírban. Vázlat.

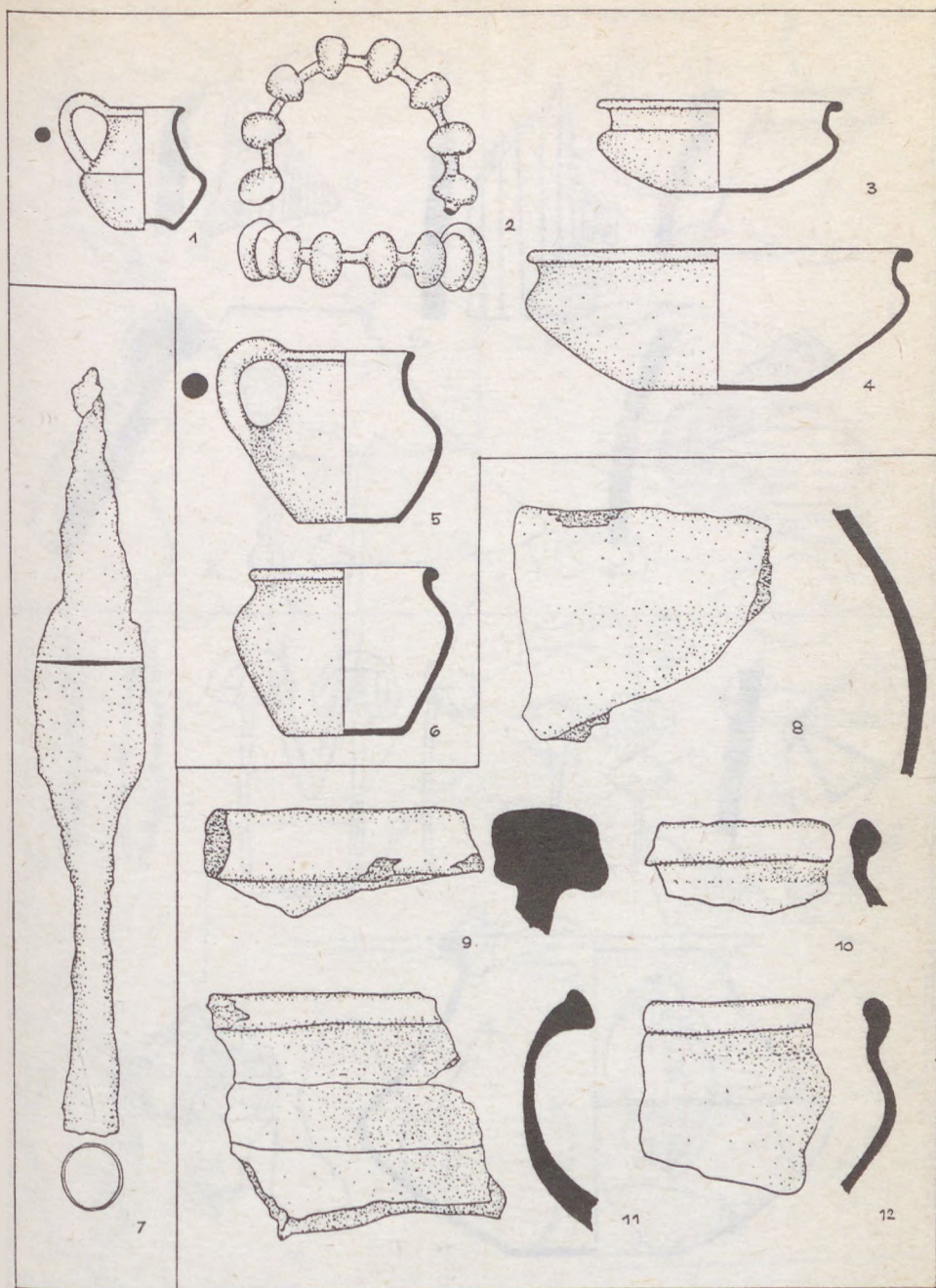

8. Romhány. Korongolt edénytöredék

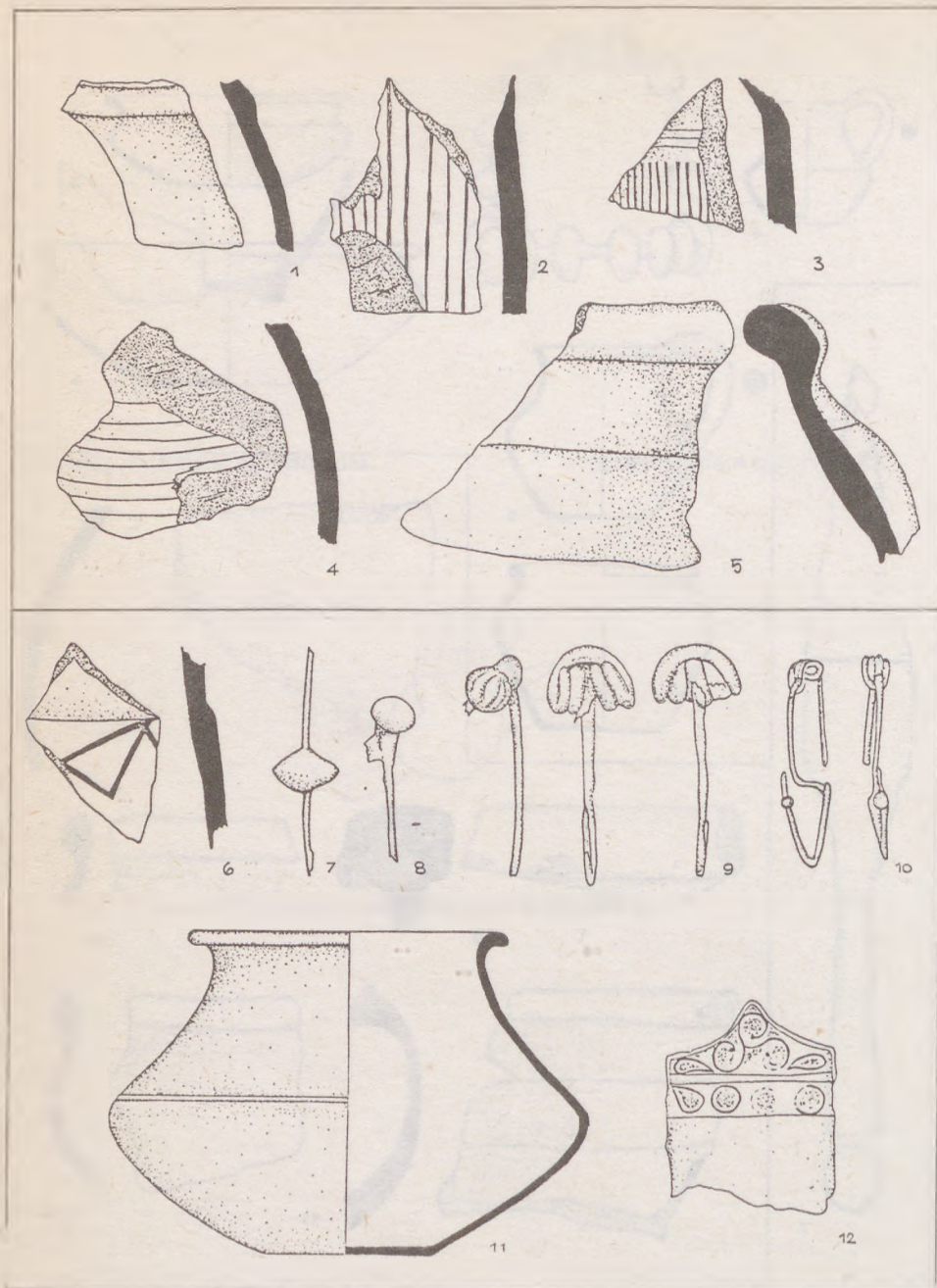
9. Romhány. Grafitos edénytöredék

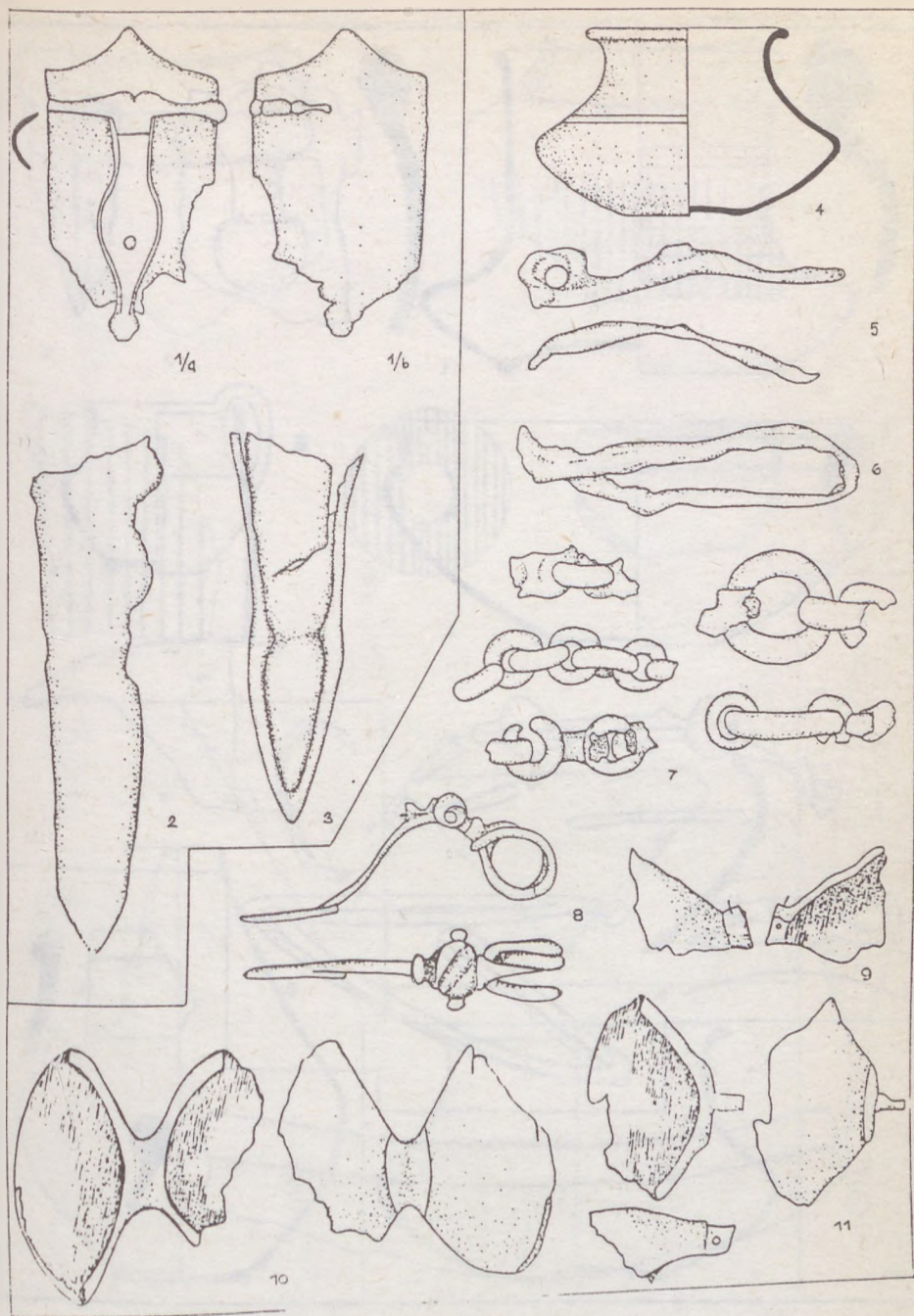
10. Sósartyán. Fazék simított dísyítése

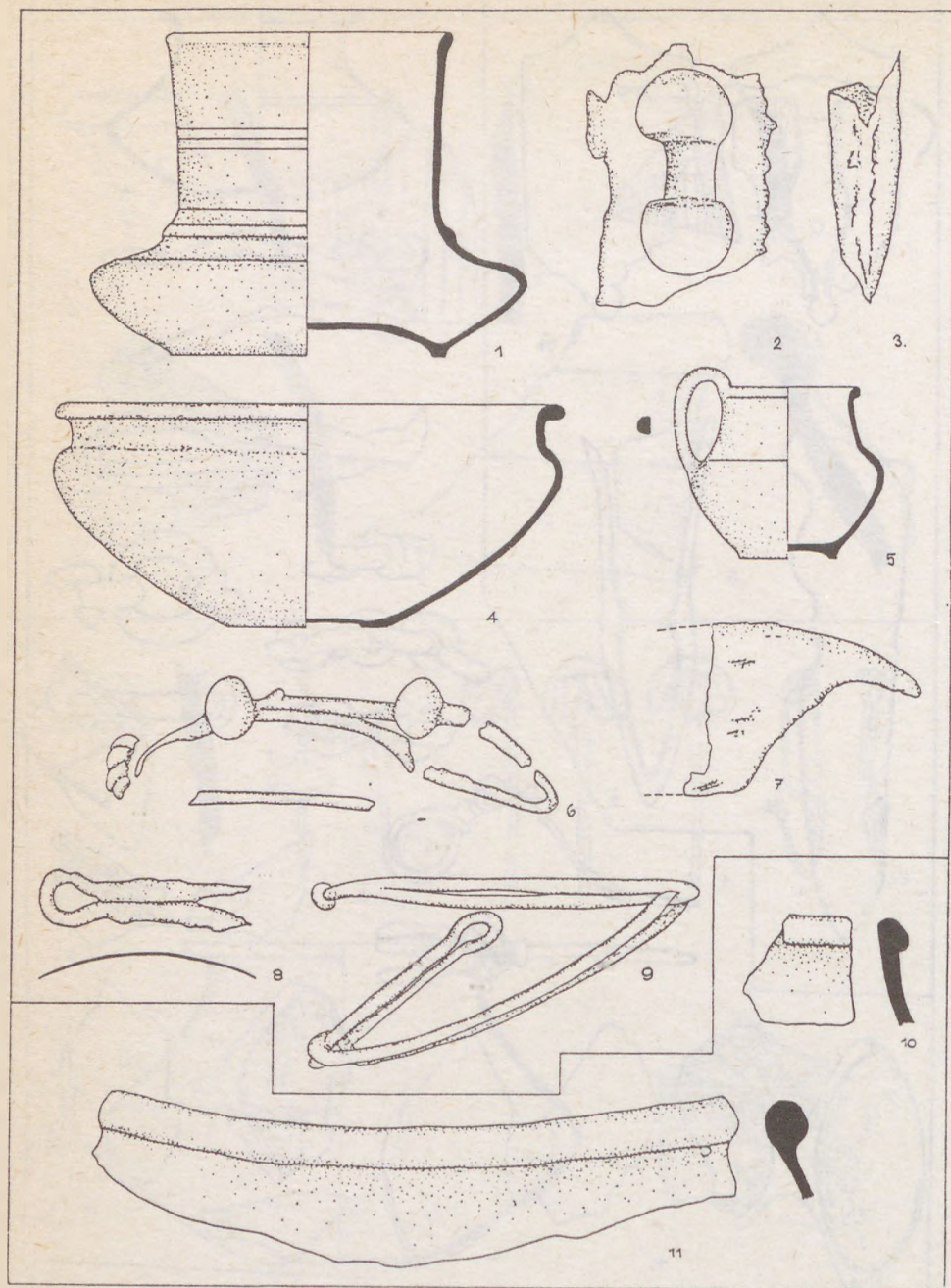
11. 1–6. Bercel; 7. Ipolyszög; 8–12. Jobbágyi

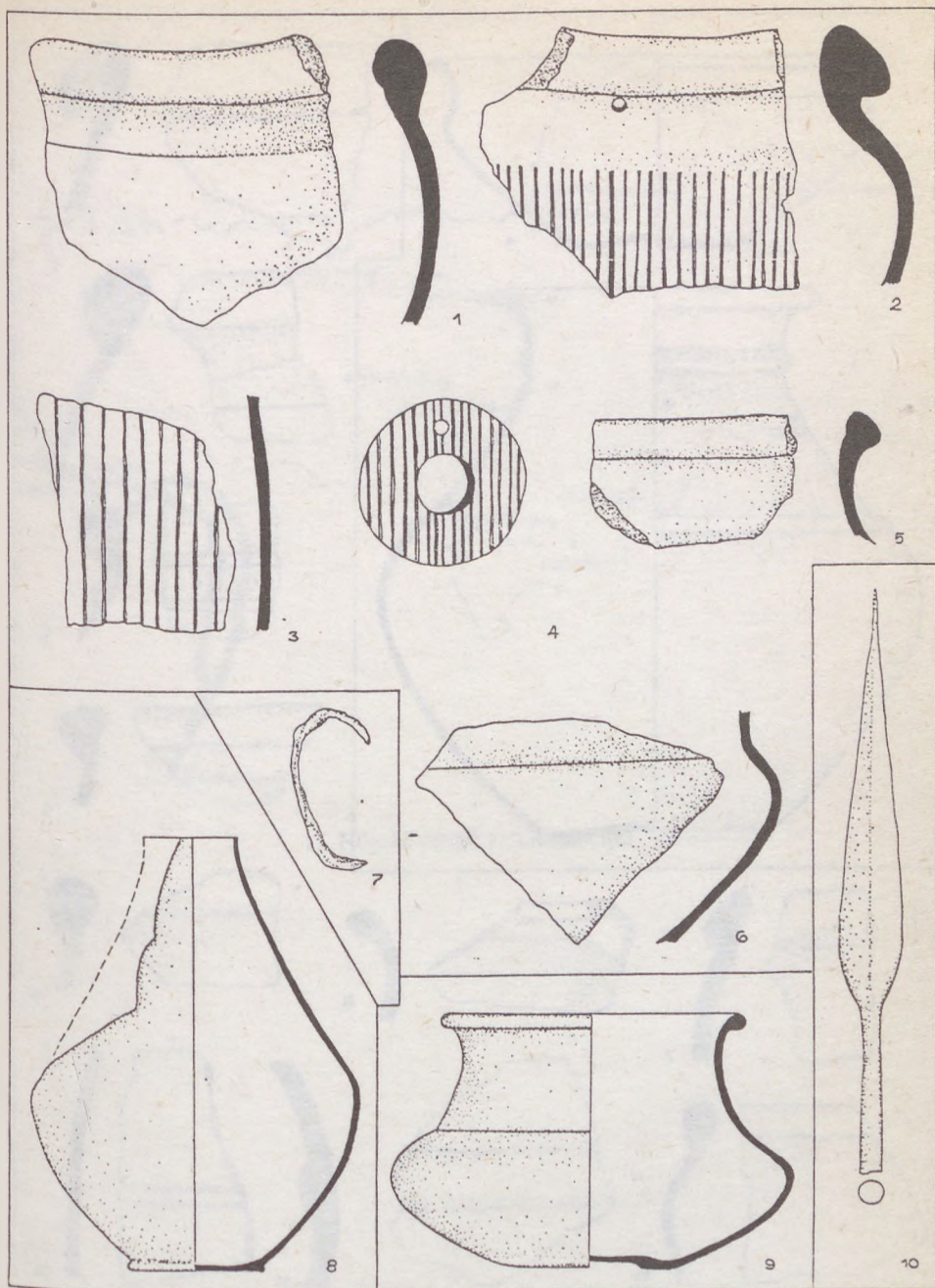
12. 1-5. Jovvágyi; 6-12. Nógrádmargal

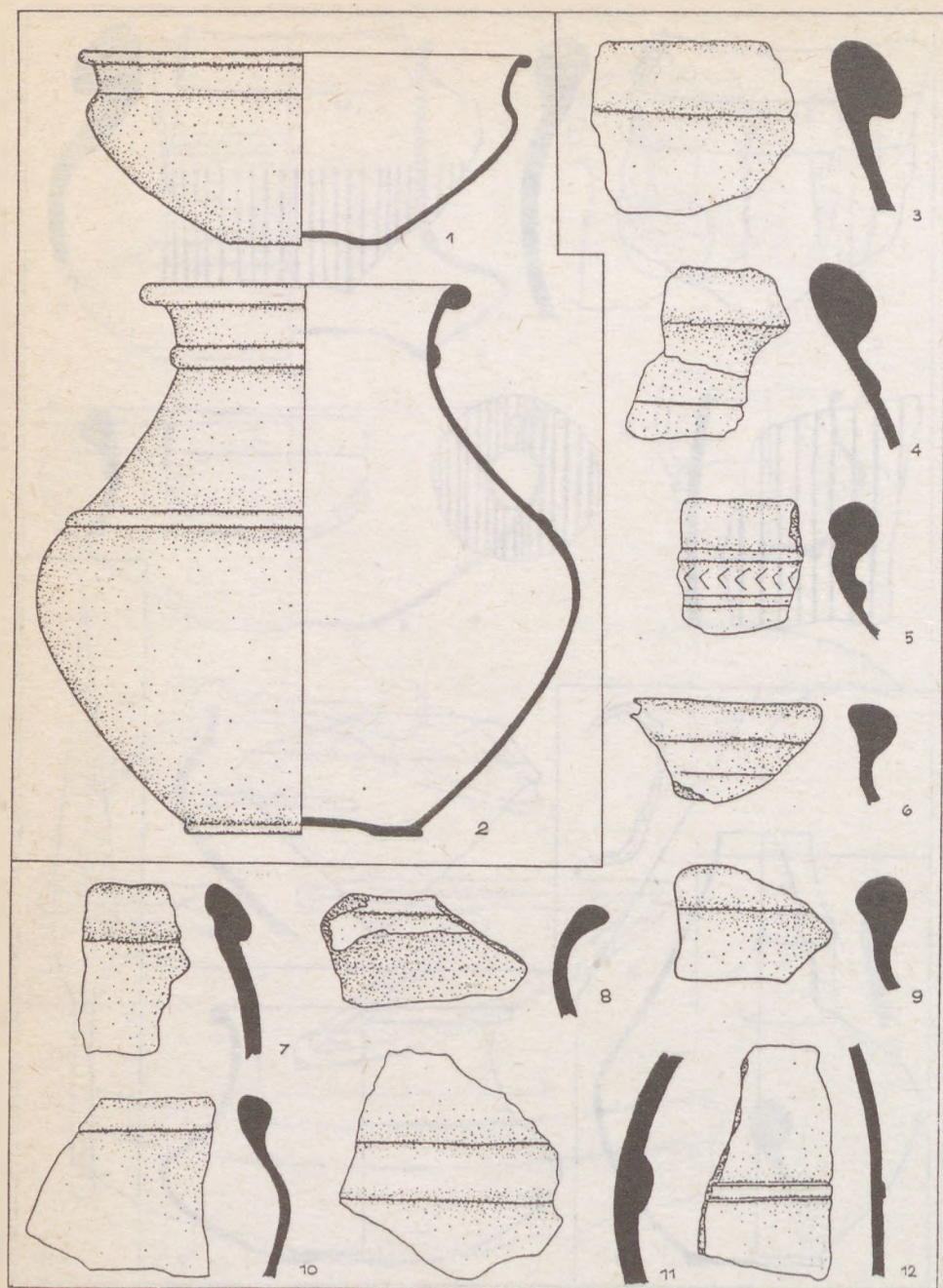
13. 1–3. Nógrádmargal; 4–11. Nógrádverőce

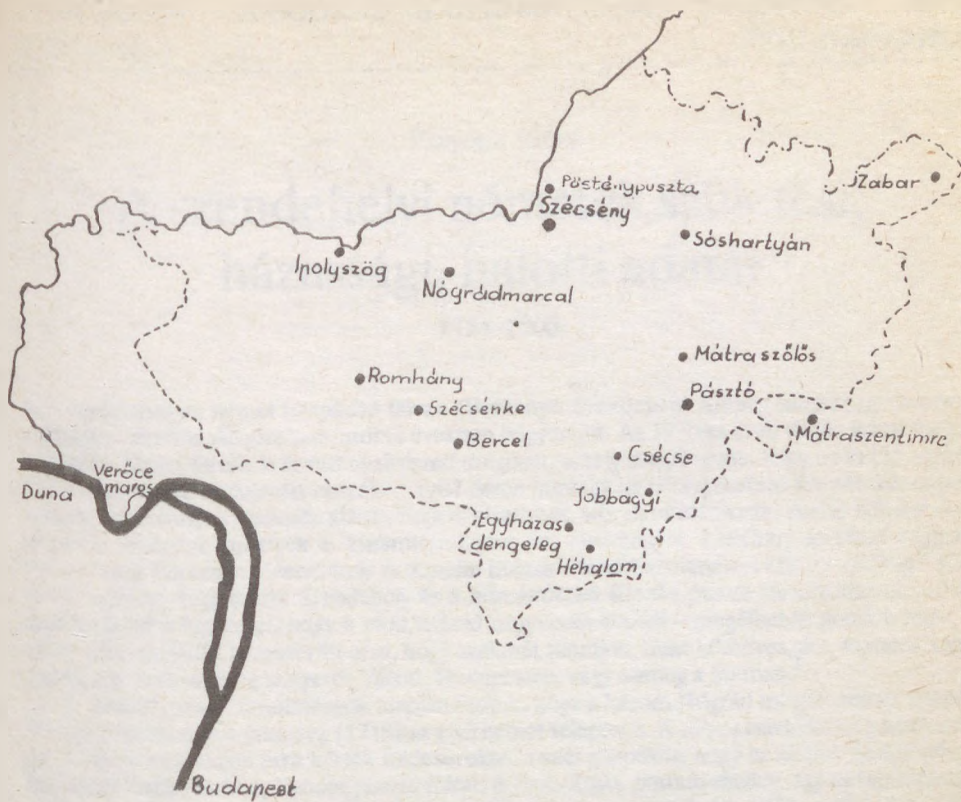
14. 1–9. Pásztó; 10–11. Pösténypuszta

15. 1–6. Pösténypusztá; 7. Romhány; 8. Szécsénke; 9. Sósartyán;
10. Ismeretlen lelőhely

16. 1-2. Szécsény; 3-12. Zabar

17. Nógrád megye kelta lelőhelyei

Zólyomi József

A szendehelyi németek születési, házassági, halotti adatai

1754–1900

A Nógrád megyei német telepítésű falvak (Berkenye, Szendehely, Katalin pusztá) nyelvészeti, történeti, néprajzi vizsgálata az utóbbi években felgyorsult. Az 1970-es évek elején jelent meg a megyénk német falvait is érintő nyelvészeti dolgozat, amely megállapítja, hogy az itt élő németek a keleti frank nyelvjárást beszélik.¹ 1987 őszén mintegy tíz néprajzkutató Szendehely népviseletét, népszokásait, gazdálkodását, népi állattartását, stb. tanulmányozta. Azóta néhány dolgozat is elkészült, amelyek e kutatómunkának az eredményei. Levéltári források alapján íródott meg Berkenye, Szendehely és Katalin pusztá településtörténete 1718-tól 1848-ig.² Külön tanulmány foglalkozik Szendehely és a hozzátartozó Katalin pusztá társadalmával, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a múlt század negyvenes éveitől – megélhetési gondok miatt – egyre több családfő kényszerült arra, hogy szakmát tanuljon, mint kőműves, ács, asztalos, csizmadia stb. keresse meg kenyerét Vácott, Budapesten, vagy esetleg a faluban.³

A fentebb jelzett tanulmányok alapján tudjuk, hogy a három Nógrád megyei német település közül Berkenyére érkeztek (1718) az első német telepesek. A túlnépesedő község lakói már az 1750-es évek elején arra kérték földesurukat, a váci püspököt, hogy az általuk Sende névre keresztelt határrészben, Katalin pusztá fölött, a Pest–Kassa postaút mellett egy új falut létesítsenek. A váci püspök az új település kialakítására és megszállására 1753. május 3-án kelt szerződésben adta meg az engedélyt azzal a kikötéssel, hogy a létesítendő falu neve Szendehely legyen. Természetes, hogy Szendehely első lakóinak többsége Berkenye túlnépesedett családai-ból került ki.

Szendehely törzslakossága még napjainkban is azoknak a családoknak a leszármazottai, akik a 18. század közepén, vagy az azt követő évtizedekben költöztek át Berkenyéről.

A közigazgatásilag Szendehelyhez tartozó Katalin pusztá benépesítése is a 18. század közepén kezdődött, evangélikus vallású német családokkal. Az 1780-as évek elejétől a pusztá zselértelkei fokozatosan a szendehelyiek tulajdonába kerültek házasság, vásárlás révén.

Az elmúlt években az anyaközségnek, Berkenynek dolgoztuk fel a születési, házassági és halotti anyakönyveit. Ötvenéves időszakokra bontva mutattuk be – a betelepítéstől (1718) a 19. század végéig – a születések számát, a családok gyermekszaporulatát, a keresztnévadás szokását, a házasságkötések számát, a házasulandók korát, az esküvő hónapját és napját, végül a halottak kor- és nemenkénti számát.⁴

A történeti és néprajzi kutatásnak fontos feladata olyan közösségek vizsgálata, amelyek egykor egy falu határán belül éltek, de számos tagja, a gazdasági körülmények hatására, kénytelen szülőfalujából elköltözni, más környezetben új közösséget kialakítani. Mint jeleztük, ez történt a Berkenyéről Szendehelyre költözött német családokkal, akik néhány kilométerrel távolabb, kénytelenek voltak új falut létesíteni, önálló gazdálkodásra berendezkedni. Rokonokból, testvérekből, barátokból, ismerősökből új közösség alakult ki, amely számos vonatkozásban elszakadt az anyaközségtől. Hiszen elmaradtak a mindennapi találkozások, stb., amelyek a tradíciók megőrzésének, továbbélésének fontos feltételei.

A Szendehelyre költözők első generációja még biztos úgy élt, azokat a szokásokat őrizte, amelyeket a Berkenyén lakó szülőktől, nagyszülőktől megtanult. Az új környezet, az eltérő megélhetési lehetőség, hajlamossá tette az újonnan verbuválódott közösséget, hogy megtanult, vagy örökölt hagyományait, szokásait megváltoztassa, azokat mindennapi életéhez igazítsa.

Ezért is tartjuk izgalmas feladatnak, hogy Berkenye után a szendehelyi anyakönyveket is feldolgozzuk, azonos szempontok szerint. Hiszen a közölt adatokból kitűnik, hogy Szendehely milyen mértékben maradt hagyományőrző, az egy családba született gyermekek számával, a keresztnevasadás szokásával, a házasulandók korával, a rokonházasságok kényszerű gyakorlatával, a csecsemő- és gyermekhalandóság szomorú tényével.

Mielőtt szűkebb témákra rátérnénk, a két község történetének eddigi szerény ismeretében is fel szeretnénk hívni a figyelmet Berkenye és Szendehely néhány sajátosságára.

a) Mindkét településen a betelepült német családok többségének a leszármazottai napjainkig kimutathatók.

b) A legidősebb fiú örökösödési joga (vagyis a szülőktől ő vette át a gazdaság irányítását, a testvéreket pedig kifizette) az első világháborúig, némely családoknál 1945-ig elfogadott gyakorlat volt.

c) A pap, a tanító, és az állatokat őrző pásztorokon kívül, idegen ritkán települhetett közéjük. Ha eladó föld, szőlő, ház volt e két faluban, azt a német családok vásárolták meg.

d) A két falu egymás között házasodott. Idegenből ritkán hoztak férjet, illetve feleséget a 19. század végéig. Így a rokoni, baráti kapcsolatok a legutóbbi időkig megmaradtak.

e) Berkenye, újratelepítése óta, az elszigetelt, zárt falvak közé tartozott. A Postaúttól távol eső faluban idegenek ritkán fordultak meg. A legközelebbi vásárközpontot, Vácot, csak Szendehelyen keresztül, vagy még körülményesebben Verőce érintésével közelíthették meg. A faluban új zsellérházhelyeket csak a 19. század végén osztottak ki, de ezt is szűk számban, a lakosság létszámát ez alig növelte. Így mindvégig alacsony lélekszámú, alig fejlődő település maradt a legutóbbi évtizedekig. Iparos réteg itt soha nem alakult ki, a nők közül is kevesen mentek el szolgálonak a falu határán kívül. Az elszegényedett családoknak a gazdáknál, a püspöki erdőkben vállalt napszámos munka biztosította a megélhetést. A berkenyeiek 1848-ig Nógrád községbe jártak templomba, az anyakönyvezésük is itt történt.

f) Szendehely települési adottsága kedvezőbb volt. A falu szélén vezetett el a Pest–Kassa közötti Postaút, amelyen jelentős forgalom zajlott le. A helyi kocsmába, a falu lakóihoz italtársítás, szállás kérés céljából betérő idegenektől gazdag hírforráshoz jutottak az itt lakók. A gyakran átvonuló kereskedőkkel az adás-vétel könnyebb volt lebonyolítani, így a szendehelyiek tárgyi kultúrája gyorsabban változhatott és gazdagodhatott. Vác viszonylagos közelsége is kedvezőleg hathatott a kereskedelemre. A gabona, a bor, a tűzifa eladásából, a kisebb szállítási költségek miatt, nagyobb jövedelemre tehettek szert a falu lakói.

A múlt század negyvenes éveitől, a fokozódó szegénység hatására, a férfiak egyre növekvő létszámban az iparban dolgoztak Vácot, Budapestet, a környező települések nagyobb építkezéseiben. A nők közül is elég sokan szegődtek cselédnek, szolgálonak, napszámosnak Vácra, Budapestre, a közeli falvak kereskedőinek, hivatalnokainak házába, ahonnan hetente, kéthetente, vagy havonta jártak haza látogatóba. A rendszeres és tartós távollét gazdagíthatta az ismereteket, hathatott a gondolkodásra, az életvitelre stb.

Szendehely a település szerkezetében is eltért Berkenyétől. Míg Berkenyén a 18. században kialakult falukép a múlt század végéig alig változott, addig szendehelyen, a 19. század első felében, a Postaút baloldalán két utcator beépítésére kaptak engedélyt a zsellérek. A múlt század második felében, és a századforduló táján a falu északi oldalán futó patak baloldalát, a főút két oldalát (a templomtól északra) zsellérházakkal népesítették be. Több berkenyei házhely nélküli zsellércsalád is áttelepült Szendehelyre. A zsellértelek bővítésének lehetősége, a lakosság létszámának gyorsabb ütemű növekedését eredményezte, főleg a múlt század második felében.

A 18. század közepén létesült Szendehely lakosai 1787-ig Verőce-re jártak templomba, az anyakönyvezésük is itt történt.

Az eltérő táji adottságokra, a megélhetési lehetőség elkülönülésére azért hívjuk fel a figyelmet, hogy a közös hagyományok ápolásának, a szokások megmerevedésének, esetleg ezek megváltozásának meglehettek a feltételei. A közös találkozások lehetőségei leszűkültek: nem azonos templomba jártak, eltérő volt földrajzi elhelyezkedésük elsősorban a vásárok, termékek eladása, anyagi javak beszerzése szempontjából. Más volt, főleg a zselléreknek a megélhetési forrása, gazdagabb volt világismerete.

A két település közötti eltérések vázlatos ismertetése után, az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy a szendehelyi anyakönyvi adatok rendszerezésével, táblázatba foglalásával felhívjuk a figyelmet a zártabb Berkenyéről készült hasonló feldolgozásunk adatainak egyezésére, illetve eltérő sajátosságaira.

Feldolgozásunknál itt is ötvenéves időszakokra bontva közöljük az adatokat (1754–1800, 1801–1850, 1851–1900) a 18. század közepétől a múlt század végéig. Úgy tapasztaltuk, hogy a másfélszázados hagyományok a 20. század első felében fokozatosan felbomlottak, átalakultak, azért az erre az időszakra vonatkozó adatokat jegyzetanyagunkban közöljük. A Szendehelyhez tartozó, húsz zsellérházhelyes Katalin pusztá adatait nem külön, hanem a faluval együtt ismer-tjük.

1. Születés

Az 1753-tól folyamatosan benépesülő Szendehely első szülöttje Menich Ádám–Schmuk Anna Mária jobbágy Borbála nevű leánya volt, aki 1754. április 19-én látta meg a napvilágot. Fentebb már említettük, hogy 1787 októberéig a szendehelyiek anyakönyvezése a verőcei római katolikus plébánián történt. A szendehelyi templomban szintén leányt kereszteltek elsőnek, aki 1787. október 20-án (Schlenk Mihály–Scher Anna Mária leánya) született.

Az anyakönyveket 1869. január 22-ig latin nyelven, ezt követően magyar nyelven vezették.

1. A születések száma

Év	Fiú	Leány	Összes
1754–1800	422	378	800
1801–1850	742	655	1397
1851–1900	780	772	1552

A vizsgált másfél évszázad alatt 3749 gyermek született, melyek közül 1944 a fiúk, 1805 a leányok száma. Az évenkénti születések átlaga folyamatosan növekedett. Az első időszakban (1754–1800) 16, a másodikban 28, a harmadikban 31 gyermek volt a születési átlag évenként. A születések évi átlagszámának jelentős növekedéséből arra következtethetünk, hogy Szendehely benépesítése a 18. század második felében nem fejeződött be. Történeti bevezetőnkben már szoltunk arról, hogy a 19. század első felében, nagy számban új zsellértelekeket hasítottak ki a Postaút baloldalán, amely a falu népességét, a születések számát jelentősen növelte.

Berkenyén a szabadtelek benépesítése a 18. század végén lezárult. Új telepeseket már csak a megüresedő zsellértelekekre tudott fogadni. Azért itt a születések átlaga jóval alacsonyabb volt. Azonos időszakokban 17, 17, 5, 21 gyermek született évenként.

Táblázatunkból kiolvasható, hogy Szendehelyen mind a három időszakban a született gyermekek közül a fiúk száma volt a több. Berkenyén is – a 18. század második felének kivételével – a fiú gyermekek száma volt a magasabb.

2. Ikek száma

A szendehelyi anyakönyvekben is *gemelli*, majd 1869-től *ikrek*, *kettős* szóval jelölték az ikrek születését. Az ikrek száma, nemenkénti összetétele az alábbi volt:

Év	Fiú–fiú	Leány–leány	Fiú–leány
1754–1800	8	5	12
1801–1850	6	6	11
1851–1900	11	5	15

A 79 ikerszülésből a legtöbb a fiú–leány összetételben született. Ez az összes ikreknek a 48,10%-a. berkenyén az 57 ikerpárból 50,87%-a volt fiú–leány. Szende helyen négyes ikret nem jegyeztek be az anyakönyvbe a vizsgált időszakban.

3. A születések száma havi bontásban

Az erre vonatkozó adatok összegyűjtését és bemutatását azért tartjuk fontosnak, mert választ adhat arra a kérdésre, hogy a gyermekek érkezésének idejét megtervezték-e. Köztudott, hogy a paraszti üzemgazdaság működésébe a női munkát is betervezték. Az ültetés, a kapálás, az aratás, a szüret stb. nem nélkülözhető a nők aktív munkáját. Különösen Szende helyen kapott nagyobb jelentőséget a nők részvétele a gazdálkodásban. Fentebb már szoltunk arról, hogy a zsellér családok többsége tavasztól-őszig az iparban dolgozott. A zselléreknek juttatott fél hold szántóföld, az olykor nem kis terjedelmű szőlőültetvény megművelése, ezekben a családokban a nőkre maradt. A kora tavasztól késő őszig tartó folyamatos mezőgazdasági munka azt a családtervezési modellt feltételezi, hogy a gyermekek többsége november eleje és február vége között szülessen, hiszen a betakarítási munkák ekkorra már befejeződnek, az anya több időt fordíthat újszülött gyermekének gondozására, ápolására.

Az alábbiakban tekintsük át az anyakönyvekből összeállított statisztikai táblázatunkat, amely azt rögzíti, hogy a három időszakban, az egyes hónapokban hány gyermek született.

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900	Összesen	%
Hónap	született gyermekek száma				
január	72	132	129	333	8,88
február	81	132	121	334	8,90
március	69	125	148	342	9,12
április	51	107	130	288	7,68
május	57	95	105	257	6,85
június	42	88	102	232	6,18
július	50	115	138	303	8,08
augusztus	78	142	157	377	10,05
szeptember	98	124	139	361	9,62
október	91	122	148	361	9,62
november	61	109	122	292	7,78
december	50	106	113	269	7,17

A közölt adatok szerint a legtöbb gyermek augusztus, szeptember, október és március hónapban született. Ezt a január, február, július, november, április hónapok követték. A legkevesebb gyermek június, május és december hónapban látta meg a napvilágot. A táblázat szerint a paraszti munka ritmusa, nem volt összhangban a családtervezéssel, a születés időpontjának kiválasztásával. Hiszen a legtöbb gyermek akkor született (augusztus, szeptember, október), amikor a termés betakarításának volt itt az ideje, amelynél a nők segítségét sem mellőzhették.

A paraszti társadalomban, a nőknek kevés kímélet jutott, a család megélhetése, a vagyon esetleges gyarapítása megfeszített munkát követelt tőlük is. Nem véletlen, hogy a házasulandó legények leendő feleségük kiválasztásában nem a szépség, hanem a szorgalom, a minél nagyobb munkabírási volt a legfontosabb szempont. Az általunk vizsgált német falvakban – a visszaemlékezések szerint – voltak olyan gyarapodni vágyó családok, ahol az asszony szántott, vetett, boronált, míg a férj az erdőben napszámbéért dolgozott.

A nők is tisztában voltak a velük szemben támasztott társadalmi követelményekkel. Az elvárásnak megfelelően terheességük utolsó napjáig dolgoztak a határban, vagy otthon. nem volt

ritka, hogy az anyát a szülési fájások a mezőn érték, olykor ott is szülte meg gyermekét. Egy-két héttel később már újra részt vett a mezei, illetve házkörűli munkákban. A szülő nők valójában csupán 2–3 hétre estek ki a család megszokott életritmusából, majd ismét annak aktív tagjai lettek.

A szülés időpontjának szabályozásával Berkenyén sem találkoztunk. a gyermekek többsége itt is a legnagyobb dologidőben augusztus, szeptember, október hónapban született, a legkevesebb szülést – Szendehelyhez hasonlóan – a nyári hónapokban jegyezték be az anyakönyvbe.

A születések magas száma, augusztus, szeptember, október hónapokban, kétségtelen összefügg azzal, hogy a lakodalmak többségét farsangkor, vagyis január–február hónapokban tartották. Később közölt táblázatunkból majd kitűnik, hogy a fiatal házasoknál az első gyermek, általában egy éven belül megszületett. De a családokra bontott számítások szerint is, az asszonyok többsége a téli hónapokban, november közepe és február vége közötti időben került állott állapotba.

4. A gyermekek száma családonként

A Berkenyéről készült dolgozatunkban részletesen szóltunk arról, hogy az egy családban született gyermekek számát milyen tényezők befolyásolhatták. Meghatározhatta a házások kora, egészségi állapota, esetleg az egyik házastárs korai halála.

Feldolgozunk összesítéseiben minden Szendehelyen született gyermek szerepel. Mivel a faluban nemcsak olyan családok éltek, akik itt kötöttek házasságot, hanem olyanok is szép számmal települtek be, akik lakodalmukat más községben tartották, de koruknak megfelelően, több-kevesebb gyermekük Szendehelyen született. Ezért külön szerepeltetjük táblázatunkban a helyi és a máshol kötött házasságokban született gyermekek számát.

Az összesítésben szerepeltetett adatok pontatlanságával itt is számolnunk kell. Az általunk közölt számok, amelyek az egy családban született gyermekek számát rögzítik, nem tekinthetők mindig hitelesnek. Itt is gyakran előfordult, hogy az egyik házastárs fiatalon elhunyt. Az özvegyen maradt asszony, vagy férfi ismét férjhez ment, vagy megnősült, hogy az előző házasságból született gyermekek ellátását, gondozását biztosítani tudja. Az új házasságban további gyermekek születhettek. Nem volt ritka, hogy egy asszony kétszer–háromszor ment férjhez, a férfiak között is volt olyan, aki többször, olykor négyszer nősült. Így gyakran előfordult, hogy egy családban 10–15 fő édes- és mostohatestvér élt együtt. A múlt század elejéig (30-as évek) a több anyától és apától származó egy családhoz tartozó gyermekek számát, nem mindig sikerült az anyakönyvekből hitelesíteni. A házasulandó szüleinek nevét – az azonosítás biztos forrását – csak az 1830-as évektől jegyezték be az anyakönyvbe. Ettől kezdve a testvérek, mostohatestvérek összetartozását, a szülők többszöri házassága után is pontosan azonosítani lehet. A családrekonstrukciós törekvésünk, a közölt számadatok ezért bizonytalanok, nem mindig a valóságot tükrözik az 1830 előtti évekből. Előfordul, hogy egy családot négy-, hat- vagy nyolc gyermek-elek közé soroltunk, de az előző házasságból hozott gyermekekkel – amelyeket nem tudtunk azonosítani – ennél jóval több lehetett az egy családban élő gyermekek száma.

Az első közel nyolcvan évben (1754–1830) azt a módszert követhettük feldolgozásunkban, az egy családba született gyermekek számának megállapításánál, hogy a többszöri házasságnál az apai ágat vettük figyelembe. Az anya részéről hozott gyermekek itt nem mindig szerepelnek. Az előző házasságban szült gyermekeit korábbi férjénél tüntettük fel. Ezért néhány esetben csonka családokat mutatunk be, ahol – az újabb házasságok révén – a gyermekek száma magasabb lehetett, mint amennyi táblázatunkban szerepel.

A nem Szendehelyen kötött házasságoknál a faluban született gyermekek száma attól függött, hogy hány éves korban telepedtek itt le, hány évig laktak a faluban. Náluk csak a Szendehelyen született gyermekek számát tudtuk rögzíteni, az előző lakóhelyről magukkal hozott gyermekek számát nem ismerjük. Alábbi táblázatunk azt mutatja be, hogy hány házaspárnak született Szendehelyen 1, 2, 3 stb. gyermeke.

Év	1754–1800		1801–1850		1851–1900	
Gyermekek száma	A szülők					
	Szendehe-lyen	nem Szen-dehelyen	Szendehe-lyen	nem Szen-dehelyen	Szendehe-lyen	nem Szen-dehelyen
fő	kötöttek házasságot					
1	14	78	32	59	22	98
2	7	21	28	21	17	15
3	15	9	24	8	23	5
4	23	4	22	4	24	6
5	16	2	18	1	25	5
6	18	5	20	–	29	3
7	11	1	21	1	37	4
8	9	1	19	–	28	4
9	4	–	18	1	20	–
10	7	1	14	1	11	–
11	6	1	8	–	5	–
12	6	–	2	–	3	–
13	2	–	4	–	1	–
14	2	–	4	–	1	–
15	–	–	2	–	1	–
16	–	–	1	–	–	–
19	1	–	–	–	–	–

A közel másfél évszázad alatt 615 Szende helyen kötött házasságból született gyermek. Ebből 68 családnak 1 (11,05%)

52 családnak 2 (8,45%)

62 családnak 3 (10,08%)

69 családnak 4 (11,21%)

59 családnak 5 (9,59%)

67 családnak 6 (10,89%)

69 családnak 7 (11,21%)

56 családnak 8 (9,10%)

42 családnak 9 (6,82%)

32 családnak 10 (5,20%)

19 családnak 11 (3,08%)

11 családnak 12 (1,78%)

7 családnak 13 (1,13%)

7 családnak 14 (1,13%)

3 családnak 15 (0,48%)

1 családnak 16 (0,16%)

1 családnak 19 (0,16%)

gyermek született.

A családok többségében a 4, 7, 1, 6, 5, 3, 8, 2 gyermek született, majd ezt a 9, 10, 11, 13 gyermekkel rendelkező házasok követték.

Szende helyen a népesebb családok száma, a vizsgált három időszakban, jóval több volt mint Berkenyén. A 18. század közepétől a 19. század közepéig a berkenyei családokban 1–11 volt a gyermek száma, Szende helyen viszont az első időszakban 11, a másodikban 15 olyan családot találtunk, ahol ennél több volt a gyermekek száma. A múlt század második felében már Berkenyén is megszaporodott a nagyobb gyermekáldással rendelkező családok száma.

A történeti áttekintésünkben utaltunk arra, hogy Szende hely – a zsellértelkek folyamatos emelkedésével – lakóinak száma erőteljesebben növekedett. Említtettük azt is, hogy Berkenye teljes benépülése a 18. század végéig megtörtént, a további fejlődésnek lehetősége bezárult. Erre utalt az a táblázatunk, amelyben a faluban lakó családok gyermekáldását tekintettük át. A táblázatból kiolvasható hogy napjainkhoz közeledve egyre kevesebb azoknak a száma, akik esküvőjüket nem Berkenyén tartották. Szende helyen viszont mindig magas volt azoknak a házas-

pároknak a száma – különösen a 19. század második felében – akiknek lakodalmuk nem Szende-
dehelyen volt.

Szende hely dianamikus fejlődését tükrözi alábbi táblázatunk is, amely a faluban kötött házasságok, valamint az ezekben a családokban született gyermekek számát rögzíti. Az adatok összeállításából az egy családra jutó gyermekek számának átlagát is kiszámíthatjuk.

Év	Házasságkötések száma	Ebből hány házaspárnak nem született gyermeke Szende helyen	Hány házaspárnak született gyermeke	Gyermekek száma	Egy családra jutó gyermekek számának átlaga
1754–1800	184	43	141	723	5,1
1801–1850	323	96	227	1190	5,2
1851–1900	342	95	247	1394	5,6

Berkenyén a három időszakban, ha nem is jelentősen, de mindig alacsonyabb volt (5, 4, 8, 5, 5) az egy családra jutó gyermekek számának átlaga.

A Berkenyéről készült dolgozatunkban részletesen elemeztük azokat az okokat, amelyek az egyes családokba született gyermekek számát korlátozták. Olyan házaspárokról is tudunk – számuk nem is volt kevés – akiknek nem született gyermekük.

Már fentebb is utaltunk arra, hogy a házaspárok egyikének korai halála, tartós betegsége, a gyermekáldást korlátozta. De a nagy különbséggel kötött házasságok (legény-özvegyasszony, hajadon-özvegyember) sem kedveztek a sokgyermekes családok kialakulásának. Az idős özvegyek házasságából pedig gyermek nem születhetett. A vizsgált német települések zártóságából adódó gyakori rokonházasságokban sem születhetett sok gyermek.

A felsorolt tényekkel indokolhatjuk, hogy a közel másfél évszázad alatt, olyan sok az egykét-három stb. gyermekkel rendelkező családok száma. Ez még kiegészülhet az adatok felhasználhatóságának pontatlanságával, hiszen mint említettük csonka családok is bekerültek statisztikai táblázatunkba, ahol a megözvegyült feleséget ritkábban az özvegy férjet ismételt házasságkötés után, nem sikerült hiteltérdemlően azonosítani. Például, ha a nő háromszor ment férjhez, akkor az statisztikánkban háromszor is szerepelhet az 1–2–3, vagy több gyermekes családok között.

Felhívjuk a figyelmet itt is, hogy a 8–10, vagy ennél több gyermekes családokban, a gyermekeket nem egy anya szülte. Előfordult, hogy a családban összefrött öt gyermek is két anyától származott.

5. Vagyoni állapot és a gyermekek száma

A berkenyei feldolgozásunkban már utaltunk azokra a kutatási eredményekre, amelyeket több kutató is megfogalmazott az anyakönyvekből kapott adatok alapján. Ennek lényege az, hogy a 18. században a telkes gazdáknak és a zselléreknek is sok gyermekük született, hogy a több munkaerő és család megélhetési gondjait csökkentse, a termeléshez szükséges munkaerőt biztosítsa. A 19. század közepétől azt tapasztalták, hogy a gazdáknál egyre kevesebb gyermek született, mert attól tartottak, hogy az összefüggő, eddig egy kézben lévő birtok a sok gyermek között felaprózódik, a gazdaság üzemképtelenné válik. A magyar és a szlovák falvakban az öröklési rendnek valóban ez a gyakorlata alakult ki, a föld annyi részre osztódott, ahány gyermek volt a családban. Az osztzkodás után jutott 1–2 hold szántóföld a család megélhetését nem biztosíthatta.

A németeknél a telek és a hozzátartozó termőföld felosztására, az első világháborúig, illetve 1945-ig nem került sor. A gazdaságot többnyire a legidősebb fiú örökölte, aki testvéreit a jussból kifizette. A sajátos örökösödési szokás, a falu eltérő gazdasági-társadalmi rendje mi-

ként alakította a jobbágy (gazda) és zsellér családok gyermekeinek számát, azt alábbi táblázatunk mutatja be. Összeállításunkban csak azok a gazda és zsellércsaládok szerepelnek, akik es-
küvőjüket Szendehelyen tartották.

Gyermekek száma	1754–1800		1801–1850		1851–1900	
	jobbágy	zsellér	jobbágy	zsellér	gazda	zsellér
1	2	12	2	30	4	18
2	1	6	3	25	1	16
3	3	12	3	21	6	17
4	6	17	4	18	3	21
5	3	13	3	15	3	22
6	4	14	5	15	7	22
7	2	9	6	15	6	31
8	3	6	5	14	4	24
9	3	1	8	10	4	16
10	1	6	4	10	1	10
11	2	4	2	6	–	5
12	1	5	1	1	1	2
13	–	2	1	3	–	1
14	–	2	1	3	–	1
15	–	–	–	2	–	1
16	–	–	1	–	–	–
19	1	–	–	–	–	–

A korábban feldolgozott berkenyei, és a most közölt szendehelyi adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a sokgyermekes családok a telkes gazdáknál és a zselléreknél egyaránt megtalálhatók. Az ötven évekre bontott időszakok egyikében sem tapasztalhatjuk, hogy a két társadalmi réteg közül bármelyik is korlátozta volna a gyermekáldást.

Berkenyéről szóló dolgozatunkban részletesebben kifejtettük, hogy a jobbágyok és zsellérek, a betelepülés óta örökölhető vagyonnal rendelkeztek. Az örökösök nélkül elhunytak háza, földje vásárlás útján idegenek kezére került. A magas gyermekhalandósággal számolva, igyekeztek vagyonuk vérszerinti öröklését biztosítani a bővebb gyermekáldással.

Még a látszatát is szeretnénk elkerülni annak, hogy a családok magas gyermek számát kizárólag azzal a tervezett szándékkal és törekvéssel hozzuk összefüggésbe, hogy az összegyűjtött, ősköztől átmentett vagyonnak legyen örököse, további gyarapítója. A vizsgált német falvakban nem kevés olyan családot ismertünk meg a levéltári források alapján, akiknek sem házuk, sem földjük nem volt, de gyermekszaporulatuk elérte, vagy meghaladta a telkes gazdák, a csőlővel rendelkező zsellérek gyermekeinek számát. A gyermekhalálozások magas aránya miatt, a megszerzett vagyon nemzedékeken át történő megőrzésének vágya és biztos tudata, azonban csak úgy volt elérhető, hogy minél több gyermek szülessen a családba, bízva abban, hogy egy-két gyermek megéli a felnőttkort, azok közül az egyik örökösként léphet a szülők helyébe. Bizonyára ez is lehet az oka, hogy a német falvakban az egykezés, a második világháborúig nem tudott tért hódítani.

6. Születésszabályozás

Az eddig közölt adatok ismeretében is feltételezhetjük, hogy a születéskorlátozás nem lehetett általános gyakorlat. A korlátozási szándékról akkor beszélhetünk, ha idősebb korban házasodnak, ha arra törekszenek, hogy az első gyermek minél később szülessen meg, a további gyermekek érkezése között minél nagyobb időközönbségek legyenek.

Az alábbi két táblázatunk azt vizsgálja, hogy a házasság után az első gyermek mikor született, a második pedig azt rögzíti, hogy az első és a második, illetve a további gyermekek születése között mennyi volt az időkülönbség.

Az első gyermek születésének ideje a házasságkötés után:

A születés ideje	Év					
	1754–1800		1801–1850		1851–1900	
	fő	%	fő	%	fő	%
Kilenc hónap előtt	7	6,48	21	10,76	32	12,95
1 évre	53	46,08	83	42,56	129	52,22
2 évre	31	26,95	51	26,15	58	23,48
3 évre	16	13,91	24	12,30	16	6,47
4 évre	3	2,60	8	4,10	6	2,42
5 évre	3	2,60	6	3,07	4	1,61
6 évre	1	0,86	1	0,51	2	0,88
7 évre	1	0,86	1	0,51	1	0,40

A második és a további gyermekek születése közötti idő:

Év	1754–1800		1801–1850		1851–1900	
Születések száma	115		819		918	
	fő	%	fő	%	fő	%
1 év	73	14,77	173	21,12	211	22,98
2 év	202	40,89	370	45,17	421	45,86
3 év	161	32,59	182	22,22	208	22,65
4 év	31	6,27	63	7,69	51	5,55
5 év	14	2,83	19	2,31	20	2,17
6 év	13	2,63	12	1,46	7	0,76

A házasságkötés után az első gyermekek többsége (47,57%) egy éven belül megszületett. A második évben 25,13%-a, a harmadik évben 8,25%-as érkezett. Berekenyén az első gyermek születésénél majdnem azonos százalékat számolhattunk ki: 47,46%, 25,80%, 10,83%.

A második és az ezt követő gyermekek nagyobb része két (53,61%), három (29,75%), illetve egy évenként (24,67%) született. A szülések közötti idő sorrendje Berkenyén is hasonló volt: 43,86%, 27,76%, 19,39%. A nagyobb lélekszámú Szende helyen a két évenkénti szülések száma 10%-kal magasabb volt mint Berkenyén.

A kutatások szerint az egészséges nők többsége általában 2–3 évenként szülhet gyermeket. A 2–3 éves születési kimaradásokat természetesnek kell tartanunk. A bemutatott két táblázatunk szerint az első gyermekek többsége egy éven belül, a többi két–három év különbséggel született, amely a születésszabályozás lehetőségét kizárja. Vagyis megyénk német településein a születésszabályozást ismeretlennek kell tekintenünk.

A szülések között eltelt időt egy család adataival szeretnénk bemutatni, amely valamennyi családlapunk átnézése után eléggé általánosnak tekinthető. A kiválasztott házaspár Altsach József és Szegner Katalin, akik húsz éves korukban kötöttek házasságot 1816. január 9-én. Az első gyermekük közel négy évre született. A késői születésnél tervezési szándékot nem tételezünk fel, hiszen a később született gyermekeknél a korlátozási törekvés fel sem merül. Inkább a férj katonai szolgálatára, a feleség betegségeire kell gondolnunk.

	A születések közötti idő	Év	Hónap	Nap
1.	Anna, 1819. november 28.			
2.	Anna, 1821. február 21.	1	2	23
3.	Anna Mária, 1823. március 13.	2	–	20
4.	Jakab, 1824. november 23.	1	8	10
5.	Jakab, 1825. november 22.	–	11	30
6.	József, 1826. november 10.	–	11	18
7.	Katalin, 1828. április 10.	1	5	–
8.	József, 1829. május 24.	1	1	14
9.	Katalin, 1830. november 11.	1	5	18
10.	György, 1833. április 16.	2	5	5
11.	Jakab, 1836. április 30.	3	–	14

7. Törvénytelen gyermekek

Az anyakönyvi bejegyzések szerint 1754–1800 között négy nő szült egy-egy törvénytelen gyermeket. A második időszakban (1801–1850) tizennyolc törvénytelen gyermek születését jegyezték be az anyakönyvbe. A nők foglalkozásánál napszámos és szolga megjegyzést olvashatjuk. Ezek közül két törvénytelen gyermeknek egy cigányleány volt az anyjuk.

A múlt század második felében, vagyis a harmadik időszakban (1851–1900) jelentősen megnőtt a törvénytelen gyermekek szülő nők száma. Az anyakönyvből kilencvenkilenc nőről tudunk, akik törvénytelen gyermekeknek adtak életet. Ebből 79 leány, 20 pedig özvegyasszony. Azt is kiolvashatjuk, hogy ezek közül 58 német, 35 magyar, 6 cigány nő volt, akik összesen 167 gyermeket szültek. Egy gyermeket szült 64, kettőt 20, hármat 5, négyet 4, ötös 4, hatot 2 nő.

Berkenyén csupán egyharmada (33 fő) volt a házasságon kívüli szülő nők száma. Az anyakönyvek alapján azt is tudjuk, hogy mindkét településen többnyire azok a leányok és özvegyasszonyok estek teherbe, akik szolgálónak, napszámosnak, cselédnek szegődtek szomszédos falvakba, vagy távolabbi településekre (Szendehelyről Berkenyére és fordítva, Verőcére, Vádra, Budapestre stb.).

Vázlatos történeti áttekintésünkben már szóltunk arról, hogy a berkenyeiek ritkán vállaltak munkát a falu határán kívül. A szegényebb családok férfi és nő tagjai a helybeli gazdáknál, az uradalmi erdőn vállaltak napszámos munkát. A népesebb Szendehelyen viszont a férfiak és a nők közül is egyre többen eljártak dolgozni a falu határán kívül. A szolgálónak, napszámosnak, cselédnek idegenbe elszegődött lányok, özvegyasszonyok, maguk és családjuk érdekében olykor kénytelenek voltak engedményeket tenni. A gazdától kapott szép kendő, kötény, a megállapodáson felüli munkabér, a kíméletesebb munkarend, a táplálósabb étel biztosítása kötelezettséget jelentett az alkalmazásban lévő leánynak, özvegyasszonynak. Olykor érzelmi kötődések is kialakultak az egy gazdánál lévő szolgáló leány és a szolga legény között. Több esetről tudunk, amikor a házasságot ígérő udvarló a gyermek, vagy gyermekek születése után csak 4–5 évvel később vezette oltárhoz választottját. A falu közössége a törvénytelen gyermeket szülő nő nem ítélte el, férjhezmenési esélyei nem romlottak.⁵

8. Keresztnevéadás szokása

Az újszülött gyermeket 1–2 napon belül igyekeztek megkeresztelni. A 19. század közepéig, halva született gyermek bejegyzéséről nem tudunk. A korábbi évtizedekben viszont gyakran jelezték a születési anyakönyvben, hogy a keresztelést a bába végezte. A berkenyei dolgozatunkban tett megállapítás talán itt is érvényes, vagyis a bába által keresztelt gyermekek többsége halva születhetett.

A gyermek családnevét – Berkenyéhez hasonlóan – apjától örökölte, keresztnévét – fontossági sorrend szerint – a keresztszülőktől, a szülőktől és nagyszülőktől, esetleg közeli rokontól kapta.

Az alábbiakban bemutatjuk a férfi és női keresztnéveket, majd e keresztnévek gyakoriságának sorrendjét.

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Keresztnév	fő		
Ádám	15	7	5
Albert	–	1	–
András	16	36	29
Antal	18	43	46
Ármin	–	–	1
Bálint	1	–	–
Béla	–	–	1
Bernát	12	13	11
Bertalan	5	1	–
Ede	–	–	1
Elek	–	–	4
Ferdinánd	2	–	–
Ferenc	8	26	26
Flórián	–	2	–
Fülöp	–	3	–
György	19	46	58
Gyula	–	–	1
Henrik	–	–	3
Ignác	–	2	1
Imre	–	–	3
István	2	9	37
Jakab	39	95	119
János	139	154	163
Jenő	–	–	2
József	59	123	130
Károly	–	1	2
Konrád	5	–	–
Kristóf	1	–	–
Lajos	–	–	1
Lipót	–	–	8
Leopold	–	3	–
Lőrinc	1	4	2
Márton	8	22	20
Máté	–	1	–
Mátyás	21	45	36
Mihály	26	53	60
Miklós	4	19	19

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Keresztnév	fő		
Norbert	2	–	–
Pál	2	11	14
Péter	5	9	3
Rudolf	–	–	1
Sándor	–	1	1
Sebestyén	3	2	4
Simon	1	–	–
Szilveszter	–	1	–
Támás	7	1	–
Vince	1	8	–
Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Keresztnév	fő		
Anna	20	81	110
Anna Mária	97	100	28
Apollónia	–	–	1
Borbála	37	51	57
Cecília	–	5	–
Eleonóra	1	–	–
Emma	–	–	1
Erzsébet	97	133	124
Etelka	–	–	2
Éva	12	11	–
Genovéva	1	–	–
Gizella	–	–	1
Ilona	–	–	2
Julianna	2	6	3
Katalin	14	37	49
Klára	–	2	1
Krisztina	2	–	–
Kunigunda	5	6	20
Magdolna	10	80	101
Margit	13	10	21
Mária	29	39	129
Mária Anna	9	21	37
Marianna	22	19	4
Paula	–	1	–
Regina	3	–	–
Rozália	10	35	52
Ursula	1	1	–
Téréz	6	8	25
Veronika	1	4	3
Zsófia	2	4	–
Zsuzsanna	–	1	1

A keresztnévek gyakoriságának sorrendje:

1754–1800		1801–1850		1851–1900	
1.	János	1.	János	1.	János
2.	József	2.	József	2.	József
3.	Jakab	3.	Jakab	3.	Jakab
4.	Mihály	4.	Mihály	4.	Mihály
5.	Mátyás	5.	György	5.	György
6.	György	6.	Mátyás	6.	Antal
7.	Antal	7.	Antal	7.	István
8.	András	8.	András	8.	Mátyás
9.	Ádám	9.	Ferenc	9.	András
10.	Bernát	10.	Márton	10.	Ferenc
11–12.	Ferenc	11.	Miklós	11.	Márton
	Márton	12.	Bernát	12.	Miklós
13.	Tamás	13.	Pál	13.	Pál
14–16.	Bertalan	14–15.	István	14.	Bernát
	Konrád		Péter	15.	Lipót
	Péter	16.	Vince	16.	Ádám
17.	Miklós	17.	Ádám	17–18.	Elek
18.	Sebestyén	18.	Lőrinc		Sebestyén
19–22.	Ferdinánd	19–20.	Fülöp	19–21.	Henrik
	István		Leopold		Imre
	Norbert	21–23.	Flórián		Péter
	Pál		Ignác	22–24.	Jenő
23–27.	Bálint	24–30.	Sebestyén		Károly
	Kristóf		Albert	25–32.	Lőrinc
	Lőrinc		Bertalan		Ármin
	Simon		Károly		Béla
	Vince		Máté		Ede
			Sándor		Gyula
			Szilveszter		Ignác
			Tamás		Lajos
					Rudolf
					Sándor

1754–1800		1801–1850		1851–1900	
1–2.	Anna Mária	1.	Erzsébet	1.	Mária
	Erzsébet	2.	Anna Mária	2.	Erzsébet
3.	Borbála	3.	Anna	3.	Anna
4.	Mária	4.	Magdolna	4.	Magdolna
5.	Marianna	5.	Borbála	5.	Borbála
6.	Anna	6.	Mária	6.	Rozália
7.	Katalin	7.	Katalin	7.	Katalin
8.	Margit	8.	Rozália	8.	Mária Anna

1754–1800		1801–1850		1851–1900	
9.	Éva	9.	Mária Anna	9.	Anna Mária
10–11.	Magdolna	10.	Marianna	10.	Térézia
	Rozália	11.	Éva	11.	Margit
12.	Mária Anna	12.	Margit	12.	Kunigunda
13.	Térézia	13.	Térézia	13.	Marianna
14.	Kunigunda	14–15.	Juliana	14–15.	Juliana
15.	Regina		Kunigunda		Veronika
16–18.	Juliana	16.	Cecília	16–17.	Etelka
	Krisztina	17–18.	Veronika		Ilona
	Zsófia		Zsófia	18–22.	Apollónia
19–22.	Eleonóra	19.	Klára		Emma
	Genována	20–22.	Paula		Gizella
	Ursula		Ursula		Klára
	Veronika		Zsuzsanna		Zsuzsanna

A felhasznált keresztnévek választéka, Berkenyéhez hasonlóan, Szendehelyen sem volt jelentős. Az újszülött fiúknál 1754–1800 között 27, 1801–1850 között 30, 1851–1900 között pedig 32 névből válogattak. A leányoknál a felhasznált keresztnévek száma mindhárom időszakban 22 név volt.

Bizonyára ritkán fordulhat elő egy település keresztnévadás szokásában, hogy a legkedveltebb nevek gyakoriságának sorrendje másfél évszázadon keresztül nem változott. A férfi keresztnéveknél – mint ez táblázatunkból kiolvasható – a János, József, Jakab, Mihály azonos sorrendet követnek a három időszakban. A kedvelt nevek közé tartozott még a György, Antal, Mátyás, András. Tanulságos az István keresztnév fokozódó népszerűsége, a huszadik, majd a tizennegyedik helyről, a múlt század második felében, a hetedik helyre került.

A női neveknel ilyen sorrendek nem alakultak ki. A 18. század második felében a legtöbben az Anna Mária nevet kapták, de ez a név a 19. század második felében már a kilencedik helyre szorult vissza. Míg a Mária keresztnév a negyedik, hatodik hely után került az elsőre. A kedveltségi fok változása a többi keresztnévnél is figyelemmel kísérhető. az élvonalba tartozott mindig az Erzsébet, Anna, Magdolna, Borbála, Katalin keresztnév.

Tanulságos megvizsgálnunk az egyes keresztnévek terheltségét. A gyakoriság sorrendjét bemutató táblázat első három férfi nevének (János, József, Jakab) terheltsége az egyes időszakokban az alábbi volt: első időszak: 56,16%, második: 50,13%, a harmadik: 52,82%. De ha az első nyolc keresztnév (János, József, Jakab, Mihály, György, Antal, Mátyás, András) terheltségének együttes vizsgálatát végezzük el, akkor a három időszak százaléakai a következők: 79,85% – 80,18% – 82,17%.

Nőknél az Anna Mária, Erzsébet, Mária keresztnévet kapta az összes keresztvív alá tartott leánygyermek 58,99%-a az első időszakban (1754–1800), 41,52%-a a másodikban (1801–1850), és 36,39%-a a harmadikban (1851–1900). Ha az első nyolc névnél (Anna Mária, Erzsébet, Mária, Katalin, Borbála, Anna, Magdolna, Rozália) is elvégezzük a százalékszámítást az alábbi eredményt kapjuk: 83,06% – 84,88% – 84,19%. Vagyis a megszületett összes fiú és leánygyermek, olykor több mint 80%-a, nyolc–nyolc keresztnéven osztozott. A többi keresztnévet az újszülöttek 16–20%-a kapta.

Az alacsony terheltségű keresztnévek többségét a faluban lakó magyarok adták gyermekeiknek. Néhány ritka név a német családokba is bekerült. Példaként megemlíthjük, hogy a Katalin pusztaán lévő kocsmát, az 1840-es években Alsó Flórián nevű jászberényi lakos vette bérbe. A jómódú kocsmáros két német család is felkérte keresztszülőnek, a fiúgyermekek így kapták a Flórián nevet.

Berkenyén is a legkedveltebb férfinév a János volt. Ez a keresztnév a falu alapítása óta

megőrizte első helyét. A 18. század közepétől Berkenyén is a József keresztnév foglalta el a második helyet. A Jakab, a múlt század második felétől, a harmadik helyről az ötödikre szorult vissza. A női keresztnevекnél a Mária, Anna Mária, Anna, Erzsébet nevek versenyeztek az első helyért. A Katalin névre több lányt kereszteltek Berkenyén mint Szendehelyen, hiszen gyakoriságának sorrendje 4–7 volt. Az első három, illetve az első nyolc keresztnév terheltségének százaléka megegyezett a szendehelyivel.

Mindkét településen a férfiaknál a János, József, Jakab, Mihály, György, Mátyás, András, a nőknél a Mária, Anna Mária, Anna, Erzsébet, Borbála, Magdolna, Katalin keresztnévet kapta az újszülöttek többsége.⁶

9. Kettős nevek

A vizsgált időszakban kettős nevet kapott:

Év	Fiú	Lány
1754–1800	48	21
1801–1850	10	6
1851–1900	9	8

Az első és második név összetétele, viselőjük száma az alábbi volt:

1754–1800

János – György: 21
János – Bálint: 1
János – Péter: 2
János – Ádám: 7
János – Jakab: 1
János – Fülöp: 2
János – József: 3
János – Mihály: 2
János – Mátyás: 1
János – Márton: 1
János – Ferenc: 2

János – Leopold: 1
János – Sebestyén: 1
Ferenc – János: 1
György – Ferenc: 1
József – Bernát: 1
Mária – Erzsébet: 5
Mária – Borbála: 6
Mária – Margit: 4
Mária – Magdolna: 4
Mária – Éva: 1
Anna – Erzsébet: 1

1801–1850

János – György: 3
János – Ádám: 1
Mátyás – Pál: 1
Ferenc – István: 1
Antal – Jakab: 1

János – Pál: 1
Vince – Bertalan: 1
János – Jakab: 1
Mária – Magdolna: 4
Anna – Magdolna: 1
Márcia – Cecília: 1

1851–1900

Mátyás – János: 1
József – Ferenc: 1
István – József: 1
Jakab – Mihály: 1
Ede – Ferenc: 1
Pál – Antal: 1
Ferenc – József: 1
Rudolf – György: 1
Jenő – Iván: 1

Mária – Terézia: 1
Mária – Amália: 1
Mária – Rozália: 1
Terézia – Mária: 1
Terézia – Veronika: 1
Mária – Borbála: 1
Mária – Magdolna: 1
Anna – Magdolna: 1

A kettős névadás szokása csak a 18. században volt ismert a vizsgált német településeken. Az összes kereszteltekhez viszonyítva számuk nem volt jelentős. Kettős név a fiúknál volt gyakoribb. A 19. század elejétől kettős nevet a németek ritkán adtak gyermekeiknek. Szerény előfordulásuk a tanítók, a pásztorok, idegenből betelepült magyar családoknál figyelhető meg.

Összeállított táblázatainkból kitűnik, hogy a második név többsége a keresztnévek sorrendjében az első helyeken szereplő János, Mária, Anna nevekhez kapcsolódik.

Hármas nevűeket csak a múlt század második felében jegyezték be az anyagkönyvbe: egy fiút (József, János, Mihály) és egy leányt (Magdolna, Teréz, Eleonóra).

10. A névadás szokása

A szendehelyi családok adatlapjainak feldolgozása ugyanazt az eredményt hozta, melyet a Berkenyéről készült tanulmányunkban bemutattunk. Vagyis az első gyermekek többsége a keresztszülők nevét kapta. A szülők, nagyszülők, esetleg közeli rokon keresztnévét a harmadik és a további gyermekek kaphatták. Szendehelyen is általános szokás volt, hogy a meghalt gyermek nevét, a további újszülöttek újra megkapták. A magas csecsemőhalálozás miatt, amelyik családban sok gyermek született, nem volt ritka ahol a János, József, Jakab, Mária, Erzsébet, stb. keresztnévet 4–5 gyermek kapta.

A faluba költözött magyaroknál is gyakran tapasztaltjuk, hogy első gyermekeiket a keresztszülők nevére keresztelték.

11. Keresztnévek – névnapok

Szendehelyen sem alakult ki annak gyakorlata, hogy a gyermek keresztnévét ahhoz a névnaphoz kössék, amelyik napon született. A másfél évszázad alatt 24 esetben fordult elő, hogy a gyermeknek azt a nevet adták, amilyen névnap volt születésekor.

12. Keresztszülők

A Verőcén és Szendehelyen vezetett születési anyakönyvekbe a keresztszülők teljes nevét jegyezték be. Egy gyermekhez egy, az ikrekhez két keresztszülőt hívtak.

A berkenyei anyakönyvek feldolgozásakor, szülők keresztszülők kapcsolatrendszerét, rokonsági fokozatait egy család vázlatos leszármazási táblázatain mutattuk be. Tanulságul azt vonhattuk le a közölt adatokból, hogy keresztszülőnek többnyire a szülőkkel azonos korú unokatestvéreket hívtak. A keresztszülők gyermekeik kereszteléséhez a visszahívást kötelezőnek tartották. A családok közötti keresztszülői kapcsolat folytonossága több esetben nemzedéken át kimutatható.

A szülők–keresztszülők kapcsolatrendszeréről, változatairól, számszerű adatairól akkor adhatnánk hiteles képet, ha a falu minden családjának származási táblázatát elkészítenénk. Ez alapján pontosan megállapíthatnánk, hogy a felkért keresztszülők milyen rokonságban vannak a szülőkkel, vagy csupán barátságból, ismeretségből vállalták ezt a tisztséget.

Az ilyen jellegű családrekonstrukció teljes feldolgozása még Szendehelyen sem készült el. Eddig a Menich, a Szegner, a Haffner és a Schlenk családokról állítottunk össze genealógiai táblázatokat.

Az alábbiakban a Menich család történetén igyekszünk átfogó képet adni a szülők–keresztszülők kapcsolatrendszeréről. Terjedelmi okok miatt nem vállalkozhatunk arra, hogy a család származási tábláit, a rokonsági fokot bizonyító mellékleteket közöljük. Most csupán arra van lehetőségünk, hogy az adatokat összegezzük, a kutatás termékeként összeállított családlapok alapján levonható következtetéseket megfogalmazzuk.

Az általunk vizsgált család egyik tagja Menich Ádám 1752. november 2-án kötött házasságot Schmuk Anna Máriával Berkényen. Az ekkor 26 éves férj, a 24 éves feleségével elsőik között települt át Szendehelyre, hogy ott félházhelyes jobbágytelket vásároljon. Az első gyermekük, Borbála, 1754. április 19-én, már Szendehelyen született. Az első gyermeket még öt követte: Anna Mária (1756. május 28.), Anna Mária (1759. április 2.), József (1761. június 20.), Erzsébet (1764. március 18.), Anna Margit (1766. június 30.). Az utolsóként született leány tíz hónap múlva meghalt. Mind az öt gyermek megélte a felnőttkort, a leányok férjhez mentek, az egyetlen fiú is megnősült.

Az öt gyermek leszármazottaiból az alábbi számú családokat lehetett összeállítani a 19. század végéig: Borbála – 9, Anna Mária – 11, Anna Mária – 15, József – ? 21 férfi, 18 leány, Erzsébet – 28. Az így kapott 102 család adatai alapján igyekszünk megrajzolni a szülő–kereszt–szülő rokoni kapcsolatát.

A 18. század közepén, a berkenyéről Szendehelyre áttelepült német családoknak, így Menich Ádámnak sem, még nem volt kiterjedt rokonsági kapcsolatok. Mivel Berkényen maradt testvére, János György, ekkor még nem is volt nős, ezért gyermekeihez ismerősei, barátai közül hívott keresztszülőket. A hat gyermeket három keresztszülő tartotta keresztvíz alá, akikkel rokoni kapcsolatuk nem volt.

A törzsköcs német családok rokonsági hálózata az 1780-as évek közepére – Berkényen az 1760-as évek végére – már kezdett kiépülni. Ettől kezdve a vizsgált 102 család közül 76-ban a keresztszülők az unokatestvérek közül kerültek ki. A keresztszülők itt is azonos korúak voltak a szülőkkel. A visszahívást a német családok között kötelezőnek tartották. Ez utóbbi tény 84 esetben regisztrálhattuk a családlapok alapján. A keresztszülőnek meghívott tanító, idegenből a faluban letelepedett erdőkerülő, kocsmáros, stb. nem hívta vissza az általa keresztelt gyermekek szüleit.

Általában az első gyermekhez hívott keresztszülő tartotta keresztvíz alá a család később született gyermekeit is. Ez tűnik ki az általunk vizsgált 102 család adatlapjainak feldolgozásából is. A kettőt vagy ennél több gyermeket szülő családnál 62 esetben egy, 27 esetben 2, 6 esetben 3, 4 esetben 4 keresztszülőt jegyeztek be az anyakönyvbe.

II. Házasság

Fentebb már említettük, hogy az anyakönyveket – így a házassági anyakönyveket is – 1787 novemberéig Verőcén, ezt követően Szendehelyen vezették. A bejegyzett esküvők száma az alábbi volt:

1754–1800: 184

1801–1850: 323

1851–1900: 342

A házassági adatok feldolgozásánál, részeredmények bemutatásánál ugyanazt a sorrendet követjük, ahogy azt a berkenyei dolgozatunkban tettük. Először a házások korával foglalkozunk, részletezve az első házások, a nőtlen-özvegy, hajadon-özvegy és az özvegyek korát. Ezt követően a házasságkötés hónapját, napját, majd a rokonházasságok számát, rokonsági fokozatát közöljük. Végül arról szólunk, hogy Szendehelyre mely településekről hoztak férjet, illetve feleséget, a vizsgált másfél évszázad alatt.

1. A házások kora

1754–1800

A verőcei plébánián, 1754–1787 között, 111 szendehelyi házaspár esküvőjének időpontját jegyezték be a házassági anyakönyvbe. Az esküvő napjának kitűzésére jelentkezőknél, az anya-

könyvet vezető plébánosok ritkán tüntették fel a házasulandók korát és családi állapotát. A kor és családi állapot nincs feltüntetve 81 házaspárnál. A menyasszonyok közül 11, a vőlegények közül 10 fő volt özvegy. Az özvegyek közötti házasságok száma 9.

1787. november 20-tól az anyakönyvek vezetése Szende helyen történt. A házassági anyakönyvbe itt már folyamatosan feltüntették az esküvőre jelentkezők korát, családi állapotát, olykor a vőlegény foglalkozására is utaltak.

Az első időszak közel ötven évének (1754–1800) csak az utolsó tizenhárom évről tudunk hiteles adatokat adni a házasulandók koráról, családi állapotáról. A tizenhárom év alatt 45 első-ház, 9 nőtlen-özvegyasszony, 12 hajadon-özvegyember és 7 özvegy-özvegy kötött házasságot.

a. Elsőház

Kora	Vőlegény	Menyasszony
év	fő	
16	2	2
17	–	4
18	9	10
19	1	–
20	7	12
22	10	7
23	3	1
24	6	2
26	2	1
28	1	–
29	1	1
30	2	1
32	1	1

A házaspárok közül négyen (22 éves: 1 pár, 18 éves: 3 pár) azonos korúak voltak. A többieknél a korkülönbségek az alábbiak:

Év	Hány évvel idősebb	
	a vőlegény	a menyasszony
	fő	
1	7	–
2	15	5
3	5	–
4	5	1
5	3	–
6	4	–
8	2	1
13	1	–
16	–	1

A legények 48,14%-a 20–24 éves, 22,22%-a 16–19 éves korában nősült. A leányok 61,11%-a 18–22 éves korában ment férjhez. A vőlegények 77,77%-a volt idősebb menyasszonynál. A menyasszonyok 14,81%-a volt csupán idősebb vőlegényüknél.

b. Nőilen-özvegyasszony

A 18. század végének utolsó 13 esztendejében 9 legény kötött házasságot özvegyasszonnyal. Az esküvő idején a vőlegények és menyasszonyok kora az alábbi volt.

Vőlegény	Menyasszony
kora	
36	50
20	32
22	32
24	28
20	24
24	32
25	36
26	35
26	34

Az özvegyasszonyok mindegyike idősebb volt vőlegényénél. Négy évvel volt idősebb 2, hat évvel: 2, nyolc, kilenc, tíz, tizenkettő, tizennégy évvel 1–1 fő. A legények 20–26 éves koruk között nősültek.

c. Hajadon-özvegyember

A tizenkét hajadon leány az alábbi korú özvegyemberhez ment férjhez.

Vőlegény	Menyasszony
kora	
35	20
38	21
44	22
46	22
25	18
39	32
38	20
34	24
36	22
40	18
45	18
22	20

Az özvegyemberek többsége saját koruknál jóval fiatalabb leányt vett feleségül. Egy-egy férfi 2, 7, 10, 14, 17, 18, 24, 27 évvel, két-két özvegy pedig 15, illetve 22 évvel fiatalabb leányt vezetett az oltárhoz.

d. Özvegyek házassága

A hét, özvegyek közötti házasság kormegválasztása az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
44	54
38	40
65	44
46	34
38	32
46	44
40	39

A házasságokat nem fiatal korban kötötték, de a korkülönbség néhány esetben itt is jelentős. A hét házasság közül öt esetben volt idősebb a férj 1, 2, 6, 12, 21 évvel. Csupán két nő volt idősebb férjénél 2, illetve 10 évvel.

1801–1850

Az ötven év alatt 323 lakodalmat tartottak Szendehelyen. Az esküvők megoszlása: elsőházas 214 (66,56%), nőtlen-özvegyasszony 31 (9,59%), hajadon-özvegyember 56 (17,33%), özvegyek 21 (6,50%)

a. Elsőházasok

Kora	Vőlegény	Menyasszony
Év	fő	
15	1	–
16	2	12
17	4	25
18	10	39
19	18	22
20	35	43
21	28	12
22	32	22
23	19	9
24	23	12
25	14	3
26	8	7
27	7	3
28	4	3
29	1	–
30	–	1
31	1	–
32	2	–
35	2	1

Kora	Vőlegény	Menyasszony
Év	fő	
36	1	1
38	1	–
42	1	–
54	1	–

A legények többsége (63,72%) 20–24 éves korában nősült, a 15–19 éves korban házasodók százaléka csupán 16,27%. a legtöbben 20, 22, 21 éves korukban tartották lakodalmukat. A százalékok összesítéséből kitűnik, hogy a legények 80%-a 24 éves korig feleséget választott. A leányok (81,39%-a) 16–22 éves koruk között mentek férjhez. Többségüket 20, 18, 17 éves korban vezették az oltárhoz.

Az elsőházások közül 22 pár volt azonos korú, 18 éves egy, 19 éves három, 20 éves nyolc, 21 éves egy, 22 éves öt, 23 éves egy, 24 éves három.

A többi elsőházás korkülönbsége az alábbi volt:

Kora	Vőlegény	Menyasszony
Év	fő	
1	38	12
2	23	11
3	23	6
4	18	4
5	7	2
6	9	1
7	5	–
8	9	–
9	1	–
10	4	1
11	–	2
12	1	–
14	1	–
15	2	–
16	2	–
19	1	–

A vőlegények 74,61%-a volt idősebb menyasszonyánál. Ezen belül több mint a felénél (52,84%) 1–4 év volt a korkülönbség. A nők 20,20%-a volt idősebb vőlegényüknél.

A harminc éven felüli férfiak és nők első házasságának száma nem jelentős. A magasabb korban kötött első házasságok okait nem sikerült kinyomoznunk. Szeretnénk azonban felhívni a figyelmet arra, hogy a később részletezett rokonházasságokban – ha ritkán is – olykor nyomorék, szellemi fogyatékos gyermekek is születtek, akik közül néhány a felnőtt, sőt az idős kort is megélte. Hagyatéki peresiratokban találkoztunk olyan esettel, hogy a hatvan éves kort megélt, kéz és láb nélkül született férfit azért akarták kizárni az örökségből, mert annak nem sok hasznát venné. A szülők az ilyen beteg férfiak és nők ellátását, ápolását biztosították, de még életükben gondoskodniuk kellett arról, hogy haláluk után is legyen gyámoltójuk a szerencsétlen sorsú gyermekeknek. Azért olyan férfival, vagy nővel házasították össze, aki tudott dolgozni és felvállalhatta a nyomorék házastárs gondozását. Meggyőződésünk, hogy ilyen okok húzódnak meg, amikor egy férfi 38, 42, vagy 54 éves korában köti meg első házasságát.

b. *Nőtlen-özvegyasszony*

A 31 házasságkötés napján, az alábbi táblázatunk mutatja be:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
18	34
26	34
20	43
26	35
22	25
26	32
20	28
23	22
24	32
26	25
20	33
27	29
25	30
18	34
18	35
42	38
19	32
24	30
23	32
20	26
22	27
35	41
23	35
18	20
19	34
20	24
20	30
28	28
21	25
19	30
24	27

A 31 özvegyasszony közül 27 idősebb volt vőlegényénél: 2 évvel kettő, 3 évvel kettő, 4 évvel kettő, 5 évvel kettő, 6 évvel öt, 8 évvel kettő, 9 évvel kettő, 10 évvel egy, 11 évvel egy, 12 évvel egy, 13 évvel kettő, 15 évvel egy, 16 évvel kettő, 17 évvel egy, 23 évvel egy nő. Egy házaspár azonos korú volt, háromnál a férfi volt idősebb 1–4 évvel.

c. Hajadon-özvegyember

Ebben az időszakban 56 özvegyember kötött házasságot leánnyal. A korkülönbségek az alábbiak voltak:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
43	18
34	22
30	18
30	23
30	19
35	23
41	25
35	18
41	19
42	23
28	20
28	19
28	26
31	20
40	20
38	18
32	22
42	20
26	23
39	16
48	25
38	28
46	20
28	19
38	16
30	25
29	18
42	26
33	28
40	25
33	23
28	18
30	21
50	26
28	26
34	20
35	18
37	23

Vőlegény	Menyasszony
kora	
28	24
28	24
30	20
32	23
36	20
30	20
42	18
56	21
32	23
38	21
30	22
49	22
35	21
28	32
28	18
30	28
34	25

Az özvegy férfiak – egy kivétellel – náluknál fiatalabb lányt vettek feleségül. A vőlegény idősebb volt:

2 évvel: 2
3 évvel: 1
4 évvel: 2
5 évvel: 2
7 évvel: 1
8 évvel: 2
9 évvel: 6
10 évvel: 6
11 évvel: 3
12 évvel: 5
14 évvel: 3
15 évvel: 2

16 évvel: 3
17 évvel: 2
19 évvel: 1
20 évvel: 2
22 évvel: 3
23 évvel: 2
24 évvel: 2
25 évvel: 1
26 évvel: 1
27 évvel: 1
35 évvel: 1

d. Özvegyek házassága

A 19. század első felében 21 özvegyek közötti házasságot jegyeztek be az anyakönyvbe, az alábbi korkülönbséggel:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
52	48
45	41
59	41
40	30
37	36
58	46
62	40
46	48
51	31
35	30
39	44
60	50
46	38
65	45
32	29
58	27
32	25
47	53
42	40
55	54
29	29

Az özvegy házasságok közül egy volt azonos korú, három nő volt idősebb vőlegényénél 2,5, illetve 6 évvel. A férfiak közül 1 évvel volt idősebb kettő, 2 évvel egy, 4 évvel kettő, 5 évvel egy, 7 évvel egy, 8 évvel egy, 10 évvel kettő, 12 évvel egy, 18 évvel egy, 20 évvel kettő, 22 évvel egy, 31 évvel egy fő.

A 19. század első felének szendehelyi és berkenyei házassági adatainak összehasonlításakor számos azonosságot fedezhetünk fel. Berkenyéhez hasonlóan Szendehelyen is a legények jelentős része 24 éves koráig megnősült, a leányok többsége 22 éves koráig igyekezett férjhezmenni. A legtöbb legény 20, illetve 22 éves korában nősült, a leányok közül a legtöbbben 20, 18 éves korukban választottak férjet.

Az egyezések kimutathatók abban is, hogy az elsőházasoknál a férfiak voltak az idősebbek a nőtlen-özvegyasszony házasságoknál a nők, a hajadon-özvegyember, valamint az özvegyek közötti esküvőknél a férfiak voltak az idősebbek. A legnagyobb korkülönbségek mindkét településen a nőtlen-özvegyasszony, hajadon-özvegyember házasságoknál tapasztalható. Vagyis az anyakönyvekből kiolvasható házassági szokásokban, Berkenye és Szendehely között, jelentősebb eltérés nem fedezhető fel.

1851–1900

A múlt század második felében 342 esküvőt tartottak. A lakodalmak megoszlása: elsőházas 235 (68,71%), nőtlen-özvegyasszony 25 (7,30%), hajadon-özvegyember 49 (14,32%), özvegy-özvegy 33 (9,64 %).

a. Elsőházások

A legények és leányok korát, a házasságkötés napján, alábbi táblázatunk mutatja be.

Kor	Vőlegény	Menyasszony
Év	kora	
	fő	
15	–	2
16	–	6
17	–	14
18	6	38
19	4	31
20	5	32
21	28	32
22	44	28
23	52	17
24	42	8
25	18	9
26	13	2
27	2	4
28	8	3
29	2	4
30	4	2
32	3	2
33	2	–
36	–	1
40	1	–
41	1	–

A legények 70,63%-a 21–24 éves korában nősült. A leányok 68,51%-a 18–22 éves korban ment férjhez. Ha táblázatunkat összehasonlítjuk az előző időszak (1801–1850) elsőházások korát bemutató kimutatásunkkal, rögtön szembetűnik, hogy a múlt század második felében, a házasulandók korában kis eltérés tapasztalható. A 19. század első felében a legények többsége 20 éves korában nősült, majd ezeket a 22, a 21 és a 24 éves korban házasodók követték. A leányok közül a legtöbben 20, 18, 17, 19, 22 éves korukban mentek férjhez.

Az 1851–1900 közötti években a legények húsz éves korban még alig gondoltak házasságra. A legtöbben az ideális házasodási kornak a 23 évet tartották, a további sorrendet a 22, 24, 21 éves legények követték. A leányok közül a legtöbben már nem húsz, hanem tizennyolc éves korban váltak férjes asszonyokká. Vagyis a múlt század második felében a legények 2–3 évvel később házasodtak, a leányok viszont két évvel korábban mentek férjhez.

A legények házasodási kora Berkenyén is azonos mértékben növekedett a múlt század második felében. A legtöbben 23 éves korukban nősültek, majd ezt a 22 és 24 évesek követték. A leányok is fiatalabb korban mentek férjhez, 20–22 év helyett 18–19 éves korban.

b. *Nőtlen–özvegyasszony*

A legények közül 25-en özvegyasszonyt vettek feleségül. A korkülönbségüket alábbi táblázatunk foglalja össze:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
22	30
22	30
25	35
24	27
31	35
33	42
21	25
25	36
22	23
23	35
22	42
24	34
25	34
23	28
30	40
18	22
39	38
25	30
23	28
24	34
24	56
25	32
28	26
30	37
30	37

A menyasszonyok – kettő kivételével – idősebbek voltak vőlegényüknél: 1 évvel egy, 3 évvel egy, 4 évvel három, 5 évvel három, 7 évvel három, 8 évvel kettő, 9 évvel három, 10 évvel négy, 12 évvel egy, 20 évvel egy, 32 évvel egy. A huszonöt legény közül 18-an tizennyolc–huszonöt éves korukban házasodtak.

c. Hajadon-özvegyember

A múlt század második felében is jelentős volt azoknak a leányoknak a száma (49), akik özvegyemberhez mentek feleségül. Házasságkötéskor koruk az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
33	21
31	22
27	21
42	21
41	22
25	17
43	21
36	23
25	22
47	24
28	24
43	26
48	27
45	22
42	24
27	20
34	21
42	39
37	27
25	24
32	23
50	31
26	19
34	22
40	19
46	26
30	21
49	24
32	19
25	21
47	28
27	20
26	19
31	20
37	19
23	18
35	46
27	15

Vőlegény	Menyasszony
kora	
31	23
59	33
37	33
23	17
33	21
31	23
36	18
47	24
42	19
52	28
38	21

Az özvegy férfiak jelentős része – egy kivételével – maguknál jóval fiatalabb leányt vettek feleségül. A férfiak idősebbek voltak menyasszonyuktól:

1 évvel: 1 fő	13 évvel: 3 fő
3 évvel: 2 fő	17 évvel: 2 fő
4 évvel: 3 fő	18 évvel: 3 fő
5 évvel: 1 fő	19 évvel: 3 fő
6 évvel: 2 fő	20 évvel: 1 fő
7 évvel: 3 fő	21 évvel: 2 fő
8 évvel: 3 fő	22 évvel: 1 fő
9 évvel: 3 fő	23 évvel: 4 fő
10 évvel: 1 fő	24 évvel: 1 fő
11 évvel: 1 fő	25 évvel: 1 fő
12 évvel: 4 fő	26 évvel: 1 fő

Az özvegyemberekkel házasságot kötött leányok közül 39-en 17–24 évesek voltak, vagyis többségük azonos korban ment férjhez, mint leánytársaik. Csupán négy leány ment férjhez a harmincadik életév betöltése után.

Berkenyén a 29 leány közül, akik özvegyembert választottak férjül, 24-nek a kora 16–24 év között változott.

d. Özvegyek házassága

Az 1851–1900 közötti időszakban az özvegyek közötti házasságok száma: 33. A házasságkötés idején koruk az alábbi volt:

Vőlegény	Menyasszony
kora	
47	39
40	39
30	29
38	28
56	56
62	37
33	33

Vőlegény	Menyasszony
kora	
48	32
32	34
36	32
50	36
55	52
36	32
36	42
39	35
48	49
60	58
41	35
43	47
36	34
38	39
52	39
34	23
43	49
47	38
35	33
49	32
64	44
42	30
52	38
36	40
47	34
53	41

Az özvegy férfiak közül 21-en voltak idősebbek menyasszonyuknál. Egy évvel volt idősebb 2, két évvel 3, három évvel 1, négy évvel 3, hat évvel 1, nyolc évvel 1, kilenc évvel 1, tizenegy évvel 1, tizenkét évvel 2, tizenhárom évvel 1, tizennégy évvel 3, tizenhat, tizenhét, húsz, huszonöt évvel 1–1 fő. A menyasszonyok közül nyolcan idősebbek voltak vőlegényüknél 1, 2, 4, 5, 6, 10 évvel. A házasulandók közül két pár azonos korú volt.

2. A házasságkötés hónapja

A vizsgált időszakban a lakodalmak számának havonkénti megoszlása az alábbi volt:

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Hónap	esküvők száma		
január	68	108	79
február	25	73	58
március	3	9	3
április	14	27	35
május	21	27	53
június	11	6	14

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Hónap	esküvők száma		
július	6	12	11
augusztus	5	8	14
szeptember	8	11	9
október	4	12	15
november	25	27	48
december	1	3	2

A másfél évszázad alatt a lakodalmak többségét január (30,03%) és február (18,37%) hónapokban tartották. Ezeket a hónapokat a május (11,89%), a november (11,77%), az április (8,95%) követte. A közölt hónapok sorrendje akkor sem változik, ha az egyes időszakokat önállóan vizsgáljuk.

Berkenyén is az esküvők legkedveltebb hónapjának a januárt és februárt tartották. Kivétel ez alól a 18. század második fele, amikor január után nem februárban, hanem novemberben volt a legtöbb lakodalom.

Dolgozatunkban négy házasságtípus: elsőházas, nőtlen-özvegyasszony, hajadon-özvegyember, özvegyek házassági adatait összegeztük. Felmerülhet az a kérdés, hogy az özvegyek és ahol az egyik fél volt özvegy, melyik hónapban tartották esküvőjüket. Ragaszkodtak-e vajon azokhoz a hónapokhoz (január-február) amikor a legtöbb elsőházas tartotta lakodalmát? Az alábbi táblázataink erre a kérdésre igyekeznek választ adni.

Az 1754–1800 évek közötti időből csak 1787-től tudjuk, a négy házasságtípus hónapokra bontott esküvőinek számát közölni, mivel az anyakönyvek ez időtől kezdve tüntetik fel a házassulandók családi állapotát, korát. A nőtlen-özvegyasszony, hajadon-özvegyember házasságainak számát összevontan adjuk.

1787–1800 között az esküvők megoszlása az alábbi volt:

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
január	25	7	–
február	5	6	–
március	–	1	–
április	–	5	2
május	3	2	1
június	3	1	2
július	1	1	–
augusztus	1	–	–
szeptember	–	2	2
október	2	–	–
november	5	3	–
december	–	–	–

A múlt század első felében a lakodalmak hónapokra bontott adatai így alakultak:

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
január	78	23	7
február	50	17	6
március	6	3	–
április	24	3	–
május	17	10	–

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
június	3	2	1
július	4	7	1
augusztus	1	6	1
szeptember	5	6	–
október	8	4	–
november	17	5	5
december	2	1	–

A lakodalmak hónapokra bontott adatai a múlt század második felében.

Hónap	Elsőházas	Egyik özvegy	Özvegyek
január	58	15	6
február	40	14	4
március	–	1	2
április	25	7	3
május	42	11	–
június	9	4	1
július	6	2	3
augusztus	7	5	2
szeptember	4	3	2
október	9	3	3
november	34	7	7
december	1	1	–

A házasságkötések hónapjainak kiválasztásánál nem tapasztalhatunk eltérést az elsőházasok, az özvegyek és a félözvegyek esküvőinél. Az utóbbiak többsége is januárban és februárban tartotta lakodalmát. A további igénybevett hónapok sorrendjében sem volt változás.⁷

3. Az esküvő napja

1754–1900 között a lakodalmakat az alábbi napokon tartották:

Év	1754–1800	1801–1850	1851–1900
Nap	az esküvők száma		
hétfő	20	44	59
kedd	116	187	206
szerda	14	22	23
csütörtök	7	22	15
péntek	4	3	2
szombat	3	7	9
vasárnap	20	38	28

Statisztikai összesítésünkből kitűnik az esküvők többségét (60%) kedden tartották. A sorrendben a második helyen lévő hétfőn, az összes házaspároknak csak a 14,48%-át adták össze. A házasságkötés harmadik legkedveltebb napja a vasárnap volt, de az esküvőknek alig több mint 10%-át tartották e napon.

A számadatok összesítése alapján a házasságok többségét Berkenyén is (47,28%) kedden tartották. De ha az egyes időszakokat külön- külön vizsgáljuk, akkor rögtön kitűnik, hogy a keddi napon kötött házasságok magas százaléka abból adódik, hogy a 18. század második felében az esküvők jelentős részét (63,11%) kedden tartották. A 19. század folyamán a hétfőn tartott lakodalmak száma volt a legtöbb, de ettől alig volt kevesebb a keddre tett esküvők száma.

Fentebb már említettük, hogy a 18. század közepén létesült Szendehely lakóinak nagy része Berkenyéről költözött át. Az áttelepülés idején – mint említettük – a lakodalmakat kedden tartották Berkenyén. Valószínű, hogy ennek emlékét és gyakorlatát őrizték meg Szendehelyen a többnyire keddi napokra tett esküvőkkel.

A családlapokból megállapíthattuk, hogy vasárnap csak a szegények kötöttek házasságot.⁸

4. Rokonházasság

Dolgozatunkban már szóltunk a nőtlen–özvegyasszony, hajadon–özvegyember házasságok magas számáról. Az ilyen házasságtípusok elsősorban oly közösségben jönnek létre, ahol az endogám házasság a jellemző, vagyis a szomszédos falvakból ritkán hoznak férjet, vagy feleséget.

A zárt közösség nemcsak a fentebb említett házasságtípusokat hozza létre, hanem a rokonházasságok kialakulásának feltételeit is megteremti. Mivel más településről nem akarnak házasolni, gyakran kényszerülnek arra, hogy unokatestvérekkel kössenek házasságot.

Szendehelyen a rokonházasságok csak a 19. század első felében kezdenek létrejönni. A 18. század második felében még nyomát sem találjuk e házasságtípusnak, sem az anyakönyvekben, sem a Püspöki Levéltár dispensációs gyűjteményében.

A 19. század első felében a rokonházasságok száma az alábbi volt:

Rokonsági fokozat	Elsőházas	Özvegy–hajadon	Özvegyek
2–3	–	–	1
3–3	6	1	–
3–4	7	–	–
4–4	2	–	–

1851–1900 között viszont a rokonházasságok száma az alábbiak szerint alakult:

Rokonsági fokozat	Elsőházas	Nőtlen–özvegy	Hajadon–özvegy	Özvegyek
1–2	–	–	1	–
2–3	2	–	4	3
2–2	2	–	2	1
3–3	27	1	4	1
3–4	11	1	–	–
4–4	4	2	–	–

A múlt század második felében a rokonházasságok száma jelentősen megnőtt. Míg a rokonházasságok százaléka 1801–1850 között 5,26 % volt, addig ez 1851–1900 között 19,29%-ra módosult.

A közölt adataink szerint a rokonházasságok többsége harmadik–harmadikkal, harmadik–negyedikkel vegyült rokonházasság.

Az elsőházások Berkenyén is harmadik fokozatú, egyenlő atyafisággal kötöttek házasságot nagyobb számban, ahol a születendő gyermekek életben maradásának esélyei nőttek.

A rokonházasságokhoz püspöki engedélyt kellett szerezni, melynek kérelmét a helybeli plébános fogalmazta meg. Korábbi tanulmányainkban már több példát idéztünk azokból az indokokból, amellyel az unokatestvérek közötti házassodás engedélyezését kérték.

Ezek további felsorolásától most eltekintünk, csupán négy rokonsági fokozatot szemléltető táblázatot közlünk, melyet a papnak az esküvőt engedélyező kérelemhez mellékelni kellett.⁹

a./ Schlenk József–German Katalin: 2–3 rokonsági fokozat.

Schlenk József
Mechl Anna Mária

1. György
(Lonich Anna)

2. József
vőlegény

1. Magdolna
(Flier Mihály)

2. Magdolna
(German Mihály)

3. Katalin
menyasszony

b. Schlenk János–Krauszman Kunigunda: 3–3 rokonsági fokozat.

Szegner Sebestyén
Hauch Éva

1. Mária Anna
(Altsach János)

2. Magdolna
(Schlenk János)

3. János
vőlegény

1. Péter
(Hainisch Mária Anna)

2. Kunigunda
(Krauszman József)

3. Kunigunda
menyasszony

c./ Bach József–Bach Mária: 3–4 rokonsági fokozat.

Bach Mihály
Rottenbacher Mária

1. Jakab
(Szegner Rozália)

2. Jakab
(Verner Erzsébet)

3. Mária
menyasszony

1. János
(Schmuk Mária)

2. Márton
(Götz Mária)

3. György
(Götz Mária)

4. József
vőlegény

Altsach András
Flier Anna Mária

1. Jakab
(Verner Anna Mária)

2. János
(Szegner Katalin)

3. Magdolna
(Schlenk János)

4. Jakab
vőlegény

1. György
(Papp Anna)

2. József
(Szegner Mária)

3. Anna Mária
(German János)

4. Mária Anna
menyasszony

5. Házassági körzet

A házassági szándék bejelentésekor, a vőlegény és menyasszony lakhelyének azt a települést írták be az anyakönyvbe, ahol akkor éppen lakott. Ha valaki az esküvő előtt egy hónappal korábban telepedett le Szendehelyen, azt is szendehelyi lakosnak tüntették fel. Így például az 1754-től vezetett házassági anyakönyvbe egyszer sem tüntették fel, hogy a házasodni szándékozó Berkenyén született, Szendehelyre település előtt ott is lakott. A faluban történő megtelepedése után már mint szendehelyi származásút jegyezték be az anyakönyvbe. De a más településekről érkezőknél is azonos volt az eljárás. Az alábbiakban felsorolt települések neve úgy kerülhetett be a házassági anyakönyvbe, hogy a házassodási szándék bejelentésekor még nem lakott Szendehelyen.

Így természetesen a házassodási körzetről megrajzolt képünket sem tekinthetjük teljesnek. Sokkal többen lehettek olyan férfiak és nők, akik más falvakból származtak, de Szendehelyen kötöttek házasságot, mint amennyit alábbi táblázatunkban rögzíthettünk.

Az anyakönyvek alapján összeállított kimutatásunk a más településekről származó vőlegények és menyasszonyok számadatait tartalmazza:

Év	Vőlegény	Menyasszony
	fő	
1754–1800	3	3
1801–1950	39	5
1851–1900	23	6

Táblázatunk számaiban nem szerepelnek azok a férfiak és nők, akik Berkenyéről nőültek, illetve mentek férjhez Szendehelyre. Berkenyéről készült dolgozatunkban már felhívhattuk a figyelmet arra, hogy a falu házassági kapcsolatai Szendehely községgel a 18. század végétől erősödtek fel. Tanulmányunkban felsoroltuk azoknak a berkenyeieknek a neveit, akik az egyes periódusokban Szendehelyen találtak maguknak házastársat. 1754–1900 között 50 berkenyei férfi és 16 nő kötött házasságot Szendehelyen. Ez idő alatt Szendehelyről 38 férfi nőült, 27 nő ment férjhez Berkenyére. A házassági kapcsolat Berkenye és Szendehely között volt a legerősebb. Mint később látni fogjuk, egy-egy szomszédos településről 1–4 férfinél, vagy nőnél többen alig mentek feleséget vagy férjek keresni Szendehelyre.

Berkenye és Szendehely közötti házassági kapcsolatot nem exogám, hanem csoporton belüli endogám házasságnak tekintjük a közös származás, a nagyobb arányú rokoni, baráti kapcsolatok folyamatossága miatt.

A későbbi családtörténeti kutatásokat feltételezve, név szerint soroljuk fel azokat, akik Szendehelyre nősültek, illetve mentek férjhez. A nevek után feltüntetett évszám az esküvő évét jelzi, az itt található benűk – n=nőtlen, h=hajadon, ő=özvegy rövidítését jelentik.

1754–1800

Vőlegények származása

Kismaros

Herr Konrád, ő. – Kauffer Mária, ő. (1771)

Nőtincs

Mainich Jakab, n. – Ogl Erzsébet, h. (1799)

Vác

Stojsman Ádám, n. – Hermanovszki Magdolna, ő. (1797)

Menyasszonyok származása

Nógrád

Kencz Margit, ő. – Endrész Lőrinc, ő. (1799)

Nőtincs

Pasteria Anna, ő. – Szikora Mihály, ő. (1789)

Püspökhatvan

Fisch Margit, ő. – Szegner János, ő. (1793)

1801–1850

Vőlegények származása

Alsópetény

Juhász József, n. – Bander Anna, h. (1813)

Alsóvárad

Gyárfás Alexa, n. – Krizsány Magdolna, h. (1814)

Csécse

Czimer József, n. – Szaidenszper Zsófia, h. (1844)

Diósjenő

Raizenawer Ferenc, ő. – Schröder Antónia, h. (1832)

Esztergom

Schünberger Ferdinánd, ő. – Gill Mária, h. (1844)

Felsőpetény

Urbik Mihály, n. – Melich Katalin, h. (1839)

Herencsény

Poholányi András, n. – Balázs Rozália, h. (1850)

Jászberény

Alsó Flórián, n. – Gebler Erzsébet, ő. (1845)

Kartal

Somogyi Antal, n. – Polyák Mária, h. (1843)

Kismaros

Hoch József, n. – Neder Erzsébet, h. (1825)

Emer Antal, ő. – Lambech Erzsébet, h. (1843)

Kosd

Hevesi Mihály, n. – Horváth Mária, ő. (1848)

Legénd

Gyetven János, n. – Poholányi Mária, h. (1846)

Nagymaros

Bözenbacher Simon, n. – Hürtl Éva, ő. (1808)

Neuman Mihály, n. – Götz Anna Mária, h. (1814)

Nézsza

Gasparik János, n. – Borzsák Veronika, h. (1840)

Nógrád

Humert Zsigmond, ö. – Seffer Teréz, ö. (1806)

Gyurovics Mátyás, ö. – Grauszman Krisztina, ö. (1820)

Gyurovics Ferenc, n. – Grauszman Magdolna, h. (1820)

Nőtincs

Szegner András, ö. – Hainisch Borbála, h. (1802)

Farkas Mihály, n. – Velem Éva, h. (1803)

Knefer János, n. – Fülöp Mária, h. (1840)

Miskei István, n. – Dudok Anna, h. (1848)

Ósagárd

Farkas József, n. – Vadkerti Teréz, h.

Pest

Hoffmann Mátyás, n. – Till Borbála, h. (1843)

Püspökhatvan

Czikkel Mátyás, n. – Schlenk Anna, h. (1808)

Janicssek János, ö. – Bek Anna Mária, h. (1812)

Hirschal János, n. – Schlenk Anna, h. (1828)

Rétság

Dudás András, n. – Takács Mária, h. (1844)

Hajdú György, n. – Varga Anna, h. (1848)

Szokolya

Béla József, n. – Menich Erzsébet, h. (1818)

Vác

Framd József, n. – Szaidler Anna, h. (1806)

Makrai Ferenc, n. – Drajkó Anna, ö. (1822)

Sági István, n. – Antal Katalin, h. (1837)

Hüg János, n. – Menich Magdolna, h. (1842)

Vérőce

Omzein Tamás, ö. – Krauszman Anna Mária, h. (1808)

Podfried József, ö. – Szegner Erzsébet, h. (1811)

Pásztor András, n. – Szikora Veronika, h. (1828)

Hevesi József, ö. – Horváth Katalin, ö. (1838)

Menyasszonyok származása

Kismaros

Graf Magdolna, ö. – Schlenk Ádám, ö. (1830)

Nógrád

... Katalin, ö. – German János, n. (1804)

Nőtincs

Khempt Teréz, ö. – Mechl János, ö. (1801)

Csepelszky Johanna, h. – Gyurovics József, n. (1819)

Rác Éva, ö. – Szikora András, h. (1830)

1851–1900

Vőlegények származása

Alsópetény

Szűcs József, ö. – Soós Erzsébet, ö. (1857)

Borsosberény

Móricz János, n. – Hainisch Magdolna, h. (1882)

Csobánka

Róth Mátyás, n. – Endrész Mária, h. (1892)

Dunabogdány

Schröff József, n. – Götz Magdolna, h. (1880)

Guta

Szörös János, n. – Lakatos Mária, h. (1861)

Idria (Krajna hercegség)

Ferjancsics Jakab, ö. – Simon Teréz, h. (1872)

Ivanovecz

Stipan György, n. – Haffner Erzsébet, ö. (1882)

Kecskemét

Elefanti Imre, ö. – Schlenk Katalin, h. (1889)

Kisoroszi

Janacsek Mihály, n. – Götz Anna, ö. (1896)

Nagyoroszi

Cuculius Antal, n. – Zöldági Cecília, h. (1858)

Nézsza

Kurucz Pál, n. – Babics Veronika, h. (1871)

Pest

Heilmann Fridericus, ö. – Duhatsek Judit, ö. (1858)

Püspökhatvan

German József, ö. – Rottenbacher Mária, ö. (1895)

Püspökszilágy

Menich Mátyás, n. – German Anna, h. (1896)

Rétság

Gaider József, ö. – Hubay Aloysia, ö. (1858)

Szokolya–Hutta

Schmittinger Ferenc, n. – Endrész Anna Mária, ö. (1882)

Schmittinger János, ö. – Altsach Katalin, ö. (1897)

Újpest

Karlikovics Mátyás, n. – Menich Rozália, h. (1899)

Vác

Kolinek Antal, n. – Schlenk Erzsébet, h. (1858)

Vácújfalu

Básthy József, ö. – Hubay Aloysia, ö. (1856)

Verőce

Pea János, n. – Menich Mária, h. (1861)

Valcz Ferenc, ö. – Menich Mária, h. (1885)

Visegrad

Veymann József, n. – Gill Magdolna, ö. (1878)

Menyasszonyok származása

Csobánka

Virág Anna, h. – Gáspár János, n. (1861)

Nógrád

Hubay Ilona, h. – Götz János, n. (1874)

Penc

Rácz Aloysia, h. – Lakatos János, n. (1871)

Püspökhatvan

Lonich Julianna, h. – Nerpl Mátyás, n. (1869)

Püspökszilágy

Menich Magdolna, h. – Müller Miklós, n. (1891)

Vác

Dvorszki Anna, h. – Pach Jakab, n. (1883)

Szendehelynek, az anyakönyvekből összegyűjthető adatok alapján, 37 településsel volt házassági kapcsolata 1754–1900 között. Ebben a település összesítésben Berkenye község nem szerepel. A 65 férfi és a 14 nő közül, akik szendehelyről választottak maguknak feleséget, vagy férjet, kevesen származnak egy településről. A legtöbben (9 fő) Nőtincsről érkeztek, a további sorrendben Vác (7 fő) és Kismaros (4 fő) következik. Három településről 6 fő, 2 településről 3 fő, 6 településről 2 fő, 23 településről 1 fő tartotta lakodalmát Szendehelyen. A közölt adatok szerint az exogám házasság nem mondható jelentősnek, hiszen az összes esküvőnek még a tíz százalékát (9,30%) sem érte el. A múlt század első felében, amikor a legmagasabb volt az exogám házasságok száma, alig haladta meg a 13 százalékot (13,62%).

Ismételten szeretnénk hangsúlyozni, hogy a berkenyével való házassági kapcsolatok adatait mellőztük a százalék számításánál, mivel azokat nem exogám, hanem csoporton belüli endogám házasságnak tartjuk.

A Szendehelyre nősült 65 férfi közül 38-an német leányt vagy özvegyasszonyt vettek el feleségül. Az ide nősülő férfiak közül 26-an voltak németek. A nem német férfiak többsége pásztor, szolga, cigány, kocsmáros és mesterember volt. A szendehelyi férjet választó 14 nő közül nyolc volt német származású.

Az exogám házasságok száma – a Szendehelyről érkezőket nem számítva – Berkenyén sem jelentős. Az összes esküvőnek (1751–1900 között) 10,23%-át tette ki az exogám házasság.

III. Halálozás

A szendehelyi halotti anyakönyvet 1754–1836-ig latin, majd magyar nyelven vezették. A 18. század végéig az elhunyt gyermeknél a keresztnévét, korát és az apa teljes nevét tüntették fel. A házasoknál a legtöbb esetben az elhalálozott teljes nevét, korát, házastársa családi és keresztnévét tüntették fel. Az ötven éven felül elhunytaknál a házastárs nevét gyakran elhagyták. A 18. század végétől nem volt ritka, hogy a fiatal korban elhunytnál is kiírták a családi- és keresztnévét, de ekkor az apának csak a keresztnévét közlik. Pl.: Hainisch Anna, 16 éves. Jakab leánya. Egyes években az anya keresztnéve is szerepel az anyakönyvben. Az anya családi és keresztnévét 1864 szeptemberétől közlik rendszeresen a fiatalon elhunytaknál.

A halotti anyakönyvek szerint, az egyes időszakokban, az elhunytak száma az alábbiak szerint változott:

1754–1800

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0–1	121	88	209	33,38
1–5	63	64	127	20,28
6–10	20	8	28	4,47
11–20	9	8	17	2,71
21–30	14	25	39	6,23
31–40	21	31	52	8,30
41–50	39	20	59	9,42
51–60	35	27	62	9,90
61–70	13	11	24	3,83
71–80	3	2	5	0,79
81–90	2	1	3	0,47
91–100	1	–	1	0,15
Összes	341	285	626	

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0–1	224	174	398	34,19
1–5	143	110	253	21,73
6–10	34	30	64	5,49
11–20	30	24	54	4,63
21–30	33	42	75	6,44
31–40	32	31	63	5,41
41–50	52	31	83	7,13
51–60	43	40	83	7,13
61–70	41	24	65	5,58
71–80	10	11	21	1,80
81–90	3	1	4	0,34
91–100	–	1	1	0,08
Összes	645	519	1164	

1850–1900

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összes	%
	száma			
0–1	384	349	733	43,47
1–5	138	165	303	17,97
6–10	39	42	81	4,80
11–20	29	37	66	3,91
21–30	34	35	69	4,09
31–40	41	34	75	4,44
41–50	77	37	114	6,76
51–60	51	45	96	5,69
61–70	36	55	91	5,39
71–80	21	23	44	2,60
81–90	5	7	12	0,71
91–100	–	2	2	0,11
összes	855	831	1686	

A három periódust bemutató táblázatainkból a csecsemőhalandóság magas száma tűnik szembe. 1754–1900 között elhunytak 38,55%-át azok a gyermekek adják, akik nem élték meg az egyéves kort. Jóval kevesebb azoknak a gyermekeknek a százaléka (19,64%), akik 1–5 éves kor között haltak meg. Vagyis az elhunytak többségét (58,19%) azok a gyermekek tették ki, akik az öt éves kort nem élték meg. Berkenyén ez a százalék valamivel magasabb: 59,03%.

Az egyes időszakokat vizsgálva, a csecsemő- és gyermekhalandóság a múlt század második felében volt a legnagyobb. Míg 1754–1800 között 53,66%, 1801–1850 között 55,92%, addig 1851–1900 között 61,44% volt a 0–5 éves kor között elhunytak száma.

A halálozások száma 6 éves kortól jelentősen csökkent. A férfiaknál az elhunytak száma 41–60, a nőknél 21–40 és 51–70 év között a legnagyobb. A táblázatainkból az is kiolvasható, hogy Berkenyéhez hasonlóan a múlt század közepéig a férfiak, ezt követően a nők értek meg magasabb életkort.¹⁰

A csecsemő- és gyermekhalandóság magas száma miatt Szendehelyen is alacsony az átlag életkor a vizsgált időszakokban. 1754–1800 között 22 év, 1801–1850 között 20 év, 1851–1900 között pedig 19 év az átlagos életkor. Ha ötéves korig levonjuk az elhalt gyermekek számát, az előbbi időhatárok között 44–43–45 évre emelkedik az átlagéletkor.

Az alábbiakban az anyakönyvekbe bejegyzett halálokokat, az abban elhunytak számát közöljük 1869–1900 között.

agyhártyagyulladás: 1	koraszülés: 8
agylob: 1	köhögés: 42
agytífusz: 1	köszvény: 8
agyvelőgyulladás: 1	láz: 11
agyvelőhűdés: 1	légszóbaj: 1
aranyér: 1	légszósorvadás: 1
aszály: 2	májdaganat: 1
askór: 74	májrák: 1
belsérülés: 1	meghülés: 1
bélgörcs: 5	mellsebláz: 1
bélgulladás: 5	mellvízkór: 1
bélhurut: 4	merevgörcs: 1
bélsárhányás: 1	nehézbetegség: 26
csontszú: 1	nehézkór: 26
dermedés: 4	nehézsülés: 10
différia: 1	nyavalyatörés: 2
fagyás: 1	orbánc: 5
fejgörcs: 5	öklelet: 2
fekély: 2	önakasztás: 3
fogzás: 3	sárgaláz: 1
forróláz: 10	sárgaság: 1
gilisza: 1	senyv: 24
görcskór: 1	sérülés: 2
görcsök: 32	sorvadás: 5
görvély: 3	szárazbetegség: 13
gutaütés: 3	széihűdés: 5
gyermekágy: 1	szfvbaj: 11
gyomorbad: 2	szfvögörcs: 4
gyomorgörcs: 3	tífusz: 5
gyomorrák: 5	torokbad: 11
gyöngeség: 175	torokdaganat: 1
hagymáz: 28	torokfájás: 3
hashártyagyulladás: 1	torokgyrk: 20
hasmenés: 7	torokgyulladás: 1
haszfusz: 2	toroklob: 1
hányás: 1	tüdőbad: 8
hányszékelés: 23	tüdőgümőkór: 2
hidegláz: 8	tüdőgyulladás: 13
hideglelés: 5	tüdőlob: 19
himlő: 23	tüdővész: 75
hurut: 8	váltóláz: 2
idegláz: 1	vesebad: 1
idétlenség: 15	végbélrák: 1
influenza: 1	végelgyengülés: 55
inláz: 6	vérhas: 21

iszákossági őrjögés: 2
 kanyaró: 6
 kelevény: 29
 kiaszott: 2
 kinövés: 1

vérhányás: 1
 vérszögösödés: 5
 vízbefulladás: 1
 vízkór: 17
 vízibetegség: 12
 vörheny: 16

A halál okát 1856–1869-ig latin, ezt követően magyar nyelven jegyezték be az anyakönyvbe. 1869–1900 között 103 halálokot gyűjtöttünk össze a halotti anyakönyvből. A legtöbb áldozatot a *gyengeség* szedte a csecsemők és az öt éves kort meg nem élt gyermekek közül. Az idősebbeknél a *tüdővész*, a *végelgyengülés*, a sorvadást okozó *aszkor* volt legtöbb esetben a halál oka. Több betegség népies nevének továbbélésével is találkozhatunk az összeállított gyűjteményben: *hagymáz* (tifusz), *nyavalyatörés*, *nehézkór* (epilepszia), *szárazbetegség* (tüdővész), *csontszú* (csonttuberkolózis) stb.

A halotti anyakönyvbe bejegyezték azt is, hogy a halálozás tényét ki jelentette be a plébánosnak. A neve után azt is feltüntették, hogy a bejelentő az elhunynak szülője, nagyszülője, testvére, stb. A halál okát a hozzátartozó diktálta be a plébánosnak, amely a saját vagy a *halottkém* megállapítása lehetett. A halál igazi okát, sem a halott hozzátartozói, sem a halottkém nem tudták hitelesen megállapítani. A halottkém funkciót általában a falu kisbőrája, vagy harangozója vállalta, akik 1876-tól kötelesek voltak ugyan halottkém vizsgát tenni, de ez alapján a halál okát teljes bizonyossággal megállapítani nem tudták. A halál beállítást bizonyító igazolást, mely a temetés napján kívül a halál okát is tartalmazta, a halott hozzátartozóinak bemondata, vagy saját tapasztalata alapján állította ki.

Ezt azért hangsúlyozzuk, mert az általunk is közölt halálokok és mellettük feltüntetett gyakorisági számok, mélyebb tudományos vizsgálatra, összefüggések keresésére nem alkalmasak.

Az anyakönyvek alapján összeállított családlapok alapján Szende helyen is azt tapasztaltuk – Berkenyéhez hasonlóan – hogy gyászidőt alig tartottak, igyekeztek minél előbb új feleséget, vagy férjet vinni a házhoz.

Egy település természetes szaporodásáról a születési és a halálozási adatok egybevetése nem ad hiteles képet. A családok, az egyes emberek életútjának pontos követése adhatna megnyugtató eredményt a természetes szaporodásról. E tervnek a megvalósításáról, az anyakönyvek vezetésének oly gyakori pontatlansága miatt le kell mondanunk.

Szende helyről is közüljük a két adat egybevetését inkább tanulságul, mint a természetes szaporodás hiteles forrásaként.

Év	Születés	Halálozás	Növekedés
	s z á m a		
1754–1800	800	626	174
1801–1850	1397	1164	233
1851–1900	1552	1686	–134

Tanulmányunkban Szende hely község 1754–1900 közötti születési, házassági, halotti adatait dolgoztuk fel az anyakönyvek alapján. Célunk elsősorban annak felderítése volt, hogy Berkenye anyaközséghez viszonyítva, eltérő adatokat, szokásokat felszínre hoz-e Szende hely anyakönyveinek részletes feldolgozása.

Már több alkalommal szót ejtettünk arról, hogy a túlnépesedő Berkenyéről áttelepülő családok alapították Szende helyt 1753-ban. Rámutattunk arra is, hogy a két település között eltérő volt a táji környezet és adottság, másként alakultak a gazdasági és társadalmi viszonyok.

Berkenye – szinte az alapítása óta – mindvégig megőrizte zárt jellegét. Fejlődését gátolta a zsellértelkek bővítési lehetőségének teljes hiánya. A népesség számában is megrekedt falu el-

szegényedett rétegének munkát adott a gazdák földjeinek megművelése, a püspöki erdőkben végezhető napszámos munka. A falu lakói nem kényszerültek arra, hogy mesterséget tanulva, idegenben vállaljanak munkát, a nők közül is kevesen mentek el cselédnek, szolgálónak a község határán kívül. Távobabb a Postaúttól, nehezebben és ritkábban tarthattak kapcsolatot a kereskedelméről híres Váccal. Endogám házassági szokásuk tovább erősítette az itt lakók zárt-ságát.

Szendehely földrajzi fekvése sokkal kedvezőbb volt. A nagyforgalmú Postaút mellett fekvő község lakói, a hozzájuk betérő kereskedőktől, az italt vásárló átutazóktól friss híreket szerezhettek az országos eseményekről, a bor, a gabona, az állatok értékesítésének kedvezőbb lehetőségeiről. A vándorkereskedőktől olcsóbban és gyakrabban juthattak hozzá, gazdálkodási eszközökhöz, cserépedényekhez, ruhaanyagokhoz, stb.

A zsellértek számarának gyarapítása a gazdák házából kiszorult gyermekek helyi megtelepedését segítette. A múlt század negyvenes éveitől, amikor a szőlőültetvények bővítésének lehetősége megszűnt, az egyre növekvő számú elszegényedett zselléreknek nem volt más választásuk, minthogy mesterséget tanuljanak, kőművesként, ácsként, stb. munkát vállaljanak Vácott, Budapesten, a környező települések építkezésein. A zsellércsaládok leány tagjainak szolgálónak kellett mennie, hogy a család megélhetését, hozományának előteremtését biztosítani tudja. A múlt század közepétől a falu határán kívül munkát keresők száma egyre növekedett.

A hetekig, hónapokig idegen környezetben élve, számos új ismeretet szerezhettek. Megváltoztathatta gondolkodásmódjukat, életszemléletüket. A tapasztalatok gazdagsága módosíthatta az otthoni életvitelt, a helyi szokásokhoz, hagyományokhoz való viszonyt.

Szendehely fentebb vázolt történetének ismeretében, arra számítottunk, hogy az anyakönyvekből kigyűjthető eredmények, ha nem is jelentősen, de eltérnek az anyaközség Berkenye már feldolgozott adataitól. Elsősorban arra gondoltunk, hogy a más környezetben munkát vállaló férfiak és nők idegenből választanak maguknak feleséget vagy férjet, megszüntetve ezzel a Berkenyén oly megszokott rokonházasságot, a nagy különbséggel kötött legény-özvegyasszony, hajadon-özvegyember házassági kapcsolatának magas számát. Megváltoztathatta volna a névadás szokását, módosíthatta volna a családok összetételét.

A két település adatainak összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált témákban jelentős eltérés nincs Berkenye és Szendehely között. A Berkenyéről Szendehelyre költöző német családok ragaszkodtak azokhoz a hagyományokhoz, amelyeket esetleg az őshazából hoztak magukkal, vagy amelyeket Berkenyén alakítottak ki, és évszázadokon át megőriztek. Ebben segítségükre volt az is, hogy a közelben német falvak nem voltak, akikkel rokoni, baráti kapcsolatot kialakíthattak volna. A szomszédos településekkel kereskedelmi, üzleti, olykor munkamegosztási kapcsolatuk volt ugyan, de arra soha nem gondoltak, hogy onnan feleséget, vagy férjet hozzanak, vagy oda házasodjanak. Szorgalmuk, takarékos és beosztó életmódjuk a családba idegenek (magyar, szlovák) befogadását nem tűrte. Ezért a két falu egymás között házasodott, tartott fenn baráti, rokoni kapcsolatot. Mint jeleztük, az exogám házasságok alig 10%-át tették ki az e falvakban kötött házasságoknak. Ennek is több mint a fele nem a németek, hanem a községbe települt (pásztor, kocsmáros, iparos stb.) magyarok és szlovákok közötti házassági kapcsolatokról adódik. Az összehasonlító irodalom alapján – az általunk vizsgált témákkal kapcsolatban – olyan szokást nem tudtunk kimutatni, amelynek gyökerei a németek őshazájában keresendő. A legkedveltebb keresztnévek a magyaroknál is azok voltak (János, József, Jakab, György, Mária, Erzsébet, Borbála) melyeket a németek anyakönyveiben találunk. A meghalt gyermekek keresztnévét, a később születettek az ország más vidékein is örökölték a családban.

Nem német közösségben is találhatunk példát arra, hogy az első gyermekek a keresztszülektől kapták keresztnévüket. A házasságkötések hónapja, napja sem német, vagy sváb specifikum. Az eddig feltárt adatok szerint az országban máshol is január-februárban tartották a lakodalmak többségét, az esküvő napja a hétfő-kedd-szerda volt. Csupán századunk harmincas

éveitől kötötték a házasságokat szombat–vasárnap, illetve az 1960-as évektől csak szombati napokon.¹¹

Egy településen belül a rokonházasságok, a legény–özvegyasszony, hajadon–özvegyember nagy különbségű magas házasságok száma, minden zárt közösségben kialakulhat. Az általunk vizsgált településen kívül, ennek ilyen gyakori előfordulásával az irodalomban még nem találkoztunk, melynek oka inkább a feltárás hiányából adódhat.

Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az ősházból hozott kultúrából semmit sem őriztek meg a megyénkbe települt németek. A későbbi kutatások, a tárgyi és szellemi kultúra további vizsgálata számos olyan emléket, szellemi örökséget hozhat majd felszínre, amelyeket nem itt fedeztek fel, nem itt tanultak meg, hanem a 18. század elején történt betelepítéskor már magukkal hoztak. Ezek közé sorolhatjuk többek között sajátos örökösödési szokásukat, lakásbe rendezési tárgyaik, viseletük néhány darabját. Berkenye és Szendehely tárgyi kultúrájában is tudunk majd eltéréseket kimutatni. Ma már biztosan tudjuk, hogy a két német falu közül Szendehelyen alakult ki, a múlt század második felében a szegényebbek hozományához tartozó „sváb festett bútor”. Az egyezések és eltérések gazdagságát fogjuk majd megismerni a kutatások befejezése és feldolgozása után.¹²

Jegyzetek

1. Hutterer Miklós, 1973. A magyarországi német népcsoport. In.: Népi kultúra – népi társadalom. Budapest.
2. Zólyomi József, 1988. Adatok a Nógrád megyei német telepítésű falvak (Berkenye, Szendehely, Katalin pusztá) történetéhez 1848-ig. Megjelenés alatt.
3. Zólyomi József, 1989. Szendehely társadalma a XIX. század közepétől a II. világháborúig. In.: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve.
4. Zólyomi József, 1990. Egy Nógrád megyei német település (Berkenye) az anyakönyvek tükrében. In.: Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve.
5. A törvénytelen gyermekek száma a 20. század első felében sem volt kevés. 1901–1945 között 74 nőnek 99 fő törvénytelen gyermeke született. Ezek közül 52 német, 13 cigány, 9 magyar nő volt. Egy gyermeket szült: 58, kettőt: 10, hármat: 4, négyet és ötöt 1–1 fő. A 74 nóból csupán kettő volt özvegyasszony, a többi leány.
6. A 20. század első felében a megszületett gyermekeknek az alábbi neveket adták. A név után viselőjük számát tüntettük fel. János: 184 József: 166 Jakab: 127 Mihály: 75 György: 59 Ferenc: 38 Antal: 37 Mátyás: 35 István: 28 András: 24 Miklós: 19 Pál: 8 Bernát: 7 Márton: 6 Gyula: 4 Sándor: 3 Tibor: 3 László: 3 Rudolf: 3 Etel: 3 Ádám: 2 Ignác: 2 Ernő: 3 Lajos: 1 Péter: 1 Géza: 1 Rezső: 1 Béla: 1 Jenő: 1 Vencel: 1 Kálmán: 1 Bálint: 1 Sebestyén: 1 Dávid: 1 Andor: 1 Zsigmond: 1 Mária: 209 Erzsébet: 163 Magdolna: 139 Anna: 127 Borbála: 41 Rozália: 19 Teréz: 17 Mariana: 15 Kunigunda: 13 Katalin: 13 Margit: 9 Ilona: 9 Julianna: 6 Veronika: 3 Jolán: 3 Aranka: 3 Irma: 1 Gizella: 1 Matild: 1 Klára: 1 Ibolya: 1 Vilma: 1
7. A férfi keresztnévknél az első négy sorrendjében nem történt változás a 18. század második fele óta. A János mindvégig megőrizte első helyét, majd ezt a József, Jakab, Mihály követte. A női keresztnévknél a Mária volt továbbra is a legkedveltebb, de sok újszülöttet kereszteltek Erzsébet, Magdolna és Anna névre.
8. A keresztnév választéka a 20. század első felében sem volt gazdag. A férfiaknál 35, a nőknél 22 keresztnévet használtak fel. Az egyes keresztnév nagyobb terheltsége itt is megfigyelhető. Az újszülöttek 64,78%-át János, József, Jakab, Mihály, illetve 80,25%-át Mária, Erzsébet, Magdolna, Anna névre keresztelték.
9. A házasságkötések havonkénti megoszlása. 1901–1980 között az alábbi volt:

Év	1901–1950	1951–1980
Hónap	száma	
január	43	8
február	61	16
március	8	13
április	30	40
május	89	70
június	31	25
július	15	16
augusztus	24	24

Év	1901–1950	1951–1980
Hónap	száma	
szeptember	32	55
október	48	50
november	47	34
december	6	6

A 20. század első felében a lakodalmak többségét májusban tartották, ezt a február, október, november, január hónapok követték. 1951–1980 között a házasságok nagyobb részét szintén májusban kötötték, de az esküvők további hónapjának sorrendje megváltozott: szeptember, október, április, november.

8. Az esküvők napja 1901–1980 között:

Év	1901–1910	1911–1920	1921–1930	1931–1940
nap	s z á m a			
hétfő	15	6	5	9
kedd	5	2	3	–
szerda	–	2	2	2
csütörtök	9	5	4	–
péntek	1	–	–	–
szombat	2	18	21	51
vasárnap	51	42	55	32

Év	1941–1950	1951–1960	1961–1970	1971–1980
nap	s z á m a			
hétfő	8	10	–	1
kedd	2	4	7	–
szerda	1	–	3	–
csütörtök	1	1	4	1
péntek	1	2	1	7
szombat	64	43	55	102
vasárnap	18	88	28	–

A lakodalmakat már nem kedden tartották a 20. században. 1901–1930 között a vasárnap, 1930–1950 között a szombat, 1951–1960 között ismét a vasárnap, majd ezt követően a szombat lett a házasságkötés legkedveltebb napja.

9. Az alább közölt rokonházasságokat szemléltető táblázatoknál a házasságkötés időpontját nem közöljük, mivel erre a források felhasználásánál nem kaptunk engedélyt.

10. A halálozási adatok 1901–1950 között az alábbiak:

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összesen	%
	s z á m a			
0–1	261	203	464	40,98
1–5	75	63	138	12,19
6–10	12	11	23	2,03
11–20	18	9	27	2,38
21–30	21	26	47	4,15
31–40	17	24	41	3,62
41–50	19	12	31	2,73
51–60	31	44	75	6,62

Az elhunyt kora (év)	Férfi	Nő	Összesen	%
	s z á m a			
61–70	71	76	147	12,98
71–80	49	60	109	9,62
81–90	12	18	30	2,65
Összes	586	546	1132	

A csecsemő- gyermekhalandóság századunk első felében is jelentős. Különösen a csecsemőkorban elhunytak száma volt magas. A felnőttkort megérték közül 60–80 év között haltak meg a legtöbben. A magasabb életkort megérték közül a nők száma volt a nagyobb.

11. Az összehasonlító irodalomból csupán néhányat közlünk: BITTER Anikó, 1986. Endrefalva keresztnévei (1734–1979). Magyar személynévi adattárak. 71. Budapest. – BINNER József, 1977. Elek község német személynévei. In.: Békés megyei Múzeumok Közleményei 2. Békéscsaba. – BIELEK Gábor – JÁOLI József, 1989. Kereszténévadási szokások a gyulai katolikusok körében a XVIII. században. In.: Békés megye és környéke XVIII. századi történetéből. Közlemények. Gyula.

12. A tanulmányunk az Eötvös József Alapítvány támogatásával készült.

Resümee

József Zólyomi:

Geburts-, Heirats-, Sterbeangaben der Deutschen von Sende in den Jahren 1954–1900

In unserem Aufsatz legen wir aufgrund der aus Matrikeln zusammengestellten Statistiken – in 50 jährige Perioden aufgeteilt – die Anzahl der Geburten, Kinderzahl in den Familien, die Anzahl der in den Landwirts- und Häuserhaushalten geborenen Kinder. Wir gehen auf den Brauch der Taufnamengebung, auf die Rolle der Taufeltern in der Namengebung ein. Die beliebtesten Taufnamen waren während der anderthalb hundert Jahre János (Johann), József (Josef), Jakab (Jakob) beziehungsweise Mária (Marie), Anna, Erzsébet (Elisabeth). Die ersten Kinder haben ihre Taufnamen von den Taufeltern bekommen. Bei den Familien verschiedenen Typs haben wir keine Geburtsregelungsbestrebungen getroffen.

In dem Dorf unterscheiden wir vier Ehetypen: Erstvermählte, ledig-Wtwe, ledig-Witwer, die Witwenehe. Die Junggesellen heirateten mit 20–23 Jahren, die Mädchen mit 18–20 Jahren. Bedeutend an der Zahl waren die Junggesellen und die Mädchen, die eine viel ältere Witwe, beziehungsweise einen älteren Witwen zum Ehegatten bzw. zur Ehegattin gewählt haben. Es waren nicht wenige – besonders in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts – auch die Verwandteneheschließungen an der Zahl.

Am Ende unseres Aufsatzes machen wir die Sterbeangaben bekannt, wir zählen auch die Todesursachen zwischen 1869 und 1900 auf.

Kapros Márta

„Jönni-menni” viselet a Nógrád megyei Patak községben 1985-ben. I.

BARABÁS Jenő a magyar népviseleti kutatásokat összegző, értékelő tanulmányában már 1976-ban leszögezi, hogy a funkcionális szempontú vizsgálatok lehetőségei egyre fogynak, illetve egyre korlátozottabbak.¹ Ez igaz a viselet szempontjából hagyományörzőbbnek tudott Nógrád megye vonatkozásában is. Felállalva a munka eredményességének bizonytalanságát, a 80-as években kísérletet tettem arra, hogy egy esettanulmány keretei között adalékkal szolgáljak a kivetkőzés nagy hullámát túlélő viselet rendszeréről, annak működéséről. Vizsgálatom tárgya egy adott község női viseletéből, egy bizonyos alkalom öltözködési rendje, egy középkorú asszony példáján, egy éves időszakban.

Patak község Balassagyarmattól dél-nyugatra, a történeti Nógrád megye Honfoglalással szomszédos határán fekszik, s az Ipoly völgyéhez kapcsolható. Viselet szempontjából a szakirodalom a szomszédos Dejtárról elnevezett kistáji csoportozathoz sorolja.² E térségből a férfiak a múlt század utolsó harmadától mind nagyobb számban jártak el főleg fővárosi építkezéseken vállalva munkát, s ez körükben a parasztviselet fokozatos elhagyását eredményezte. A folyamat az 1950-es évek végére lényegében lezárult. Hasonló jellegű munkavállalás a két világháború közötti időben a nők körében is terjedt, ami azonban mindig csak ideiglenes volt és nem feszítette szét a hagyományos életforma kereteit. Hatás nélkül természetesen nem maradt, s feltétlenül hozzájárult e körülmény ahhoz, hogy a falu női viselete az elmúlt fél évszázadban viszonylag dinamikusan fejlődött. Új anyagok, új formák váltak rövid időn belül elfogadottá, a 60-as évektől megnőtt a konfekció termékek aránya. Az újítások azonban beépülnek az öltözködés hagyományos rendjébe. A végtére is elkerülhetetlen kivetkőzés hulláma a 60-as évek második felében éri el a falut. Kezdeményezői kivétel nélkül olyan asszonyok, akik immár folyamatosan dolgoztak a községen kívül, nem mezőgazdasági munkakörben. Példájuk gyorsan terjedt, s öt éven belül a fiatalabb korosztály zöme *átöltözött*. Ellentétben a férfiaknál tapasztaltakkal, most nem fokozatosságról volt szó, hanem gyors és gyökeres váltásról, amikor az illető teljesen kicserélte ruhatárát. A viseletben maradók közül azóta csak néhány asszony szánta rá magát, immár egyenként a változtatásra. A 80-as években a helyzet a következő. Az 1920 előtt született asszonyok szinte kivétel nélkül őrzik a viseletet. Az 1920 és 1935 között születettek többsége szintén hordja. Az ezt követő generáció körében nagyobb, s a születés éve szerint haladva egyre nő a városiasan öltözködők aránya. Az 1942 után születettek között már nincs, aki viseletben járna.³

A vizsgálathoz kiválasztott asszony (nevezzük a továbbiakban K. J.-nak) a legfiatalabbak közül való, akik még őrzik a viseletet. A felmérés idején középkorú asszonynak számított (I. tábla). A korszakozáshoz tartozók a legélénkebb, legvilágosabb színű ruhaféléket már *letették*, de még *színesben* járnak, s viseletük tagolt, sokféle jelentéstartalom kifejezésére ad lehetőséget (II., III., IV. tábla). Az 1980-as éveket megélt népviseletnek, viselője vagyoni állapotára, társadalmi rangjára utaló jelentése a régi értelemben természetesen nincs. Mégis, a bemutatásra kerülő jelenségek értelmezését segítő, szükségesnek tartom némi tájékoztató társadalmi háttér felvázolását. Származását tekintve K. J. a *közepesek* kategóriájába sorolható. Férje családja valamivel módosabb volt az övéknél, de *gazdának* még nem számítottak. Gyermekkorában

apai nagyszüleivel éltek egy fedél alatt, majd nővére révén vő került a házhoz. Neki tehát feltétlenül *menyecskének kellett menni*. Ugyancsak többgenerációs családba került, ahol végül a testvérek közül K. J. férje maradt a szülőkkel egy házban. Ide születtek utódaik, akik közül az egyik fiú a közelmúltban szintén *menyecskét hozott*, s már nekik is van gyermekük. Jelenleg négy generáció él együtt. Kezdetben közösen gazdálkodtak, az após irányításával. Az ő döntései szerint az anyós kezelte a közös vagyont, amibe a fiatalok még K. J. férjének az iparban, időszakos munkavállalással keresett jövedelmét is betenni tartoztak. A tsz megalakulását követően, nem lévén már közös gazdaság, lazultak a családon belüli keretek. 1970 körül K. J. és férje úgy döntöttek, hogy *külön kasszára mennek*, amit hamarosan gyermekeik is gyarapítani kezdtek keresetükkel. Ez korántsem jelentett teljes függetlenséget az öregektől, a ruházzkodást illetően azonban ettől kezdve K. J. elképzelései jobban érvényesülhettek. Újabb lépést jelentett az önállósulásban, hogy 1976-tól K. J. – a majdani nyugdíjjogosultság érdekében – takarítónői állást vállalt Balassagyarmaton. Hamarosan azonban meggyengült egészségu anyósától át kellett vennie a főzést, az egész együtt lakó családról való otthoni gondoskodást, ahogy ő fogalmaz: *gazdasszony lett*. Egyébként K. J. családja ma vagyoni szempontból átlagosnak számít a községben. – Ami öltözködését illeti, a még viseletben maradtakon belül, nem az újítók, inkább a hagyományokhoz ragaszkodók közé sorolható.

A vizsgálandó alkalomfajta a paraszti életforma immár gyökeres átalakulásával függ össze. Véglegesen állást vállalni, nem mezőgazdasági munkakörben, a városi munkahelyre naponta ingázva – tipikus következménye ennek a kivetkőzés. A Balassagyarmat körzetéhez tartozó, viseletes falvak⁴ azonban az elmúlt évtizedekben szolgáltak példakkal arra is, hogy az új tevékenységi forma és a parasztviselet nem zárják ki egymást. Maga a munkahelyre történő beutazás beleilleszthető a viselet hagyományos alkalomrendszerébe, amelyben megvannak az előírásai a hétköznap más faluba, városba menve illendő öltözködésnek (ld. II. tábla 4. alkalomfokozat). Természetesen az a körülmény, hogy az ilyen alkalomfajta immár folyamatosan jelen van, mint majd látjuk, visszahat magára a rendszerre is. Végezetül még egy viszonyítási pont: az 1970–80-as években a Patakról dolgozni bejáró asszonyok száma átlagban 20 körül mozgott. Ebből fele még őrizte a viseletet.

Kutatásom menete a következő volt. A jelzett év során naponta megfigyeltem K. J.-nak a városba beutazáshoz viselt öltözetét. A sorra kerülő ruhadarabokról leírtam, megkérdeztem minden olyan adatot, amely egyébként a múzeumi tárgyak nyilvántartásánál előírt. Az év leteltével a tárgysort kiegészítettem azon darabokkal, amelyek ugyanarra az alkalomra valók K. J. ruhatárából, de a vizsgált időtartam alatt nem kerültek felvételre. A felméréssel párhuzamosan, javarészt interjú módszerrel gyűjtöttem K. J.-tól, immár nemcsak a kiválasztott alkalomfajtára vonatkozólag a viselet témában, elsősorban saját megélt gyakorlatához kötve. A folyamatos kapcsolattartás lehetővé tette mind a megfigyelt gyakorlat, mind az emlékezet alapján gyűjtött anyag többszöri és többirányú kontrollálását. Ezt követte egy szélesebb körre kiterjesztett, ellenőrző terepmunka, részben K. J.-val egykorú asszonyok, részben az idősebb korosztály körében.

1. A RUHAKÉSZLET

Kiindulásul ismerjük meg azokat az öltözetdarabokat, amelyek 1985-ben K. J. munkába bejáró viseletéhez tartoztak! Tapasztalatom szerint a ma viselt egyes, konkrét öltözetdaraboknak ki-kristályosodott, következetesen használt, állandó, helyi elnevezése nincs. Minden tárgytípusnak van egy, többnyire a köznyelvvel egyező neve, ami mellett, az adott beszédhelyzetből adódóan, cserélnek vagy szaporítják a megkülönböztető jelzőket. Legtöbbször az adott ruhadarab színét és/vagy anyagának fajtáját emelik ki. A felsorolásban az egyes tárgyak neve előtt szereplő jelzések feloldása a következő: o = *cifra*, azaz nem gyászos viseletbe illő ruhadarab; x = *félgyászos*, xx = *gyászos*, xxx = *nagy-gyászba* előírt változat.⁶ Többféle jelzés együttes alkalmazása arra utal, hogy önmagában az adott viseletdarab állapot- illetve alkalomjelző tartalma többféle le-

het. A jelzés nélkül szereplő tárgy esetében nincs jelentősége a gyásznak. Ha pedig a nagy-gyász jelzése zárójelben szerepel, az annyit tesz, hogy bár az adott viseletdarab *cifrába*, gyászba egyaránt viselhető, mély gyász esetén kizárólag ilyen vesznek fel.

		kombiné (<i>kombiné</i>): kb. 5 db
		pamut alsóing (<i>trikó</i>): 2 db
		alsóneműként használt kötött ujjasok: 9 db
		nadrág (<i>kisbugyi</i>): kb. 10 db
		téli nadrág (<i>meleg-bugyi</i>): kb. 4 db
		harisnya (<i>harisnya</i>): kb. 8 pár
		harisnyatartó (<i>csatt</i>): 1 pár
		papírmerevítő kikötött kendőhöz (<i>papír</i>): 2 db
		papírmerevítő előre kötött kendőhöz (<i>papír</i>): 1 db
		1. alsószoknya (<i>szoknya</i>): fehér, egyszínű (<i>pusztá</i>) pamutanyagból (<i>pelenka-anyag ~ gyolcs</i>) ⁷
		2. alsószoknya: fehér, egyszínű pamutanyagból
		3. alsószoknya: fehér, egyszínű pamutanyagból
		4. alsószoknya: fehér, egyszínű pamutanyagból
		5. alsószoknya: fehér alapon kék virágos barhend (<i>barket</i>)
		6. alsószoknya: világoskék alapon fehér virágos barhend
		7. alsószoknya: világoskék, egyszínű sifon (<i>gyolcs</i>)
o	x	xx 8. alsószoknya: fehér alapon tarka virágos krepp anyagból (<i>macesz</i>)
o	x	xx 9. alsószoknya (<i>paplanszoknya</i>): rózsaszín alapon fehér mintás
o	x	10. alsószoknya: piros-zöld kockás barhend, zöld szalagdísszel
o	x	11. alsószoknya: bordó alapon zöld rácsozatmintás barhend
		12. alsószoknya: világoskék alapon zöld rácsozatmintás barhend
		13. alsószoknya: drapp alapon kék rácsozatmintás barhend, világoskék szalagdísszel
		14. alsószoknya: világoskék, egyszínű pamutvászon
		15. alsószoknya: világoskék, egyszínű krisztina anyagból (<i>krisztina</i>)
		16. alsószoknya: világoskék, egyszínű krisztina anyagból
	xx	xxx 17. alsószoknya: középkék (<i>buzakék</i>) alapon fehér virágos karton (<i>mosó</i>)
	xx	xxx 18. alsószoknya: középkék alapon fehér pöttyös karton
o		19. felsőszoknya (<i>szoknya</i>): bordó alapon tarka virágos barhend
o		20. felsőszoknya: bordó alapon fehér csíkos flokon (<i>flokon</i>), halványrózsaszín szalagdísszel
o		21. felsőszoknya: zöld-bordó kockás szövet (<i>szövet</i>), világoszöld szalagdísszel
o		22. felsőszoknya: bordó-fekete kockás barhend, zöld szalagdísszel
o		23. felsőszoknya: középzöld alapon tarka virágos krepp anyagból, sötétzöld szalagdísszel
o		24. felsőszoknya: középkék alapon tarka virágos barhend, világoskék szalagdísszel
o		25. felsőszoknya: középkék alapon tarka virágos flokon, szürke szalagdísszel
o	x	26. felsőszoknya: középkék alapon fehér virágos flokon, szürke szalagdísszel
	x	27. felsőszoknya: barna alapon tarka virágos flokon, sötétzöld szalagdísszel
	xx	28. felsőszoknya: középkék alapon fehér virágos flokon, fekete szalagdísszel
	xx	29. felsőszoknya: sötétkék alapon fehér tyúklábmintás flokon, fekete szalagdísszel
	xx	30. felsőszoknya: sötétkék alapon fehér, apróvirágos flokon, fekete szalagdísszel
	xx	31. felsőszoknya: sötétkék alapon fekete mintás karton
	xx	32. felsőszoknya: sötétkék alapon fehér pöttyös flokon, fekete szalagdísszel

	xx	33. felsőszoknya: fekete alapon apró, fehér, geometrikus mintázatú flokon	
	xx	34. felsőszoknya: fekete alapon fehér virágos flokon	
	xx	35. felsőszoknya: fekete alapon fehér pöttyös flokon	
	xxx	36. felsőszoknya: fekete, egyszínű flokon	
	xxx	37. felsőszoknya: fekete, egyszínű barhond	
O	x	xx	38. kötény (<i>kötény</i>): fekete, egyszínű napszövet
		xxx	39. kötény: fekete, egyszínű napszövet
		xxx	40. kötény: fekete, egyszínű klott (<i>glott</i>)
O			41. <i>kacaj</i> , rövidujjú: középzöld, egyszínű, áttetsző szintetikus anyagból (<i>nájlon</i>)
O			42. <i>kacaj</i> , rövidujjú: világoskék alapon tarka virágos karton
	x		43. <i>kacaj</i> , rövidujjú: sötétzöld, egyszínű selyem
		xx	44. <i>kacaj</i> , rövidujjú: sötétkék alapon fehér aprópöttyös flokon
O			45. pulóver (<i>pulóver</i>) rövidujjú: világoskék, mintás kötésű
O			46. pulóver, rövidujjú: világoskék
O			47. pulóver, rövidujjú: bordó
O			48. pulóver, rövidujjú: mustársárga (<i>mustárszín</i>)
O	x		49. pulóver, rövidujjú: drapp
O	x	xx	50. pulóver, rövidujjú: sötétzöld
O			51. pulóver, hosszúujjú: világoskék
O			52. pulóver, hosszúujjú: halványlila
O			53. pulóver, hosszúujjú: bordó
		xx	54. pulóver, hosszúujjú: sötétkék
		xx	55. pulóver, hosszúujjú: fekete, mintás kötésű
		xxx	56. pulóver, hosszúujjú: fekete
		xxx	57. pulóver, hosszúujjú: fekete
O			58. <i>kacaj</i> , hosszúujjú: lila, egyszínű, áttetsző szintetikus anyagból
O			59. kardigán (<i>kuli</i>): középplila
O			60. kardigán (<i>kuli</i>): világosbarna
O			61. kardigán (<i>kardigán</i>): középkek
O			62. kardigán (<i>kuli</i>): drapp (együtt a 49. pulóverrel)
O			63. kardigán (<i>kardigán</i>): <i>szederszín</i> (kékeslilába hajló bordó)
O			64. kardigán (<i>kardigán</i>): bordó
O			65. kardigán (<i>kardigán</i>): bordó
	x		66. kardigán (<i>kardigán</i>): középkek
	x		67. kardigán (<i>kardigán</i>): sötétbarna
		xx	68. kardigán (<i>kuli</i>): sötétkék
		xxx	69. kardigán (<i>kardigán</i>): fekete
		xxx	70. kardigán (<i>kardigán</i>): fekete
		xxx	71. kardigán (<i>kuli</i>): fekete
O	x		72. mellény, kötött (<i>kötött-lajbi</i>): sötétzöld
	x		73. mellény, kötött: barna
		xx	74. mellény, kötött: sötétkék
		xxx	75. mellény, kötött: fekete
O			76. mellény, bélelt (<i>bélelt-mellény</i>): bordó kordbársony
	x	xx	77. mellény, bélelt: kék-fekete kockás szövet
		xxx	78. mellény, bélelt: fekete kordbársony
O	x	xx	79. félkabát (<i>kabát</i>): krimmer (<i>perzsa</i>)
		xxx	80. vállkendő, berliner (<i>beliner</i>): fekete
O			81. fejkendő (<i>kendő</i>): <i>borszín</i> (bordóba hajló sötétrózsaszín) alapon tarka virágos kínai brokát (<i>kínai anyag</i>)
O			82. fejkendő: világos bordó alapon tarka kockás karton

o	83. fejkendő: <i>borszín</i> alapon tarka kockás karton
o	84. fejkendő: világoskék, fémszálás, szintetikus selyemféle (<i>fémszálás anyag</i>)
o	85. fejkendő: világoskék-fehér kockás karton
o	86. fejkendő: világoszöld alapon halványabb árnyalatú virágmintás szövetféle (<i>ternő</i>)
o	87. fejkendő: szürke, fémszálás, szintetikus selyemféle
o	88. fejkendő: középkék alapon fehér virágos ternő
o	89. fejkendő: halványlila, maga színéből mintázott selyem, <i>szalagszélű</i> (2 cm szélességű ripsz szövetű csíkkal keretezve)
o	90. fejkendő: világosdrapp, maga színéből mintázott selyem, <i>szalagszélű</i>
o	91. fejkendő: drapp-kék kockás karton
o	92. fejkendő: drapp, egyszínű, vékony szövet
o	93. fejkendő: mustársárga (<i>mustáros</i>) alapon tarka kockás, szintetikus szövetféle
o	94. fejkendő: sötétbordó, fémszálás, szintetikus selyemféle
x	95. fejkendő: sötétlila alapon tarka virágos karton
x	96. fejkendő: sötétzöld alapon sárga virágos brokát (<i>blokárt</i>)
x	97. fejkendő: sötétlila, maga színéből mintázott selyem, <i>szalagszélű</i>
x	98. fejkendő: sötétzöld, maga színéből virágozott selyem, <i>szalagszélű</i>
x	99. fejkendő: sötétzöld selyem, <i>brüsszvirágú</i> (atlaszselyem alapon bársony mintával)
x	100. fejkendő: barna alapon fehér nagykockás karton
x	101. fejkendő: sötétbarna alapon színes aprókockás karton
x	102. fejkendő: barna selyem, <i>brüsszvirágú</i> , <i>szalagszélű</i>
x	103. fejkendő: sötétbarna, maga színéből virágozott selyem, <i>szalagszélű</i>
xx	104. fejkendő: sötétkék, fémszálás, szintetikus selyemféle
xx	105. fejkendő: sötétkék, egyszínű, áttetsző szintetikus anyagból
xx	106. fejkendő: sötétkék, maga színéből kockás selyem, <i>szalagszélű</i>
xx	107. fejkendő: fekete, maga színéből mintázott, nagyvirágos selyem, <i>szalagszélű</i>
xx	108. fejkendő: fekete, maga színéből mintázott, apróvirágos selyem, <i>szalagszélű</i>
xx	109. fejkendő: fekete, maga színéből mintázott <i>selyemkockás</i> szövet
xx	110. fejkendő: fekete, maga színéből mintázott <i>selyemkockás</i> szövet
xx xxx	111. fejkendő: fekete, egyszínű vékony szövet
xxx	112. fejkendő: fekete, egyszínű klott
xxx	113. fejkendő: fekete, egyszínű klott
o	114. fejkendő: <i>meggyzín</i> (piroshoz közel álló, élénk árnyalatú bordó), nyomott virágmintájú bársony
o	115. fejkendő: bordó, nyomott virágmintájú bársony
o	116. fejkendő: drapp-barna kockás szövet
o	117. fejkendő: középkék-fekete-fehér kockás szövet
x	118. fejkendő: zöld, nyomott virágmintájú bársony
x	119. fejkendő: barna, nyomott hullámvonalas mintájú (<i>habos</i>) bársony
x	120. fejkendő: sötétkék alapon fehér, nagykockás szövet
x	121. fejkendő: sötétkék, nyomott virágmintájú bársony
xx	122. fejkendő: sötétkék alapon szürke-fekete kockás szövet
xx	123. fejkendő: fekete-fehér kockás, vékony szövet
xx	124. fejkendő: fekete alapon zöld nagykockás szövet
xx	125. fejkendő: fekete alapon szürke-fekete kockás szövet
xx	126. fejkendő: fekete, nyomott virágmintájú bársony
xx	127. fejkendő: fekete alapon fehér kockás barhendi

xx	xxx	128. fejkendő: fekete, egyszínű szövet
	xxx	129. fejkendő: fekete, egyszínű barhend
o		130. szandál (<i>szandál</i>): bordó, félmagas sarkú
o	x	131. szandál: fekete, <i>telialpú</i>
o	x	132. szandál: fekete, félmagas sarkú
o	x	133. szandál: fekete, félmagas sarkú, keskeny pántokból (<i>kispántos</i>)
	(xxx)	134. papucscipő (<i>oroszi-papucs</i>): fekete
	(xxx)	135. félcipő (<i>cipő</i>): fekete, lapossarkú, fűzős
o	x	136. csizma (<i>harisnyaszárú csizma</i>): fekete műlakk
	(xxx)	137. csizma (<i>szlovák-csizma</i>): fekete
o	x	138. sál (<i>sál</i>): középkék fonalból ún. mackó kötéssel kézzel kötve
o	x	139. kesztyű (<i>kesztyű</i>): zöld, gépi kötésű
	xx	140. kesztyű: fekete pamutjersey
o	x	141. esernyő (<i>esernyő</i>): a kék különböző árnyalataiból virágosan mintázott, összecsukszható
		142. kézitáska (<i>táska</i>): fekete műbőr
		143. fülbevaló (<i>fülbevaló</i>): aranyból, <i>lencsés</i>
		144. jegygyűrű (<i>jegygyűrű ~ karikagyűrű</i>): aranyból átlagos vastagságú
		145. karóra (<i>óra</i>): kisméretű, négyzetes formájú; orosz gyártmány

1.1. Az egyes tárgytypusok általános formai jellemzői; helyük a viselet változásának folyamatában

K. J. részletesen bemutatott *jönni-menni* ruhakészletének darabjai formai szempontból a 80-as évek gyakorlatát illetően jellemzőnek tekinthetők. Természetesen az életkor függvényében: a II. korcsoportban feltétlenül; a III. korcsoporthoz tartozók is – a színváltástól eltekintve – javasolt ilyen ruhafélékkel rendelkeztek a 4. alkalomfokozatra. Az idősebbek ruhatára viszont már jelentős eltéréseket mutat. Nemcsak azért, mertők lassabban és kevésbé reagálnak a változásokra, hanem azért is, mert az öregek viselete eleve egységesebb, alkalom szempontjából kevésbé tagolt (ld. III. tábla). Az időbeliségre vonatkozó, alábbi megállapítások is úgy kezelendők, hogy a megadott időben a fiatalok gyakorlatát reprezentálják, amit az idősebbek változó ütemben követtek – ha követték egyáltalán. Más vonatkozásban pedig a jelenségek pontos időbeli behatárolását vizsgálatunknál nehezíti az a körülmény, hogy a viseletbeni újítások többnyire nem az általunk vizsgált alkalomfokozatban jelentek meg elsőként, hanem leggyakrabban a jeles ünnep délutánján illendő kimenőben. A továbbiakban általános tendencia az, hogy amikor az új divatú, első darabok viseletessé váltak, fokozatosan kerülnek lejjebb, alacsonyabb ünnepélyességi fokozatok viseletébe. Hogy ez pontosan mennyi idő múlva éri el a *jönni-menni* szintet, abban sok az esetlegesség, egyéni szóródás. Másrészt az sem ritka, hogy viszonylag rövid időn belül megjelenik az új divatú holmi olcsóbb, hétköznapi változata, amit aztán a 4. fokozatban viselnek először, s onnan száll fokozatosan lejjebb. Abban, hogy a két tendencia közül melyik erősebb, a szóbanforgó ruhanemű jellege mellett közrejátszik az, hogy adott időben kinek-kinek melyik megoldás indokoltabb a meglévő ruhatárához viszonyítva.

1.1.1. Alsóneműk

A kombiné és a *trikó* az 1960-as években terjedt el községünkben. Funkcionális szempontból előzményük a derékszögű szabásvonalak szerint, de már gyári anyagból készült, bevarrott ujjú *ing*, amelyet még felsőruhaként is viseltek. Mindkét ruhaféle gyári termék. A kombiné fazonja, díszítése lényegtelen, a mindenkor bolti kínálatból ki-ki ízlése szerint választ. Legfeljebb annyit köztudás van, hogy *halvány színű* legyen. K. J. főleg a rózsaszínt kedveli, de az adatfelvétel ide-

jén volt fehér és halványlila kombinéja is. Anyagukat tekintve készletének kb. fele habselyem, fele *nájlón*. A *trikón* ujjatlan, kivágott, vastagabb rózsaszín pamutanyagból készült alsóinget (kereskedelmi megnevezése: svájci vállas ing) értenek.⁸ K. J. melltartót nem hord, indokolatlanul tartja. Az erősebb testalkatú (*nagymellű*) asszonyok körében azonban terjed használata az 1970-es évektől.

A *bugyi* új eleme a pataki asszonyok öltözködésének. Hosszú szárú, visszáján bolyhozott pamutanyagból való, készen vett *meleg-bugyit* (svájci bermuda nadrág) hordtak már a második világháború előtt is nagy hidegben a pendely alatt. Hasonlóképpen viselték az előbbi mintájára, sifonból varrott nadrágot (*gyolcs-bugyi*) a fiatalok, amit a gyári készítésű, immár szár nélküli *kisbugyi* váltott fel 1970 körül. Ebből habselyem és műszálas egyaránt van K. J. ruhatárában, színük fehér vagy rózsaszín.

A mai emlékezet szerint harisnyát mindig hordtak Patakon. A pamut anyagú gyári patent-harisnyákat (*cérna-harisnya*), kézzel kötött csipkeharisnyákat a 60-as években kezdték háttérbe, illetve kiszorítani a *flórok* (ma ugyanígy nevezik a vastagszálú nejlonharisnyákat is), nejlonok (*vékony-harisnya*). A 70-es években megjelent a harisnyanadrág. Mint a fiatalabbak általában, K. J. is megpróbálkozott vele, de nála nem vált be, így maradt a harisnyáknál.⁹ K. J. készletében mindkét újabb fajtából van, lehetőleg különböző árnyalatúak a világosdrapptól a sötétbarnáig. 1–2 pár feketének is kell mindig lennie, hogy hirtelen jött gyász ne érje készületlenül. *Nagy-gyász* esetére tart fekete patentharisnyát is. A tönkrement példányokat folyamatosan pótolja. – *Csattnak* nevezik a harisnya rögzítésére szolgáló, 2–3 cm széles, végeivel összevarrt gumiszalagot, amit ki-ki comja vastagságához igazít. Lehetőleg barna színű, mintázatu gumit vesznek hozzá, tiszta fehéret sohasem.

1.1.2. Szoknyák

Patakon egységesen *szoknyáról* beszélnek, az öltözet szerkezetében elfoglalt helyük szerint azonban három csoportjuk különíthető el, amelyek forma, illetve eredet szempontjából is mutatnak eltéréseket.

A legalulra viselt szoknyák (1–7.) részint a pendely, részint az egyik korábbi alsószoknya fajtából alakultak ki.¹⁰ A régi formát (rövid, húzott, *hasíték* hátul) megtartva, az 50-es évektől a magukszötte vászon helyett kezdtek gyári anyagból varrni a pendelyeket. A fölét viselt legalsó, barhendből, hasonló szabással készült szoknya (*cakkos-szoknya*; nevét aljának szegéséről kapta) valamivel hosszabb volt a pendelynél, de ez sem fedte a térdet. A szoknyaviselet 1970 körüli erőteljes megrövidülése idején a két ruhaféle hosszát kezdték hozzáigazítani a fölétük viselt többi szoknyához. Azaz már csak annnyival készítették rövidebbre, amennyivel minden szoknya rövidebb a fölét kerülnél, hogy felvéve aljuk szépen rendeződjön. Ezzel egyidejűleg a *cakkos-szoknyák* munkaigényes szegőzését elhagyták, a kétféle ruhadarab egységesült, s a továbbiakban mint legalsó szoknya funkcionál.

A legalulra viselt szoknyák sifonból, lazább szövésű, *pelenka-anyagnak* nevezett pamutvászonból,¹¹ barhendből készülnek. Az előbbieket esetében előírás, hogy tiszta fehérek legyenek; barhendből megengedett a mintás (általában virágos) is, de csak világos alapszínű anyagot választanak hozzá. Az anyag szélességétől függően 3–4 szélből készülnek, a bőséget apró ráncokba rögzítik úgy, hogy a has fölött ráncolatlan maradjon a szoknya. A derékpánt (*gallér*) ujjnyi széles, a *hasíték* hátulra kerül. Kötőmadzagjuk (*kötő*) fehér köpper- vagy danúvia szalag. Aljuk keskenyen (1 cm szélességben) viaszszegett (1–4.), vagy két ujjnyi felhajtással készült (5–7.). Ez utóbbi formával együtt jár, hogy a szoknya aljára keskeny szegélyt varrnak: K. J. szoknyái esetében fehér csipkéből, de egyébként lehet *margitdíszből*¹² is.

A legalsó- és felsőszoknya között viselt szoknyák (8–18.) – megkülönböztetésül ezeknek a közties-szoknya elnevezést adtam – formailag kevésbé egységesek. Új darab ebből általában ritkán készül a 4. alkalomfokozatra. Ha mégis (8., 14.), úgy az anyagában, formájában a mindenkori legalsó-szoknyákkal egyezik meg, de hosszát régen is a fölét viselt darabokéhoz igazították.

Legáltalánosabb azonban, hogy a leértékelődött felsőszoknyákat hordják el köztes szoknyaként. K. J. 11., 12., 13., 17., 18. szoknyája is felsőnek készült, de mosásban összementek, így már rövidek erre a célra. A 10. szoknyát pedig piros alapszíne miatt nem hordja felsőként: túl fiatalos lenne. Az ilyen köztes-szoknyák tehát anyagban, szabásban megegyeznek a később ismertetendő felsőszoknyákkal. Legfeljebb szalagdíszüket bontják le (11., 12.), ha még használható másra. Elfogadott megoldásnak számít az is, hogy ha az ünnepi alsőszoknyák közül kiköpi egy-egy darab, vagy az ünnepi változatúakból inkább van nélkülözhető (15., 16.), azokat fogják be hétköznapra. A sifonból, barhendből, újabban krisztina anyagból készült ünnepi alsőszoknyák formára szintén a kimenő felsőszoknyákhoz hasonlóak. Mindössze szalagdísz nincs rajtuk, illetve ha az anyag vékony (*nem bírja el a zsinórt*), akkor keskeny csipkével (15., 16.), *margitdísz*szel szegik az alját.

A köztes-szoknyák egyik sajátos fajtája a *paplanszoknya* (9.). A 60-as években jelent meg a viseletben a régi posztó, felposztó szoknyák pótlására. Azokat hordták el ugyanis nagy hidegben alsőszoknyaként, de a második világháborút követően ilyen anyagot már nem árultak. A *paplanszoknya* három bébipléből készül az ünnepi alsőszoknyák formájára, tekintve, hogy eredetileg csak templomba hordtak ilyeneket. Majd éppen a munkába utazó asszonyok kezdeményezésére került át a *jönni-menni* viseletbe is: a fűtetlen autóbusszon jó szolgálatot tesz.

A felsőszoknyák (19–37.) jellemző anyaga 4. alkalomfokozatban nyárra a flokon, téltre a barhend és az újabb divatúnak számító (olcsóbb) szövetek. Bővíti a skálát, hogy elhordhatók voltak így a jeles ünnep délutáni kasmírok (*kázmér*), *angyalbőrök* (vékony, matt selyemféle); illetve szükségből a hétköznapi karton szoknyák, amíg újak, mintegy előviseelhetők *jönni-menni*.

Az anyagok színválasztását szigorúan behatárolják az életkorból fakadó szabályok (IV. tábla). A II. korcsoportban előírással színtartományon belül a bordó, kék, barna és zöld alapszínű szoknyák gyakoribbak: ezeket a színeket jobban kedvelik, s könnyebb is kapni ilyen színű anyagot. *Cifrába* a kollektív ízlés szerint válogatnak a kereskedelem biztosította kínálatból. Az egy színű anyagokat nem kedvelik, legfeljebb szövetből vesznek ilyen, ha nincs más a kívánt színben. Csíkosra is ritkán esik a választás, erre praktikus magyarázatuk nincs: *az valahogy nálunk nem megy*. A kockás – amibe beleértik a rácsozat mintáikat is – gyakoribb. Ilyenből szövet, barhend esetében egyaránt széles a választék. Legkedveltebbek azonban a virágos mintájú kelmék. Flokonból, kartonból kielégítőnek tartják az ilyen választékot. Barhendből sem volt régen gond, az elmúlt 15–20 évben azonban már *ki kell fogni*. Hangsúlyozottan az *apróvirágúakat* (*kisvirágos*) keresik.¹³ A szoknyakészlet gyarapításában törekednek a változatosságra, ami – mint majd látjuk – *cifrában* a szép öltözködéshez feltétel. A gyászos szoknyák anyagának kiválasztásában pedig az a megfogalmazott cél, hogy az esetenkénti gyász mértékét minél árnyaltabban tudják kifejezni. Általánosságban úgy fogalmazznak, hogy az egyszínű anyag a leggyászosabb, de ilyen szoknyára inkább csak feketéből vesznek. A gyászos jelleg mérlegelésekor mintás kelménél az alapszín a meghatározó, a minta szín(összetétel)e másodlagos. Az utóbbit csak két azonos alapszínű szoknya közötti különbség eldöntésénél veszik számba. Ilyenkor azonban már a minta jellege, mérete is közrejátszik. Leggyászosabb a fehér mintaszín. Ezzel kb. egyenértékű a fekete mintájú anyag – ilyen azonban ritkán vesznek: *nem szeretjük*. Az egyetlen színből álló minta *sötétebbnek* számít a tarkánál (*színes*).¹⁴ A geometrikus mintázat ismét csak gyászosabb mint a virágos, az előbbiből konkrétan a pöttyös a leggyászosabb. Más oldalról közelítve pedig: minél nagyobb folthatású a minta, annál kevésbé gyászos az anyag. – Olyan optimális kiegészítő senkinek nincs a faluban, hogy minden gyászos árnyalatú fokozatra legyen téli és nyári változat. Mivel a flokon, karton olcsóbb, mint a barhend, nem beszélve a szövetekről, inkább azokból szereznek be többfélét. *Cifrából* igyekeznek egyforma arányban gyarapítani a téli és nyári anyagú szoknyákat.

A felsőszoknyák négy szélből készülnek. Ha az anyag keskenyebb, *külön elejt varrnak neki*: a kötény által úgyis takart részt kopottas kendőből, maradék anyagból toldják be, csak az alján kap egy kb. arasznyi széles csíkot az eredeti anyagból. Így lényegében *ötszeles* lesz a szoknya. Általában 3 m anyagot vesznek rá. 70 cm-t számolnak a szoknya hosszára. 70 cm széles kelméből így négy négyzetet kapnak, a maradék 20 cm kiadja az *elej* alját. Ha *gallér*ra nem marad,

nem gond, az bármilyen más anyagból készülhet. Szélesebb anyagból ugyancsak négy, 70 cm hosszú darabot szabnak, de ilyenkor bővebb lesz a szoknya, s nincs szükség a toldásra. A kelme mintázata azonban befolyásolja az anyagszükségletet. A kockások összevarrásánál illesztik a mintát. Ha a minta csíkhátasú, úgy kell fordítani az anyagszéleket, hogy a felvett szoknyán a csíkok függőlegesen fussanak. A bőséget régen apró ráncokba szedve varrták a *gallér*ba. A 60-as évektől szorította ki a *régi ráncot* a *lapos ránc*, ez kb. két centis hajtásokat jelent. Az utóbbit már nem *szedték türe*, azaz tulajdonképpen nem ráncolják az anyagot, csak fércöltéssel rögzítik. A *gallér* keskeny, *kapcsos* (párizsi kapoccsal záródik), a *hasíték* a szoknya elejének egyik (gyakrabban a bal) oldalára kerül. A szoknya aljának visszahajtása hozzátoldott csík, javarészt idegen anyagból. Régi ágyneműt, kendőket szabnak fel e célra. A visszahajtás tenyérnyi széles, végződésénél, illetve a szoknya alján közvetlenül 2-2 sor, gépi varrással *tűzik le* a ruhadarab színéről, esetenként eltérő, de a kelme színösszetételéhez igazodó színű gépselyemmel. Ez az *ally* a szoknyán. A visszahajtás felső szélétől felfelé kb. egy ujjnyira, két sor keskeny hajtást (*forhamentli*) varrnak egymás fölé. Ha bővebben van anyag, még egy szélesebb hajtást is tesznek legfelülre, amelynek kibontásával szükség esetén a viseletdarab meghosszabbítható. Egyébként a szoknyák 1970 körül erősen megrövidültek: *térdahajlásig*. Az utóbbi időben ismét takarják a térdet. Ez azonban már nem annyira divatváltás, hanem a kivetkőzéssel függ össze. Ugyanis immár az utolsó viseletes korosztály is középkorúvá lett, s életkorukhoz nem tartják illendőnek a túl rövid szoknyát.

A szoknya díszé részint az aljára szegőként hozzávarrott selyemzsinór, amelynek színe *nagy-gyász*os fokozatban fekete (28–37.), *félgyász*ban, *cifrában* hagyományosan sárga (20–22., 24–27.); újabban a sárga helyett használnak a szoknya anyagával harmonizáló más színt is (19: bordó, 23: sárgászöld). Hasonlóképpen *pászírtják* a szalagdísz színeit. Az ehhez használt szalag fajtáját a szoknya anyagának minősége befolyásolja: általánosabb a tress zsinór (*pertli*), de ha színben nem kapnak megfelelőt, helyettesíthető danúviával (23.). A szövetekre – ugyancsak 1 cm szélességű – taftszalag illik. A szalagokból két-három sort varrnak fel kb. centiméteres közőkkel a *forhamentlik* sávja fölé. Fekete (alap)színű szoknyát gyászos volta miatt már nem illik így díszíteni. Újabban pedig, a viselet egyszerűsödésével összhangban, általában kezd *lemaradni* a szoknyáról a szalag.

1.1.3. Kötény

A *jönni-menni* hordott *szakácskák*at (olcsóbb, fekete selyemféléből derékszögű szabásvonalakkal készült, keskeny kötény, alján keresztben *forhamentlikkel* díszítve; körben keskeny, fekete csipkével szegett, megkötője köpperszalag) a 60-as évek elejétől kiszorította a munkaruhák körében korábban megjelent formájú *kötény*. Ez bonyolultabb szabású: jóval szélesebb, beborítja a szoknyának csaknem felét, alul-felül veltre szabott, *gallérja* változó szélességű, a *gallér* folytatása adja a *kötőt*. Két, ritkábban egy zsebbel készül, attól függően, mennyi esik le az anyagból szabáskor. Az utóbbi körülmény befolyásolja a rátett zseb méretét, esetenként formáját is. Egy ideig még ezeket a kötényeket is csipkével szegték, utóbb már csak az anyag színéről duplasorosan letűzik a kb. másfél cm-es visszaszegést. Anyaguk továbbra is egyszínű fekete, kezdetben klott, majd flokon, a 70-es évektől pedig napszövet. Az anyagváltással párhuzamosan a klott *nagy-gyász*os jelentéstartalmat kapott.

Bár K. J. kimenő ruhakészletében a vizsgálat idején éppen nem volt ilyen, megemlítendő még az ún. *hímzett kötény*. Ennek szabása a bemutatottal egyezik, de körben (életkornak, gyászfokozatnak megfelelő színezésű) gépi hímzéssel díszített, s egyben szegett is a széle. Ez a díszítésmód először a jeles ünnep délutáni viseletben jelent meg, rövidesen elfogadottá vált az ünneplő 2. majd 1. fokozatában is. A használtabb példányok pedig utóbb egyre lejjebb szállnak.

A felsőtestre viselt ruhafélék körében regisztrálható a legtöbb változás az elmúlt fél évszázadban. Ha a ma hordott ruhadarabok funkcionális előzményeit keressük, a felsőtestre egyidejűleg felvett, további öltözetdarabokat is figyelembe kell vennünk, csak így együttesben szemlélve válaszolható fel a változás folyamata.¹⁵ Bizonyos formai részletek előképe esetenként e körön túl is kereshető.

A rövidujjú *kacaj* a *lajbi* (vékony-lajbi:¹⁶ mell fölött hozzátoldott, külön vállrészrel szabott, az oldalvarrásokkal testhez igazított, derékig érő mellény, nyakban magasan záródott, kerek vagy cakkos szélű gallérja volt) helyét foglalta el az öltözetben, mégpedig úgy, hogy a *gyolcsing* – *lajbi* együttes másik darabja egyidejűleg alsóruhává minősült át. Ugyanakkor a rövidujjú *kacaj* formailag, legalábbis eleinte, több hasonlóságot mutatott a *vékony-kacajjal*. Ez utóbbi rövidléletű tárgyípus vékonyabb kelmékből, görbe szabásvonalak szerint készült, bélelt, csípőig érő ujjas; az oldalvarrások ívelése révén követte a test vonalát; kerek gallérja, mandzsettában végződő sonkauija volt. Bemutatott készletünk legkorábbi *rövidujjú kacaja* (43.) lényegében ugyanilyen szabású, mindössze az elejébe tettek két szűkítő varrást, s az ujjja rövid; az ujj bőségét (a felkar közepetáján) kézelőszzerű pánt fogja össze. Díszítése is a *vékony-kacajt* idézi: eleje patentos záródásának két oldalán, valamint hátán, a karöltő középvonalától indított V alakban, dupla sor *forhamentli*. Az újabb darabok (41., 42., 44.) már szűk ujjal készültek, szűkítővarrások vannak hátukon is, kettős, kihajló a gallérjuk, s lemaradt róluk a *forhamentlis* díszítés. A *rövidujjú kacaj* a jeles ünnep délutáni viseletben jelent meg az 1950-es években. Az onnan kikopott darabok selyemből, delénből vannak. Az eleve 4. fokozatra készültek anyaga flokon, ritkábban karton vagy *macesz*, majd a változatos, műszálas kelmék lettek népszerűek. E ruhaféle esetében nincs jelentősége a mintázatnak, bármilyen lehet. Utóbb egyszínű anyagot használtak hozzá. Kezdetben azonos anyagból *kacaj* és felsőszoknya is készülhetett egyszerre.

A 60-as évek közepétől – ismét a 3. alkalomfokozatban – a *rövidujjú kacajokkal* egyenértékű ruhadarabként kezdték használni a rövidujjú pulóvereket, s e gyakorlat fokozatosan elérte a hétköznapi kimenőviselet szintjét. A gyári kötöttáru választékból csak a vékonyabb anyagú, egyszínű, nyaknál zárt, gallér nélküli fazonokat vásárolják. A sima kötésűek mellett, a 70-es évektől megkedvelték a csipkemintával kombinált, enyhén fényes hatású tergalokat (49.) is.

A hosszúujjú pulóverek közvetlen előzménye a hosszúujjú, belül bolyhos pamutanyagból gyárilag előállított alsóing (jégertrikó), ami 1960 körül váltotta fel a *gyolcsinggel* azonos szabású, de hosszú, szűk ujjú, barhend *meleginget*. A hosszúujjú pulóverek divatja a 70-es években ugyancsak a jeles ünnep délutáni kimenő viseletből terjedt át. Anyag, fazon tekintetében a rövidujjú pulóvereknél leírtak érvényesek ezekre (tergál: 51.) is.¹⁷

Az elől végig gombos, gyári kötött ujjasok két fajtáját különböztetik meg. A *kardigánok* alját széles passzé-rész szűkíti, a *kuli* hosszabb és egyenes szabású. Mindkét ujjas az ünnepi viseletből került lejjebb,¹⁸ s a 70-es években a 4. alkalomfokozatban is általánossá váltak. A hűvösebb nyári napokon a *gyolcsing* – (alsó-lajbi)¹⁹ – *vékony-kacaj* együttesben először az utóbbi helyére léptek a kardigán-félék. Majd a *gyolcsinget* kombinálva helyettesítik, amire azonban közvetlenül nem veszik már fel az elől végig gombos ujjast, közbeiktatnak egy rövidujjú pulóvert. Egyidejűleg az *alsó-lajbi* végleg eltűnt a nyári viseletből. Az őszi változatú *meleging* – *alsó-lajbi* – *barket-kacaj*²⁰ együttesből elsőnek a *meleging* maradt el, átadva helyét a *jégertrikónak*. Következő lépcsőben a *barket-kacajt* kiszorítják a kardigán-félék. A *jégertrikót* felváltó hosszúujjú pulóver alá már vettek kombinét (~ *trikó*); ezzel egyidejűleg az *alsó-lajbi* viselete elmaradt.²¹

A *kardigán* mindig vékonyabb anyagú, általában simára kötött. A *kuli* lehet vastagabb, mintás kötésű is. A 70-es évektől mindkét változatban megjelentek az elől mintázott tergalok (61., 62., 64.). Mindkét ujjasból hordanak nyakban magasan záródót (59., 68–71.) vagy V kivágásút (60–67.), lehet kis, egyszerű gallér is rajtuk (59–62., 64., 68–71.). A változó városi divatot követő, zsebes (60.), öves stb. változatoktól idegenkednek. Kritérium a kiválasztásnál az is, hogy ne

legyen az ujjas más színnel mintázott. Megjegyzem, a *kuli* kis utólagos korrekcióra szorul: belül, a derékvonalára gumit fércelnek, hogy jobban igazodjon a test vonalához.

A bélelt félkabát (*kabát*) az 50-es évek végén tűnt fel Patakon a fiatalok ünnepi viseletében és csak lassan terjedt. Anyaga kezdetben ún. *almás bársony* (~ *almamintájú bársony*: pamutbársony, amelyen a bolyhok dőlési irányának változásából adódóan kb. 5 cm átmérőjű folthatások adják a mintázatot) barna, fekete, ritkábban zöld színben. A vatelinnel bélelt kabát csípő alá ér, szűkítő varrásokkal testhezállóra alakított, duplasoros gombolású. Gallérja reverrel készült, hátul a derékvonalon dragoner (*pánt*). Szabóval méretre csináltatták. Gyorsabb ütemben a 60-as évek közepétől terjedt, amióta a közeli csehszlovákiai falvakban a kivetkőzés révén fölöslegessé vált, hasonló szabású krimmer kabátokból olcsóbb kínálat jelentkezett. A 70-es évektől a fiatalabbak körében mind több asszonynak van már egy-egy viseltesebb vagy használtan vett (79.) *kabátja is jönni-menni*. A munkahelyre való beutazáshoz ez főleg praktikusabbnak bizonyult az előzményeként számontartott berliner vállkendőnél. A bélelt félkabát elterjedése megszüntette a felsőtestre viselt ruháknak az időjárás függvényében a folyamatos szaporítást alapuló, hagyományos rendjét.

1.1.5. Mellények

Az 50-es évek második felében *felkapták* Patakon a kézi kötést. Ehhez kapcsolódik a *kötött-lajbi* elterjedése. A csípő alá érő, elől végig gombos, V nyakkivágású mellények vastag gyapjúfonalból készültek, s a 3. alkalomfokozatból terjedtek lejjebb. Előzményük a viseletben nincs. A *meleging* – *alsó-lajbi* – *barket-kacaj* együttest tették vele össze, tavaszra egy fokkal melegebbé. E funkció érvényben maradt a kardigán-félékre történt áttérés után is. A 70-es évektől azonban már készen veszik a gépi kötésű mellényeket. A maguk készítette darabokhoz hasonló anyagú, fazonú változatokat keresnek, kizárólag egyszínűt.

1960 körül elsőként a 4. alkalomfokozat téli viseletében új ruhaféle jelenik meg: a *barket-lajbi* a leghidegebb téli napok viseletébe szorítván vissza a berliner vállkendőt. Annál praktikusabbnak ítélték, mert szabadabb mozgást biztosított, s olcsóbban is kiállítható. E magukvarrta mellények, mint nevük is mutatja, barhendből készültek, vatelinnel, s belül még egy réteg barhenddel bélelték. A V-kivágású felsőruha elől végig gombos volt, derékig ért, az oldalvarrások segítségével valamelyest igazították a test vonalához. A fiatalabbak az évtized végéig kezdik szabóval csináltatni a mellényeket, ilyenkor azonban már *komolyabb* anyagot vesznek hozzá: jobb minőségű szövetet, utóbb kordbársonyt. A mester csípőig érőre szabja, szűkítővarrásokat is alkalmazván elől, hátul, *jó paszentra* csinálja, a hátán a derékvonalra dragonert tesz. Az ilyen változat neve már inkább *mellény* (*bélelt-mellény*, ritkán *meleg-lajbi*). K. J.-nek 1985-ben már csak ebből a fajtából volt.

1.1.6. Kendők

A berliner vállkendő funkcionális szempontból a felsőtestre való ruhafélék közé tartozik: a *meleging* – *alsó-lajbi* – *barket-kacaj* együttese fölött viselték télen. Az együttes *barket-lajbival*, *bélelt-mellénnyel* történt bővítést követően is hordták nagy hidegben, amíg a *kabát* révén lényegi változás nem következett be a felsőtest ruházatában. Az országszerte általános, gyári előállítású, rojtos kendőkből Patakon fehérre, zöldre, inkább világosbarnának vehető *sárgát*, néhányan rózsaszínűt hordtak, illetve gyászban feketét. Megemlítenéd, hogy a viseletdarab visszaszorulásában beszerzési nehézségek is közrejátszottak. A második világháborút követően már csak *sátorban* (vásáron) lehetett ilyet kapni, a 60-as évektől pedig már ott sem. Mára kizárólag fekete *belinerek* maradtak használatban, mégpedig a II–III. korosztálynál rituális funkcióra korlátozva: *nagy-gyász* idején.

A fejkendőket a használat módja szerint két csoportra osztják: *hátrakötőkre* és a fölöttük

viselt *felsőkre*. Az előbbiekre hagyományos anyagai kimenőbe az olcsó selymek. Az elmúlt negyedszázadban mind nagyobb teret kapnak mellettük a legkülönbébb szintetikus alapanyagú kelmék, amelyek tekintetében mindössze annyi az elvárás, hogy vékonyak, de ne túlságosan lágy esésűek legyenek, mert felkötéskor csak így formázhatók jól. A viseltebb, eredetileg templomba illő selyem és tennő kendők is fokozatosan lejjebb szállhatnak, csakúgy, mint az utóbbiakat beszerzési gondok miatt felváltó vékony szövetek. Ma már olcsó szövetkendőket eredendően hétköznapi használatra is vesznek. Ellenkező irányból: az új, szebb karton kendőket egy darabig szükségből viselhetik a 4. fokozatban. Megjegyzendő, hogy K. J. készletében az átlagosnál több a karton anyagú kendő. Nem anyagi megfontolásból, hanem azért, mert viseletüket praktikusabbnak tartja a könnyen elcsúszó (*csuszliangó*) selymeknél.

Felsőkendőkhöz régi anyagnak a bársony számít. A készletet az ünneplőből leértékelődött tennőkkel, majd szövetekkel bővítik. Ismét a kendőkötés módjára hivatkozva, e kendőfajtához a *jobb tartású* azaz vastagabb, merevebb kelmét tartják megfelelőnek. Az ilyenféle, általános-ságban megfogalmazott kívánalmaktól azonban eltekintenek, ha egy kendő színe, mintája nagyon megtetszik, vagy valamelyik öltözetükhöz különösen illőnek ítélik. Mély gyászban mindkét kendőfajta a klot illetve barhend volt az előírásos anyag, kizárólag egyszínű feketéből.

A készítés módját tekintve a fejkendő részint *vett*, azaz gyári előállítású, kész kendők. Ezeket értékesebbnek tartják, ami árukkal összhangban is van. Másik csoportba a *varrott* kendők tartoznak. Tendencia jelleggel elmondható, hogy az ünnepi viseletre szánt, illetve *felsőkendőkre* inkább áldoztak többet. De ha színben, anyagminőségben, mintázatban elképzelésünknek megfelelőt nem kapnak készen, *vesznek rá méterben*. A kendők elfogadott mérete 80x80 cm. Ennél kisebbet nem lehet az előírásos módon meg- illetve felkötni, nagyobbat viszont azért nem hordanak, mert a dejtári viselettől való különbözés egyik kritériuma éppen az, hogy Patakon a kendő sarka nem csúg le olyan hosszan hátul. A kendő készítésénél ha csak 70 cm széles az anyag, többet vesznek belőle, s egy leszabott tenyérnyi széles csikkal töldik meg a másik oldalát. Így ugyan négyzetes darab hiányzik a kendő egyik csücskéből, ennek azonban a kötés-módból fakadóan nincs jelentősége. A géppel egyszerűen körbeszegett fejkendőknél a 3. alkalomfokozat alatt nincs semmi díszítés.

Immár egységben nézve a fejkendőket, rájuk ugyanazok az életkorral kapcsolatos szín-szabályok érvényesek, mint a felsőszoknyákra. A mintázat vonatkozásában azonban van némi módosulás. Az egyszínű kelme kendőként jóval gyakoribb, s az azonos alapszínű, de mintázottakhoz viszonyítva ez minősül a legstótebbnek. Egy fokkal cífrábbnak tartják a *maga színéből mintást* – ilyen a selymek, bársonyok javarésze. Ebből egyébként elfogadják a nagyvirágosakat is, azonban ugyanezen színben az aprómintás kevésbé fiatalos, illetve gyászosabb. Készen vett kendőknél – a kereskedelmi kínálatból nem függetlenül – a más színnel mintázott anyagú kendők valamivel ritkábbak; ami ilyen, az gyakran kockás, vagy rácsozat mintával keretezett. A pöttyös minta kendőként más jelentésű, mint a szoknyák esetében: a munkaruhához illőnek tartják, s így a 4. alkalomfokozatra nem hordanak ilyet. *Vett* szövet kendőknél előfordul, hogy selyem szálát használnak a minta beszövésénél. Az ilyen *fényesnek* számít, tehát kevésbé gyászos, mint ha matt lenne.

Mindkét kendőfajta-hoz tartozik merevítő. Korábban anginból szabott, lisztrel keményített betét szolgált erre, a második világháborút követően terjedt el a papírból készült változat. Szükségből K. J. maga is meghajtogat egyet-egyet, de nem tartja elég sikerültnek illetve tartós-nak, inkább ügyeskezdő szomszédasszonyát kéri meg rá. Kimondottan erre a célra nem vesznek papírt, vásárlásból származó csomagoló papírt kisimítanak, s azt használják fel. Az összehajtott három vagy négy réteg papírt négyzet alakúra vágják: a *hátrakötő*knél jó tenyérnyivel kisebbet a kendő méreténél, a *felsőkhöz* kevéssel nagyobbat. Ezt jól kicsavart, nedves karton kendő középre helyezik, majd a textíliával együtt alakítják (*törlik be*) a kívánt formára. A kendő segít abban, hogy munka közben ellenőrizték, jó-e a forma. Karton anyagú kendő azért jó hozzá, mert nem csúszik annyira. A benedvesítésre pedig azért van szükség, mert a papír úgy könnyebben alakítható, másrészt pedig tartósabb lesz a forma.

1.1.7. Lábbelik

Ma *jönni-menni* viseletbe négyféle típusú lábbelit hordanak. Valamennyi *üzleti*, azaz gyári termék. Időben legmesszebről a félcipő eredeztethető. Ennek suszter készítette változatait a 30-as években is hordták a fiatalok. Az 50-es évektől vásárolják boltban. Véleményük szerint a viselethez *fűzős* fazonú, lapos vagy félmagas sarkú illik, de ha nem kapnak éppen ilyet, másfajta is megteszi. Az adatfelvételt idején a fekete szín általános. A szandál 1950 körül jelent meg és hamar megkedvelték. Fazonja bármilyen lehet, egyedül a vékony magas sarkúakat utasítják el. Színük drapp, barna vagy fekete, de K. J. bordó szandálján (130.) sem ütközik meg senki.

Bár ma is hordanak csizmát, az nem tekinthető a hagyományos csizmaviselet kontinuitásának. K. J. generációja, sőt az eggyel idősebb korcsoport sem hordott már *paraszt-csizmát*, hanem *száras-cipőben* (suszter készítette, lábszárközépig érő, magasszárú, fűzős cipő félmagas, rakott sarokkal) jártak. A 60-as években az öregeknek, a kényelmetlen keményszárú régi csizmákat felváltandó, Csehszlovákiából hoztak fekete, bőrrel kombinált posztó csizmákat. Utóbb ezek a *szlovák-csizmák* a fiatalok körében is kezdtek terjedni, de szigorúan csak hétköznapra. Ünnepen télen változatlanul *száras cipőben* jártak, akinek még volt, mert a beszerzés egyre nagyobb gondot jelentett. Így aztán a 70-es években kezdtek áttérni az *üzleti* divatesz cimákra. Lehetőleg egyszerű, a városi divat szempontjából jellegtelen, félmagas vagy lapos sarkú fazonokat vesznek. S mivel a lábbelik terén is érvényes gyakorlat, hogy újat ünnepelőre vesznek, a régít meg elhordják hétköznap, a bolti csizmák megjelentek a 4. alkalomfokozat viseletében. Utóbb a városba rendszeresen bejáró asszonyok vesznek olcsóbb, leárazott csizmát kifejezetten *jönni-menni* is. Emellett a *szlovák-csizmák* továbbra is kedveltek, mert kényelmesek, melegebbek, és az itthon vásároltakhoz viszonyítva olcsók. A népszerűvé vált *fényes* műlakk harisnyaszárú csizmák divatja óta a posztó csizmák egyben gyászos tartalmat is kaphatnak: egyre általánosabb, hogy mély gyász idején csak ilyet illik viselni. Most már ezért is tart mindenki ebből a ruhatárában.

Az *oroszi-papucs*²² a hétköznapi otthoni viseletben jelent meg a 70-es években. S mivel olcsó és kényelmes, hamarosan népszerű lett kimenőbe is. Ma általános gyakorlat, hogy évente vesznek egy párat, s eleinte *jönni-menni* hordják, majd ha megkopik, lesz belőle otthoni. E lábbeli posztóból készült, lapos sarkú, gumitalpú papucscipő, külső oldalán egy díszgombbal.

1.1.8. Kiegészítők

A sál új öltözetdarab a pataki viseletben. A nyakat szabadon hagyó, bélelt félkabátokkal együtt terjedt el, máshoz nem is igen viselik. Anyagát, formáját illetően nem alakult ki egységes gyakorlat, egyaránt hordanak *sarkosra hajtott*, vékony *üvegnyájl*on fejkendő, hosszában kettéhajtott konfekció termék női vagy férfi sálakat, s a kézzel kötött keskenyebb nyaksál (138.) sem ritka. Színben mindössze annyi a megszorítás, hogy gyászba sötétebbnek minősülő szín való.

Hasonlóképpen új ruhaféle a kesztyű. Az 50-es években jelent meg a fiatalok körében, ünnepre. Olcsó kötött vagy jersey kesztyűket vásárolnak, csak ötujjas formát. Van, aki tart ebből is egy pár feketét (140.) gyász idejére. A többség azonban idegenkedik tőle: *nem lehet vele fogni*.

Esernyőt a két világháború között is használtak a nők: fekete férfi esernyőket, amelyek méretüknél fogva jól védték a széles öltözetet. Az összecsukható női ernyők praktikus okból lettek népszerűek a 70-es évektől, elsősorban a dolgozni bejáró asszonyok körében. Színüket használóik korukhoz illően igyekeznek megválasztani. A túl tarka és nagymintás változatokat ebben sem szeretik. Emellett minden háztartásban van egy fekete, többnyire a régifajta férfi ernyő is gyász idejére, amit a családtagok felváltva használnak.

A *jönni-menni* viselet jellegzetes kiegészítője a *táska*. Előzménye a házilag kukoricafosztalékból fonott *szatyor* volt. Az *üzleti* táskák a 60-as évektől terjedtek el. Ezek az átlagos készítményeknél nagyobb méretű, kétfülű, általában zip-zárrel csukódó műbőr táskák, amelybe az

apróbb, személyes holmik mellett a városban, helybeli boltban napi szükségletre vásárolt árufélek is be lehet pakolni. Fiatalok vettek drappot, világosbarnát is, de ma a fekete az általános. Nem kizárólag az utolsó viseletes korosztály korosabbá válásából eredően, inkább azért, mert ez egyben gyász idején is jó, ha úgy alakult, nem kell emiatt másikat venni. Nagyobb bevásárlásra számítva régen hátikosárral indultak a városba. Egy-egy megkíméltebb példány volt minden háznál, amit csak ilyenkor vettek elő. Ezt azonban a családtagok közösen használták, csak úgy, mint a később megkedvelt, spárgából, műanyagzsinórból készült *necc*eket, majd *reklámszatyrok*at.

Végezetül az ékszerekről. A II–III. korcsoport asszonyai javarészt már állandóan viselik a jegygyűrűt, így rajtuk van munkába járván is. Az arany fülbevalók községünkben csak a második világháborút követően lettek általánosak. A még viseletben járók körében leggyakoribb a *lencsés* forma: két apró ékkő, egyik lencse méretű, másik kisebb, de ugyancsak kerek foglalatban egymás fölött rögzítve; kapcsos szerkezetű. Nem is törekednek arra, hogy egy párnál több fülbevalójuk legyen. Akinek van, az állandóan hordja. A karórát, amely a nők körében a 60-as években jelent meg, csak ünnepen templomba veszik fel. A városba bejáró asszonyok körében viszont – az óra tulajdonképpen funkciójából adódóan – a 4. alkalomfokozatban is általánossá lett használata.

1.2. A készlet akkumulálódása

1.2.1. Vásárlás, készítés

A tárgyalt viseletdarabok között egyetlen egy sincs, amelynek anyaga házi előállítású volna. 40%-ot tesz ki azon tárgyak hányada, amelyek gyári alapanyagból, de még egyedi előállítással készültek (1. ábra).

Szakképzett iparossal mindössze a *kabátokat*, *bélelt-mellényeket* csináltatják. Egyben egy férfiszabó dolgozik²³ s mivel sok a munkája, a szomszédos Érsekvadkert szabóihoz is fordulnak kabátvarrásért. A mellénynek valót egy helybeli nyugdíjas szabóhoz vitték,²⁴ mert nála hamarabb kész lett. Ő azonban az adatfelvétel előtt két évvel meghalt, azóta többnyire a dejtári varróasszonyt keresik fel e célból.²⁵

Egyedi előállításúak még: a szoknyák, kötény, *kacajok* és részben a fejkendők. Azonban a varrógép használata már ezek esetében is általános. A felsorolt viseletdarabok elkészítése nem igényel fokozott mesterségbeli jártasságot, „mindenki meg tudja varrni” – mondják általánosságban. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy minden nő maga készíti el magának, a felsorolt ruhafélék varrása azonban a házi munkák körébe sorolandó. A családi munkamegosztás keretében a varrás a *gazdaasszony* feladatai közé tartozik, de nem feltétlenül. K. J. esetében pl. kiderült, hogy az itt vizsgáltak között egyetlen magakészítette darab sincs. Amíg lány volt, édesanyja varrt a családra, férje házához kerülve pedig anyósa. Kezdetől fogva sokat segített ebben B. *nenike*, férjének gyermektelen nővére. Majd ahogy az anyós munkabírása csökkent, egyre többet vállalt át a sógornő, mióta pedig özvegyen maradt, mindent ő varrt K. J.-ék családjára, az öregeket is beleértve. Mindössze a kézzel varrandó fázisok (ráncolás, *gallérba szedés*, kapcsok, patentok felvarrása stb.) maradnak K.J.-ra. Hogy a családon belül varrásra specializálódott asszony mit varrt meg, mit nem, azt az illető ügyessége befolyásolta. K.J. anyósa, sógornője még a korábbi divatú, bonyolultabb ujjasokat is el tudta készíteni. A bemutatott készlet esetében mégis mérhető hányadoi²⁶ tesz ki a varrónővel²⁷ készített darabok száma. Ez abból adódik, hogy az otthoni varrás a családi munkaszervezés függvénye. S ha sürgős, időnyellegű mezőgazdasági munka van, az kap elsőbbséget. Tehát nem fokozott minőségi kíváncságot állt előtérbe, ha specialistához fordulnak.²⁸ Egyébként a kimenő viselethez tartozó ruhafélék értékét nem befolyásolja, hogy házilag varrják vagy varrónő készítette. – A fejkendők esetében

nem fordulnak varróasszonyhoz. Legfeljebb szükség esetén valamelyik, varrógéppel rendelkező szomszédasszonyt kéri meg, hogy *szaladjon végig rajta*, azaz szegje be.

A vizsgált öltözetdarabok 60%-a gyári késztermék. Ezek beszerzési gyakorlatát a mindenkori kereskedelmi kínálat szabályozta. Ugyanez érvényes az egyedi előállítású ruhafélék anyagai, hozzávalói esetében (2. ábra). A 60-as évek végéig a helyi beszerzésnek volt fontos szerepe. A háború okozta rövid időszakot leszámítva – eddig érvényesült Patakon az a fajta kereskedői gyakorlat, amelyet korábban a falusi üzletek, többnyire zsidó kereskedői képviseltek. A már állami keretek között működő bolt *üzletese* falubeli, maga is viseletben járó, rátermett asszony volt, aki jól ismerte a helyi igényeket, s a lehetőségekhez mérten igyekezett is kielégíteni azokat.³⁰ Tartott a boltban méterárut, rövidárut, majd a változó igényekhez alkalmazkodva kötöttárut is, minél szélesebb választékra törekedve. Gyakorlatilag tehát mindent, ami a női öltözködéshöz kellett. Még nem a kivetkezés hulláma, hanem az állami kereskedelem mechanizmusa, s az *üzletes* személyében beállott váltás okozták, hogy a községi bolt már nem vállalta fel a sajátos szükségletek kielégítését. Amióta ennek okán a helybeni beszerzés lehetőségei beszűkültek, Balassagyarmaton vásárol a viseletes pataki nők zöme. Alkalmoszerűen vesznek legfeljebb egy-egy ujjast, szoknyára, kendőre valót a közelebb fekvő, nagyobb települések – beleértve a határ csehszlovák oldalára esőket is – szaküzleteiben, áruházaiiban. Szembetűnő a beszerzésnél a ki-árusítás, árleszállítási akciók alkalmazásával, vagy a leértékelt áruk boltjában vásárolt termékek aránya. Kézenfekvő indoknak tűnik az olcsóbb ár, a valóságban azonban ez másodlagos szempont. Fontosabbnak tartják, hogy ilyenkor, illetve itt találnak fizetésüknek megfelelő termékeket: „Nekünk nem az kell, ami olyan nagyon divatos”.

E sajátos igények magyarázzák, hogy a viseletben járók körében még mindig van jelentősége a vásároknak. Egész más értelemben természetesen, mint a hagyományos életforma kialakította kereteken belül. Lényegében számukra mindegy, hogy egy-egy szükségessé váló ruhamegműt, kelmét boltban vagy *piacon* vásárolnak meg: ahol megfelelőbbet találnak. Már nem alakítják a beszerzés rendjét a közelebbi és távolabbi vásárok dátumaihoz. Nem is igen mennek messzebb Balassagyarmatnál. Ott a hétfői nagypiaci napon mindig felállítja jónéhány kereskedő a sátrát, asztalát, az évi öt vásárnapon pedig alig félni tőlük. Kínálatukban tekintettel vannak a körzet falusi igényeire is. A *turkálóban* talált, *darabárus*nál vett anyagok sokszor olcsóbbak, mint a boltban, de nem feltétlenül. A piaci beszerzés mellett is elsődlegesen azt hozzák fel a patakiak indokul, hogy itt inkább találnak elképzelésüknek megfelelőt, s a bolti kínálatnál – saját szemszögükből – szélesebbnek ítélik meg a választékot. No meg felszabadultabbnak érzik magukat a sokszor harsányan tréfálkozó, készséges árusok közt, mint a *parasztruhásokat* gyakran kinéző, kelletlen bolti eladók pultjánál.

A beszerzési gyakorlattal kapcsolatban egy sajátosságra kitérnék. Ahogy a varrásnak megvolt családán belül a specialistája, általában ugyanúgy a hozzávalók, kész darabok beszerzésének is. Ez lehetett ugyanaz a személy, többnyire a család *gazdasszonya*, de ez ismét nem kizárólagos érvényű. K. J. ruhakészletének adatfelvétele során beszerzőként sűrűn merült fel a varrással kapcsolatban már említett sógornő neve: „A mamának otthon volt sok (tennivalója). B. nenike meg ráért. Értette is, mert szeret öltözködni. Meg nagyon ki tudja számolni, hogy kevésből kijöjjön”.³¹ Hogy mire van szükség, milyen kellene, azt általában megbeszélték előre, amíg közösen gazdálkodtak, az anyós határozott. Adódhatott azonban úgy is, hogy a sógornő, alkalom kínálkozáán – s ez nem volt ritka, mert *szeretett menni* – megvett egy szoknyára valót, kendőt K. J.-nak anélkül, hogy előtte megállapodtak volna. Tehette, mert behatóan ismerte sógornője ruhatárát, anyja ide vonatkozó elveit. S a közösségi fizlés garancia volt rá, hogy a vásárolt holmit K. J. sem fogja kifogásolni.³²

A közösségi fizlés adta az alapot ahhoz a gyakorlathoz is, hogy ha falun kívül kellett beszerezni valamint az öltözködéshöz, a vásárlás – alkalmoszerűen – immár családon kívül is átruházható volt (80.). Sokan elébe is mentek ilyen igényeknek. Még ma is van rá példa, hogy egy-egy falubeli – nem is feltétlenül viseletét őrző – asszony, alkalom adódván megvesz egy, a kollektív fizlés által szépnak tartott kelmedarabot, vagy üzletben, piacon több kendőre valót vásárol egyszerre, s ismerős körben felkínálja azt, illetve a főlős részt (93.). Korábban az idején jel-

leggel Budapesten dolgozó asszonyok rendszeresen hordtak haza főleg kendőre való anyagokat, gyakran rendelésre is vásároltak előzőleg már hozott, s kedvező fogadtatásra talált kelmékből – némi felárat rászámítva (81.). Az államhatár közelsége is eredményez e vonatkozásban sajátosságokat. Időszakonként vannak a népviselet körében is olyan felkapott termékek, amelyeket csak a *tótkornál*, vagy ott lényegesen olcsóbban lehet kapni. Van, aki kimegy maga, ha kell, egyúttal vesz rokonnak, szomszédnak. De helybe is hozzák. Pl. amikor Patakon legalsó szoknyának megkedvelték az ún. pelenka-anyagot, a Csehszlovákiából átlátogató rokonok, majd kimondottan ilyen céllal létrejövő kapcsolatok keretében, rendszeresen átjáró, élelmes asszonyok nagyobb mennyiségben hoztak a kelméből. Tőlük helybeli varrőasszony megvette vagy bizományba átvette. Felkínálta ismerős körben, aki kért, annak megvarrta, s az árban az anyag és a csináltatás díja egyaránt benne volt (1–4.). Kialakult hasonló, alkalmilag szervezett formája a *szlovák-csizmák* (137.) árusításának is.

K. J. ruhaféléi között azóta vannak többségben a magavásárolta darabok, amióta bejár dolgozni Balassagyarmatra. Ennek csak egyik motívója az, hogy rendszeres bejárás révén adott a vásárlás gyakorlati lehetősége. Számottevőbbnek tartja azt a körülményt, hogy időközben ő lett a *gazdasszony*, s neki kell kézben tartania a család öltözködését. A *gazdasszony* státus egyben jogot biztosít arra is, hogy keretek között bár, de a maga kegyére válasszon. A kivetkőzés terjedése pedig tárgya az egyéni ízlés érvényesülése terét.

Ha immár a tárgyak oldaláról közelítünk az előállítási módhoz, néhány általánosabb következtetést tehetünk. A viselet új elemei szinte kivétel nélkül gyári termékek. De jócskán szerepelnek a vizsgált tárgye gyűttesben bolti készáruk olyan ruhafélék esetében is, amelyeknek van egyedi készítésű előzményük. Az életforma változása, a hagyományos felfogásmód lazulása a konfekcióipar termékeinek viseletbe emelését is lehetővé teszi, ami, mint köztudott, az egyes táji viseletcsoportok karakterét csökkenti. Mindez kölcsönhatásban áll az ipar, kereskedelem mindenkor fogadókészségével. Mert pl. esetünkben, a legkorábban elterjedt, gyári készítésű kendők vonatkozásában visszalépésnek lehetünk tanúi: „azelőtt jobban lehetett szép kendőket kapni”. A konfekciótermékek térhódítása a felsőtestre való ruhaneműk esetében erőteljes. Ehhez hozzájárul, hogy az átmeneti divatokhoz jobban igazodó ujasok elkészítése az átlagoshoz viszonyítva bizonyos többlettudást igényel. A régi varrőasszonyok kihalnak, de a kivetkőzés terjedésével leszűkül a kereslet utánpótlásukat már nem hívja létre. Amelyik ilyen ruhaféle nem váltható ki konfekciótermékkel (*bélelt-mellény, kabát*), ott meg nő a még működő specialisták, iparosok vonzásköre. Legstabilabb a szoknya. Ez ma vidékünkön általában a paraszti öltözködés kulcsdarabja. Falusi szóhasználatban: aki *bőszoknyában, sokszoknyásan*, (*nem egyberuhában ~ nem slafrokba*) jár, az annyit tesz, hogy még viseletét tartja. Másrészt a viselet hagyományos funkciói szempontjából, mint ismeretes, a szoknya a meghatározó, erre vonatkozik a legtöbb helyi előírás. A szoknya konfekció termék által történő kiváltásának lehetősége a parasztviselet keretein belül lényegében kizárt, ellenkező oldalról közelítve: ilyen igények kielégítését a tömegtermelés nem tudja felvállalni. Ugyanakkor e ruhadarab egyedi elkészítésének lehetősége a varrógép elterjedése mellett, házi munka keretében is biztosított. Hasonló a helyzet a kötények esetében. Párhuzamosan viszont a viseletdarabok formájában, díszítettségében bizonyos egyszerűsödés tapasztalható, ami szintén a viseletek táji egységesülését segíti.

A tárgyalt készlet 10%-át teszi ki a *kéztől vett ruhák* aránya (3. ábra). A hagyományos felfogás szerint is elfogadott volt, hogy leány utód híján a fiatalossá vált ruhafélék pénzzé tehetőek. S egy szépnak tartott, jó állapotú ruhanemű értéke alig volt alacsonyabb az újnál, legalábbis, amíg divatosnak számított. Ez elsősorban az ünnepi viseletdarabokat érintette. A *jönni-menni* öltözetekhez tartozó ruhafélék értéke anyaguk, előállítási módjuk miatt csekélyebb volt. Legfeljebb a már újonnan nem beszerezhető kelmékből (kasmír, terdő) készült ruhaféléknek, s a *belinerek*nek volt inkább keletje, s egyben ára is. A kínálat szempontjából nézve: a 4. alkalomfokozatra beszerezett ruhaneműket utóbb elhordták munkaruhának.

A kivetkőzés azonban új helyzetet teremtett. Aki *leteszi* a viseletet, amit csak tud, elad belőle. S mivel esetünkben a hétköznapi elhordás lehetősége sem áll fenn, immár alacsonyabb alkalmi fokozatú, jó állapotú ruhafélékből is jelentkezik kínálat. Ez egy darabig közömbösíti azt a

hiányt, ami a helyi varróspecialisták kapacitásának csökkenéséből adódna. De a viseletben járók is kezdik árulni fiatalossá vált kimenő ruhadarabjaikat. Tartogatni nincs kinek. Elvileg logikus lenne az a következtetés, hogy munkaruhának jobb állapotú darabokat fognak be. A hagyományos felfogás azonban többnyire még hat: „Az igaz, hogy legyen tiszta (mármint a munkaruha), de nem herdáljuk azért el, ami még jó”. Az életforma megváltozása miatt pedig egyébként is csökken a munkaruhákra vonatkozó igény. Kevesebbet járnak a mezőre, aki pedig napi nyolc órát nem mezőgazdasági munkahelyen tölt, annak otthoni ruhaféle is kevesebb kell.

Régen úgy volt szokás, hogy ha egy asszony fiatalossá vált ruhadarabjait pénzzé akarta tenni, vagy örökösök ilyen hagyaték eladása mellett döntöttek, először rokonságon belül kínálták fel – mintegy elővásárlási jogot érvényesítve – többnyire a rokonsági fok sorrendjében. Ma már mindegy, csak sikerüljön eladni, akár áron alul is. Gyakorivá válik a vásárlási kapcsolat a falun túl, immár a viseletcsoport egészen belül. Sőt, a bomlás fázisába jutó viseletek egységesítése tovább szélesíti a kört. A közvetlen adás-vétel mellett, szervezettebb formák is kialakultak. Egy-egy vállalkozó szellemű asszony összegyűjti a rokonság, ismerősök fölöslegessé vált viseleti darabjait, s beviszi a gyarmati piacra a hétfői nagypiaci napon. Bár K. J. adott időmetszetben áttekintett készletét éppen nem érinti, de megemlítem, hogy az elmúlt két-három évtizedben Patakon is megjelentek a házaló, javarészt alkalmilag vállalkozó, közvetítő kereskedők kötényekkel, kendőkkel, s közben felvásárolták az itt már nem viselt kasmír vállkendőket például. A Csehszlovákiából rendszeresen átjáró asszonyok a náluk fölöslegessé vált *perzsakabátokkal* látták el a patakiakat.³³

A kéztől vett viseletdarabok mind felsőruhák és javarészt egyedi előállításúak. Ennek egyik oka, hogy boltban ilyen nem kapható, csináltatásuk időt és utánajárást igényel. De a hétköznapi viselet vonatkozásában közrejátszik itt az a jelenség is, hogy az ünneplő viseletben megjelenő konfekció termékek szinte korlátozás nélkül elhordhatók alacsonyabb alkalmi fokozatokra, tehát nem válnak feleslegessé. Továbbá a készárúk fokozott térhódítása már a kivetkőzés nagy hullámát túlélte, késői viseletben következett be, így a viseletüket elhagyók részéről sem keletkezett számottevőbb felesleg. Annál is inkább, mert ezen öltözetdarabok (kötött ujjasok, lábbelik, kiegészítők) a városias öltözködéshez is megfelelőek. A viseletben maradók részéről sem merül fel erre igény. Ha ugyanis hiány mutatkozik hétköznapiából, azt ki-ki saját ruhatárából egy ünnepivel váltja ki, s ahelyett vesz újat, ünnepi készletét frissítve.

Az, hogy használt ruhát vásárolnak, eredetileg nem befolyásolta számottevően a készletgyarapítás tervszerűségét. Mivel a rokon ugyanúgy megkérte az árát, mint az idegen, ki-ki csak olyan árut vett meg a felkínáltból, amit valóban szükségesnek ítélt. Legfeljebb a csekélyebb ellenértékű kendők esetében tettek kivételt. A kivetkőzés révén egyre csökkenő árak mellett utóbb nő a készletbe kerülés esetlegessége.

1.2.2. Öröklés, ajándék, csere

Előjáróban annyit, hogy az öröklés kifejezést a helyi értelmezésben használom. Ebbe beletartozik az is – s századunkban ez képezi a számottevőbb hányadot – hogy az anya fiatalossá váló viseletdarabjait elteszi lányának, s amint ő belenő (formai és tartalmi értelemben), akkor megkapja. Az ilyen ruhaneműk egy része visszatartható ugyan a lány kiházásáig is. Több leánygyermek esetében vagy eleve szétosztja az asszony, mit, melyiknek szán, vagy kor szerint egymástól *megöröklik* a testvérek folyamatosan a viseletdarabokat, illetve azok még használható állapotban lévő részét.

E tág értelemben vett öröklés sem számottevő forrása a *jönni-menni* ruhakészletnek, részben az ide tartozó viseletdarabok csekélyebb értéke, részben azok java részének további elhordhatósága miatt. Legfeljebb egy-egy megkímélt, utóbb már nem kapható anyagú, vagy a helyi ízlés szerint különösen szépnek tartott kendő, szoknya szállt tovább. K. J. ezekből is viszonylag keveset kapott, szülőkkel maradó nővérének jutott inkább. S a kevésből sem maradt 1985-re használatban egyetlen darab sem. Ugyanez áll a kelengyéjéhez nővérétől megkapott

néhány *jönni-menni* ruhafélére is.³⁴ Az egy fedél alatt élő, többgenerációs családokban alkalom adtán tovább szállhat egy-egy öltözetdarab más ágon is. Pl. K. J. 78. mellényét anyósától kapta: közeli hozzátartozó hirtelen halála a *bélelt-mellény* viseletének őszi időszakára esett. S mivel az anyós már úgysí alig jár ki a portáról, átengedte két azonos – K. J. számára *nagy-gyászba* illő – darabja körül az egyiket neki.

Immár a szűk családon kívülről jövő ruhaajándékozás nem volt kizárt a régi gyakorlatban sem. Ez kisebb értékű darabok (hajszalag, kendő) esetenkénti, szokásszerű kereteket nélkülöző, továbbadását jelentette. Értékesebb ruhafélét már valamilyen szívesség, segítség ellenszolgáltatásaként adtak. Az ajándékozás jelentősége az utóbbi időszakban megnőtt a ruhakészlet akkumulálódása szempontjából. Ami a kivetkőzéssel főlösléggé vált ruhaneműk esetében nem talál vevőre, azt odaadják még viseletben járó rokonnak. („Idegennek azért nem herdálják széjjel!”) A kivetkőzött asszonyok *csak úgy* (43., 98.), idősebb, viseletben járók inkább még a régi értelemben, viszont-szolgáltatásként (8., 26., 37., 89., 97., 99., 102., 103., 106., 123.). Az ajándékozott ruhaféle az ajándékozó választásának függvénye, bár nem ritka, hogy a kiválasztást átengedik annak, akinek szánják. Mindenesetre az ajándékozások gyakorisága a készlet-gyarártás esetlegességének irányába hat.

A *jönni-menni* viseletben nincs olyan tárgy, amely ünnepélyes, szokásszerű ajándékozásból származna. Ami felvett leltárunkban ilyen, az eredetileg ünnepi viselet része volt (108. kendő K. J. keresztanyjának lakodalmi ajándéka; jeggyűrű), vagy eleve alkalomtól függetlenül, állandóan viselték (143. fülbevaló bérnialási ajándék, ugyancsak a keresztanyjától).

Csupán a teljesség kedvéért említem a cserét. E beszerzési formára régen is előfordult példa közeli rokonok, barátok között, de jelentősége sohasem volt számottevő, s ma sem az (53., 88.).

1.2.3. Átcsoportosítás a saját ruhatáron belül

Ez az akkumulálódási mód a régi gyakorlat szerint is fontos volt a hétköznapi ruhakészlet vonatkozásában. Az ünnepi öltözködés szigorúbb szabályozottsága miatt az e célra beszerzett darabok felhasználására az adott kategórián belül nem volt lehetőség – több okból. Bizonyos mérvű felhasználódást (kopott, fakult, pecsétes, meghibásodván megvarrt, javítgatott), minőségromlást (mosásban színét eresztette, összement, elvesztette tartását, formáját)³⁵ követően az adott ruhafélét nem illet már ünneplőbe hordani. Aki tehette, a divatjamúlt (öröklött) darabokat szintén igyekezett ünnepi készletében mielőbb újjal kiváltani. Az életkorral összefüggő szín-szabályokat is szigorúbban kérték számon az ünnepek öltözködésében. A korcsoportváltáshoz közeledvén egy – még az előírt szintartományon belüli – élénkebb színű ruhadarab ünnepi viseléséért már megszólták az asszonyt, *jönni-menni* viszont még felvehető ugyanez. A sok és használható állapotú holmi – a továbbörökítés, és eladás mellett – a hétköznapi ruhakészlet feltöltésére szolgált.

Vizsgált tárgycsoportunk 36%-át teszik ki olyan darabok, amelyeket eredetileg ünnepélyesebb alkalomra használt tulajdonosuk (4. ábra). A ruhatáron belüli illetlen átcsoportosítás mindig annak függvénye, hogy milyen különbségeket frnak elő a szabályok az egyes alkalomfokozatok viselete között. Emlékezet szerint régen is megtörténhetett, hogy egy-egy öltözetdarab, főleg a kevesebb eltérést mutató téli ruhaneműk (barhend alsószoknya, *barket-kacaj*, berliner vállkendő) és a *hátrakötő-kendők* közül akár a jelesnapi templomi ünneplőből is fokozatosan leértékelődött a *jönni-menni* szintig. Nagyobb mérvű áramlással azonban inkább csak a jeles ünnepi kimenő szintjétől számolhatunk. A felső ruhafélék zöme szabásban nem, csak anyagban, s némileg díszítésben tért el a 3. és 4. fokozat között. Az anyagra vonatkozó előírások bizonyos fokig fékezőleg hatottak, de szükségből elfogadható volt a viseltesebb darabok *jönni-menni* történő elhordása. A kivetkőzést követően kialakult új helyzetben mindinkább teret nyer a törekvés, hogy aki még viseletben jár, az lehetőleg minél jobban használja ki meglévő ruhatárát. Nincs már kinek tartogatni a szebb darabokat, vevő is egyre ritkábban akad rájuk, s ha

mégis, az árak mind alacsonyabbak. Ebből fakad az, hogy ma van, aki már pl. a nagyünnepelő viselet legdrágább brokát és selyem (*opálvirágú, brüsszvirágú*) kendőit kezdi felkötni *jönni-menni*, ami korábban elképzelhetetlen volt. Erre a sorsra jutnak a drága posztó szoknyák, selyem *kacajok* is. Ezzel egyidejűleg a konfekció termékek, mint láttuk, szabadon áramlanak az ünnepelőből a munkaruhák irányába. Praktikus megfontolásból pedig a hétköznapi viselet újításai felfelé kezdenek teret hódítani. Mindez a viselet alkalom szerinti egységesülésének irányába hat, ami tovább szélesíti a belső átcsoportosítás lehetőségét az alkalmak szerinti készletcsoportok gyarapításában. – Az ünnepi ruhaneműk hétköznapi elhasználásának kérdésében K. J. mértéktartóbb elveket vall saját korcsoportján belül.

Szólnunk kell még a belső átcsoportosítás két, mennyiségileg jóval kisebb jelentőségű változatról. Ezek nem is jelentik feltétlenül a készlet számszerű bővítését. Ide sorolandó egyrészt az, amikor az eredetileg felsőruhának készült öltözetdarabból alsó lesz (4. ábra). Ez a váltás a viselési módból adódóan csak a szoknyát, kendőt és részben az ujjasokat érinti. Az okok hasonlóak az előző átcsoportosítást indoklókkal: elhasználódás, minőségromlás, illetve amelyik ruhanemű színe, mintázata miatt már *jönni-menni* szinten fiatalossá válik az évek múltával, alulra még egy ideig elhordható, a következő korcsoportban is akár. Azt, hogy pl. egy felsőszoknyát ki értékelt le alsóvá, ki megtartva felsőnek, alacsonyabb ünnepélyességi fokban hordja tovább, mindig az dönti el, melyik változatban szorul rá jobban viselője (vö. 6. ábra). A felsőből alsóvá történő átminősítés együtt járhat az alacsonyabb ünnepélyességi fokozatra történő átsorolással is. Végezetül a korcsoportváltással függ össze, hogy ilyenkor megváltozik az öltözetdarabok gyászos tartalma. Ami az előző korcsoportban még gyászosnak számított, utóbb *félgyászosnak* minősül, a régi *félgyászosból* pedig *cifra* lesz (vö. 6. ábra). Ez az átértékelődés a készlet mennyiségi gyarapítását nem jelenti, viszont általában az akkumulálódás szempontjából lényeges tényező.

Ha valaki egy öltözetdarabját így vagy úgy átminősíti, ez végleges. Tehát a továbbiakban csak arra az alkalmfokozatra és csak úgy viseli. Kivételek mindössze a gyászos viseletben vannak, ahol – mint majd látjuk – az öltözetegyüttes egésze mutatja pontosan a gyász intenzitás-fokát.

1.2.4. Az akkumulálódás szempontjai, időbeli vetülete

Előljáróban annyit, hogy az időbeliség kérdésében, immár adatfelvételünk konkrét anyagát tekintve is be kell érünk általánosabb megállapításokkal, tendenciák megfogalmazásával. Mert bár igyekeztem meghatározni a készlet egyes darabjainak készítési, beszerzési idejét (5. ábra), tapasztaltam kellett, hogy a hétköznapi ruhaféléket illetően az emlékezetnek kevésbé vannak ehhez fogódzói, szemben az ünneplokkal, amelyek beszerzése többnyire egy-egy számontartott konkrét ünnephez, családi eseményhez kapcsolódik. Ennél is nagyobb gond, hogy – a belső átcsoportosítás következtében – a tárgyak egy részénél a beszerzés ideje nem azonos a *jönni-menni* készletbe kerülés időpontjával. S annak pontos megállapítása még kevésbé lehetséges, hogy egy ruhadarab mikor vált ünnepelőből hétköznapivá, felsőből alsóvá. Végezetül pedig a készlet időbeli „mozgását” akkor látnánk át igazán, ha korábbi időmetszetekből is rendelkeznénk a jelenlegihez hasonló, részletes adatfelvétellel. Amennyire ez emlékezetből lehetséges, illusztrációként a viszonylag kisebb számú, de ugyanakkor tartalmilag meghatározó jelentőségű felsőszoknyák vonatkozásában próbáltam végigkísérni a folyamatokat K. J. házasságkötésétől 1985-ig (6., 7. ábra).

A *jönni-menni* ruhák aránya a kelengyében általános gyakorlat szerint sem volt nagy, csak a pillanatnyilag szükséges minimumot igyekeztek biztosítani. Ez azt jelentette, hogy felsőruhából legyen annyi, amennyi erre az alkalomfajta az időjárás függvényében az öltözet gyakorlati funkciójához mérten elegendő, s legalább szoknyával, kendővel a *félgyászos* és *gyászos* fokozatra – minden különösebb finomítás nélkül – szükség esetén utalni tudjanak. Láttuk, hogy az öröklésnek nem volt értékelhető jelentősége, vásárolni kellett a kimenőre szánt ruhaféléket. A

költséggráfordításnál azonban az ünnepi viseleté az elsőbbség, a hétköznapiaknál csak a maradék-elv érvényesült. Felhalmozásról szó sem volt, a hétköznapi viselet vagyoni helyzetet tükröző jelentéstartalma mindig jóval elmaradt az ünnepi viseleté mögött, a legfiatalabb életkorban pedig ez csaknem elenyésző. A biztosított minimális készletet az adott korcsoportra érvényes előírásoknak megfelelően állították össze, s eleve számoltak korosodás révén szükségessé váló, majdani gyarapodással. Emellett szerényebb léptékű folyamatos gyarapítást, cserélődést is be kalkuláltak.

A korlátozott mennyiségi normákhoz viszonyítva is szerénynek volt mondható K. J. induló készlete. Kelengyéje összeállításának ideje ugyanis a terménybeszolgáltatások korszakával esett egybe. Az ünnepi holmik előteremtése is nagy erőfeszítések révén sikerült a családnak. A hétköznapiaknál pedig olyan megoldásokhoz voltak kénytelenek folyamodni, amilyenekre a régi gyakorlatban inkább csak a szegények körében volt példa: nagyobb mérvű öröklés édesanyja mellett nővérétől is, régi ruhaneműk felújítása, átfestése, alacsonyabb alkalmi fokozatra illő kelmék kényszerű alkalmazása. Felsőszoknyák esetében mindez a következőképpen jelentkezett:

- o a) piros alapon tarka mintás barhend (lánykorából)³⁶
- x b) középkék alapon tarka mintás barhend (lánykorából)
- xx xxx c) sötétkék alapon fehér pöttyös karton (nővérétől örökölte még lánykorában)
- xxx d) fekete ternó (nővérétől örökölte kelengyéjébe; színesből festve)
- o e) piros alapon kék virágos flokon (kelengyéjébe; új)

Így, a házasságkötést követő években nagyobb arányú bővítésre volt szükség nála, mint egyébként szokásos. Ezt anyósa elfogadta, ugyanakkor saját régi családja is igyekezett utólag egy-egy darabbal pótolni a kényszerűségből elmulasztottakat. Mutatja ezt a felsőszoknyák gyarapodása is (6. ábra). Tájékoztatásul az 1985-ös készletben már nem szereplő, további szoknyák legfontosabb adatai:

- o f) piros alapon tarka virágos flokon (*megörökölte* nővérétől)
- o g) középzöld alapon tarka virágos kasmír (eredetileg édesanyjává, akitől előbb az idősebb leány, majd K. J. örökölte)
- o h) piros alapon fehér pöttyös flokon (anyósa vette a *közösből*)
- o i) bordó alapon tarka virágos flokon (a *közösből*).

A 60-as évek elejére összegyűlt 12 szoknya K. J. szerint még mindig éppen hogy csak elegendőnek számított. A grafikonról egyébként leolvasható a készlet darabjainak folyamatos cserélődése is, az egyes darabok elhasználódási ideje, s az alacsonyabb ünnepélyességi fokozatok ruhaszükségletének függvényében. – Immár az egész ruhakészletre vonatkozólag említést érdemel, hogy az 1954. és 1964. év közeli rokon halálát hozta K. J. számára, így *nagy-gyász*os ruhaneműket is be kellett szerezni. Noha közvetlen aktualitás híján, az I. korcsoportba tartozók ruhatárát ilyenekkel még nem volt szokás gyarapítani.

A korcsoportváltás időszakába érven, az első garnitúra *jönni-menni* ruhafélék egy része elhasználódott, kikopott a 4. alkalomfokozat szintjéről, illetve *félgyász*osból *cifrává* stb. vált. A 70-es évek elején tehát a régi gyakorlat értelmében erőteljesebb gyarapításra lett volna szükség. Mégsem így történt. Ok, hogy a család építkezett. Továbbá náluk is téma lett: *átöltözzön-e* K. J. vagy sem. S bár pillanatnyilag – részben éppen az építkezés anyagi vonzata miatt – elodázták a döntést, jogos érv volt: „Ha úgyis levetem, minek annyi?” A legszükségesebbnek ítélt beszerzéseket leszámítva, maradt tehát a ruhatáron belüli átcsoportosítás. Erre kedvező lehetőség adódott abból, hogy a II. korcsoporttól a 3. és 4. alkalomfokozat öltözködése közötti különbség elmosódik (vö. III. tábla). Így a jeles ünnepi kimenő viselet darabjaiból – amennyiben színük engedte – pótolható volt részben a hiány. Illetve most kedvezően kamatozott a gyászos ruhaneműk korábbi, kényszerű, fokozott gyarapítása.

Ezekkel együtt meglehetősen felkészületlenül érte illendő ruházat szempontjából K. J.-t a városi munkavállalás. Jól jött most a használt ruháknak a kivetkezésből adódó nagy és olcsóbb kínálata. Megjegyzem, amögött, hogy K. J. *kézről* vett, illetve ajándékba kapott ruhaneműinek

nagyobb hányada rokoni körből származik (3. ábra), az áll, hogy két, vele nagyjából azonos testalkatú sógornője hozzávetőlegesen egy korcsoporttal idősebb nála, illetve korán megözvegyült, s legközelebbi, még viseletben járó rokonuk ő. Az ugrásszerűen megnövekedett szükséglet kielégítéséhez azonban feltétlenül szükség volt arra is, hogy K. J. elfogadjon a megoldást, amit a városi munkahelyre bejáró asszonyok többsége követett: a 4. alkalomfokozat ruhakészletének egységesítését. Tudniillik, bár formailag azonos öltözeteket viseltek a II. táblán e fokozaton belül felsorolt alkalomfajtákra, az újabb, szebb szoknyákat, kendőket, ujjasokat a fiatalok, illetve az öltözködésükre nagyobb gondot fordítók fenntartották arra, ha hétköznapi templomba (temetésre) mennek, illetve vasárnap délután kimenőbe öltözték csak magukra (7. ábra).³⁷ A 4. alkalomfokozat ruhakészletének egységesítése egyébként inkább lelkiismereti döntésnek tekinthető, hiszen csak az egyén ruhatárát jól ismerő, szűkebb környezet vette észre a változást. A hirtelen megnövekedett szükséglethez történő alkalmazkodást illusztrálja, hogy amíg a férjhezmenéstől számított 22 év alatt 18 felsőszoknya beszerzését regisztrálhatjuk, a munkavállalás első 10 évében 15 db a gyarapodás. Az sem véletlen, hogy amíg korábban a viselt *jönni-menni* felsőszoknyákat elhordta K. J. munkaruhaként, 1976 után minden ilyenből közties-szoknya lett a 4. alkalomfokozaton belül (ld. 6. ábra). Ha ilyen részletes áttekintésre az 5. ábra nem is alkalmas, az leolvasható róla, hogy a 70-es évek második felében jelentős mértékben bővült a ruhakészlet.

A 80-as évek készletgyarapítása K. J. esetében már a tipikus jegeket mutatja. Felsőruhák terén az a törekvés érvényesül, hogy fokozatosan legyen egyre változatosabb a készlet. *Cifrába* azért, mert ez a gondos, *szép* öltözködés feltétele, gyászban pedig az egyes gyászfokozatok árnyalt kifejezése érdekében. A hagyományos gyakorlatnak megfelelően a II. korcsoporttól egyre nő a gyászos öltözetdarabok aránya, függetlenül az egyéni vonatkozásoktól. Bár 1980. és 1984. év K. J. számára ismét közeli rokon halálát hozta, ami a *nagy-gyászos* ruhaneműknek talán az átlagosnál nagyobb mérvű gyarapodását eredményezte. Általánosságban nézve: a kivetkőzés függvényében terjedő ruhaajándékozás, az alkalmi vételek szaporodásával némileg lazul a készletbővítés tervszerűsége. Ugyanezek állnak annak hátterében, hogy immár a *jönni-menni* ruhakészletnél is érzékelhető a szükségletet meghaladó felhalmozódás. Aminek azonban ma már vagyoni presztízs jelző szerepe háttérbe szorult. Ha közvetít információt – a véletlenek szerencsés alakulásán túl – a gazdag ruhakészlet, az inkább az, hogy tulajdonosa fokozott gondot fordított öltözködésére. Ebben a megvilágításban értelmezendő K. J. vélekedése jelenlegi ruhakészlete méreteiről. Mindössze fejkendőkből ítéli úgy, hogy kevesebb is elég lenne. A többi ruhaféléből átlagosnak tartja a megélvő mennyiségét. S ha nem kellene mindig másra a pénz (központi fűtés bevezetése, további építkezések a portán, gyermekeik támogatása), gyarapítaná nagyobb mértékben. Indokul azt hozza fel, hogy akkor kevésbé kellene folyamatosan odafigyelnie ruhái kezelésére, s ha éppen nincs ideje mosni, vasalni, keményíteni stb. akkor sem jönne zavarba. Természetesen a praktikusnak ható érvelés mögött az a törekvés áll, hogy eleget tegyen az illendő, gondos öltözködés – ugyan már csak szűkebb körre érvényes – közösségi elvárásainak.

1.3. A „jönni-menni” ruhakészlet helye a ruhatáron belül

A fentiekben bemutatott 187 db/pár viseleti tárgyat közléstük meg most a teljes ruhakészlet oldaláról! Tekinthető-e ez a tárgycsoport a ruhatáron belül összetartozó, a többi résztől karakteresen elkülönülő egységnek?

Funkcionális szempontú összetartozásuk nyilvánvaló, de nem kizárólagos. A 8. ábráról részleteiben leolvasható, hogy bizonyos darabok csak ehhez az alkalomfokozathoz köthetők, s van – kisebb-nagyobb mértékben eltérő – ünnepi és/vagy hétköznapi megfelelőjük. Más tárgytípusok esetében a ruhatár csak kétfelé oszlik, egy részükből a hétköznapi, más részükből az ünneplőt hordja K. J. *jönni-menni* is. Végül pedig van a ruhatárnak egy, az alkalom szempontjából osztatlan része. Az, hogy melyik tárgfyelésre mi érvényes, K. J. gyakorlatában is válto-

zott az idők folyamán; az összehasonlító gyűjtések eredményei szintén elég változatos képet mutatnak. A magyarázat bizonyos kitekintést igényel.

A pataki asszonyok általában ruhatárukat két részre tagolják, egy-egy ruhadarabot vagy *ünnepinek* vagy *hétköznapi*nak minősítenek. Ami többnyire összhangban is van azzal, hogy az adott ruhafélét vásár- és ünnepnapon, avagy hétközben hordják. Közrejártszik azonban a megítélésben két másirányú szempont is: a végzett tevékenység jellege, illetve a tevékenység helyszíne. Ilyen alapon minősítették ünnepnek a hétköznapi, de templomba, vagy ha nem is templomba, de egyházi szertartás (temetés), vallásos jellegű szokás (pl. nagyszüneti éjjeli keresztjárás) alkalmával felvehető darabokat. S tartják hétköznapiaknak, amit ugyan vásárnap, de otthoni teendőkhöz, vagy délután a ház elé kiülve viselnek. Ez a felfogás állt a háttérben a 4. alkalomfokozaton belüli, már említett, árnyalati megkülönböztetésnek. Amelynek vonala mentén osztható ketté a régi felfogás értelmében a ruhatár ünnepire és hétköznapira – függetlenül attól, hogy formai szempontból a 4. alkalomfokozathoz kötődő ruhafélék egységesek voltak. Ha e tárgycsoportot a 3. alkalomfokozat készletrészével hasonlítjuk össze, jelentős eltérések regisztrálhatók a felsőruhák anyagában, szabásában, díszítésében (vö. II. tábla). Különösen szembetűnő ez a II. korcsoporttól, amikor a jeles ünnepi kimenő szintje kiiktatózott (ld. III. tábla), s közvetlenül a közvasárnapi fokozat ruhakészletével hasonlítottunk össze. Lefelé elmosódottabb volt a határ, valamelyest az alkalmazott anyagokban, de inkább csak a ruhadarabok elhasználati fokában voltak különbségek. Tehát a korábbi gyakorlatra vonatkoztatva: a 4. alkalomfokozat ruhakészlete formailag inkább sorolható a ruhatár hétköznapi részéhez. Azzal együtt, hogy az emlékezet által átfogható időben a felsőruhák egy csoportját elkülönítették a 4. fokozat alkalmaira, vagy legalábbis a hétköznapi templomba és vásárnap délutánra illendőket. Ez elsősorban a felsőszoknyára és a fejkendőkre vonatkozott, a többi ruhafélénél attól függött, kinek milyen gazdag volt a ruhatára. Alsóruhák vonatkozásában nem jelentkezett ilyen elkülönítő törekvés. A hétköznapi készletből válogattak, legfeljebb annyi megkülönböztetés érvényesült, hogy a 4. fokozat alkalmaira felvett darab lehetőleg frissen mosott legyen.

A városi munkába járók körében változások jelentkeztek. Náluk gyakoriság szempontjából a 4. fokozatba tartozó alkalomféleségek közül a falun kívül, városba menet alkalmára lett a meghatározó. A *jönni-menni* megnevezés tartalma mindinkább ezzel lesz azonos.³⁸ A rendszeres munkába járáshoz lényegesen több ruhaneműre lett szükség, mint a régi életforma keretében a fokozat alkalmaihoz összesen. Az új körülményekhez való alkalmazkodás nyilvánul meg abban, hogy ezek az asszonyok alsóruhákból is igyekeznek elkülöníteni csak erre viselt példányokat. A főleg praktikus megfontolásból elfogadott újabb viseletelemek (mellények, *oroszi-papucs*) egyre inkább ezen alkalomhoz kötődnek, s csak másodlagosan hordják hétköznapi falun belül. A kiegészítés kizárólag a városba járáshoz kapcsolódik. Összességében tehát a *jönni-menni* hordott készletrész mind határozottabban elkülönül, s ezáltal a ruhatár hármas tagolású lesz. Ez fokozatosan hat az otthon maradt asszonyok gyakorlatára is.

A napjainkra kialakult *jönni-menni* ruhakészlet több vonatkozásban közelíteni látszik az ünnepi készletrészhez. Láttuk, hogy az utóbbi két évtized folyamán formai szempontból elmosódottabbá válik a határ az egyes alkalomfokozatokra illő ruhaneműk között. Mint több ünnepi tárgyfélése, anyagfajta válik elfogadhatóvá *jönni-menni*. Az 5. fokozat azonban még ma is élesebb határt jelent, a cifra kelmék munkaruhaként diszponánsnak hatnának, s unpraktikusak is. A jellegtelenebb konfekciótermékekre ez nem vonatkozik, viszont az ilyen öltözetdarabok lefelé áramlása is lefékeződik: munkaruhának még ma is csak a fokozottan viselt ruhaneműket fogják be. Így az elhasználati mértékén alapuló eltérés ugyancsak erőteljesebben nyilvánul meg a 4. és 5. fokozat között. Tartalmi oldalról nézve: a megnövekedett kimenő ruhakészlet egyre alkalmasabb a gyász intenzitásának tagolt kifejezésére, *cifra* öltözködésben a változatosság biztosítására – ami korábban elsődlegesen az ünnepi ruhakészletet jellemezte. Mindez azonban csak a külső szemlélt megállapítása. Ők maguk úgy vélekednek, a *jönni-menni* készlet ma közelebb áll a hétköznapihoz, ugyanis a 4. fokozathoz kötődő tárgycsoport egységesültevel a hétköznapi templomba illő ruhafélék ünnepélyességi értéke csökkent.

A 4. alkalomfokozathoz tartozó készletrész átmeneti jellegére, a bekövetkezett változások-

ra például szolgál K. J. gyakorlatában a ruhaneműk tárolási rendje.³⁹ Emlékezete szerint munkábaállása előtt a hétköznapi templomba és közvasárnap délutánra illő felsőszoknyáit, kötényeit, fejkendőit az ünnepi ruhákkal együtt tartotta, elkülönítve a ruhatár hétköznapi felétől. A többi ruhafélét, illetve a 4. fokozat további alkalmaira illő öltözetek darabjait esetenként változtatva össze a hétköznapi készletből. 1985-ben a következő a helyzet. Az ünneplőkkel egy helyen, de külön csoportosítva tárolja a köztes-szoknyákat, a rövidujjú ujjasokat és a hosszúujjú ujjasokat. Az ünnepiekkel vegyesen vannak a *jönni-menni* illő kombinék, harisnyák, berliner kendő, *kabát*. A legalsó-szoknyák a hétköznapiak közé vannak besorolva, ugyanez érvényesül a lábbelik esetében. Háromfelé osztva tárolja a felsőszoknyákat a hozzájuk tartozó kötényekkel, valamint a felkötés módjától függetlenül együtt kezelt fejkendőket. Elkülönített helyük van végül a mellényeknek.

Jegyzetek

1. BARABÁS Jenő, A népviselet kutatása. In: Eredmények és feladatok az anyagi kultúra kutatásában (szerk. TÁLASI István). Dissertationes Ethnographicae II. 204–236. (2005. p.)
2. *Dejtári viselet* címszó, FLÓRIÁN Mária (Magyar Néprajzi Lexikon, I. Bp., 1977. 572. p.). Eszerint ide tartozik még Ipolyvece és Érsekvadkert. A mai köztudat az utóbbi község viseletét lényegesen eltérőnek ítéli. Ipolyvecén a 60-as években megszűnt a népviselet; Dejtár Patakhoz viszonyítva valamivel hagyományőrzőbbnek mondható e vonatkozásban.
3. Egyébként a 40-es évek végétől világra jött gyermekeket már eleve nem jártatták viseletben.
4. Patak mellett említendő még Dejtár, Patvarc, Ipolyköz, Cserhátsurány, Herencsény.
5. Mindehhez háttérül szolgál a községben 1974 óta folytatott múzeumi tárggyűjtésem. Ennek célja az I–II. korcsoport különböző ünnepi alkalmakra illő öltözetgyűjtéseinek beszerzése, továbbá a *nagyünneplőből* életkor szerinti sorozat, összegyűjtése, ahogy az utolsó viseletes korosztály is kiöregszik belőle.
6. A községben érvényes gyászfokozatokat részletesen ismertettem „A gyászos öltözködés rendje egy nógrádi falu (Patak) példáján” c. dolgozatomban (megjelenés alatt). Itt tájékoztatásul csak annyit, hogy a *nagy-gyász* a legmélyebb, személyes gyász megnevezése. Enyhébb fokozat a *gyászos*, a *félgyász* pedig a gyászból a *cifrába* való átmenetet jelöli.
7. Az egyedi számbavételre alkalmas darabokat sorszámozom, a továbbiakban e számok segítségével utalok rájuk. Az egyes tárgytípusokon belüli sorrendnél az életkori színszabályokat vettem alapul, vagyis a legvilágosabb színűnek tartott daraboktól haladok a sötétebbek irányába (vö. IV. tábla). Ugyanez a gyászos tartományon belül egyben a gyász mind fokozottabb intenzitásának jelzésével esik egybe. – Itt jegyzem meg, hogy az alsó testruháknál az előbbiekben megadott mennyiségek csak hozzávetőlegesek. Részint azért, mert év közben is változott a számuk. Részint pedig ezekből nincs mindig elkülönítve a *jönni-menni* hordott hányad. Így az összes mennyiség feltételezett arányát szerepeltetem.
8. Az egyedileg számbavett hosszúujjú pulóvereken kívül az alsóruhák között soroltam fel 7 db pulóvert. Ezek K. J. gyermekeinek megunt, elnyűtt darabjai, amelyeket ő hideg ellen alsóruhaként visel. Sem kiválasztásuknál, sem öltöztetésbe illesztésüknél semmi népviselettel kapcsolatos szempont nem érvényesül. Ugyanez mondható el az ide sorolt két saját, régi, *agyonmosott* kardigánjáról is.
9. Alakja sajátosságaival magyarázza: ami csípőben megfelelne, annak hosszú a szára, ami pedig hosszra jó, az fölül szűk, így hamarabb tönkremegy.
10. Erre utal, hogy az ilyen szoknyát mondják *penitőnek* is, máskor alulra vett szoknyaként emlegetik.
11. Ez az anyagfajta a 70-es években volt felkapva.
12. Gyári készítésű, színes mintázatú szegőszalag. Az ilyen szegés tartósabb, mint a csipke, viszont valamivel drágább is.
13. Ezt megkülönböztető jegynek tartják a dejtári viselethez viszonyítva, ahol éppen a nagymintásak kedveltek.
14. A *tarka* a patakiak értelmezésében annyit jelent, hogy a mintázat nagyobb felületét borítja az anyagnak, mint az alapszín.
15. A hagyományos ingváll-pruszlik-nyakbavaló kendő (-bélelt posztó ujjas) együttesig visszanyúlni a mai emlékezet alapján a kívánt részletességgel már nem lehet. A két világháború között kialakult, és hozzávetőlegesen 1950–55-ig érvényes állapotot tekintem kiindulópontnak.
16. Gyakori jelenség, hogy újabb elterjedésű tárgyfélése, hasonlóság alapján egy már meglévő viseletdarab elnevezését kapja, s hozzácsatolt jelzők segítségével különböztetik meg az azonos nevű ruhaféléket.
17. A hosszúujjú pulóvereket követően besorolt *hosszúujjú kacaj*nak (58.) nincs köze az érintett *vékony-*, illetve később tárgyalandó *barket-kacaj*hoz. A *rövidujjú kacaj* későbbi, hosszúujjú változatának tekinthető, városias blúzfelét, más ruhaneműkkel együtt, egy dejtári asszonytól vásárolta K. J. A pataki viseletben nincs megfelelője, jobb híján emlegeti *hosszúujjú kacajként*.
18. A *kardigán* a jelesnap délutáni kimenőből, a *kuli* a közvasárnapra illő templomból. A 4. fokozatban eredetük különbözőségének már nincs jelentősége.
19. Hátából és két fél elejéből szabott, díszítetlen mellény, elől végig gombos, vagy patenttal záródott. Maradék anyagból, szétféjtett régi ruhaneműből készült, nyárra vékony kelméből, téltre barhendből, s hasonló anyagfajtákkal bélelték. Az előbbi V kivágású volt, az utóbbi változat nyaknál magasan záródott.

20. A *vékony-kacajjal* azonos szabású ujjas, amit egy réteg barhenddal béleltek; egyébként ez a korábbi tárgytípus, amely a *vékony-kacaj* előképeül szolgált.
21. Megjegyzendő, hogy a második világháborút megelőzően is volt már a fiatalok ruhatarában egy-két darab *jankli* nevű, készen vett kötött kabát, amelynek mintájára később, az 50-es években maguk is kötöttek hasonlókat. Ezek a – formájukban inkább a féli félkabátra emlékeztető – vastagabb ujjasok azonban nem váltak általánossá, meghatározó e funkcióban továbbra is a *barket-kacaj* maradt. S mindezt csak az ünnepi viseleten belül érvényes, vizsgált alkalomfokozatunkat nem érte el akkor ez a fajta kötött kabát.
22. Nevét onnan kapta, hogy a közeli Nagyorosi község papucskészítő üzemében is gyártanak ilyet.
23. Mészáros Ferenc még tulajdonképpen a régi értelemben vett falusi szabónak tekinthető. Apjától örökölte a mesterseget, bátyjával együtt. Helybe dolgozik, de a férfiviselet elmúlván, városi fazonú öltönyöket, kabátokat varr, alakít át. Női viseletes ruhaféléit csak melléleg vállal.
24. Stób István Patakra nőttül, városon ktsz.-ben, ruhagyárban dolgozott, csak nyugdíjasként vállalt megrendelést a faluból.
25. Ő még a régi értelemben vett falusi varró specialista. Csak utóbb vállal ilyen bonyolultabb készítésű ruhadarabokat.
26. Az egyedileg készített darabok 28%-át biztosan. A használtan vett, kapott ruhaneműk esetében ez nem állapítható meg.
27. K. J. esetében ez *Bacsa Őrszit* jelenti. Ő az utolsó parasztvarrók egyike a községben. Földjük alig volt; idegenből jött férje elhagyta, beteges anyja is eltartásra szorult, így rákényszerült a varrásra. Rajta kívül *Muszaly Bözsi* (Gyurász Ferencné sz. Csejk Erzsébet) varr még a viseletben járóknak. Mindketten mindenféle női öltözetdarabot megvarrtak a főként kivételével (annak külön specialistái voltak). Jóval olcsóbban dolgoznak, mint a már iparengedéllyel működő, fiatalabb varródnők, akik egyébként sem igen vállalnak *paraszti ruhát*.
28. Ez inkább a drágább anyagú, bonyolultabb szabású ünnepi felsőruhák esetében merül fel.
29. Emellett áruin keresztül formálta a helyi viseletet. Pl. a gyári készítésű kardigán-félék elterjesztését neki tulajdonították. Egy-egy új színárnyalat, kelmémintázat elfogadtatásában is gyakran volt szerepe.
30. A megállapíthatóan boltban vett ruhaneműk, illetve anyagok 38%-a (az alsó testruhák beszerzésének ilyen pontosságú rekonstruálása emlékezet alapján nem járt megbízható eredménnyel).
31. Ez alatt azt érti, hogy eleve ott és azt vásárol, ami olcsó, illetve mindig pontosan csak annyit vesz meg a kelméből, amennyi feltétlenül szükséges.
32. Minden bizonnyal összefügg a leírtakkal a következő adalék. Valahányszor viseleti tárgyakat gyűjtöttem K. J.-től, akár a helyszínen, akár a múzeumban, a szóbanforgó sógornő „véletlenül” mindig jelen volt. S ahogy az alku került sorra, ő vette át K. J.-től a szót.
33. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a közvetítő kereskedelem előnyben részesíti a nagyobb áron, nagyobb haszonnal eladható tárgyféléseket, amelyek többsége az ünnepi viseletbe tartozik.
34. Rendhagyónak tekintendő, hogy a 34. szoknya újonnan vett anyagát édesanyja átengedte neki, amikor munkába állván, *jönni-menni* ruhakészletét hirtelen bővíteni kellett. – Az, hogy gyermekei megúnt, divatjamúlt pulóvereit megöröklő, ma nem ritkaság. Ez természetesen új jelenség, a városiasan öltözködő és még viseletes korosztályok egymás mellett éléséből fakad.
35. Ilyen problémák gyakran jelentkeztek, mert nem volt szokás a varrást megelőzően beavatni a kelmét. Máig érvényes szemlélet, miszerint amelyik ruhanemű új, azaz nem volt mosva, értékebb, szebb. Más oldalról közelítve: az ünnepi öltözék előírt kelmék egy része (selymek, bársony) jellegénél fogva kevésbé bírja a mosást. Az eredetileg is hétköznapi használatra szánt darabok olcsó anyagai pedig gyengébb minőségük miatt károsodtak gyakran ilyenformán.
36. Az egyes, 1985-ben már nem használt szoknyákat megkülönböztetésül nem sorszámmal, hanem betűjelzéssel láttam el. Sorrendjüknél a szoknyák készletbe kerülésének időpontját vettem alapul.
37. A megkülönböztetés feladása mellett szólt más vonatkozásban az a körülmény is, hogy a 60-as évektől a fiatalabb korosztály hétköznapi templomlátogatásai ritkulni kezdtek.
38. Ők inkább úgy fogalmaznak, hogy ha éppen elmennek hétköznapi templomba, ugyanazt veszik fel, amit *jönni-menni*. A régebben ugyancsak *jönni-menni* alkalomként emlegetett, falun belüli hétköznapi kimenőre egyre kevésbé van szükség. Munkahelyükről hazafelé útjában általában bevásárolnak, hétköznapi látogatóba menni ritkán futja idejükből, a határba is keveset járnak már.
39. A ruháknak kötött, hagyományos helye már nincs a tároló bútorokon belül. A ruhátár gyarapodásának, bútorcseréknek függvényében, praktikus szempontok szerint alakítja ki a mindenkori rendet. A rendszerezés alapelveihez azonban igyekszik tartani magát az esetenkénti átrendezésknél.

Marta Kapros:

Die alltägliche Ausgehtracht der Gemeinde Patak
im Komitat Nógrád im Jahre 1985

Der Aufsatz gibt für unsere Tage nur über das relikturnartig erhaltengebliebene System der Bauerntracht Beiträge. Der Grund der aus dem funktionellen Gesichtspunkt gemachten Forschung ist eine Mikrountersuchung. Der Autor hat ein Jahr lang täglich beobachtet, wie sich eine Frau mittleren Alters ankleidet, wenn sie zu ihrer städtischen Arbeit fährt, wo sie übrigens nicht mehr eine Arbeit landwirtschaftlichen Charakters macht. Von allen Kleidungsstücken, die zu dieser Gelegenheit passen, ist eine ausführliche Angabeaufnahme gemacht worden. Zu dem Material gibt eine in der Gemeinde in einem breiteren Kreis mit der Interviewmethode gemachte Forschung einen Hintergrund von allgemeiner Gültung.

In diesem ersten Teil des Aufsatzes zählt der Autor den zu der Gelegenheit gehörenden aus 187 Stück/Pair bestehenden Gewandvorrat auf. Er macht die allgemeine Formencharakteristik der einzelnen Gegenstandstypen (untere Körperkleider, Röcke, Schürze, Wamse, Tücher, Fußbekleidung, Ergänzungen, Schmucke) bekannt. Diese Kleidungsstücke sind ausnahmslos aus in Fabrik hergestelltem Material angefertigt, und 60% davon sind Konfektionsprodukte. Zur Information macht der Autor die Voraussetzungen der einzelnen Herstellung bekannt, und skizziert den Vorgang der Veränderung. Ein ganzes Kapitel beschäftigt sich mit der Akkumulierung des gegebenen Kleidervorrats. Dieser Prozeß fiel mit der Zeit zusammen, als sich die Bauernlebensweise völlig verändert, und infolgedessen beschleunigt sich das Tempo der Trachtveränderung, anderseits bricht der große Teil der Jugendlichen auch in der behandelten Gemeinde mit den Traditionen, und geht zu dem städtischen Ankleiden hinüber. All das beeinflusste die Art und Weise, die Umstände der Anfertigung und Besorgung der Trachtgegenstände bedeutend. (Z.B. gewinnen die gebraucht gekauften, bzw. der zum Geschenk bekommenen Kleidungsstücke, bei denen von der Seite der mit seiner Tracht Brechenden ein Überfluß entstand, an Bedeutung.) Die Prinzipien der Vorratsvermehrung bewahren traditionelle Züge, aber sie machen auch die elastische Anpassung an die neuen Verhältnisse möglich. Die regelmäßige Fahrt zur städtischen Arbeit ergibt das hochgradige Anhäufen der Ausgehkleidungsstücke, die früher in Fest- und Arbeitsbekleidung aufgeteilte Garderobe geht in die Richtung einer Dreiergliederung. Der erweiterte Kleidervorrat ermöglicht auch das, daß die alltägliche Ausgehkleidung – sich der Festbekleidung nähernd – auch immer mehr nuancierte inhaltliche Bedeutungen trägt. (Z.B. verschiedene Variationen für die Sichtbarmachung der drei Intensitätsstufen der Trauer.)

1. ábra: A viseletdarabok készítésének körülményei

	EGYEDI ELŐÁLLÍTÁSÚ			GYÁRI TERMÉK
	A viselet készült			
	házimunka keretében	specialista, iparos készítette	viseletcsoporton belül készült	
nadrágok				14 db
kombiné, trikó				7 db
alsóneműként használt kötött ujjasok				9 db
harisnya				8 pár
harisnyatartó	1 pár			
merevítő hátra-kötő-kendőhöz	2 db			
merevítő felsőkendőhöz	1 db			
legalsó-szoknya	5 . 6. 7.	1. 2. 3. 4.		
köztes-szoknya	9. 11. 14.	10. 12. 13. 15. 16. 17. 18.	8.	
felsőszoknya	22. 23. 27. 29. 31. 33. 35.	19. 34. 36.	20. 21. 24. 25. 26. 28. 30. 32. 37.	
kötény	40.	38. 39.		
rövidujjú kacaj		44.	41. 42. 43.	
rövidujjú pulóver				45. 46. 47. 48. 49. 50.
hosszúujjú kacaj			58.	
hosszúujjú pulóver				51. 52. 53. 54. 55. 56. 57.
kardigán, kuli				59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71.
kötött mellény				72. 73. 74. 75.
bélelt-mellézn		76. 77. 78.		
berliner vállkendő				80.
kabát			79.	

	EGYEDI ELŐÁLLÍTÁSÚ			GYÁRI TERMÉK
	A viselet készült			
	házimunka keretében	specialista, iparos készítette	viseletcsoporton belül készült	
hátrakötő-kendő	81. 82. 83. 84. 85. 87. 91. 93. 94 . 95. 96. 100. 101. 104. 105. 111. 112. 113.			86. 88. 89. 90. 92. 97. 98. 99. 102. 103. 106. 107. 108. 109. 110.
felsőkendő				114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126.
lábbelik				130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137.
kiegészítők	138.			139. 140. 141. 142.
ékszerek				143. 144. 145.

2. ábra: Újonnan vett gyári termékek beszerzési helye (a zárójel árleszállítási akciók keretében, leértékelt áruk boltjában történő vásárlást jelzi)

	PATAK	BALASSAGYARMAT			meghatározhatatlan
		üzlet	piac	egyéb	
nadrágok		14 db			
kombiné, trikó		7 db			
alsóneműként használt kötött ujjasok		2 db			
harisnya		8 pár			
harisnyatartó anyaga		1 pár			
legalsó-szoknya anyaga		(5.) (6.) (7.)		1. 2. 3. 4. Csehszlovákia	
köztes-szoknya anyaga	9.	(10.) (11.) (12.) (13.) (14.) (15.) (16.) (17.) (18.)			
felsőszoknya anyaga	27. 29. 36.	(19.) (22.) (33.) (35.)	23.	(31.) Rétság	34.
kötény anyaga		38. 39. 40.			
rövidujjú kacsaj anyaga		(44.)			

	PATAK	BALASSAGYARMAT			meghatároz- hatatlan
		üzlet	piac	egyéb	
rövidujjú pulóver	47.	46. (48.) (50.)	49.	(45.) Rétság	
hosszúujjú pulóver	52. (55.)	(51.)	54. 56. 57.		
kardigán, kuli		(60.) (63.) (65.) (66.) (67.)	61. 62. 64. 68. 69. 70. 71.	(59.) Budapest	
kötött mellény			72. 73. 75.		
bélelt mellény anyaga		76. 77.			
berliner vállkendő				(80.) Budapest	
hátrakötő- kendő, ill. hoz- závaló anyag	95.	100. 101. 109. 110. 111. 112. 113.	84. 87. 91. 94. 104. 105.	81. 96. Bp. 92. Nagykürtös (Csehszlovákia)	93. 108.
felsőkendő, ill. hozzávaló anyag		114. 127. 128. 129.	116. 117. 122. 124. 125.		126.
lábbelik	(133.)	130. 131. 132. 134. 135. 136.		137. Csehszlovákia	
kiegészítők	139.	138. 140. 141. 142.			
ékszer		145.		144. Budapest	143.

3. ábra: A használt ruhaneműk beszerzési módja, származási köre

	VÉTEL				AJÁNDÉK, CSERE
	falun belül		viselet- csoporton belül	piaci közvetítéssel	
	rokontól	nem rokontól			
alsóneműként használt kö- tött ujjasok					7 db
köztes- szoknya					8.
felsőszoknya	25. 28. 30. 32.	20. 21. 24.			26. 37.
rövidujjú kacaj		42.	41.		43.
hosszúujjú kacaj			58.		

	V É T E L				AJÁNDÉK, CSERE
	falun belül		viselet- csoporton belül	piaci közvetítéssel	
	rokontól	nem rokontól			
hosszúujjú pulóver					53.
kötött mellény	74.				
bélelt-mel- lény					78.
kabát			79.		
hátrakötő- kendő		82. 83. 85. 86.		90. Balassa- gyarmat 107. Nagykür- tös (Cseh- szlovákia)	88. 89. 97. 98. 99. 102. 103. 106.
felsőkendő	115. 118. 119. 120. 121.				

4. ábra: A belső átcsoportosítás szerepe a készlet kialakulásában (zárójelben szereplő számú tárgyak a 4. alkalomfokozaton belül hétköznap templomlátogatásra és vasárnap délutáni kimenőre voltak korábban fenntartva)

	ünnepből lett jönni-menni szintű	Felsőruhából alsóruha lett		
		még ünnepi fokozatban	amikor jönni- menni átsorolta	jönni-menni fokozaton belül
alsóneműként használt kötött ujjas	2 db		2 db	
köztes-szoknya	9. 15. 16.			10. 11. 12. 13. 17. 18.
felsőszoknya	(24.) (25.) (27.) (29.) (32.) 36. 37.			
rövidujjú pulóver	46. 47. 48. 49.			
hosszúujjú pulóver	51. 52. 55. 56. 57.			
kardigán, kuli	59. 60. 61. 62. 67. 69. 70.			
berliner vállkendő	80.			

	ünnepből lett jönni-menni szintű	Felsőruhából alsóruha lett		
		még ünnepi fokozatban	amikor jönni- menni átsorolta	jönni-menni fokozaton belül
hátrakötő-kendő	81. 86. 88. 89. 90. 92. 96. 97. 98. 99. 102. 103. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113.	81. 96.	86. 88. 92. 99. 102.	
felsőkendő	(114.) (115.) (118.) (119.) 126. 129.			
lábbeli	131. 132. 133. 136. 137.			
kiegészítő	138. 139. 141.			
ékszer	143. 144. 145.			

5. ábra: A készlet egyes darabjainak készítési, beszerzési ideje (az eredetileg ünneplő ruhadarabok szerepelnek zárójelben)

	házasság- kötés előtt	1954–1970	1971–1975	1976–1979	1980–1985
alsónemű- ként használt, kő-töltött ujjas			(2 db)		
legalsó szoknya			1. 2. 3. 4. 7.		5. 6.
köztes szoknya		(9.)	11. 14.	10. 12. 13. (15.) (16.) 17. 18.	8.
felsőszoknya		22. (24.) (25.) (27.) (29.) (32.) 35. (36.)		19. 23. 26. 31. 33. 34.	20. 21. 28. 30. (37.)
kötény				38. 39.	40.
rövidujjú kacaj		43.		41. 44.	42.
rövidujjú pulóver			(46.) (47.) (49.)	(48.) 50.	45.
hosszúujjú kacaj				58.	

	házasság- kötés előtt	1954–1970	1971–1975	1976–1979	1980–1985
hosszúujjú pulóver		(55.)	(52.) 54.	53. (56.) (57.)	(51.)
kardigán, kuli		(59.)	(62.) 68. (69.) (70.) 71.		
kötött mellény			75.	72. 73.	74.
bélelt- mellény		76. 77.			78.
berliner vállkendő	(80.)				
kabát				79.	
hátrakötő kendő	(108.)	(81.) 95. (96.) (106.) (109.) (110.)	(89.) (90.) (89.) 105. (107.) (111.)	82. 83. 84. 87. 91. (92.) 94. 100. 101. 104. (112.) (113.)	85. . (86.) (88.) 93. (97.) (99.) (102.) (103.)
felső kendő	(126.)	(114.) (119.)	(115.) (118.)	116. 117. 122. 123. 124. 125.	120. 121. 127. 128. (129.)
lábbeli			(133.) (137.)	130. (131.) (132.) 135. (136.)	134.
kiegészítő		(139.)	(141.)	(138.) 140.	142.
ékszer	(143.) (144.)		(145.)		

I. korcsoport: *lány és fiatalasszony*
(nagylánnyá válástól 30–35 éves korig)

II. korcsoport: *középkorú asszony*
(50–55 éves korig)

III. korcsoport: *idősebb asszony*
(65–70 éves korig)

IV. korcsoport: *öregasszony*

A viselet tagolása életkor szerint

a viselet tagolása a helyi felfogás szerint		az öltözködéshez regisztrálható tagoltság és a viselés lehetséges alkalmai		lényegi különbségek az alkalmi fokozatok öltözetei között	
ünnepi	<i>nagyünnepi</i>	1.	jeles ünnepen templomba	■	■
	<i>közvasárnapra</i>	2.	közvasárnap a nagymisére litániára lakodalomkor meghívott vendégként a templomi szertartásra keresztelezésre, keresztelezői lakomára	■	■
	<i>jeles ünnepen délutánra</i>	3.	közvasárnap kismisére lakodalomkor meghívott vendégként a mulatságba táncmulatságra jeles ünnepen délután látogatóba, sétára	■	■
hétköznapi	<i>jönni-menni</i>	4.	hétköznapi templomba temetésre közvasárnap délután látogatóba, sétára hétköznapi más községbe, városba menve hétköznapi látogatóba (gyermekágyashoz, disznótorba)	■	■
	<i>otthoni</i>	5.	hétköznapi boltba menve határbéli munkákba menet vasárnap délután kiülni a ház elé	■	■
	<i>dolgozni</i>	6.	vasárnap otthoni teendőkhöz hétköznapi házimunkához kinn a mezőn munkához	■	■
		7.	legpiszkosabb munkákhoz (meszelés, permetezés stb.)	■	■
				■	■

*A viselet ünnepi, illetve tevékenységi alkalmak szerinti tagolása
(I. korcsoport)*

III. tábla

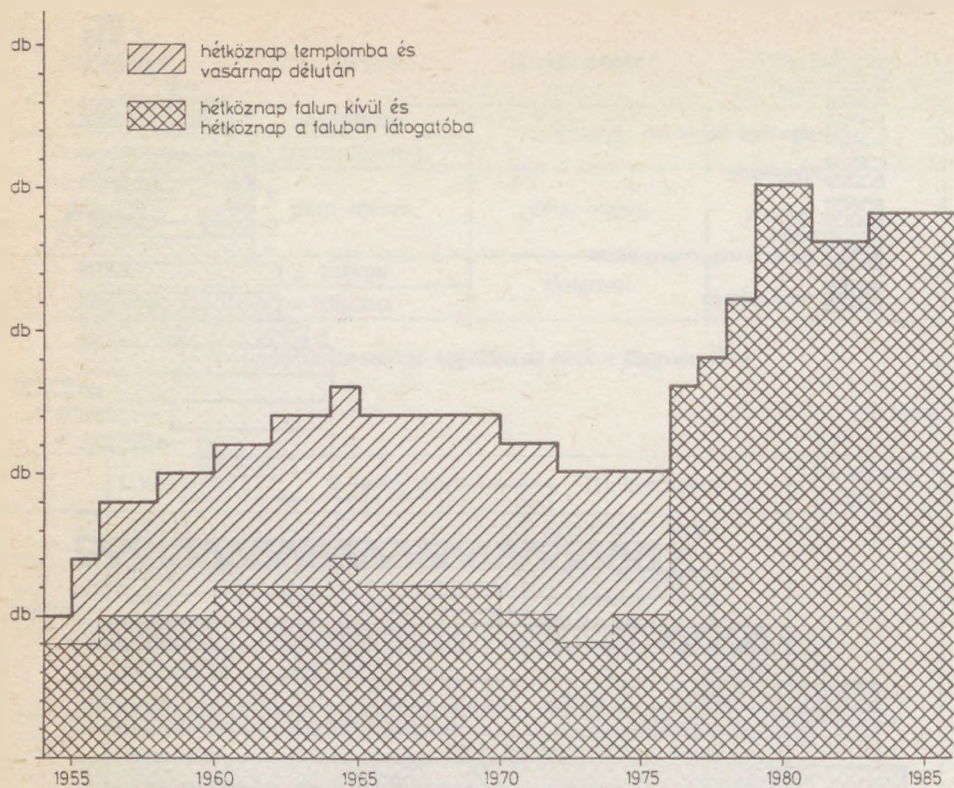
I. korcsoport	II. korcsoport	III. korcsoport	IV. korcsoport
nagyünnepi	nagyünnepi	ünnepi	ünnepi
közvasárnapra	közvasárnapra		
jeles ünnepen délutánra	jönni-menni	jönni-menni	hétköznapi
jönni-menni			
otthoni	otthoni	dolgozni	
dolgozni	dolgozni		

A viselet alkalom szerinti tagolása az életkor függvényében

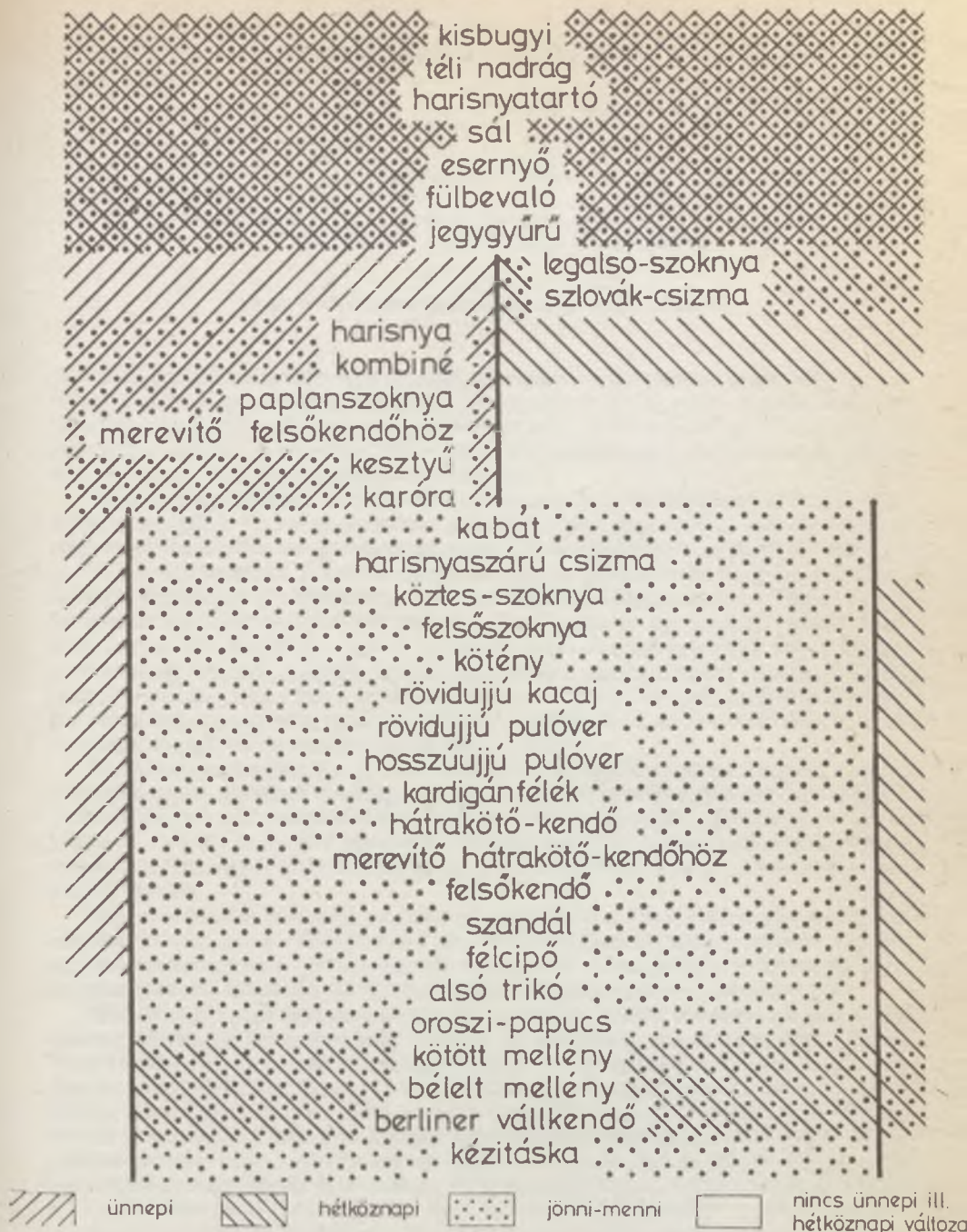
IV. tábla

	I. korcsoport	II. korcsoport	III. korcsoport	IV. korcsoport
cifra	fehér rózsaszín halványzöld sárga világoskék piros halványlila	bordó középzöld drapp világosbarna középlila középkék, színes mintával	középkékfehérrel, feketével vagy maga színéből mintázva sötétzöld, sötétbarna, sötétlila, sötétkék, színes mintával	fekete, csak mintázatlan
fél- gyász	bordó középzöld drapp világosbarna középlila középkék	középkék, fehérrel, feketével vagy maga színéből mintázva sötétzöld sötétbarna sötétlila sötétkék, színes fekete, mintával	fekete, színes mintával sötétzöld, fehérrel, sötétbarna, feketével sötétlila, vagy maga sötétkék, színéből mintázva	
gyász	sötétzöld sötétbarna sötétlila sötétkék fekete, színes mintával	sötétkék, fehérrel, feketével vagy maga színéből mintázva fekete, fehérrel vagy maga színéből mintázva	fekete, fehérrel vagy maga színéből mintázva	
nagy- gyász	fekete, fehérrel vagy maga színéből mintázva	fekete, csak mintázatlan	fekete, csak mintázatlan	

Viselhető színek és gyász tartalmuk az életkor függvényében

7. ábra: A 4. alkalomfokozat felsőszoknya készletének nagysága és megoszlottsága, 1954–1985.

8. ábra: A „jönni-menni” hordott viseletdarabok helye az alkalom szerint tagolt ruhatáron belül

Limbacher Gábor

Máriácska Káponkája

Vázlat a népi unio-mystica egyik tárgyi megjelenéséről
I.

Tanulmányunkban a Nógrád megyei Szandán 100 esztendeje álló, útmenti Mária-kápolnát mutatjuk be: leírását adjuk relevánsnak tartott szempontjaink szerint, majd közzétett adatainkat összefoglalóan értelmezzük. Helyszíni gyűjtésünkét 1987. és 1991. év között mintegy harminc alkalommal végeztük, és rendelkezésünkre állt a Palóc Múzeum gyűjteményében lévő, a kápolnára vonatkozó, 1979. évből származó dokumentáció¹.

Témánkkal kapcsolatban többféle célt fogalmaztunk meg, és megírására különféle egyéb indítékok szolgáltak. Fontos szempontként arra törekedtünk, hogy a népi vallásosság választott területén szubsztanciális megközelítést alkalmazzunk, ne elégedjünk meg pusztán külsődleges és formális számbavétellel. A kultúra felszíni jelenségei mögötti mélyebb rétegeket is érzékelni kívántuk. E törekvésünk következtében lehetővé vált, hogy a népi látomások területén végzett kutatásaink során széleskörűvé vált tematika és problematika egy konkrét vetülete tanulmányunkban helyt kapjon. A néphit és népi vallásosság eddig alig figyelembe vett területéről szólhatunk így egy adott település konkrét intézménye vonatkozásában. Ehhez megfelelőnek találtuk a szandai kis-kápolnát a benne lévő öltöztetett Mária-szoborral. Választásunk a palócok Mária-tiszteletének adott területen és konkrét megnyilvánulásaiban történő dokumentálását is célozza, nagyobb léptékű feldolgozás előkészítéseként.

A kápolna vizsgálatakor fontos szempontként vettük figyelembe a kultúra és az életmód különböző egyéb elemeinek összefüggéseit, illetve a vallási tisztelet életmódba ágyazottságát. Koncentráltunk a népi szakrális szobor- és tárgyszemlélet mikéntjére. Igyekeztünk meghatározni a kápolna és a benne lévő Mária-szobor helyét a település életében, a kápolnaalapítók rokonsága, az építménytől való lakóhelyi távolság, az életkor megoszlása és a nemek szerinti különbség mentén.

Céljainkat releváns mintavétel módszerével kívántuk elérni. Elsősorban területi okokból kutatásunkat csak igen korlátozott számú adatközlőre alapozhattuk. De a kerekén két tucat informátor szempontjaink szerinti kiválasztása módot adott a témát jellemző ismeretanyag és folyamatok leírására, másrészt különféle megoszlások, elterjedtségi szintek megállapítására.

Mindehhez jó alapot nyújtott a szandai kis-kápolnához kötődő, történetileg ugyan természetesen változó, de lényegében máig elevenen élő vallásosság, szokás- és hitvilág, valamint Szanda földrajzi és életmódbeli viszonylagos zártsága. A helyi lakosság az 1950-es, 60-as évekig döntően lokális életmódot folytatott. A szűkös földbirtokviszonyok melletti többlet munkaerő kereseti lehetőséget talált a környező uradalmak pusztáin, századunk elejétől a Kiskér-pusztai szénbányában majd a húszas évek közepén nyíló Szanda-szentpéterhegyi kőbányában. A településhálózatban Szanda a terényi anyaegyházhoz, körjegyzőséghez és postahivatalhoz tartozott, távirda és vasútállomás tíz kilométerre Magyarnándorban volt, a legközelebbi város pedig a 23 kilométerre fekvő Balassagyarmat. Ezen adottságok következtében tanulmányunk nem csupán egy már döntően történetivé vált kérdéskör kutatására szorítkozhat, hanem egy jelenleg is élő, működő kulturális jelenség szinkronikus – részben résztvevő megfigyelésen alapuló – vizsgálatát, dokumentálását is lehetővé tette.

Másfelől azonban halaszthatatlan témánk és általában a szabadban álló szakrális építmé-

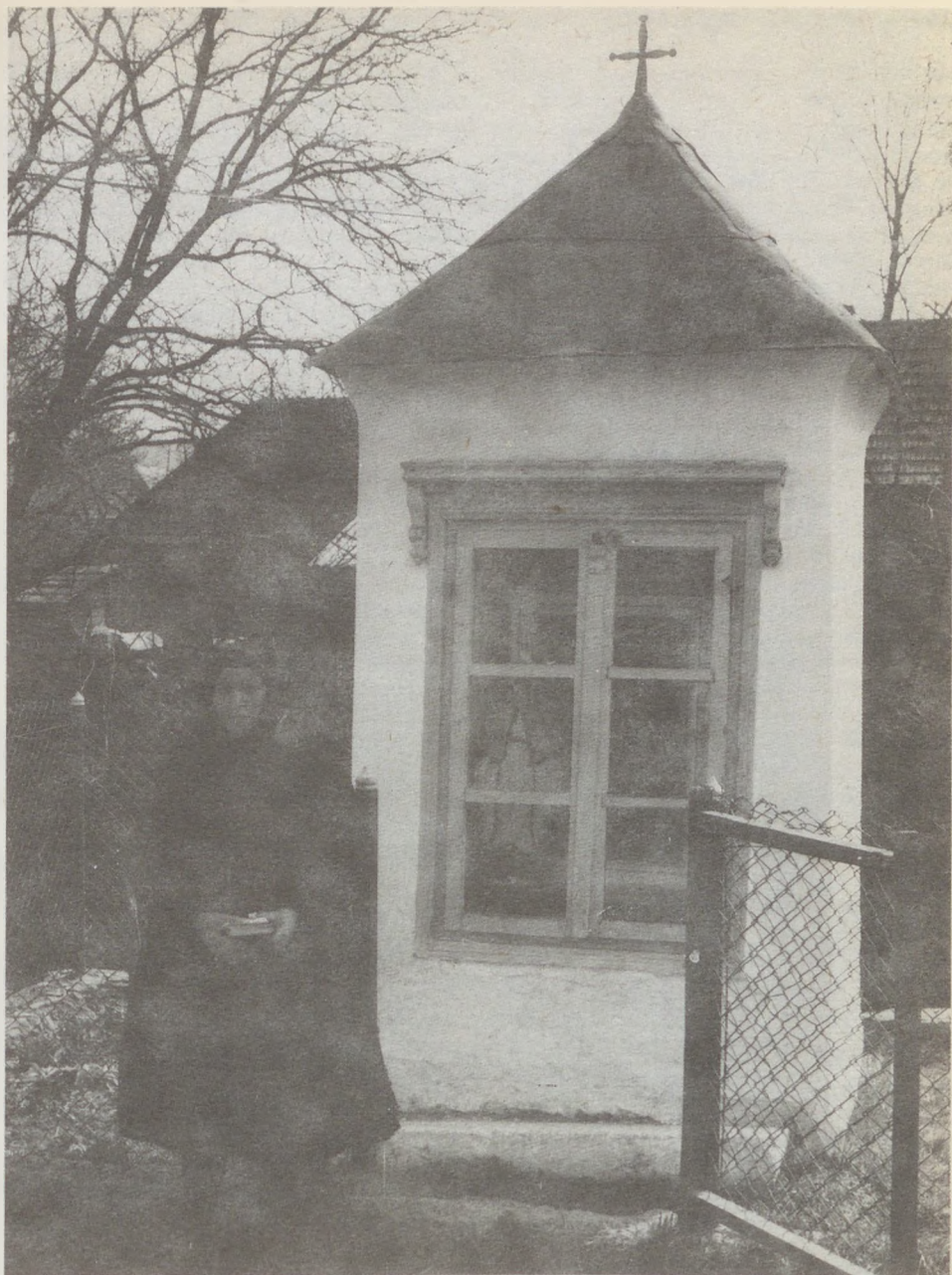
nyek kutatása, hiszen rohamos pusztulásnak vagyunk tanúi e téren. Például Piliny (Nógrád m.) határában jellemző módon a ma is használt, Endrefalvára vezető főút mentén álló kis-kápolna gondozott és rendben tartott állapotban található, míg a határ másik oldalán a termelőkészővetkezeti tulajdonba került földön vezető, s így funkciójában módosult út mentén lévő kápolnának csak romjait szemlélhetjük a környező bozót közepén. Karancseszi határában hasonló tapasztalhatunk. Természetesen Nógrádon kívül is hasonló a helyzet. Abaliget-Orfű környékén az útmenti fészületeknek – 47 darab – alig több mint a fele mondható ma is gondozottnak, 15%-a pedig már elpusztult az utóbbi évtizedekben.² Keszthely környékén a számba vett 354 köztérületi szakrális építménynek a 80-as évekre csupán 40%-a maradt épségben, 5%-a teljesen rommá vált.³

E leépülést és pusztulást az 1940-es évek végétől uralkodóvá vált ateista-kommunista orientációjú politikai-társadalmi rendszer, a földbirtokviszonyok átalakítása, általában az életmód megváltozása és modernizációja, valamint a határbeli emlékek fenntartására szolgáló alapítványok két világháború következtében történt elértéktelenedése vonta maga után.

Kutatásunk egyik indítéka, hogy mivel a kis-kápolnák és a népi vallásosságnak a tájban elhelyezkedő egyéb emlékei a hivatalos egyházi gyakorlatban alig kaptak szerepet, jobbra a népi vallásgyakorlat színhelyeiként funkcionáltak.⁴ Szempontunk tehát kiterjed az egyházi és népi vallásfelfogás és -gyakorlat egymáshoz képesti viszonyára, megvalósulására.

A szandai kis-kápolna vizsgálata során törekedtünk a szakrális tájban történő elhelyezésére, mely közben ki kellett térnünk a fogalom földrajzi és ezen túl összetettebb kulturális értelmezésére egyaránt.⁵ Munkánk megkezdését serkentette, hogy Nógrád megyére vonatkozólag alig valami, de országosan is csak viszonylag szerény szakirodalom jelent meg a kápolnakutatással, illetve az útmenti szakrális emlékekkel kapcsolatban.⁶ Ebben nyilván szerepet játszott az, hogy ezeknek az építményeknek a leírása, jellemzése, jelentéskörük elemzése nagyrészt a néprajz és a művészettörténet határterületére esik. A Nógrád Megye Műemléki Topográfiaja művészettörténeti szemléletet érvényesítve mindössze húsz szabadtéri fészületről tesz említést, és a kisebbmértékű katolikus kultuszépületeket is igen ritka előfordulásúaknak tartja. Ezek közül „úgyis szólván csak a szécsényi temetőkápolna vagy a varsányi kápolna említhető”⁷. Néprajzi szempontból nézve sokkal gazdagabb a megye, bár eddig csupán két kisebb dolgozat említhető témánk vonatkozásában.⁸ Országos viszonylatban két kiadás előtt álló, témánkba vágó publikációról van tudomásunk. Bartha Elek a szabadtéri szakrális építményekről ír a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum 1991-ben megjelenő évkönyvében, L. Imre Máriának pedig Kápolnaépítészeti és kultusz a pécsi egyházmegyében címmel jelenik meg előadása a Népi építészeti és Dél-Dunántúli című nemzetközi konferencia kötetében.

Jelen tanulmányunkban a népi vallásosságnak egy szinte elemi egységet választottuk tárgyként, egyetértvén Tüskés Gábor azon véleményével, hogy a szabadtéri szakrális emlékek és a hozzájuk fűződő hagyományvilág leírása, elemzése széles körű elterjedtségük miatt kisebb egységenként kezdhető el. Csak a jelenségek apró részleteit vizsgáló, széles alapokra helyezett és kiterjedt gyűjtőmunkán alapuló részlettanulmányok után lehet majd kísérletet tenni nagyobb régióra kiterjedő szintézis megteremtésére.⁹

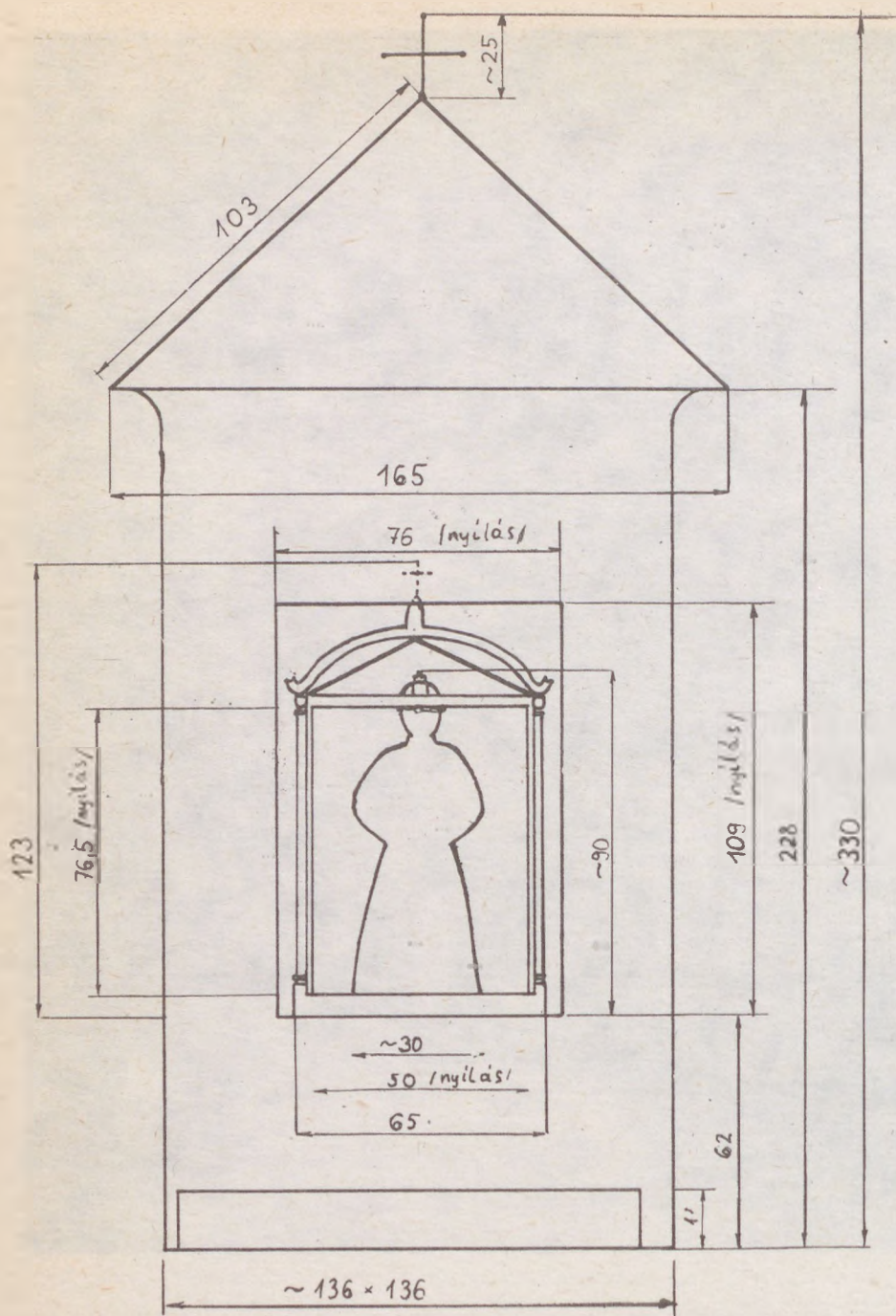

1. kép: A kis-kápolna, előtte az alapító családbeli gondozóasszony templomi viseletben, 1991. virágvasárnap

Az eddigiekben vizsgálatunk tárgyát „kis-kápolna”-ként jelöltük. Ez egy meszelt vályog épület bádoggal fedett sátozottóval, tetején kereszttel. Alapja megközelítően négyzet alakú, körülbelül 1,4 m-es oldalakkal. Teljes magassága 3,3 méter körüli. Belső tere egy hordozható foglalatban lévő öltöztetett Mária-szobor befogadására készült, melyet három felől oldalfalak zárnak le, elől pedig egy – copf stílusra emlékeztető – ablak határolja. Az ablak felső keretfáján eredetileg két oroszlán fejű, hosszú testű, egymással szembe néző állat faragványa volt látható, amelyek idővel elkorhadtak. Padlószintje az ablak aljának magasságában van. Az épület előtt kőlépcső. Helyi megnevezéssel „Márton káponkája” vagy „Mártonék káponkája” volt az alapító család után. Az utóbbi évtizedekben inkább „Mártonék kápolnája” elnevezés használatos, de egyre gyakrabban „...” mondjuk, hogy Terka néni kápolnája. Most azt mondjuk, mer ugye ő gyámmolgyja”(1). A Mária-szobor üvegezett, fakeretes foglalatának neve „trón”. A Mária-szobor neve „Márjácska”. Az öltöztetett Mária-szobor magassága koronával együtt 88 centiméter, szélessége öltözetben 30–35 centiméter közötti. A korona kemény papírból készült és a Magyar Szent Korona utánzata. A 70-es évek közepéig az alsó abroncsrészt zöld, a felső pántok pirosak és a köztes rész valamint a kereszt arany színű volt. Az „elfenődött” színek miatt a gondozóasszony egységesen arany színűre festette át a koronát. A fejkéhez tartozik még a fátyol, „slajfr”, amely csípővonalig ér le. Korábban a régi módi szerinti menyasszonyi koszorút helyezték a fejrészre. A nyakon „viaszgyöngy galáris” négy sorban, ötödikként fémesen csillogó nyaklánc, a mellrészen arany színű kereszten ezüst színű korpusszal. A szobor jobbkezeben „olvasó”, balja az előtte álló feszületen nyugszik. A testen egy alsó blúz van és rajta a látható felső – régebben „vizitké”-nek mondták. Fehér ruha esetén olykor kék szalag az alkarokon csokorra kötve. Világoskék ruhánál a szalag színe fehér. A blúzek általában elől magasan záródnak, hátul végig nyitottak három patenttal kapcsolhatók egybe. Ujja bő, vállán hajtásokba szedett. A galléron, az ujjak végén és gyakran a blúz elején csipkeszegély. Az altestet három alsó és egy felső szoknya fedi. A szoknyák több darabból szabottak, a bősege gyakran ráncokba van levarrva, alján csipkeszegély.¹⁰ A szobor alsó ruhái a kissé megfakult, régebbi fehér „öltözők”-ból kerülnek ki. A szobor a „trón”-hoz erősített félgömbön áll rögzített állapotban. Felsőteste a ruha alatt rendkívül hosszú, a láb- és kézfejek viszonylag kidolgozottak, a könyökrész csuklós megoldású, így az alkar mozgatható öltöztetéskor. A fej kialakítása igen egyszerű, mégis rendkívül szuggesztív. Az ajak és tokarész kontúros, az arc pirosposzsgásra festett, a haj festett ábrázolású, középen elválasztott. A „trón”-ban további szobrok láthatók: feszület (esztergált fa kereszt, rajta fém öntvény korpusz és Mária). Szent Antal-, két angyal-, Jézusszíve- és Máriaszíve-szobor (gipsz). Van négy üveg gyertyatartó, használat kivételével a „trón” mellé bedugva művirágokkal együtt. A „trón” és az ablak között néhány centis fa emelvény, egyik oldalon a hasznosi Szűzanya nagyobb méretű gipsz másolatával, másikon virágvázával. A kápolna körül elkerített, „garád”-on belüli földterület virágos kert, mérete 4,5 méter x 3,2 méter nagyságú.

2. kép: A kis-kápolna belső tere

1. ábra: A kis-kápolna, benne öltöztetett Mária-szobor hordozható foglalatban
M 1:15 [cm]

Épületünket egybevetve lexikonok és A Magyar Nyelv Értelmező Szótára kápolna meghatározásával, a tárgy és a név azonosítása nem problémamentes. Az értelmező szótár kisebb templom vagy istentiszteleti célra használt épületrész definíciójának nem felel meg vizsgálatunk tárgya. A néprajzi lexikon értelmezésében a fő kritérium, hogy a kápolna istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület. Esetünkben kis épületről van szó, amely főként közvetve, Szűz Márián keresztül szolgált istentiszteleti, pontosabban kultikus célokra. További probléma a lexikon meghatározáshoz képest ott adódik, hogy a szócikk még a kisebb kápolnáknál is oltárról ír, és hogy az épületek oltár földli része lekerekített. Esetünkben a Mária-szobor és környezete oltárként fogható föl, mint népi áldozatok bemutatására szolgáló emelkedettebb hely. Népi áldozatnak tekintjük az öltözet-, gyertya-, pénz- stb. felajánlást, a virágozást és általánosabban a gondozást. Mindezzel együtt esetünkben nem a klasszikus katolikus oltárfogalomról van szó. Viszont nemcsak, hogy alaprajzi lekerekítésről nem beszélhetünk, hanem még oltárföldli részről sem, mert épületünk belső terének egésze az oltár tere. Tehát az oltárelhelyezés esetleg centrálisként jellemezhető. Épületünket kápolnának nevezni az előzőek mellett a szó latin etimológiája alapján találók. A „kápolna” a latin *capella* középkori átvétele, mely a *cappa* szóból ered. Ez a fejtet is betakaró köppenyt jelent.¹¹ Esetünkben is a kápolna megnevezés nagyrészt arra utal, hogy a Mária-szobrot és foglalatát a körülvevő építmény befedi.

Eme értelmezés alkalmas annak megválaszolására is, hogy miért nevezik vidékünkön a Mária-házakat, szoborfülkéket és -foglalatokat káponkáknak, illetve kápolnáknak.

Végül a kis-kápolna megnevezés indoklásaként hivatkozunk még arra, hogy tárgyunkat az egyház „kisdéd kápolna”, „kisdéd kápolnácska”, „kis kápolna” kifejezésekkel illeti az alapítványi iratokban¹².

A kis-kápolna alapítása, eredete

A kápolnával kapcsolatos első forrásként az alapító Varga család nyilatkozatát ismerjük 1890. május 29-i dátummal, melyben a már felépült kápolna megáldását kéri, kötelezván magukat és utódaikat a gondozásra, valamint anyagi gyarapodás esetén a fenntartást biztosító alapítványi összeg befizetésére:

„Alulírottak a mindenható Isten dicsőségére és a Boldogságos Szűz tiszteletére saját beltelkünkön egy szerény kis kápolnát saját költségünkön állítottunk föl, és abban egy szent Szűz Máriát ábrázoló szobrot szereztünk –, mely kápolnácskát mi és utódaink, kötelezzük magunkat örök időkre épségben és tisztán fentartani; – és a mindenható Isten szent áldását várva, később a kápolnácska fentartására örök alapítványt tenni szent kötelességünknek fogjuk tartani, – miután jelenleg ezt tenni szegénységünk nem engedi. – Ezen nyilatkozatunkat a község előljárósága előtt és saját lelkészünk előtt, saját nevünk aláírásával kiadjuk, és terényi anyaegyház lelkészének megőrzés végett átadjuk, és a püspöki kegyelmes jóváhagyás reményében Bolog-ságos Szűz Mária szobrának ünnepélyes megáldását legalázatosabb és legmélyebb tisztelettel kérjük.

Kelt Szandán május 29. napján

Előttünk:
Tóth Ferenc
kántortanító
Kollár János stb.
Pálok János
bíró

Varga Gergely +
olvashatatlan szó Tóth Jutka
Varga János főntinek fia
Homolya József
Varga Gusztáv
Varga Kati x”¹³

E nyilatkozat alapján az akkori terényi plébános Völgyi János kéri 1890. jún. 2-án latin nyelvű levelében a püspököt, hogy fogadja el Varga Gergely és családja szándékát illetve tervét. Kéri a püspököt, hogy engedélyezze számára a kápolna megáldását.¹⁴

A püspöki válasz ugyanezen irat hátoldalán olvasható:

„Nr. 2321. Tiszt. Völgyi János pléb. hely. úrnak

Terény. Vác, 1890. VI. 19.

Az egyházmegyei szabályrendeletek értelmében sem keresztet, sem szobrot, sem kápolnát nem szabad emelni az egyházi Főhatóság azaz: a megyés püspöktől előlegesen ki nyert engedély nélkül azon oknál fogva, mert kell, hogy vallásunk e szent jelvényei, értéküknek megfelelő alapítvánnyal láttassanak el, melyből azok minden idők és körülmények között jó karba helyeztessenek s a szükséghez képest, egészen újból felépíttethessenek. E feltételnek e követelménynek t. Uraságod hívei Varga Gergely és családja szandai lakosok eleget nem tévén e mulasztás utólag lesz pótlandó az által, hogy beszerzendő t. Uraságod tőlük hiteles kimutatását a kápolnára fordított költségeknek s azt megyés püspök Ő Exelentiájához beteterjesztendi, hogy annak alapján a fenntartási alap megállapítható legyen, melyet, ha az építkezők letenni hajlandók lesznek, a kápolna felmentése iránt a kellő intézkedés meg fog tétetni. Ezekben válaszolván Ő Exelentiája nevében folyóhó 2 áról tett előterjesztésére, értesítse erről az érdekelteket. Egyébként stb.”

1890. november 2-án (2329/1890. sz.) majd 1891. november 18-án (4741/1891 sz.) erélyesebben figyelmezteti és kötelezi a püspökség a terényi plébánost a káponával kapcsolatos eljárás szabályainak betartására, és ismételten kéri a költségvetést. Ezt követő két hét múlva aztán már létrejön a másfél évet vajúdó alapítvány. Előbb a terényi plébános értesíti a püspökséget az alapítványi összeg befizetéséről, majd kiadásra kerül a felszentelést lehetővé tevő fundáció.

„A Varga Gergely és családja által Szandán 1890-ben fölállított kisded kápolnácska fenntartására, a család tíz (10) forintnyi örök alapítványt tett – mely összeg postautalványon püsp. irodába ezennel küldetik. Miután a család ebbeli kötelezettségének – szorult anyagi viszonyai miatt – csak most tett eleget, azért húzódott idáig az ügy.”¹⁵

*„Varga Gergely és családjának alapítványa,
egy általuk felállított kápolnára*

Varga Gergely és családja, a terényi anyaegyházhoz tartozó Szanda fiókegyháznak ájtatos hívei, a boldogságos Szűz Mária iránti tiszteletüket különös képpen is kifejezni óhajtván, a Szanda község határában lévő telkükön saját költségükön egy kisded kápolnát emeltek, abba a bold. Szűz Mária szobrát helyezték, s fenntartási alapjául tíz o. é. frtot tettek le.

Ezen ájtatos alapítvány, mely központi kezelés végett hozzánk beküldetett, Mi rendszertint Püspöki Joghatóságunknál fogva elfogadjuk, rendelvén az Úrban, hogy ezen alapítványi tőke kamatai a fentnevezett kápolna fenntartására fordíttassanak.

Kelt Vácson 1891 évi december hó 2-án

Constantin püspök^{15b}

Az alapító Varga Gergely dédunokái, a távolabbi rokonságból valók és néhány más falubeli tudatában élő hagyományból figyelemre méltó összkép bontakozik ki a kápolna eredetéről összefüggésben az alapítóval fennállott kapcsolat szorosságával, az életkorral a kápolnához kötődés mértékével és az egyén vallásosságának intenzitásával.

1. „Megégett a sekrestye vagy a templom így hallottam nagyanyámtól, s akkor, nagyanyámék odajártak templomba Terénybe, mivel a szandai templom 1927-ben épült oszt akkor nagyanyám álmotta, hogy a ministránsok kufferébe vót a Máriácska feje. Mer ugye addig kúfer vót vagy láda ugye nem vótak úgy szekrények mint most. Osztt akkor nagyanyám álmotta, hogy azt mondta neki a Szűzanya, hogy csak egy katulyába hozza

el, és tegye őt a kasznyi¹⁶ tetejére, ő avval is megelégszik mer őneki nagyon fáj a feje, mer mindig lökdösik. (...) Beüti a fejit, mindig ütődik a kufer ódaláho vagy láda ódaláho. Mer a ministráns ruhák abba vótak. Oszt akkor nagyanyám mondta az apósának meg a férjének is, oszt akkor az apósa elment Terénybe a papho oszt akkor mondta a papnak. Azt akkor elmentek a pappal megnézni, oszt valóságosan úgy vót. A Mária feje. (...) Oszt nagyanyámnak az apósa elment gyalog Vácra a püspökséghe. Oszt a váci püspökségnek említette, oszt a váci püspökség azt mondta, hogy semmi akadálya, hogyha van tehetségjök, csináltassák meg. (...)

Mondta dédapa, hogy nem tesszük katulyába, most tegyük ki úgy csak a fejét az ablakba aszongya, hanem csinálunk neki egy helyet aszongya.(...)

Oszt aszonta, hogy csinálunk egy káponkát, hogy mindegyik láthassa meg mindegyik gyönyörködhesse, meg ha kelünk ugye mingyán odalessünk aszongya. (...) Azt mondta apósa, hogy minden fillérünket összespóroljuk, oszt csinálunk neki egy kápolnát. (...) ... mer ugye kellett azt az alapot... Akkor a szobrot is megcsináltatták meg oszt akkor a trónt bele mindent oszt ugye akkor főszentelték.”(2)

Egy másik dédunoka – a jelenlegi gondozó unokatestvére – a kápolna eredetére vonatkozó kérdés megválaszolása helyett azt mondta, hogy először nyugodtan végig gondolja, és majd leírja, amire emlékezik az öregektől, mert nem akar „valótlant” állítani ilyen „szent” dolgokban¹⁷. Az írás:

2. „Kis Verona nagyanyám születet 1867 Május 18 án

Orda pusztán iskolába nemjárt írni olvasni nem tudot. 1883 novenber 6 kötöt házasa got nagy apámál Varga János¹⁸ ez Szandaivolt szül 1859 Kis Verona nagyanyám

1883 telén álmodta hogy a terényi templom padlásán van a szüzanya fa

szobrának törzse és asz mondta neki

álmába hogy lányom vigy el engem mert ő nem tudot

felüle [utóbbi tagmondat betoldás]

és tégy legaláb a két ablakközé hogy

ne dobáljanak itt engem ezt nagyanyám

mondta a férjének és apósának hogy ő

mit álmodot ere az apósa át ment

terénybe a plébánoshoz és monta neki

hogy mit álmodot a menyé tényleg van e ez

a szobortörzs mert ezt a déd nagyapám sem

tudta meg nézték a plébános és meg is

találták porosan és már akkor mondták nekik

az öregek hogy ruhás márjácska vol és

megéget a gyertyától, a dédnagyapám

Varga Gergel volt felesége Tóth Borbála

és ekkor oda is adta a plébános

Zsíros János volt [e három sor a lap szélére jegyez-

ve nyilván azért különül el, mert az anyakönyvi i-

ratokból másolta át.]

el is hozta összementek az

emberek és aszt mondták hogy

hozzájárulnak csináljanak neki kápolnát

ekor déd nagy apám el ment a püspökhöz hogy

engedélyezzék a kápolna építését és vol egy

asztalos aki aszt mondta hogy ő majd ki

jávtja a szobrot a hijánzórészt meg

csinálja és meg is csinálta de csupa véletlenő
 hat ujat csinált a jobkezére el is készül
 le fűzeték a kápolna fundációját föl építeték
 és bele tetek a Márja szobrát másnap mentek
 ara az emberek szénát kaszálni és az egyik ember
 aszt mondja hogy nézd csak de jó dudás volna
 belőle hat uja van el is mentek kaszálni
 és az az ember aki monda el vágta még aznap a
 nagyuját a kaszával a Pálok János
 és volt akinek kis lányok nem tudot járni
 és a szülei váraljáró idehozták a kápolnához
 imátkozni 12 éves vol és meg tanuljánni”(3)

Tizenegy évvel későbbi újrakérdésünkkor a leírtakhoz képest annyi eltérést hallottunk, hogy nagyanyja apósa emlékezett rá, hogy valamikor megégett egy ruhás Mária a terényi templomban, és csak a feje és a dereka maradt meg. Miután az asztalos kipótolta és rendbe hozta a szobrot, betették az „elsőház”-ba. Összejártak a házhoz az öregek, és „beszélgették”, hogy csináljanak kápolnát neki.

Dédunoka, a jelenlegi gondozó testvére:

3. „Hát én csak ahogy nagyanyámtól hallottam, hogy ő megálmodta, hogy a terényi templompalláson van egy Máriafej, és az azt kívánja, hogy csináltasson neki nagyanyám testet. Oszt akkor elmentek megnézni, és ténleg igaz vót hogy ott vót a Márja feje. Azt akkor vót itt egy faragóember a faluba, oszt avval csináltattak neki testet fából. (...) Valami Bálint bátyának hívták.

Azt véletlenül 11 ujjat csinát neki, azt akkor egy öregember meg ment arra, oszt az megtudta, úgy hívták, hogy Pálok, azt az aszonta, hogy jól fog tudni furulyázni. Azt elment kaszálni, elvágta az egyik ujját az öregember. Ugyhogy mán ott is megtörtént a csuda, ugye, hogy hát ő kicsűfolta, hogy tizenegy uja van neki, hogy jól fog tudni furulyázni, oszt akkor elvágta mingyán az ujját. Azt akkor ugye megcsináltatta, oszt akkor csináltatta a kápolnát. (...) Ugye sokat köllött járkálni, mer engedély kellett rá ugye, hogy itt az út szélén legyen a kápolna.”(4)

Másik testvér:

4. „Álmodott a nagyanyám, oszt akkor, hogy valahol el van téve a Mária szobra, és hát hogy ütik-verik vagy dobálják ide-oda. Valami ládába hogy vót. Aztat, hogy csináltassák meg. Oszt a nagyanyám ugye eztet most megcsináltatta. (...) Terénybe vót valami ládába. (...) Mikor ugye még olyan szegény világ vót, oszt jártak messzire kaszálnyi emberek. Na, oszt mentek sokan egy csomóba, oszt hát ugye aki csinálta, persze ugye kilenc ujjat csinált. Megtévesztette ugye. Azt akkor egy ember gúnyból azt mondja, na aszongya kilenc uja van a Máriának. Olyan gúnyosan mondott valamit, már nem is tudom. (...) Egy kezén vót négy uja, a másikon meg öt vót, oszt akkor nem tudom, hogy tévedésből-e vagy miből, lett úgy néki a keze csinálva. Oszt akkor mikor odaértek az emberek, hogy majd kaszálnak, fenték a kaszákot, oszt akkor, ahogy fente az ember, aki gúnyolódott, mingyán elvágta az egy ujját a kaszával.”(5)

Harmadik testvér (férfi):

5. „Valami olyasmit hallottam, hogy isteni tünemény vagy mi, hogy nagyanyám valahol megtalálta a Mária-szobrot. (...). Valami ládába találta tüneménynek vagy minek, én nem tudom.”(6)

Az átlomlító asszony kápolnához közel lakó keresztfia, aki a jelenlegi gondozó keresztapja:

6. „Ez Terénybe vót valamikor – már édesanyám itt vót Cserhátsurányból menyecskeként – ez a terényi iskolába vót mind ruhás Mária, azt akkor szombaton, minden szombaton odajártak a népek imádkozni, létányiát végezni. A Szűz Mária napja szomba-

ton van. Azt egyszer asszonya elfelejtették a gyertyát elótani, beleesett a ruhájába neki, megégett a ruhája neki. (...) ...elfelejtették elótani a gyertyát, azt eldől vagy hozzáért alul a ruhája, és megégett a teste a Szűz Máriának. S akkor ugye, hát úgy akarták ők – bevitték a sekristyébe –, hogy a pap, hogy majd egyszer temetési alkalommal eltemetik azt a testet. Egy asszony meg álmódott vele. Ez az asszony, aki oszt elkérte. Álmódott vele, hogy Veronkám! Asszonya mentsél te ki engem, azt mondja, hogy no, ott van a testem a terényi sikrestyében, a ministráns ládában, ruhaládába. Az nekem nagyon rossz, amikor hánnyák-vetyik, dobálják a testemet ott asszonya (...) a ministránsok. Azt akkor elment az az asszony a terényi harangozóhoz, Csipkárík Jana bátyának hitták¹⁹, akkor oszt aztat mondta az asszony, hogy gyere el velem Jana asszonya, nyisd ki a sikrestye ajtót! Azt mondja minek? Majd megmondom ha odaérünk! Mikor oszt mondta és kinyitotta, akkor azt bementek a serestyébe. Most nyisd föl Jankom, asszonya, a ministráns ládát! Mikor fölnyitotta, úgy találta a Mária-testet, ahogy Mária mondta neki. Hogy ide-oda vót hányva a ruhák között. Akkor azt ment be a paphoz az asszony, hogy elkéri, majd ő aztat megcsináltatja, hogy van ott neki egy kis asztalos, azt nem akarta a pap neki adni, hogy az nem gyerek kezébe való így meg úgy, mer asszonya mink aztat majd egy alkalommal asszonya temetés alkalmával eltemetjük. Akkor elküdte az urát, oszt ő neki is azt mondta (...). Azt mondta asszonya az ember neki: nézze csak, asszonya az én feleségem nem olyan asszony, aki ilyesmit a gyerekek kezébe adná. Akkor azt átadta neki, elhozta, és akkor vót egy asztalos, fiatal kis legény, azt elhívta megnézni, hogy nem-e tudná aztat megcsinálni készíteni azt a hibákat a kezébe (...). (...) Oszt akkor, mikor az asszony, hát elhívta kőműves embert, hogy majd kivágják a falat mert először a ház falába akart a szobornak fülkét vágatni akkor meglátta az ember, hogy ott, hogy van az a hel, asszonya Veronkám! Ha már erre annyit reszkírozta rá, nézd há it lesz ennek legszebb hele asszonya. A kőműves mester olyan mindentudó ember vót, megcsinát kemencéket meg miket, meg úgy falakat is. Azt akkor azt mondta, ha má ennyit ráreszkírozta, ne ide tegyük asszonya. Nézd ott lesz neki a legjobb, a legszebb hele, de szép hele is van. (...) És akkor amikor aztat fölszentölték, má édesanyám itt vót Szandán menyecskeként. Két nap vót asszonya, mikor ez a fölszentelése vót neki, meg sok nép.

No azt akkor ment arra egy reggel, mikor már a Szűz Mária be vót oda szépen ruházva, feltéve, mentek nézni, egy idős ember, Pálok Jana bátyának hitták, az látta meg. Asszonya a Szűz Máriának egy kezén hat ujj van, majd jó lesz billegtetni asszonya a klanétát vele! Így e! Azt akkor ment kaszányi. Akkor délután Pálok János bátya elvágta kaszával az egyik ujját. Ugyhogy itt el is köl, el köllött dobni neki. No azt akkor, mikorra már megcsinátatta a szobrot Verona, az a kis fiatal legény szépen megcsinátta, így, ahogy most van, ő is festette ki, nem a faluba való legény volt, a temető felé lakott egy bérelt házba, s itt a faluba dolgozott ő, ilyen asztalos munkát. Akkor azt kérte őtet az asszony, hogy legyen szíves elgynni, levágni az ujját. A Szűz Máriának hat ujj van. Azt mondta, hogy én megcsinányi megcsinátam, de én gyilkoló eszközzel nem nyúlok a Szűz Mária testhöz! Nem is ment. Hanem akkor oszt álmódta az asszony azon éjjel, Veronkám! Menj föl a padlásra, azt a szarufa mellett van a metszőolló, azt egész nyugodtan vedd le, azt vágd el az ujjamat, vágd le onnan. Azt aszonta az asszony, hogy ő alig, hogy csak hozzá értette, már levált. Azt akkor befestette az a fiatal legény azzal a lagval, ami tudja, hát ott is mint a seb, hát maradt vóna ott neki?”(7)

A Mária-szobor egykori megégésével kapcsolatban utalunk rá, hogy az iskola az 1830-as években „megégett”²⁰, bár természetesen ebből nem következik egyértelműen az iménti történettel való összefüggése.

A kápolnához közel lakó idős asszony:

7. „Én azt a gondozóasszony mamikájától, öreganyjától hallottam. Egyszer az öreg mamika beszélt, Márton maminak hittuk őtet. Az beszélgette, libáknál vótunk, együtt jár-

tunk a libákho, hogy ő egyszer, a nagypja-e vagy a nagyanyja, nem tudom melik, megálmodták, hogy a terényi templomban a ládába, akibe a gyertyák vannak, abba van egy megégett Márja. Valamikor megégett a oltáron a Márja. Hogy akkor azt csináltassa meg. Akkor, hogy az öreg mamika-e vagy őneki az anyja mán nem tudom, megcsináltatta, oszt akkor a szobrász ahogy csináta, majd tessék megnézni, azt látni az egy kezén, azt azt megálmodta, hogy az egy kezén hat uja van. De még azt is megmondta a Szűz Mária, hogy valami régi, még Kiss Mihály Matyi bácsi vagy kicsoda, avval lomfűrészsel vágassa le, hogy de meg ne sértse a kezét. Azt az vágta le. Olyan parasztember, aki értette az ácsmunkát, (...) az vágta le a Márjának az ujját, hogy hat uja vót az egy kezén. Ennyit mondott nekem mamika, így beszélgetett.”(8)

A kápolnától átlagos távolságban lakó, aktívan vallásos férfi:

8. „Akkor azt is mondták a gondozók, hogy az édesanyja [= nevelő nagyanyja] az az öregasszony, aki csináltatta álmodott, hogy a terényi parókian szentölt gyertyák között van egy Máriafej, ami azt kívánja, hogy itt legyen fölszentelve. Valahogy erről beszélgettek. (...) [A szobor felújítása után] ... öltöztették föl. Ott, azon a helyen, ahol most van. Öltöztetés közben vették észre aztat, hogy a Szűzanyának az egyik kezén hat uja van. S ment arra egy ember (...) s azt mondta, hogy ez jó fog tudni furulyázni, mert egy kezén hat uja van neki. Kérem szépen kiment kaszálni, az első sujtásnál elvágta a kezét az illető. Ezt ő töllök hallottam, már ezeknek az anyjoktól.”(9)

Egy másik átlagos távolságban lakó, aktívan vallásos férfi:

9. „A gondozó dédunoka Terka néni úgy emlegette, hogy valahol megtalálták ezt a Szűzanyát. Őneki valami rokonjának, már nem tudom pontosan hol, ki is volt az. Őneki vagy öreg néninek. És hogy megjelent, hogy hol van ez a Szűzanya, és annak alapján építették oda azt a kápolnát.”(10)

Közelebb és távolabb lakó nőtestvérek:

10. „Márton mami álmodta, hogy a víz hozta, vagy, hogy ott...(11)

Nem, csak hogy ott keresse.(12)

Hogy ott keresse. De ez valahogy álom szerint történt.(11)

(gy: hogy hol keresse?) Ott ahol van. (11)+(12)

Ahol arra a helyre lett állítva. Ott keressenek, oszt akkor ott majd tanálnak valamit.(12) Na meg még olyasmit is hallottam, hogy ópalláson van. Hogy valamelyik ópalláson, hogy keressék meg. És akkor azon a helyen köll építeni a kápolnát. Hogy ez álom szerint és akkor valóságba is. Mikor elmentek megnézni az ópalláson Márton mamiék, Terka nenusnak a nagyanyja, oszt akkor tényleg ott vót a fából faragott Mária. És az álom valóság lett!”(11)

A legidősebb szandai férfi (átlagos távolság):

11. „A kápolnával szemközti szomszéd behozta Ordasról. Ordasról idejött férjhez, oszt ten a káponkát elhozta onnan.”(13)

Viszonylag közel (200 méter) lakó asszony:

12. „En úgy hallottam akkor, hogyhát szóval két öreg vót. Vót neki egy fia Görgő, azt az elhagyta őket, azt csak maguk vótak, azt aszonták, hogy ami pénzcsekjűk van, majd ők építenek egy kis Mária így mondták, hogy Mária szobrát. Hát nem gondotuk mink is, hogy ugye ilyen nagy lesz, ugye hát gondotuk, hogy ugye mint vannak néha olyan helyen, hogy ki van téve még a falba is egy Máriácska ugye vagy valami, hát hogy ollan lesz. Hát ez nagy ugye. (...) Veronkának hítták az asszont, az embert meg János(...)”(14)

Az átlagosnál messzebb, a falu végén lakó cigányember (15), aki jelenleg készül ruhát adományozni a szoborra, és akinek elhunyt felesége is csináltatott viseletet „Máriácskára”, a szobor és a kápolna eredetéről semmit nem tud. Ugyanezt tapasztaltuk egy átlagos távolságban lakó, egyébként vallásos asszony részéről is (16). Általános tapasztalatunk, hogy a megkérdezett falubeliek a kápolnával kapcsolatos kérdéseinkkel kapcsolatban a jelenlegi gondozóasszonyt ajánlották, mint a témával kapcsolatos tudás birtokosát. A szomszédos Terényben megkérdeztük a törzsökös katolikus harangozó család tagjait (17), a legidősebb vallásos asszonyt (18) és

Költségvetés a két ablak közötti szfalban	Kápolnaépítést kezdeményezi			Alapít- vány- tevés	Kápol- na szente- lés	Ujj rend- ellenes- ség 6-11 ()=9	Mári- ácska csúfolá- sa	A csúfoló		Csú- foló bűnhö- dése	6 ujj levágása		
	őregek	kőmű- ves	apósék					névvel	név nél- kül		aszta- los nem vál- lalja	Veron- nene	más
			+	+	(+)	+	+	+		+			
	+			+			+	+		+			
						+	+		+	+			
						(+)	(+)		+	+			
+		+											
						+	+	+		+	+	+	
						+							+
						(+)	+	+		+			
			+										

Megjegyzés: (+) fogyatékos tartalmi ismeretet jelöl } (+) nemileg eltérő jelentéstartalmat jelöl }

A táblázat alapján szolgáló szövegek lényegében egyöntetű kérdészi mód eredményei. Ami a kérdészi személy tudatának előterében fellelhető volt, azt lejegyeztük.

1. táblázat

[illegible]

másokat is de a szandai kis-kápolna eredetéről vagy falujuk egykori öltöztetett Mária- szobráról semmi ilyen ismerettel nem rendelkeztek.

A kis-kápolna eredetéről – benne értve a Mária-szobrot is – a levéltári források és a szájhagyomány alapján a következőket foglalhatjuk össze.

1890-ben a „Márton” Varga család kápolnát épít saját beltelkén és költségén egy Mária-szobor számára. Majd a felszentelés ill. megáldás feltételéül szolgáló alapítványt 10 o. é. ft. értékben mintegy másfél évvel később fizetik be anyagi nehézségeik következtében. Így a kápolna megáldására feltehetően 1892-ben került sor.

A kápolnabeli szobrot megálmodó Varga Jánosné Kiss Verona 1952-ben hunyt el, így a rokonságban és a kápolnát jobban számon tartó falubeliek előtt az alapítás múlt századvégi időpontja általában ismert volt. Az építés és a szentelés pontos idejét senki sem tartja számon. Az emlékezetben élő ismereteket táblázatba foglaltuk rokonsági fok és az ismeretanyag tartalmi egységei szerint:

A táblázattal jellemzett adatközlőink száma – első sorban a kápolnához régebb óta közel lakók tekintetében – meglehetősen korlátozott ugyan, de helyszíni megfigyeléseink alapján összességében is úgy látjuk, hogy a kapott megoszlás jellemző képet mutat. A kiindulási álmolátás élményében részesülő Varga Jánosné Kiss Veronához legközelebbi kapcsolatban állott (2) és (3) jelű unokák ismerik a kápolnaalapítás eredettörténetét a legrészletesebben, ha helyenként eltérő módon is. A legfiatalabb férfi unoka, aki legkevesbé élt nagyanyja közelében, bár aktívan vallásos, csak nagyon szegényes ismerettel rendelkezik. A rokonsági viszonyokra a kápolnától lakás távolsága is ráértegződhetett, ugyanis az unokák ismeretszint szerinti tagozódása megfelel a lakóhelyi távolság megoszlásával.

További adataink szerint is a rokonság mellett nem sokkal kevésbé fontos a szomszédság, közelség. (7)-es jelű adatközlőnk egyszerre közel lakó és nemtávoli-rokon ráadásul idős korú is, s ezen együttes tényezők következtében tudása hiánypótló és megközelíti a legszorosabb kapcsolatu unokakét. A (8)-as jelű közelben lakó idősebb asszony is viszonylag bőséges ismeretanyaggal rendelkezik. A távolabb lakók ismeretszintje jóval szerényebb ill. jelentéktelen, bár vallásosságuk, Mária tiszteletük hasonló mértékű. A kis-kápolna számontartása a szomszédos Terényben a pusztá létén túli további ismeretet már nem jelent. A másik szomszéd községben – sokáig pusztán – Szandáváralján már magasabb a tudásszint, de ebben az tükröződik, hogy Szanda és „Váralja” szinte egy társadalmat alkot. Táblázatunk másik eredménye, hogy a fejlődés egészen tömören leolvasható a kápolna eredetéről fölgyűjtött ismeretanyag, és a változatok főbb típusai.

Látomás a falucsoportnál

A kis-kápolna létrejöttében döntő tényező volt „Veron nene” álmolátása. A másik hasonlóan fontos feltételt az a kulturális sajátosság képezte, hogy az álombeli látomást²¹ és az éber érzékelést ekvivalens valóságként fogták föl. Ennek a kápolnában testet öltött kulturális jelenségpárnak az értelmezésekor fölmerül a kérdés, hogy vajon mennyire különleges és egyedi megnyilvánulásról, illetve fölfogásról van itt szó, vagy másfelől fogalmazva mennyiben mintáz a kápolna egy általánosabb műveltségi modellt.

Ennek megválaszolása munkánk lényegi részét képezi, és a hozzá vezető út nem problémamentes. Tapasztalataink szerint általános néphitelemként tekinthető az a vélekedés, hogy főként az éber látomás kegyelmi ajándéknak számít, melynek többszöri elnyerését azonban kibeszélése meggátolja.

Másrészt a látomás a népi kultúra olyan mélyrétegét képezi, amely nem válik minden további nélkül idegenekkel történő kommunikáció témájává. E nehezítő körülményeket tapasztalatunk szerint nagyrészt sikerült ellensúlyoznunk azzal, hogy a hagyományos műveltséget értékelő gyűjtőként és „Tera nenus Gabija”-ként tekintett ránk a helyi közvélemény, aki évek óta meg-megfordul körükben. Hamarosan világossá vált, hogy a látomások oly széles körű

témát jelentenek, amelynek teljes körű földolgozása a településen illetve a falucsoportnál külön tanulmányt igényelne. Azonban alábbi adataink is utalnak a téma kápolnával és általánosabban a hagyományos műveltséggel kapcsolatos helyére, szerepére. Az egyes közléseket továbbra is a kápolnához kötődő rokonság és lakóhelyi távolság mértéke szerint vesszük számba.

13. „Hét éves voltam, mikor a libákná voltam. Oszt este felé vót, úgy öt óra tájba. No lestem a kereszné, van itt a falu végén egy kereszt, lestem arra, hát látom nagyon szép az ég. Nagyon szép koszorú vót! A koszorú végén, így vót sarló alakra a koszorú, a koszorúnak egy végét is egy angyal fogta, meg másik végét is egy angyal fogta. Azt bele vót írva a házi áldás. Koszorúba. Ott vót a házi áldás. (...) Így vótak a betűk, mint most az a koszorú látszik [a lakásbeli házi áldás ábrázoláson] így vót, de nagy koszorú, de nagyon széles koszorú vót, szép virágok vótak benne, (...) a közepébe meg a házi áldás. (gy: Az, hogy házi áldás vagy le volt végig írva a szövege?) Le vót írva betűkkel, azé tudom. Azt még el is olvastam, benne vót, hogy hol hit szeretet, hol béke. Oszt akkor mikor elolvastam, kajbáltam a többi gyerekeknek, nézzetek, nézzetek oszt akkor azok meg nem látták. Oszt akkor én se láttam többet. (...) Azt azótátú, a testvéremék a falu végén laknak, mikor megyek, mindfíg lesek arra, de má nem érdemlem meg, hogy meglássam. Nem láttam azótátú se.”(2)

14. „Mikor háború akart lenni, akkor láttunk nagy fényességet az égen. Mikor most ki akart ütni a 40-es évekbe a háború. Akkor erre a táblának [határrész] nagy-nagy fényességet láttunk. Föl is van írva a könyvembe azt hiszem föl is van írva imakönyvbe.”(2)

15. Másodszor is történt hasonló az imakönyvi bejegyzés szerint: 1958. február 11-én (Szt. Bernadett első lourdesi jelenésének 100. évfordulóján!), volt nagy világosság az ég alján, északi irányban. „Nagyon nagy világosság vót.”

16. Az imakönyvbeli harmadik bejegyzés: „1967. év november hó 21, 22. lehetett fényes éget látok.”

17. „Mikor édesanyám nagy beteg lett, akkor azt álmodtam, hogy az Úrjézust láttam gyünni. De azt arra fölébredtem, oszt akkor mingyán mondtam is az embernek, hogy te ez nem jót jelent, édesanyám meg fog halni, mer az Úrjézust láttam, hogy jött. (...) Harmadnapra meghalt 1966-ban.”(2)

Nemcsak a jelenlegi kápolnagondozó unokának voltak jelenései: hanem édesanyjának, „Veron nene” lányának is.

18. „Tera nenus” 7 éves kori látomása színhelyén „...az édesanyám az sokszor menét, vívete az ebédet, azt sokszor hallotta débe, hogy énekőtek a levegőbe. De látni nem láttott, csak hangot hallott, isteni hangot hallott.”(2)

A gondozóasszony kevésbé tartja számon álombeli látásait, de figyelemre méltó, hogy volt amikor a kápolnabeli „Márjácská alakjában jelent meg Szűz Mária:

19. „Márjácskával szoktam álmodni.

(gy: Olyan alakban, mint aki a kápolnában van?) Hát csak a Mária névvel, úgy mint Márjácskát, hát látni egyszer láttam úgy álmomban, mintha most vóna fölötözködve, fölötöztetve, de másszor nem.

(gy: Mikor volt ez?)

Mikor? Még az emberem élt akkor 1978 előtt.

(gy: És mi volt az az álom?)

Mit tudom én má azótától nem tudom, megfejtkeztem, csak azt tudom, hogy láttam a Márjácskát álmomban. De úgy szokták mondani, hogy Máriával álmodunk, akkor bána van aszongya, keserűség. (...) Álmodunk, hogy valahol megyünk, vagy megyünk búcsúra álmunkba, oszt akkor meglátjuk a Márjácskákat ugye. Mer mindig hol itt vagyunk búcsún álmunkban, hol ott vagyunk. Mikor fölébredünk, akkor sehol se vagyunk.”(2)

A gondozóasszony testvére:

20. „Egyszer vót, hogy onnan északtól ugye az Úr Jézust láttam ilyen-ilyen, ilyen, ilyen-

ilyen, a kereszttel lefelé gyünni olyan sugárba. Mán úgy gyütt lefelé az égből olyan sugárba. A kereszttel gyütt lefelé.

(gy: Föl volt feszítve a keresztre?)

Igen. Föl vót.

(gy: És sugár vette körül a keresztet?)

Sugár vette körül igen, meg olyan kék, kék, kék színű felhő, olyanba vót. Arra emlékszek. Há mán húsz éve lehet, mer már TSZ vót akkor, még tudom, hogy arra vót Kiskérnek földünk, osztan akkor álmodtam, hogy onnét Kiskértül szállt le az égből olyan kék felhőbe, azt a kereszttel szállt le.

(gy: És nem gondolt akkor valamire Mari néném, mikor ezt álmodta?)

Hát úgy mondják, hogyha feszületet látnak, hogy az bánat. Ha segítő Szűzanyát, akkor az öröm, hogyha a fájdalmas Szűzanyát, akkor az bánat. (...) Azt megjegyeztem, hogy nem vót bánatom.

21. (gy: A Szűzanyával nem álmodott még Mari néném?) Álmodtam én mán, de nem is tudom, hogy hogy. Valahogy a templomba vót a Szűzanya, a templomba mentünk, azt a haranglábbba vót a Szűzanya valahogy, de mán elfelejtettem.”(4)

A Másik nőtestvér álombeli látomásában szintén előjelet kapott édesanyja haláláról oly módon, hogy a kápolnai Szűzanya jelent meg:

22. „Mikor édesanyám meg akart halni. Nem is volt beteg, csak én azt álmodtam, hogy vót a körmenet a templom körül, oszt ahol most van a kereszt, ott vót a Mária-csoba. Mán a Mária-szobor.

(gy: Ez ami a kápolnában van?)

Ez. Oszt akkor ott olyan hosszú gyöngy vót a nyakába neki. Akkor mindjárt mentünk oda nézni, hogy mit keres itt ez a Mária-csoba, hát ez nem itt, nem itt van ennek a hele. Hogy kerűt ez ide. Oszt akkor mentünk olyan sokan oda nézegetnyi. Meg hát olyan nagyon örűtem, meg olyan megható vót, meg nagyon mentünk oda, meg csókoltuk meg minden. Gyönyörű ragyogós lánc vót a nyakán, nem nyaklánc, hanem gyöngy. Mint valamikor vót ilyen hosszú soros gyöngy. Én fölbredtem erre az álomra. Erre az álomra fölbredtem, oszt akkor édesanyám azon a héten meghalt.

(gy: Nem szólt, nem élt Mária?)

Nem élt, csak úgy nézett ránk. Mintha olyan könnyes szemekkel nézett volna ránk. De nem, nem szót úgy semmit. [1966-ban történt.]

(gy: Ezen kívül volt-e még Szűzanyával, Jézussal vagy valamely szenttel álma?)

Igen, persze. Többször is álmodtam mán ilyekkel. Oszt akkor az iménti álmot mondtam jaj mit álmodtam az éjjel, mentünk a TSZ-be akkor. És ott mondtam, hogy mit fog ez jelenteni, mer úgy szokták mondani, hogy az bánat, hogyha álmodunk ilyekkel. [Több hasonló álma közül csak ezt őrizte meg emlékezetében.]”(5)

E testvér lánya is a kápolnai Máriával álmodott néhány hónapja, amikor a gondozóasszony – a nagynénje – megbetegedett. Ez az álom jól példázza a gondozónő és a kápolna összetartozását a helyi társadalmi tudatban:

23. „Nem olyan régen álmodtam a Szűzanyával, mikor a Tera nenus beteg vót. Mert akkor Tera nenus mondta Böskének, Mari nenusnak [= (4)] a jányának, azt mondja Böske, azt mondja, majd elgyűsz nekem segíteni, azt mondja átöltöztetni Mária-csokát. Így böjt előtt vót [1991. év]. Én meg akkor álmodtam, akkor éjszaka, hogy már át is vót öltöztetve Mária-csoka, meg még a szemin is vót ilyen fekete lepel. Hát, mondtam is akkor, hogy biztos valami rosszat fog jelenteni, de idáig még nem, hála Istennek még nem jelentett rosszat.”(19)

A gondozóasszony unokatestvérének gyógyulást jelzett a Szűzanya álombeli megjelenése:

24. „Hát én a boldogságos Szűzanyával álmodtam, akkor nagyon fájt a lábam, kifakadt, oszt akkor doktor szurkálta, osztán akkor álmodtam vele, hogy hát ne búsuljak, mer nem tudtam se letérdelni ugye, semmi, maj azt akkor meg fog gyógyulni. Oszt akkor

A kápolna közelében lakó idősebb asszony következik, kinek 29. jelű közléséből a népi vallá-
sság sajátos, archaikus lelkesültségét is megérezhetjük.

28. „(gy: Margit néném! Magának álmában jelent-e meg már a Szűzanya vagy Jézus
vagy valamelyik szent?)

Bizony, de tudja mit mondok én magának? Szűz Máriával álmodni az szomorúság! Va-
lóságos egy igaz. Pedig a Szűz Mária olyan szép! Mikor a jányom meg akart halni, úgy
álmodtam, hogy mentem át ezen az árkon [amely háza és a kápolna között húzódik],
oszt a Szűz Mária így állt. Így meg vót hajolva. Úgy álmodtam.

(gy: És hol állt a Szűzanya?)

Ott az úton.

(gy: És hogy nézett ki, úgy ahogy a kápolnában van?)

Nem, olyan öreg, öreg-öreg ruha vót rajta oszt így vót hajolva e.”(8)

29. „Meg a testvéremnek a fia be vót csukva két évig, mikor katona vót. Elszótta magát
valahogy mit tudom én, a katonák becsukták. Oszt nem tudtak felfőle [az ötvenes évek-
ben]. Nem írt neki [a testvérének], mindenütt jártak. A testvérem meg a felesége ér-
deklődtek. (...) Hát oszt tudom, hogy Tereybe bérházas vót. Oszt én akkor reggel-
re mit álmodtam?!

(...) ...ez az álom nem fog soha kimenni az eszemből. A kápon, az a káponkának az ajta-
ja erre lefelé vót e. Nem arra az út felé, erre lefelé [éppen ellentétesen, mint valójában].
Vót Szandán egy cigányasszony, Cigány Mari nénének híttuk, nagyon sokat járt Hasz-
nosra. Olyan imádkozós cigányasszony vót. Oszt a Szűz Mária így állt e. Én meg nagyon
könyörögtem még, hogyhát Pistánk felől nem tudunk, má testvéremnek a fia felől, hogy
édes Szűzanyám! Segélj meg, vigasztalj, nohát így könyörögtem én. Oszt a Szűz Mária
[a kápolnabeli] meg élt! Oszt a Szűz Márián világoské ruha vót, oszt erre [a nyaka kö-
rül] nyuszká vót meztelen. Én oszt így álmodtam. Azt én nagyon könyörögtem a Szűz
Máriának, oszt akkor rám se nézett, de a cigányasszonra meg mindig hánta a keresztet.
A cigányasszon meg gyűtt föl a sáncba, úgy lehajolva a cigányasszony, mintha bújt volna.
Arra egyre a Szűz Mária így vette a keresztet. Én meg ott könyörögtem neki, azt rám se
nézett. Csak oszt én akartam kérdezni tőle, hogy hát ittengat mi baja, hogy itt van neki
a seb. Oszt akkor ő megtudta a gondolatomat, oszt így mondta nékem. Így rám nézett
olyan szomorúan, aszongya, ilyen seb erre így végig. Hogy olyan sebes neki erre a mell-
kasán végig. Akkor nap tudtuk meg, hogy Pista be van csukva. Két évig vót a Markóba.

(gy: Ez a Szűzanya volt, aki a kápolnában van?)

Ez, ez, ez, így emlékszek rája, oszt mikor így mosolygott egy kicsit, azt még azt is láttam,
hogy olyan nagyon szép fogai vótak mind a Szűz Máriának. (...) Én meg nagyon könyö-
rögtem neki, oszt rám se nézett a Szűz Mária, mintha haragudott volna rám. Oszt ami-
kor akartam kérdezni, hogy mi baja van itten [a vállcsontjánál], akkor olyan szomorúan
rám nézett. Olyan szomorúan. Akkor tudtam meg, akkor tudták, hogy Pista hol van.
Két évig vót!

Oszt akkor mondta a szegény testvérem, úgy eszembe van. Margitunk imádkozzá! Imádkozzá! Pistámér, mer én nem tudok, mer meg vagyok bolondulva.

Nem fölhányásból, Isten panaszá ne vegye. A szent kilencedet végeztem a tiszta ég alatt.
Tiszta ég alatt szent kilencedet végeztem. Minden este kilenc Urangyalát végeztem el
kilenc este. Azt tudom egyszer nagyon-nagyon nagy eső esett, úgy nyár vót. Jaj de nagy
eső esett. Istenem, azt a tiszta ég alatt akartam én, hogy ott végezzem, oszt a fejem így
kitettem az esőre. A víz úgy csurgott rám, de a fejem legyen a tiszta ég alatt. De mán
gyűttek-mentek erre a népek mán este felé, odajártam be az árokba a bukor alá imád-
kozni. A szent kilencedet imádkoztam.”(8)

30. „Hát álmodtam mán azt is eccer, hogy az égen úgy szálltak, azt éneköltek, hogy Di-
csőség Mennyben az Istennek! Azt mondom a szomszédasszonyomnak, jaj Tera mami,
meg valami bánatom lesz mondok, mer ulláttam az égen mentek mondom búcsúval.

Énekőtek, Dicsőség a Mennyben... Aszongya, Margit nene, én is álmodtam azt. Azt akkor nem vót baj.”(8)

A kápolnától átlagos távolságban lakó asszony éber látomásszerű élményét és csodás gyógyulását észlelte Medjugorjében. Itt a látomásanyag legújabb rétege tárul elénk,²² amelyen észrevenni, hogy az élmény feldolgozási folyamata még nem zárult le, a közlés is kevésbé csiszolódott. Egy jelenbeni látomásos élménytörténet kialakulási folyamatába is betekintést nyújt a következő közlés:

31. „Má nyócvannyócba is vótam Medzsugorébe. Akkor ezen a lábomon nekem itt vót ilyen nagy seb, olyan hólyagos seb. Úgyhogy én egy esztendeig is jártam a bőrgyógyászatra. Oszt akkor még hétfőn még bőrgyógyászaton vótam a lábammal, meg má szerdán meg mennyi köllött a búcsúra ugye, Medzsugora, hát az nagyon messze van a Jugoszláviába. El köllött mennem avval a csúnya sebes lábbal ugye (...). Buszba aludtunk, reggel fölkelünk, mondom Csontosnének, szandai asszony az vót meg az ura. Mondom neki gyérünk megmosakodnyi, mer olyan csapos kútak vannak, amíg még nincsenek sok népek mosakodjunk meg, hajnalba, oszt mikor má fölülről megmosakodtunk, mondom mossuk meg ezt a lábakat is. Lehúszom a harisnyámat, megmostam az egyik lábam, mosom a másik lábamot, egy nagyot kiálítottam: Mari! Hát nekem meg a lábamon nincsen má semmi! Tudja, hogy azt nem tudom, hogy a jó Istennek most hogy háláljam meg, mer csak a Szűzanya segített meg az biztos, mer hála annak a nagy jó Istennek, de még most sincs rajta semmi, oszt már (...) negyedik esztendeje.

Dehogy tudja-e, nem szabad ilyeneket tán elmondani se. Akkor ugye mentünk ki a kálvária hegyre, mer így mondjuk a Krizsván hegyet, ahol az a nagy beton kereszt van ugye a jelenések helyit, kimentünk (...) imádkoztunk kifelé. Hát az egy borzasztó hegy, ugye vót ahol ilyen úton meredek köllött fölmenni e. Node kibírtam, mer ugye énnékem hibás ez az egyik lábam, de akkor is engem a jó Isten megsegített, hogy én is ott vótam, ahol a többi és még ki se fáradtam. Kiérünk a hegytetőre, ugye a nagy beton keresztő, aszongya a papocska, hogy most már mindenki pihenjen meg, oszt akkor ebédölünk meg. Egy az, nem is vittem csak vizet ki a hegyre, meg nem is akartam ennyi. (...) Máskor, mikor gyüttünk le a hegyről, akkor má csak beszélgettünk. Oszt én azt nem néztem jóra, meg hát én úgy gondótam, hogy megérdemli a jó Isten azt, hogy imádkozva gyűj-jek vissza. El is indutam én a keresztvel lefelé imádkozva [a búcsús keresztel]. De nem tudtam mást rebegni, csak mindig azt, hogy Üdvözlégy Mária, malasztal teljes. Ezt végeztem. Hát ugye itt az út mentén ilyen fekélyes [ember] vót ezen a felin, ott olyan beteg vót. Hát, ahogy jövök lefelé, még lett vóna vagy négy lefelé stáció, ott ül egy hatalmas nagy asszony jobb kézre. (...) De fekete ruhába vót. El kezdtem én ötlet alulról így nézni, ahugy így én nézek föl rajta, a Jézuska a kezembe, [búcsús kereszt] oszt a keze meg egy olyan csonk vót. (...) Oszt felém nyutotta így a kezit e, oszt ahogy így nézek-nézek, amikor egymás arcába néztünk, akkor én teljesen megsemmisültem! Erőm elhagyott. Úgyhogy mán én, én akkor mintha úgy éssen kívül akartam vóna lenni, ha én onnan el nem indulok, talán leroskadok. De oszt akkor úgy erő nélkül elindultam, mán nem is tudom, hogy hogy értem le. De mikor én má leértem, ott van olyan büfé (...) én má oda alig értem oda, azt csak néztem, hogy hova üljek le, mer a Jézuskát csak szorítottam: Jézuskám el ne haggy, beteg vagyok, nagyon beteg vagyok, oszt senki nincs ismerősom! (...) Egyszer csak gyűnnek a balassagyarmati utassaim, mer onnan is vótak ugye, oszt akkor azok oszt leültettek, elvették tőlem a Jézuskát, oszt fölöntözték vízzel. Annyira megsemmisültem mán, mikor annak az arcába belenéztem, meg ő is az enyémben. (...) Hát ugye ez vót, haza gyüttünk így szerdán, csüörtörtökön Szandán mise van. Elmentem a misére, de az az asszon, úgy ériztem, hogy itt van velem. Az a magas, fekete asszon. Még az arca is olyan vékony, és olyan barnás vót az arca. Azt mondom kérdezzem én a papot vagy ne kérdezzem?! Mégis, mondom megkérdezzem ezt a papot, mondom atya, má megkérdezzem, mondom maga is ott vót, ahol én, oszt mondom néki, hogy ezen a felin ezt látta, azon a felin azt látta az ilyen beteget? Aszongya láttam.

És jobb kézre látta azt az asszonyt? Oszt az a papocska, ráddolt így e, [autójában] a kormányra, soha nem fogom elfelejteni, azt aszongya nekem, hogy Marika néni! Mé mondjam én, hogy láttam, amikor én azt nem láttam. De ő is tisztára belesárgút. Hogy oszt az nem tudom. Nem tudom, csak én azóta is nem tudok elég hálát adni az Istennek azé is, hogy a lábamról is elműlott ugye az, meg hogy ez. Nem mondhatom azt, hogy a Szűzanya vót, de valami vót 1989-ben. (...) Gyűttek hozzám, hogy Marikám mi újság van a Medzsugorban? Mi vót, hogy vót. Mindenki érdeklődött. A szomszéd-asszonyom is gyűn hozzám, hoz egy Nők lapja újságot. Azt mondja Marim, nézd má meg, hogy mi van ezen az újságon, aszongya. Azt akkor mingyán mondom, de most is föl van akasztva ott a kiskonyhába a falra. Mer ezt nem lehet eldobni. Mingyán, mondom Rozi nenus! Hát ez az Úr Jézus meg a Szűzanya! Hát az arcot meg mingyán fölismertem, mondom afféle arcot láttam a hegybe, ezt csak magamba jegyeztem meg (...). Az a barna, sovány, vékony arc, és akkor ahogy teszik be az úr Jézust a sírba. Ez van a Nők Lapján [1989. június 17. szám címkép: Caravaggio: Sírbatétel]. De én aztat oszt a kiskonyhába, ahol főzünk én azt fölakasztottam egy szögre, azt az mindig ott van azóta. Mer ez harmadik nap, mikor haza gyűttem, ugye Rozi nenus gyűn hozzám, hogy Marim nézd már meg, hogy nem ismerék rá, hogy mi ez.”(11)

Átlagosnál távolabb lakó asszony álomlátása:

32. Búcsún vótam Máriabesnyőn álmomba. Há szoktam járni. Egyszer azt álmodom, hogy ott vagyok, ott az udvaron, hátul ott vót a mise, a lurdesi Szűzanyánál tartották a misét. Nagyon sok nép vót. Oszt egy asszony csak szalad, furkál, megy-megy. Mondom ez az asszony, csak úgy siet, hová megy, merre. Hozzám jött. Engem keresett. Azt mondja nékem, hogy maga gyűjön velem. Magát meg híjják. Hát mondom ki híhat engem? Követtem őket, hogy menjek. Ő ment elő, én mentem utána. Azt ugye mikor ott béérkeztünk az erdőn, így vannak az olvasósok, így sorba, így. Oszt mink a legelsődő mentünk. Mikor fölvetem a szemem, ahol olvasót árulták, az Úr Jézus ott van. Azt mondja, te gyere ide, gyere ide, te mindig ide gyere énhozzám, oszt velem legyél [sírva mondja]. Én azótától oszt nem tágtok, megyek. (...) Hát osztén, hogy én mindig Óhoz-zá, azótától oszt elmegyek áldozni.” Addig is templomlátogató asszony volt, elsőpénteki misére eljárt, az álomlátás óta azonban a hétköznapi miséknek is lelkes résztvevője, és főként rendszeres áldozó.(12)

A Szanda határában lévő nevezetes helyekhez fűződő több jelenéses élményt is rögzítünk, a szentpéterhegyi búcsújáróhelyhez kötődőket részben már közzétettük.³³ Terjedelmi okokból most egyetlen széles körben ismert történetet idézünk, amely a középkori faluhelyhez kötődik:

33. „Minden hetedik évbe, hogy megszólal ott a pusztatemplom, ott Ószandákon. Mink úgy híjjuk, hogy pusztatemplom. Hogy minden hetedik évbe, hogy megszólalnak ott a harangok a föld alatt.”(13)

Található Szandán a kis-kápolnán kívül egy másik, Mária tiszteletére épített alkotás, ez a templomudvarban önállóan álló lourdesi barlang. Figyelemre méltó módon Bernadett Mária-látomásának szandai megjelenítése helyi álomlátásokhoz kötődik:

34. „Tizenhét évet dolgoztam itt a szandai kőbányában és 1956-ban a munkástanács elnökének választottak meg, és 1957. január 21-én mint ellenforradalmárt engem elbocsátottak a kőbányától. És kaptam fenyegető levelet is, amelyikben azt írták, hogy most már úgy nézzem meg magamat, hogy fognak menni a barátaink és vegyél magadhoz pisztolyt vagy tört, mert csak így tudol védekezni. Ilyesmire nekem gondolatom se volt, és akkor úgy gondoltam, hogy elhagyom családomat, kimegyek Nyugatra. Megbeszélve feleségemmel, volt egy hat éves kislányom. (...) És minden meg vót beszélve feleségemmel, hogy ne üldözzönek, s el fognak hurcolni, már akkor tudtam, mert így fenyegettek. Akkor éjszaka azt álmodtam, hogy – tetszik tudni, hogy hol van a mi templomunk, (...) és én ott, tehát elhagyom az otthonomat és ott a sekrestye mellett mentem ki az országra, akkor eszembe jutott, hogy elmegyek, még egy imát sem mondok? És oda vissza-

mentem – ez álom, álmomba vót – visszamentem a templomba és az oltár előtt letérbe-
tültem és el kezdtem imádkozni. Az oltárnak a jobb felén megjelent a Szűzanya ilyen
világoskék palástban és így föltartotta a két ujját, és azt mondta, hogy fiam, menj vissza.
Fölfogod tudni tartani a családot, ne hagyj itt ökök. És erre föléberdtem és mindjárt
mondtam a feleségemnek.

Hát itt amibe vagyunk, ez a kis konyha (...) öt négyzetméteres vót csak. És a kislányun-
kat is úgy tudtuk éccaka lefektetni, hogy ott a falnál volt egy vaságy, és alatt volt egysze-
rű fa doboz (...), és azt kihúztuk az ágy elé, és éjszaka abban aludt a kislányunk. És ak-
kor megbeszéltem a feleségemmel, hogy hát a Szűzanya álmomban ezt mondta, hát
akkor mégse hagyom a családomat. Ez így is történt, de én csodálkoztam rajta, hogy
miből fogom eltartani a családomat. Mer nekem nem vót házam, csak ez a kis hajlék,
amibe itt laktunk. (...) Akkor március 14-án elhurcoltak Gyarmatra börtönbe. (...) Haza
is jöttem idegösszeroppanással, (...) bizony én annak a nyomoréka vagyok azóta is. Az-
óta is beteges vagyok. (...) Bizony sokszor azt mondtam, hát hogy is fogom én el tudni
tartani a családomat, de a Szűzanya megsegített, és el tudtam idáig is tartani. És akkor
én mindig törtem a fejemet, hogy mivel tudnám meghálálni ezt a Szűzanyának. Mert
anyagiakkal nem tudtam, mert nekem sem vót. (...)

35. És akkor jött a lourdesi barlang építése. Akkor 1971-ben Jurányi atya vót itt a plé-
bános, és úgy gondolta a plébános úr, hogy építene egy lourdesi barlangot. No most
összehívta a képviselőtestületet, hogy valaki mesterembert keressenek, aki ugye meg is
fogja csinálni. (...) ...nem vállalták. Oszt mondták, a képviselőtestület, hogy próbáljon az
atya velem beszélni, hogy én nem-e csinálnám meg. No, én nem vagyok kőműves (...) Mondták aztat, hogy minden segítséget megadnak. (...) És akkor én azt magamnak le-
rajzolgattam körülbelül, hogy hogy nézzen ki. Igaz, hogy lelki félelemben szenvedtem,
mer ugye én ilyet nem csináltam. (...) És akkor csak oszt hozzáfogtam, adtak segítséget
a hívek addig, míg készen nem lett a kápolna [= barlang]. S akkor így készült el.

1974-be történt az, hogy azt álmodtam, hogy úgy viszagondolok, ez november 10-e
körül lehetett. Azt álmodtam, hogy odalenn a templomudvarban sok nép áll. Én is oda
mentem, én csak akkor odamentem és a népek nézik, hogy a kápolna [=barlang] telje-
sen tűzbe van. Ég a kápolna vagyis a lourdesi barlang. El kezdek kiáltani: emberek, ma-
guk itt nézik és ég a lourdesi barlang. Erre levetem a kabátomat, és a Szűzanyát tudtam
kimenteni. Mer nagyon tüzes vót. És azt meg tudtam menteni, de a Bernadetet nem
tudtam megmenteni. Úgyhogy akkor hetvennégy decemberében (...) karácsonykor va-
lami gyerek cshintalanságból a Bernadett kezét eltörte. (...) Én haza kerültem a kórház-
ból, én csak a templomba húsvétkor mentem. Mikor mentem a templomba, odanézek
a lourdesi barlangba, látom, hogy a Bernadett eltörött kézzel van. Hát nagyon rossz érzé-
sem vót és akkor mise után megkérdeztem a harangozót, hogy hol van a Bernadettnek
a keze. És akkor azt mondta, hogy a sekrestyében van a fiókba. És akkor én haza hoz-
tam a Bernadetet még aznap húsvétkor, meg a kezit is. Én oszt idehaza szépen megcsi-
náltam a Bernadettnek a kezét, úgy, hogy nem lehet meglátni, hogy hol van eltörve.

36. Akkor oszt még vót egy eset, egy álom. Egy néni csináltatott a Szűzanyának egy vil-
lanykoszorút a fejére. Amikor tették föl azt a koszorút, hát biztos aki tette föl, hát nem
rossz indulatból, gipszel tette a Szűzanyának hátulra a nyakához erősíte a koszorú szá-
rát, hogy az ottan megálljon. No majd valahogy nem jó vót megcsinálva, a Szűzanyának
nem világította meg az arcát. Az akkori pap aztán levetette a koszorút, úgy, hogy ott az
a gipsz görcs megmaradt hátul a Szűzanyának. Hát mi szokjuk legtöbbször takarítani a
lourdesi barlangot, hogyha jelesbb ünnep van, de én azt nem vettem észre. Egy éjjel
azt álmodom, hogy ott vagyok a lourdesi barlang előtt, és a Szűzanya megszólal hoz-
zám, és azt mondja nekem, hogy nézd meg, mi van az én fejemben hátul. Én mondom,
hogy Szűzanyám nem látok semmit. Erre a Szűzanya meghajolt, azt mondja most nézd
meg! És akkor meghajolt a Szűzanya és látom, hogy hátul, hátul a fején van egy görcs.
És én azt mondom neki, Szűzanyám, én egy idegen tárgyat látok a fejemben. erre a Szű-

zanya fölállt, és én erre fölébredtem. De ahogy fölébredtem, én én fölugrottam, való-
sággal kiugrottam az ágyból. A feleségem erre fölébredt, és azt mondja nekem, hogy mi
bajod van?! És elmeséltem neki, hogy én mit álmodtam, de éjszaka volt, nem gyöttem
le megnézni a Szűzanyának a fejét, hogy az valóban igaz-e, mert olyanra gondoltam,
hogy valaki engem meglát, az mit fog föltételezni rólam, hogy én mit keresek a temp-
lomudvarban éjszaka! Ezért nem mentem le. Má mikor kipir világosodott, egész korán
vót. Én azonnal fölötöztem és lementem, fölmentem a Szűzanyáho és megnéztem, és
valóba ott vót az a gipsz görcs. Akkor haza jöttem, mondtam a feleségemnek, hogy va-
lóba igaz álom vót, de menjünk le és én azt onnan leveszem. Le is mentünk, egy ilyen
fehér gyócsot vittem, kést, és akkor ilyen nagyon finom csiszolópapír-darabkát. És ak-
kor én azt óvatosan lekapargattam, és akkor ottan lecsiszolgattam, akkor letöröltem az-
zal a gyócsruhával, vizes gyócsruhával. Hogy éppen úgy gyámolítottam meg, gondoztam
meg, mintha egy seb lett volna. Mer gondolom, hogy Szűzanyának az fájt, hogy, hogy az
ott vót néki. És tehát ez volt a harmadik álmom, a hetvenes évek közepén ami tör-
tént.”(10) A Szűz Mária, pontosabban a Mária-szobor segélykérésének motívuma itt is
megfigyelhető, miként a kápolnabeli szobor eredettörténetében is a megcsönkult szo-
bor alakjában kért segítséget Mária.

A szomszédos Terényben és Szandaváralján a téma gyakoriságának illetve elterjedtségének el-
lenőrzésekképpen kutatást végeztünk néhány esetben, és a korábbiakhoz hasonló arányban hal-
lottunk élménytörténeteket:

37. „A sógorom terényi, Juhász András. Az mesélte gyerek korába, hét vagy nyóc vagy
hány éves vót, akkor ment ki pisilni éjjel, azt bement, (...) a nagyapját, (...) apikának hít-
ták. És aszongya, mit láttam én az égen! – Mit fiam? – Jaj mentek nagyon sokan, azt
nagyon szépen énekeltek. Vótak ott gyerekek is, meg emberek is meg asszonyok is, azt
meg is mutatta möre mentek. Oszt mondja neki a nagyapja: jaj fiam, azt nem köllött
vóna neked kibeszélni! Hét év múlva megin megláttad vóna. [Az 1920-as évek második
felében látta.]

38. Itt Váralján is vót egy másik. Szélesnek hítták. Az is ugyanilyet látott. Mer éjjeli ő
vót, osztan akkor az égen látta ő is. Úgy mondta, hogy erre a Péterhegy fele látta, Becs-
ke fele. [Széles János látta a 70-es évek közepén.] (...))

39. [A háborút követően] aszonta, hogy éjjeliőr vót az oroszok után. Köllött mindenki-
nek, mindennap másik vót őrségbe, a falut őrizni. (...) Arra lettek figyelmesek, hogy egy
nagyon szép éneket énekeltek, Boldogasszony Anyánk, azt énekeltek aszongya. Látta is
a népeket, fön az égen, öregasszonyokat e. [Rostás Mihály látta.]”(20)

40. „Nekem itt vót egy nagyon szép nő, itt ebbe az irányba, a Péterhegy felé. Ott volt
egy nagyon szép nő, olyan kék vót neki, így volt kék [elől közepén hosszában] és fehér
vót neki a ruhája. De nagyon szép. Szaladtam be a gyerekekhöz, hogy jöjjenek megnéz-
ni, hogy meglássák ők is, de akkorra eltűnt. Így láttam ötet így e [a levegőben]. Éjjel,
mikor kijöttem és arra néztem a Péterhegy felé és nagyon-nagyon szép vót. Még négy-
szögletes is volt (...) a kép. Mintha körülötte volt volna olyan téglalakú, mint ez a kapu
így e. És ő meg közepén állt. Szép vót neki a ruhája, de gyönyörű vót nagyon. A kezét
áldóan föltartotta. Mondom Istenem meglátták vóna a gyerekek is.”(21)

41. „Itt vót egy fiatal, mán akkor még én itt laktam, még ján vótam, ő meg legény vót.
Odaki vót nekik istálló kinn, tudja odakint, ahol mán utca van. Azt visszagyűt. Elment
aludni |fontunk. Visszagyűt. Aszongya nekem, aszongya Marika! Mikor énekeltek
tik azt, hogy Dicsőség Mennyben az Istennek? Hát ő tót vót [evangélikus]. Paja, mon-
dom hát mé mondod te ezt? Nézd csak aszongya, ahogy mentem ki, ulicán, | nagy vilá-
gosság támadt, nagyon nagy csoport ment, oszt azt énekeltek. Hát nem hiszem Pajika
mondom, mán be vagy rúgva. Tudod, hogy nem iszok aszongya. Hát lehet, lehet
ugye...” Oczot Pál kb. 1892-ben született.(18)

42. „Nem tudom, nem tudom, de ha öreg vagyok is, de azé még egy kis eszem van, ha

nem sok is, de még nincs olyan éjjel, mikor hangot ne hallanék! Hát ki? (...) Minden újhaldon (...) akkor mindig jöhet.”(18)

A látomással kapcsolatos népi szemlélet jellemző példáját mondta el a gondozóasszony testvére és lánya:

43. „(gy: És éberen nem volt látomása?)

Nem, nem vagyok én arra érdemes! [(19)]

(gy: Bori nénémnek?)

Nem. Én se vagyok olyan jó szándékval vagy nem, hogy jó szándékval, Isten őrizz, hogy megsértsem a Szűzanyát, dehát énnekem családom van meg osztan nincs má bennem olyan türelem mittudom én. Meghalt az uram és énnekem azóta nincs olyan türelmem. Hamar özvegy maradtam, negyvenkilenc éves koromra. Oszt sokat megbosszantom a Jóistent. Hamar elvitte a férjem. Azt nem tudja senki, csak aki benne van, hogy mi az özvegység.”(5)

A kápolna eredetének ismeretével szemben a jelenéses élmények terén egyáltalán nem kiemelkedő az alapító család mai rokonságának a helyzete, nincs lényeges eltérés a szomszédság illetve közel lakók és a kápolnától távolabb élők esetében. Egyedül a jelenlegi gondozóasszonytól jegyeztünk le másokétól lényegesen több szöveget. Ez azonban legalábbis részben nyilván nem független attól, hogy ő központi adatközlőnk, és vele alakult ki a legelmélyültebb kapcsolatunk.

Összességében meglepő, hogy milyen széles körben ismerhettünk meg jelenéses élményt. Témánk természeténél fogva adatközlőinket az idők és vallásosak köréből választottuk, de így is figyelemre méltó, hogy a többség rendelkezik valamilyen saját jelenéses élménnyel. A lejegyzett szövegek között jelentős mértékben, csaknem a fele részben éber jelenéseket olvashattunk (13., 14., 15., 16., 18. 25., 31., 33., 37., 38., 39., 40., 41., 42.). Az álombeli látások döntő része is látomás, amelyben valamilyen természetfeletti érzékelés történik, csupán három határeset (22., 23., 35.) és egy (19.) transzcendencia nélküli „Mária-látás” fordul elő. Tartalma alapján a közölt álomlátások fele illeszthető közvetlenül is az éber valóság történéseibe (24., 26., 27., 32., 34., 35., 36.) és azt tapasztaltuk, hogy az ilyen esetekben a valóság szerves részeként tekintik élményüket a megkérdezettek. A népi álomszemlélet legszemléletesebb példaként az 1956-os munkástanács elnökének egész további életét sorsdöntően befolyásoló álmára utalunk. E példa és a többi „valós” álomlátás egyben arra is felhívja figyelmünket, hogy nem teljes és így csak részben helytálló az a néprajzi felfogás²⁴, amely az álmot a nép értelmezésében tulajdonképpen csupán mint előjelet tekinti. A fentiek alapján főlegesen bővebben részleteznünk, hogy itt a népi kultúra tágabb köre szempontjából is lényegi többletről van szó.

Az álombeli látomások jelentőségét az olykor imakönyvbe történő fölírás (15., 16., 17.) mellett a cselekvést többféle módon befolyásoló hatása mutatja, mint házépítés megkezdése (27.), templombajárás és áldozás intenzitásának megugrása (32.) vagy disszidálásról való lemondás (34.). Az ébrenlét cselekvéseit még jónéhány esetben is primér módon motiválta az egyén álombeli látomása.

A jelenés élményének életkori megoszlása a következőképp alakult:

2. táblázat

életkor	szöveg száma
7–10.	13., 25., 37.
11–19.	26., 41.
20–29.	14.
30–39.	34., 40., (18.)
40–49.	15., 20., 21., 22., 23., 29., 39.
50–59.	16., 17., 19., 27., (30.), 31., 15., 36.
60–X.	24., 28., 32., 38., 42.

A táblázat szerint adatközlőink álombeli vagy éber jelenést többnyire negyven éves kortól észleltek, de a gyermekkori látomások aránya is jelentős. Aligha véletlen, hogy utóbbiak éber látomások, melyek fokozottabb hatásuk révén inkább megőrződtek a döntően hatvan év fölötti adatközlőink emlékezetében. Ez azt valószínűsíti, hogy – elsősorban az álomlátások esetében – táblázatunk nem annyira a látomásos élmény életkori megoszlását mutatja, hanem nagyrészt az emlékezet hatókörét, és azt, hogy az éber látomásokat jobban számon tartják, mint az álombelieket.

Funkciójuk szerint vizsgálva a szövegeket megállapíthatjuk, hogy csak kisebb részben szolgálnak előjelként. Valamilyen bajt jelzett előre a 14., 17., 22., 23., 28. valamint a 35. történet, míg a 24. és részben a 26. látomás gyógyulást, örömet adott hírrül.

A 29. és a 36. leírásunk információt jelentett előre. A többi szöveg a hit, a vallás megerősítéseként értelmezhető, köztük a 13., 25., 26., 37. és 41. elsősorban a vallási szocializációt segítette elő.

A történetek tartalmát elemezve több szempontból is jellemző megoszlást kapunk. A látomások felénél Szűz Mária jelenik meg – a 25-ben Jézussal közösen – részben hagyományos ikonográfiája szerint, de szempontunkból nagy jelentőségű, hogy hat esetben a kápolnabeli Mária-szobor elevenedik meg ((19.), 22., 23., 26., 27., 29.). Viszonylag gyakori látomás a búcsúsok égi vonulása (30., 37., 38., 39., 41.) és a nem személyekhez kötődő úgynevezett „non-humán” érzékelés (14.–16., 33., 42.). Jézus négy esetben jelenik meg önállóan, egyszer pedig angyalok tűntek fel az égen (13.).

A jelenések transzcendens vonatkozásait az érzékelés típusai szerint rendszerezve a következő megoszlást kapjuk.

3. táblázat

Az érzékelés módja

verbális szöve- gek száma	akusztikus			optikai vizuális		egyéb szenzoros	
	zenei	elemi	ikonikus	szcénikus	elemi	taktilis	
	24.	<u>18.</u>	<u>42.</u>	13.	<u>17.</u>	<u>14.</u>	26.
	26.	30.		<u>19.</u>	<u>20.</u>	<u>15.</u>	35.
	27.	<u>33.</u>		<u>21.</u>	26.	<u>16.</u>	
	29.	37.		<u>22.</u>	29.		
	32.	38.		<u>23.</u>	30.		
	34.	39.		24.	<u>31.</u>		
	36.	41.		25.			
				27.	34.		
				<u>28.</u>	35.		
					36.		
				32.	37.		
					38.		
				35.	39.		
				<u>40.</u>	41.		

Megjegyzés: Az aláhúzás azt jelenti, hogy a szöveg egyedül az adott oszlopba tartozik. A karikázás a kápolnabeli szobor szövegeit mutatja.

A jelenések érzékelési módja a táblázatból láthatóan az egyszerű hang-hallástól a komplex beszéd-mozgásos képi-tapintási érzetekig terjed. A leggyakoribb az egyszerű ikonikus látvány valamint az akusztikus megnyilvánulás kombinációja a szcénikus képi érzékeléssel.

A kápolnabeli szobor alakjában történő Mária-látomás felerészben ikonikus optikai élmény, felerészben pedig összetett érzékelés eredménye. Az utóbbi csoport az egész anyagon belül a legmagasabb szintű réteghez tartozik az érzet komplexitása terén.

A legtöbb jelenés valamilyen helyszínhez kötődik. Csaknem felerészelt a település határában jön létre a látomás (13–16., 18., 20., 25., 33., 37–41.). Két kivétellel (3., 42.) ide kötődik az összes éber látomás. Többször fordul elő még a templom illetve környezete (21., 22., 24–36.), valamely búcsújáráshely (19., 31., 32.), lakóház (26., 28., 42.) és a kis-kápolna (27., 29.).

Figyelemre méltó, hogy jelenéses szövegeinkben viszonylag gyakran fordulnak elő nevezetes számok és időpontok, melyek mutatják a történetek tradicionális keretekbe ágyazottságát. Különböző vonatkozásokban többször is hangsúlyt kap a 7 éves periódus (13., 33., 37.). A 31. szövegben a harmad napra meglátott újság a látomás igazolására szolgál és misztikus jelentőséget kap az újhald időpontja (42.) valamint az első lourdesi jelenés 100. évfordulója, melynek talán nem is ébredt tudatára a látomás átélője. Mégis aligha véletlenről, inkább a kultúra sajátos működéséről, szinkretikus megéléséről van szó.

Az idézett látomásanyag egyéb szálakkal is kapcsolódik a helyi folklórhoz. A búcsújárás általában önmagában sem idegen a jelenéses élményvilágtól. Ám a szandaiak látomásra orientált zarándoklatainak sajátos dokumentuma is megmaradt a településcsoport körjegyzői irataiban:

„Főtisztelendő

Gyurkó Gábor plébános úrnak,

Terény.

Az utóbbi időben igen gyakran a szandaiak és a terényiek tömegesen mennek Hasznosra. –

Azt hiszem Főtisztelendő úrnak tudomására jutott már az a körülmény, hogy az államvédelmi hatóság igen gyakran keresi fel községeinket, de különösen Szandát és azt szögezik le, hogy a falu nagyon reakciós. – A faluért pedig a papok, tanítók és jegyző felelősek, amilyen a pap, tanító és jegyző olyan a falu. –

A hasznosi búcsújárásért is bennünket tesznek felelőssé. –

Nagyon kellemetlen, hogy ez a búcsújárás ennyire elharapózott, rendkívül kíváncsú lenne, ha Főtisztelendő úr hivatalosan is kihirdetné az egyházi főhatóság állásfoglalását és azon lenne, hogy egy időre ezt beszüntetnék, legalábbis addig, amíg a községeink a feledés homályába merülnek. –

Úgy tudom, hogy most is vannak sokan Hasznoson és Kedden is szándékoznak odamenni. –

Szandán, 1949. évi május 21-én. –

Teljes tisztelettel:
közjegyző."

Ha nem is a hasznosi búcsújárás méreteiben, de hasonló vonzalmat és érdeklődést kelt az 1980-as évtized utolsó negyedétől a szintén látomásokról nevezetes jugoszláviai kegyhely, Medjugorje, mellyel kapcsolatban idéztünk is egy élménytörténetet (31.).

Központi adatközlőnkéről, a kápolna gondozójáról következő jellemzésünkben és a továbbiakban részleteiben is bemutatjuk az unio mystica, a vallásosság és az életmód főbb összefüggéseit a kis-kápolnához szerveződően.

A kis-kápolna alapítói, gondozói

A kápolna jelenlegi gondozónője özvegy Tóth Jánosné Koplányi Teréz (sz.: 1916.), helyi megszólítással „Tera nenus” vagy gyakori megnevezéssel „Márton Tera” elmondása alapján összefoglaljuk a kápolna-alapító család történetét, vallásosságát. A család „Márton” ragadványnevét a gondozónő úkapjának keresztnéve után kapta. Márton fia Gergely, aki menyének Veronának álmólátása után intézte a kápolna alapítását. Kis Verona a gondozóasszony nagyanyja a Szandához közeli Ordas-pusztáról származik, ahol őt félálván két fiú testvérével együtt édesanyja

nevelte. Utóbbiról dédunokája azt a hagyományt őrzi, hogy Ordas-pusztá szélén lakott és egyedül nevelte három gyermekét. Gyakran bejártak hozzá a betyárok éjszaka melegedni és segítették őt. Később „Veron nene” három hold földet örökölt Ordasról. A nagyszülők 8–10 hold birtokon gazdálkodtak, Szanda közepes rétegehez tartoztak. „Veron nene” frástudatlan volt. „Márton Tera” szülei az apai ág révén viszonylag jó módúak voltak, apja egyedüli gyerekként született. Összesen 18 hold földön gazdálkodtak legelővel és erdővel együtt. „Mi külön jártunk legeltetni. Édesapám nem adta be a gulyába más csak akkor a tehenet, mikor más ott hatták a jánkák őt. De aggyig mindig jártunk legeltetni, külön vót legelőnk.” (2) Terez hét esztendő korában elkerült a szülői háztól: „Hét éves koromba gyűtem föl a nagyanyámékho. Akkor gyűtem föl, mer a szomszédba, ilyen hosszúház vót. Ketten laktak, nagyapám meg az ő testvére. Ketten laktak egy udvarba. Oszt akkor ugye ringattam a nagyapámnak a testervérének a kisunokáját, mer rossz vót. A nagybátyám akkor gyűtt haza a határbó, azt sietett főzni azt a haluskát (...) túrós haluskát. A jánka meg nem maradt, az olyan két éves vót, ringattam, s akkor is csak ordított; menné jobban ordított, anná jobban ringattam a bősöt. Azt akkor nagyon ringattam a bősöt, azt főbukott, kiszát a jánka; akkor oszt a nagybátyám meg kezdett káromkodni, meg pöröni. Akkor azt fétém, hogy megvernek, főszaladtam a nagyanyámékhoz, azt akkor ott is maradtam. Mer má csak maguk vótak.” (2)

Hét éves korától tehát az álomlátó nagyanyjék nevelték a jelenlegi gondozóasszonyt, akit határbeli látomása [13] ekkortájt érte. Nagyanyjának jellegzetes szokásaként említette, hogy szeretett a lakás szentképeinél, a képre nézve imádkozni. Gyakrabban a lakószobában, a „kis-ház”-ban ájtatoskodott, de vasárnaponként az „elsőház” falán lévő szentképeknél is elidőzött. „Meg ő legtöbbit elment a szemközi kápolnához, oszt akkor imádkozott.” Máskor „mán mikor oszt lány vótam oszt ugye, suhanc vótam akkor mentem el otthonról ugye többi lányokhoz. Nagyanyám még nem mentem haza, akkor kiült a fal alá, azt akkor olyan hosszúház vót, azt akkor az ott imádkozált. Vagy leült a szemközi káponkához, azt akkor onnan lesett, hogy honnan megyek haza.”

A nagyapa vallásosságát ama szokásával jellemezte, „...ha mérges vót, akkor azt mondta mindig, hogy az anyádot vagy az apádot, az édesapádot dicsérem és imádom mindörökkön örökké amen. Az vót a káromkodása. (...) Hát ugye Krisztus Urunk [pontosabban a Teremtő] mindnyájunknak apja meg Szűzanyánk mindnyájunknak édesanyja. Hát ez vót a szokása, ezt káromkodta. Soha egy illetlen szót nem szólt, se egy rendetlen szót nem szólt.” (2) A nagyapa jámbor lelkülete mellett az idézet arra a differenciálatlanságra is utal, amely Isten és Szűz Mária helyi kultuszában megfigyelhető. A későbbiekben szölünk még erről.

A nagyszülői háznál gyakorolt vallásosságot jól érzékelteti a nagy ünnepek, például Jézus születésének megünneplése. Ádám-Évakor szigorú böjtöt tartottak, vacsoráig egyáltalán semmit nem ettek. Jellemző módon az esti étkezés időpontját az égen feltűnő csillaghoz köthették, betlehemi jelentőségéhez hasonlóan. A gondozóasszony máig tartja a szokást: „Én karácsony böjtjén most sem eszek, csak mán mikor fölkel a csillag. Egész nap éhen. Sütöm a lepént, de nem kóstolom meg.” Nagyanyja előre az asztalra tette a karácsonyi vacsorához valót, nagyapja „...szokott kötni szénát. Atkötte madzagval, oszt letette az asztal alá. Hogy a kis Jézuska is szénán született meg, hogy legyen helye, hogyha megszület.” A vacsora előtt „Veron nene” szentelt gyertyát gyújtott, az előkészített ételt szentelt vízzel meghintette. Az évi étkezéseknél a család tagjai magukba imádkoztak, a karácsonyi vacsora előtt együtt közösen mondták el a Miatyánkot, Üdvözetet, Hiszekegyet. Ezután „mamika” azaz a nagymama kitett pohárba mézet, és a kántorék sütötte, iskolások által hozott ostyát belemártották. Elsőként ezt ették azért is, hogy az év során ne fájjon a torkuk. Ott volt az asztalnál egy szakajtó dió, alma. Mindenki fölbontott egy szem diót, és az előbújó dióbél épsége megmutatta, hogy a következő évben milyen egészségre számíthat a családtag. Az alma is a család egészségének és összetartásának mágikus eszköze illetve szimbóluma volt. E néhány jellegzetesség alapján is világos, hogy a karácsony – a nagy ünnepek – a család számára nem megemlékezés volt, hanem varázslatos megidézés, újraélés. E felfogásnak felel meg, hogy a karácsonyböjti népi misztérium fontos kellei szentelmenyként használtattak. A Jézusnak készített szénát a tchenekkel etették meg,

hogy egészségesek legyenek, a karácsonyi morzsa gyógyszerként szolgált és maga az abrosz vetéskor felkötve az „új élet” sikerét mozdította elő.

Téréz kilenc éves korában ment Vácra az első búcsújárásba, egy falubeli asszony gondjaira bízva. Itt olvasót vett magának. Ettől kezdve évente egy-két búcsújáróhelyre járt el a helyi péterhegyi zarándoklaton túl. A pünkösdi szentkúti gyalogos búcsú mellett felváltva jártak még Máriabesnyőre és Vácra, eleinte szintén gyalog. Tizenhat esztendő korától Máriás-lány lett férjhezmeneteléig.

Elmondása szerint házasság előtt a kápolnánál imádkozott.

44. „Imádkoztam, hogy segítjen meg a Máriácska, hogy jóra sikerüljön a férjemvel, jó házasságot éljünk. Hát nem mondom, nem rosszat éltünk. Megsegített.”(2) A kelen-gyét édesanyja és nagyanyja közösen készítette el, „édesanyám nem annyit, mint mami-kám”.

A lakodalom 1935-ben, a nagyszülői háznál volt. Ez alkalomra Terez virágokkal és „terítőskevel” díszítette föl a kápolnát.

Férje Tóth János szegényebb családból származott, szüleinek 6-7 holdas birtoka volt. Ebből 3 hold a „poletár” nevű dűlőben volt, s apósa kedvezményesen kapta uraságtól kisajátított földön, az első világháborús részvétele és szegénysége folytán.

A két család között dédanyai ágon (Varga Gergelyné Tóth Borbála) távoli rokonság vezethető vissza. Bár szegényebb volt a férj, a szülők nem ellenezték a házasságot: „Nem szóltak bele. Mer őt nézték jóra. Őt nézték jóra, ugye a férjem szegényebb vót, mer én nem akartam lány koromba ugye mer sok föld vót, abba köllött dolgozni, ugye édesapámnak vagon búza termét. Oszt akkor ugye férjhez mentem, akkor el köllött menni szakványba aratni. Uraságho ugye. Két hónapot ott vótunk, azt akkor ugye megkerestük a búzát a kenyérre valót, mer apósoméknál nem termett, nem vót annyi föld, hogy elég legyen a kenyérre.” Összesen 6 évig jártak szakmányba aratni a közeli Cservölgy-pusztán és a Bér felé eső Csobánkán.

Esküvő után a nagyszülőkhöz költöztek, de „... férjem visszacsalta nagyanyja. Akkor én is elmentem utánna, oszt nagyanyám nem akarta ideadni se a kasznyimot, se az ágyamot. Amié ott hagytam őket. Azt akkor a férjemnek a nagyanyja mindig kiabálta, hogy szegény lányt vettél el, mer még se az ágyat, se a kasznyt, semmit nem adtak oda. Ezáltal akkor többször botránykoztunk a férjemvel. Nagyanyámék ezelőtt is haragudtak, (...) nem jó szemvel néztek egymásra, azt azért nagyanyám nem akarta ideadni sem a kasznyt, sem semmit.

Mindig, mikor templomba mentem, mindig följártam ruháér. Úgy vittem le, oszt akkor odalenn ötözködtem föl. Mer nem akartak legelejen hozzá adni, a szüleim nézték jóra, (...) azok ellenezték, a nagyszülők.”

Apósáéknál egyébként is igen szerény lakáskörülményeik voltak. A házzal szemközt, az istálló melletti külön kamrában kaptak helyet.

„Az ember vett egy dobkályhát, ugye kéményt nem lehetett rakni, oszt a falon lukat fűrtünk. Azt arra tettük ki a csövet, de ha szél fúj, akkor beverte a füstöt, akkor nem lehetett tüzelni. Oszt semmi bajunk nem vót, olyan hidegek levétek, oszt akkor nem vót semmi bajunk.”

Terez lánykorában jobban a nagyszülők birtokán dolgozott, de édesanyjáéknak is segített, elsősorban kapálás idején. Még apósáéktól is visszajárt nagyanyjának segíteni a szőlőt gondozni, de ezt csak hazugság árán tehette. Azt kellett mondania, hogy szüleinek megy dolgozni, mert apósáék másként nem engedték volna.

Nagyapja 1936-ban meghalt, a szőlőrész kivételével a földek öröklődtek édesanyja és nagybátyja között. Édesanyja szerette volna, hogy legalább a „Kenderföld”-et kapja meg Terez, de a nagybáty ehhez nem járult hozzá.

A szűkös földviszonyok következtében férje a kiskéri szénbányába ment dolgozni, majd az ötvenes években Pestre került segédmunkásnak és művezetőségig vitte. Az apóséktól 1954-ben váltak külön, amikor egy házrészt vettek a nagyszülői portától és a kápolnától csupán né-

hány házzal odébb. Előbb házépítéshez készültek, de nem született gyermekük, s így nem kezdtek bele.

Hiányzott a gyermek, végül öccsének egyik lányát fogadhatták magukhoz egy időre, Piroska két évig tőlük járt iskolába. „Tera nenus” megövezgyűlésekor is (1978.), fél évig hozzá költözött, hogy segítségére legyen.

Téréz a szülői birtokból 1960-ban örökölt édesapja halála után:

„Ahol az öcsém lakik, ott vót mingyán négy hold föld. Ahol itt régen laktak, ott vót mingyán két hold föld. Akkor a nagyapámé, a mamikámé, aki a kápolnát csináltatta, annak itt vót megint öt hód föld egybe. De azt ugye az kétfelé ment János bácsiékval a testvérekkel. Akkor nekem ott jutott, meg oszt Szandákon [régi faluhely] jutott, meg Farkasvermen, ahogy megyünk be Váralja felé, meg kint a Tögyesbe meg Szurdok alatt. És szétosztzkodtunk mindegyiknek ugye, szépen szétosztzkodtunk, de oszt ugye begyűttek az oroszok a TSZ, az illetéket kifizettük, akkor oszt be köllött állni. Úgyhogy nem használtam a földet, mingyán be köllött állni a TSZ-be. 6 holdat adtunk be. Édesapám meghalt hatvanba, hatvanegybe meg bejött a TSz. Mer mindig azt mondta, hogy ő ne érje meg, mer ő valakit, ha beáll a földjébe, ő belevágja a baltát.”

Téri néni házrésze egy hosszúház utcai fele. Megvétele után a 60-as években megszüntették a konyhai szabadkéményt, majd 1972-ben az „elsőház” két kisméretű utcai és egy udvari ablaka helyett beépítettek egy utcára néző nagyobb hármás ablakot.

Modern technikai eszközök közül először 1961-ben – a villany bevezetését követően – egy asztali rádiót vásároltak. Ezt néhány hónapja pesti ismerősük elvitte víkendházába és helyette hozott egy hetvenes évekbeli típust, amit ő már lecserélt. Televíziót szintén a pesti ismerőstől kapott Téri néni 1986-ban. A rádióhoz hasonlóan ez is hetvenes évekbeli lecserélt típus. A rádióban főként a híreket hallgatja Téri néni, a TV-ben akkor néz híradót, ha rádióban nem tudta meghallgatni. Az esti filmeket mintegy felerészben tekinti meg, ahogy dolga engedi. A sorozatokat inkább figyelemmel kíséri. Gyakran abba hagyja a filmnévezést és háztartási teendők elvégzéséhez lát, és van, hogy fáradtsága következtében elszundít műsor alatt. A rádióvásárlást hamarosan követte a Szabadföld c. újság megrendelése, elsődlegesen a rádióműsorért, politikát vagy egyéb híreket szinte sosem olvas. Ideje se igen engedi, mint mondja.

1963-ban egy Hajdú mosógépet vásároltak a faluban, a TSZ-beli cukorrépakapálás jövedelméből. Mosáshoz az úton túli kútból vödörrel hordja a vizet, vezetékes víz nincsen. A vizet előbb külön melegíteni kell, s csak azután kerülhet a gépbe. „Addig lúgzottuk”. Jövedelmi viszonyai együttesen: a TSZ-nyugdíj és az özegeyi nyugdíj összesen 7610 forint.

„Tera nenus” és az anyai ági „Márton” család vallásosságáról már említettük, hogy az hagyományos népi vallásosság, amelyet számos további jellemző is mutat. Korábban a mezei munka során, különösen aratás előtt a föld végében imádkoztak:

45. „Kezdték, hogy Jézus segélj! Akkor mondtuk a Miatyánkot, Üdvözlétem, Úrangyalát. Emberek, meg aki nem imádkozott fölemelte a kalapját. Azután kezdtek. (...) Meg a kaszálás is, elmentek takarmányt, lóherét kaszálni, akkor is úgy csináltak. Úgy láttam édesapámtól, nagyapámtól is úgy láttam.

Vagy, ha kenyérdarabka leesett, azt fölvette mindenki, azt meg köllött csókolni. Ember, asszony, aki elejtette.

Meg mamikámtó úgy láttam, mikor elvégeztük a kapálást, így vetett keresztet [négy csomópontot rajzolva előre], édes jó Istenem elvégeztük a munkát, te meg add rá áldásod. (...)

Mikor, ha kocsival mentek ki az udvarból, akkor is keresztet vettek a lovak elejbe vagy a tinók elejbe oszt úgy mentek ki a kocsival.”(2)

Munkavégzés közben déli harangszókor mindig keresztet vetettek, és végezték az Úrangyalát. „Tera nenus” máig így tesz.

Falubeliekkel ma is leggyakoribb a vallásos köszöntés: „Dícsértessék a Jézus Krisztus!”

amire a válasz „Mindörökké ammen” vagy „Mindörökké”. Lakásba érkezéskor még hozzá teszi: „Isten hozott” vagy „Isten hozta”. Érkezésünkkor is ezt hallottuk. Távozáskor az „Isten áldjon” elköszönés és az „Isten veled” válasz szokásos.

A vasárnap délelőtt tíz órasi mise előtt soha sem étkezik. Az utóbbi három évben rátért a reggelénkénti feketekávé-ivásra, s ez vasárnap reggel sem marad el.

A hasznosi búcsújáráshelytel kapcsolatban jellemző népi vonzódást tapasztaltunk „Tèra ne-nus” részéről: „Sokan nem hisznek Hasznosban, de van benne valami, mert a víz, énnékem három éve hoztak, de semmit- semmit nem szaglik. Mer ugye valahonnan hozunk vizet, be van gyugva, az megszagosodik. Az meg semmit-semmit nem szagos. Olyan tiszta mint az arany!

(gy: S mire tetszik használni?)

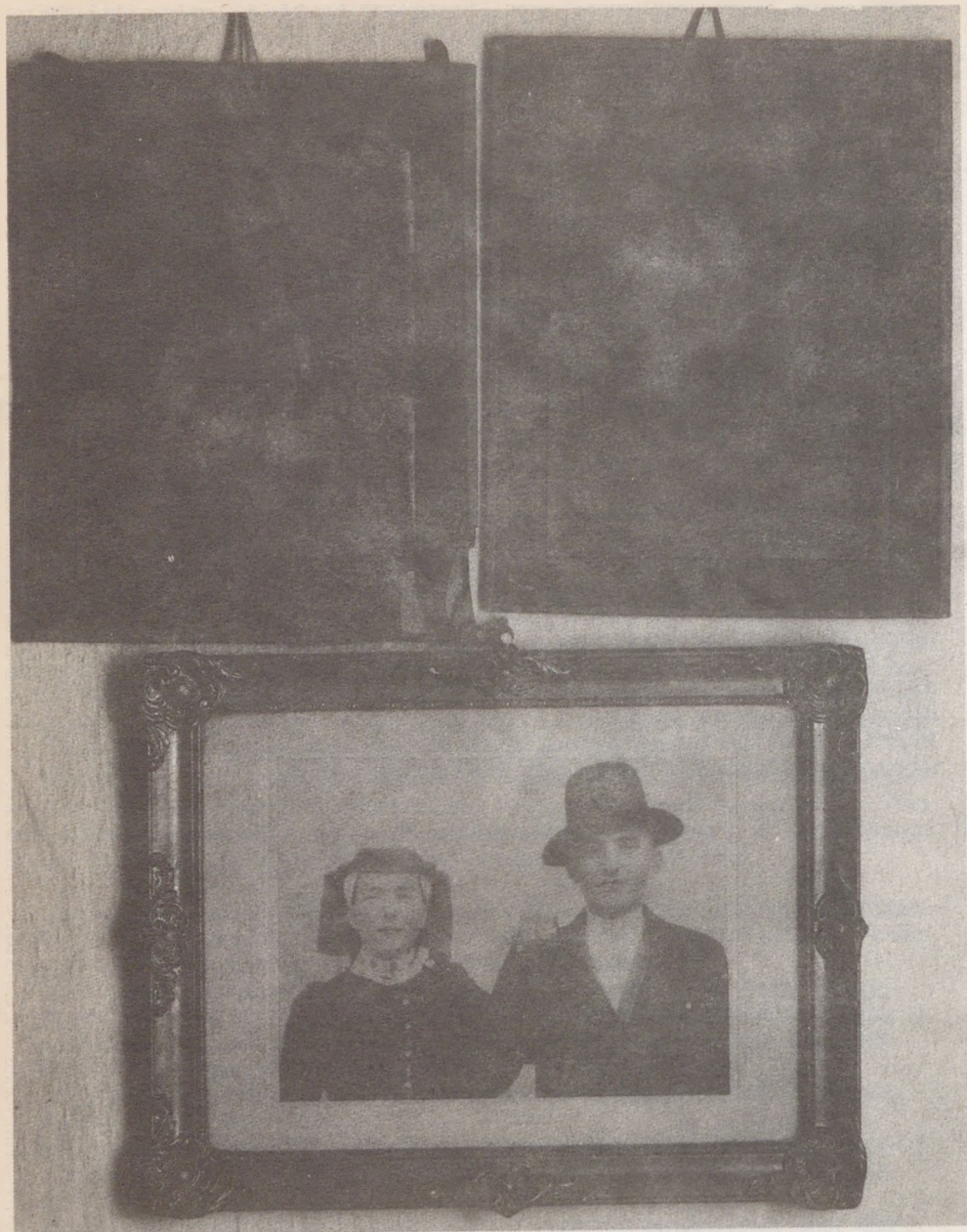
Mire? Így, ha a szemünk fáj, avval, meg oszt akkor ugye, meg néha megszentölöm a házat vele [!], meg a szentótvíztartóba öntök.”

E természetes népi vallásosság – amely a hivatalos egyház szintjétől meglehetősen eltérő – a lakóház belsején is megfigyelhető. A lakásba lépve a pitvarba érkezünk, szemközt a konyhaajtó fölött fali feszület, amelyet Borbála testvére hozott a jászberényi búcsúból kb. 15 éve. A falon a tiszta szoba felé falvédő, szővege:

„Az én jó Istenemet
könyörögve kérem,
hogy a kedves
családomat Minden rossztól
Őrizze meg nekem.”

E falvédő a lakószobából került ki, amikor oda újat vett. A mostani elődje pedig már szürke volt, s ezt megvarrta kispárna toknak. A fal lakószoba felőli oldalán falusi kegyképkereskedőtől kb. 18 éve vásárolt kép: útmenti kereszt a tájban. Az „elsőház”-ba vezető ajtó falán kis-méretű fali házi-áldás kép, kb. 40 éves.

A tisztaszobába lépve bal oldalt a „kasznyi”, rajta búcsús emlékekkel. Mellette szekrény, és a szobában párhuzamosan két ágy, köztük asztal lócéval. Az utcai falon az ablak bal oldalán a hetvenes években házaló árustól vásárolt Szűz Mária kép, az ablak másik falán Teri néniről és férjéről 1938-ban készült fénykép színes, retusált nagyítása, közvetlen fölötte mintegy összetartozó egységként Mária-Szíve és Jézus-Szíve képek az 50-es évekből.

4. kép: A gondozókról két évvel a házasságkötés után készült kép
mintegy Jézus és Mária oltalma alatt

A pitvarból a konyhába lépve a házi készítésű fali fűszertartó tűnik szembe, s fölő részén a kereszt vallási jele vonja magára a figyelmet. A fűszertartót ügyes kezű sógora készítette 1954-ben, amikor a házba költöztek. A kereszt „azé van, hogy katolikus vallásúak vagyunk, hogy vallások vagyunk”, kaptuk a választ kérdésünkre.

Falra akasztott tárgyakban a lakószoba a leggazdagabb. Az ajtóval szemben fal melletti két ágy, fölőtte a kis Jézus előtt térdeplő Szent Antalt ábrázoló kép, szülői örökség. Alatta feszület melyet „Tera nenus” kb. 20 éve vásárolt Szentkútnál. A kereszt két oldalán egy-egy kis falkép, mindkettőt Hasznoson vásárolta a hatvanas években: Szűzanya a kis Jézussal angyaloktól övezve, és a hasznosi kápolna oltára. E tárgye gyűttes két oldalán falvédő. Az egyik úgy amolyan, mint a pitvarbeli, a másikon a háziáldás. Balassagyarmaton vásárolta „Tera nenus” néhány éve. A két ablak falán középtűt fali tükör, körülőtte képekkel. Fölő őrangyal kép, kb. 18 éve vásárolta házaló árustól. Jobbra Szt. Antal a kis Jézussal kép, melyet keresztanyja ajándékozott a hatvanas években. Másik oldalon Mária-Szive kép nyolc év óta, „komaasszonya” ajándékaként. A tükör jobbán „Klára asszony a Mátrai csodaforrás kápolnájában” feliratú kép Hasznosról a hatvanas évekből, és Jézus-Szive kép Szentkútról (hetvenes évek). Bal oldalon házassági képük és a Szent család, amit testvére Mária hozott „Besnyőről” néhány éve. Alul egy keretben két családi kép: „Tera nenus” férjével 1964-ből és szülei 1960-ből. Két oldalán szentkúti emlékképek a közelműltből. Egyikre rózsafűzér akasztva.

Az ablakkal szemközti falon az ágyvég fölőtt kereszt, amit Verona testvére ajándékozott „Tera nenus” születésnapjára négy éve. Alatta Jézus ikonképe, a pesti ismerősök tavalyi olaszországi útjáról. A fal középső részénél konyhaszekrény, kredencen kis rádió és óra, mellette a konyha felé Új Ember falinaptár, fölőtte virágos tányér. Az ajtó falán a szokásos sarokban tűzelőberendezés, „spórhelt”, az ajtó melletti szenteltvíztartót a hatvanas években Szentkútról hozta „Tera nenus”. Az ajtó ablak felőli falrészénél Veron nagymama vésett „tulipántos ládá”-ja, fölőtte a sarokpolcon TV (1986), rajta rádió (1961/1991.). E feltűnően egyszerű lakásberendezés mellett szembeötöl a fali díszek vallási jellege. A szentképeken és vallásos témájú falvédőkön kívül csak néhány tányér, tükör és családi képek láthatók. Az elrendezés alapján a családi képek sem önállóan állnak, hanem indirekt mágiaként szentek közelségébe emelve.

A természeti környezet vallássóságba ágyazott szemléletét érzékletesen tükrözi a következő interjúrészlet:

46. „Vót körülőtte [a péterhegyi kút körül] olyan trenka gallyak kivagdosva, hogy valaki bele ne essen a kútba.

(gy: Mi az, hogy trenka gally?)

Hát olyan tövises bukrók. Trenka, mint mikor, de nem avval vót Krisztus Urunknak a koszorúja, az más, másbó vót az. Minek is mondják no, *koronatövisk!* Az arra nincsen, erre levét olyan koronatöviskes hát, amőre Ganga hegynek híjják, azon vótak ilyen, no aszongya Krisztus Urunk koszorúja, ilyen nagy tövisöcskék.”(2)

E szemlélet elterjedtségét mutatja, hogy a közeli Szécsénken egy vallásos asszony Hencz Pálné házában Krisztus koronájaként falra került a „koronatövisk”, a szentképek módjára.

1991 júliusában „Tera nenus” templomi imakönyvében egy még szinte eleven levélkét találunk. Ez a ház előtti árokparton nyíló, a menta félékhez tartozó növényről való. Helyi elnevezése „Mária-level”. „Sok a munka, oszt vasárnap fáradt a nép. Oszt akkor a prédikáció alatt olyan jó csend van, oszt akkor olyan jó levegő meg pihenés, oszt akkor rájön a népre az álom.”(2) A figyelem megtartására szolgál, hogy „bazzalicskát” vagy „Mária-level”-t szakítanak templomba-menet, és a padban szükség esetén egymás elé teszik a levelet, melyől fölélénkűlnek. A szokás a kávéfőzés terjedésével sem szűnt meg.

„Tera nenus” könyvei egyöntetűen vallásos témájúak, s amíg férje élt, akkor sem volt máskepp. Első imakönyvét elsőáldozáskor kapta szüleitől. Ez ma már nincs meg, mert „ugye Terénybe jártunk templomba, oszt szaladgáltunk ugye mint lányok, leejtettük oszt ugye szétszakadozott.” A második, lánykori imakönyve máig megvan, testvére unokájának adta oda. A

negyvenes évek végén Hozsanna imakönyvet vásárolt helyben a templomban. Majd egy újabb kiadású „Szent vagy Uram” azaz Hozsanna imakönyvet vett a paptól a hetvenes években. A borfótt házilag készített műanyagborítás fedi, alatta Szent Rita képe. Az ötödik imakönyv a Legújabb mennyei orgonavirágok és imádságos könyv, 1929-ből, férje bér márkos ajándéka-ként. Míg a Hozsanna imakönyvet templomban és alkalmasint otthon használja, az „Orgonavi-rágok”-at nagyünnepeken házi ájtatossághoz, „mert ebbe jobban vannak imádságok ünnepekre, mint a Hozsanna imakönyvben. Ezekbe nincs kiírva, hogy nohát Nagyboldogasz-szonyra, Szentistvánra. Ezekbe [Hozsanna] nincs kiírva. De ebbe ki van minden szentő az imádság.” Miskor az ötvenes évektől használják a „Szent vagy Uram” imakönyvet. Az eddigi imakönyvek „közeli”, a konyhaszekrény fiókjában vannak. 1982-ben „Tera nenus” színes, képes Bibliát vásárolt ötszáz forintért, de hónapnál is ritkábban használja, így helye „távol”, az „első-ház”-ban van. Ugyanott a „kasznijiban” található a két engesztelési könyv is, amelyet néhány éve a minden hónap 13-án templomban tartott engesztelési szentórán használ. A további iro-dalmat leginkább a paptól, a szandai vagy a terényi harangozótól vásárolta:

Berecz Sándor: Zarándokok könyve, 1986.; új Keresztút füzetke (Ecclesia); a Bánk József összeállította Szentségimádás könyv, 1980.; és Engeszteljék az Urat. Templomi és családi szen-tóra a családi életben elkövetett vétkek engesztelésére. Ezeket szentségimádási napokon a templomban használja.

Betegek keresztútja c. füzetkét testvére hozta a jászberényi búcsúból, nagyon ritkán és nem betegséghez igazítva használja.

Istennek tetsző életek c. színes, új füzetke három kötetben a szentek életéről, „ángyija”, az öccse felesége hozta a télen. Kettőt olvasott közülük; A torinói lepel és a mai tudomány, Bécs 1987. Negyven forintért vette e füzetet egy falubeli vallásos embertől. Beleolvasott; Lourdesi Ájtatosság (Berecz S. 1981.) c. kiadványt a jelenés évi emléknapijain használja, „hol-hogy”. Ugyanez megvan negyvenes évekbeli ferences kiadásban is, amit akkoriban vett a faluban járó missziós papoktól. Ugyanígy vásárolt még több füzetkét, amelyek mára csaknem kiszorultak a használatból:

Szent kilenced Jézus Szentséges Szívének tiszteletére (én.),

Lelki keresztes hadjárat a Szentföld érdekében vagyis a Szent Kereszt Hadseregének is-mertető és szabálykönyve, 1941.

Szentségkitétel (kis füzetke, én.),

Páduai Szent Antal, Magyar Barát sorozat (én.),

A kármelhegyi Boldogasszony skapuláréjának társulatáról, füzetke. Fialalasszonyként be-állt a társulatba, s akkor vette a paptól. Vasárnaponként végezte mintegy harminc éven át, az-tán kiszorult a gyakorlatból.

A szentmise állandó részei, Bp. 1971., nem használatos.

Végül a Győri Szűzanya kegyképeinek történetéről szóló füzetke egy buszos búcsújárás em-lékét őrzi.

„Tera nenus” imakönyvi bejegyzései a családtagok alapvető életfordulóinak – születés, há-zasságkötés, halál – időpontjait tartalmazzák. A 14–16. jelű látomásszövegeken kívül két eltérő tartalmú feljegyzést találtunk, melyeknek éppen e kontextus jelzi különös jelentőségét. Az egyik:

47. „1974. év letörték a Bernadettnek a kezét a lurdi barlangban december 28-án.”

E 33. szövegből ismert történetnek a családbeli alapadatok melletti imakönyvi rögzítése pregnánsan mutatja „Tera nenus” szakrális tárgy illetve szoborszemléletét és egyben vallásossá-gának karakterét. Egyértelmű ugyanis, hogy nem egy gipsz nyúlvány letörését rögzítette frás-ban, hanem Szent Bernadett helyi megcsonkulását, gyalázatos bántalmazását jegyezte a nagy sorsfordulók közé. Ugyanazon szemlélet megnyilvánulását találtuk itt meg, mint pl. a lourdesi Máriával kapcsolatos 34. számú szövegben. A szent és a szobor dialektikus egységének, miszti-kus közösségének népi fölfogása tükröződik itt.

A másik feljegyzés a férj, Tóth János elhunytát jelző beírást követi, és a kápolna körüli me-redek „part” feltöltésének, a kápolnakert bővítésének sikeres megvalósítását örököltette meg:

48.

1978 év decemberben

24 dikén megbetegetett

Karácsony estéjén 9 órakor bevitük kórházba

28 dikán hazahoztuk este

meghalt 10 órakor

30 temetük

1982 év ben csinál ták

a kőfalat

Márjácskáná

1988 év ben február

19 dikén meg halt a Veranak [testvér]

23 dikán temetük..”

A kápolna – gondozásának e kiemelkedő eseményével – a családtagok sorában jelenik meg, tükrözvén jelentőségét a gondozóasszony életében.

A Hozsanna imakönyvet átlapozván kéziratos papírokat találtunk, amelyek imarendet és különböző utasításokat tartalmaztak. Ezzel kapcsolatos kérdésünkre némi feszült csend után kaptunk választ: „Tudod, mán kivallom a bűnt. A testvérem Szécsénkén vagy Ecseten, mitudomén. Föl ne vedd ezeket! (...)” Az egyik testvér gyermekének megromlott a házassága, fölmerült a válás veszélye. A testvér rendszeres templomba járó, szilárdan vallásos személyiség. Gyermekeének válságát magáénak érezvén igyekezett rajta segíteni. A faluban azt javasolták, hogy menjen „tudós asszonho”, „Hogy az meg tudja csinálni, hogy ne váljanak el. (...) mer addig rontáltak is.”

A tudós asszony a következő javaslatot adta ahhoz, hogy a házaspár ne menjen szét:

49. „Kaszap Istvánhoz

9 Miatyák + 1 üdvözlég

9 napig

Pió atyához

9 Miatyánk + 1 Üdvözlég

+ Jézus szívéhez 9 napig

Szűz Anya szívéhez

5 Üdvözléget

3 Úrangyalát 1 Lúrdi Szűz

Anyához naponta

2 üdvözléget Hasznosi Szűz

meg 1 egyet Szent kuty

Szűz Anyához”

Egy külön lapon pontokba szedve még a következő utasítások szerepelnek:

50. „1) Anyu *pénteken* meg

hétfőn ne egyen

húst

2) Ha a fiatalok lefekszenek akkor 3-szor keresztet kell rajzolni a lábaikhoz

3) Ha Piri hazaérkezik

akkor úgy hogy ne vegye

észre el kell lépni

előtte és elmenni

4) Kedvesen kell fogadni

5 Ne emlegessenek 1 hétig

egyáltalán semmit erről

az úgyról.

6) Piri ne tudjon róla”

„Tera nenus” mintegy három hónapig végezte a leírt imafüzért, de nem vitte végbe, mert idő közben elváltak. „Azt mondta Piri, hogy neki nem köll, oszt nem köll a férje. (...) Mer szeretetből ment a férjehő, szerették egymást.”

Meglepően archaikus fölfogás és eljárás tovább éléséről van itt szó azzal együtt, hogy első sorban az imafűzér döntően a mai vallásgyakorlathoz igazodó tartalmat mutat.

A válás rontásként értelmezéséről és illetén gyógymódjáról a családtagok is érezték, hogy egyfelől szemben áll vallásuk normarendszerével. Másrészt azonban saját folklór-hagyományon alapuló világképük és kultúrájuk szerint valamint a tudós asszony ajánlásának Jézust és Szűz Máriát kérlelő vallásos tartalma miatt nem érezték ördöginek a családi egység effajta biztosítási módját. Végülis imádkozási gyakorlatuk fokozásáról van szó, hatékonyságukat növelő szabályok alkalmazásával.

Világos, hogy itt kétféle – egyházi és népi – modell egyénen belüli konfrontációját szemlélhetjük, az – egyébként önmagában is változó – tradíció eleveenségének talaján.

Jellemző „Tera nenus” orvosi gyakorlattal, gyógykezeléssel kapcsolatos fölfogása is. Egészségi állapota és kora alapján gyakran kell gyógyszereket szednie. Kíváncsiak voltunk, hogy mennyire racionális a szemlélete ezzel kapcsolatban, ezért megkérdeztük: „Hogyan tartja Téri néném, most a gyógyszer gyógyít vagy a Szűzanya gyógyít vagy Jézus vagy hogy van ez? – Hát csak az Isten gyógyít, vagy a Jézus vagy Szűzanya jobban mint a gyógyszer, csak a gyógyszer csillapítja a fájdalmat.” Nem szűnő lábfájásával a hirtelen népszerűsége szert tett somoskőújfalui tudósasszonyt kereste föl 1991 júniusában. Egy falubeli asszony kísérté el, aki korábbi útját követően már félre tehetette „botikáját”.

A gondozóasszony eddigiekben vázolt, több vonatkozásban archaikus szemléletét jelentős részt hagyományos kultúrájának a valóság általi sajátos visszaigazolásai tartják fenn. Már nagynyájától is ezt a tapasztalatot kapta, akinek álomlátása valóság volt, s a kápolna e misztikus élmény eredménye és megtestesítője. Kiállta a „próbát” az a szokás is, hogy a karácsonyi vacsora után, ha a lány titokban egy lepénnyel kimegy a „ház elejbe” megtudja jövőendőbelije nevét. „Tera nenus” esetében János nevű jött először arra, és a férje is Tóth János lett. Édesanyja halálát is megtudta előre álmában (17. szöveg). Az évi nagyünnepek hagyományos megtartására intette egy pünkösdi szombatján szerzett élménye, a 30-as évek második felében.

51. „...jött ugye a kettes ünnep, hármass ünnep, mer már szombaton ugye csak az állatoknak hordtunk ennyi, meg süttünk meg takarítottunk ugye, mán pünkösdi szombatján. Mer nem szoktak dolgozni. Oszt akkor mikor menyecske is vótam, az anyósomnak az anyja aszongya, menjetek ki a poletárba, nézzétek meg aszongya (...), hogy ki-e kelt a kukorica aszongya. De ne kapáljatok aszongya, csak hozzatok lóherét az állatoknak ugye, mer aggyig mindegyik a főggyiből hozott az állatoknak ennyi ugye. Békészféni libáknak, búzát arattunk sarlóval, hosszú batyuba. Hát alig, hogy kiérünk a Poletároknak hitták, kiérünk, mondom a lyányoknak [férje hugai], mondom nézzetek Briganyok (...) azok olyan szentek oszt nézd csak úgy kapálnak mondom. Oszt akkor az öregebb lyány aszonta, hogy hát mi ángyi nem kapálunk. Megnéztük a kukoricát, szedünk fűvet, megyünk haza aszongya. Hát, nem vót csak ilyen darabka felhő az égen e. Hát még fűvet alig, hogy szedtünk, oszt akkor má úgy megcsattant az ég, hogy olyan eső leesett, hogy alig tudtunk haza gyűnni, nem hoztunk mink semmit se. Se nem kapátunk semmit nem hoztunk. Pünkösdi szombatján azótától akkor oszt soha nem mentünk határba. Soha- soha.”(2)

„Tera nenus” egész életében rendszeres templomba járó volt. 12 éves kora óta rózsafüzértársulati tag. Családjában mindenki – férjén kívül – még a férfi tagok is benne voltak. 1991-ben a húsvéti oltárra és a szentsírra a többi taghoz hasonlóan 100-100 forintot adakozott, és évente „József- fillér”-ként is 100 forintot szokott adakozni: „Abból fizetik ki a miséket, mer minden hónap első pinteken van a társulatosokér mise. Egyszer az élőké, másik a holtakér másik hónapba.” Egyházi adót jelenleg 170 forintot fizet „félpár”-ként.

Imádkozási szokásai a hét rendjéhez igazodnak, vasárnap az ájtatosság fő ideje templomban és otthon egyaránt. Ilyenkor jut rendszeresen idő imakönyvet elővenni és olvasni:

52. „Ami idebenn van közelebb a lakószobában, abból imádkozok „Orgonavirágok” és „Szent vagy Uram”. Aggyig úgy szokták mondani, hogy mindegyik a maga könyvéből imádkozzon, mer ha másik könyvéből imádkozik, akkor azé megy az imádság. (...) Meg hogyha fekvé imádkozunk, akkor a halottaké imádkozunk meg a vízbe fulladtaké aszongya. De sokszor én is fekvé imádkozok. Fáradt vagyok, lefekszek, azt akkor fekvé imádkozok.”(2)

A „József-filére”-en kívül évente két alkalommal fizet miseszolgáltatásért. A szülők halálának évfordulójára egybe teszik az engesztelő misemondatást, és ezt a még élő négy testvér közösen adja össze: 200 Ft, az énekes miséért és 100 Ft a két versnyi harangoztatásért. A szülőknél kívül „oszt hozzávesszük a hozzátartozót, mán ugye nagyszülőket is.” Férjéért halála évfordulóján szintén énekes misét mondat és két versnyi harangoztat.

A továbbiakban a Mária-szoborral illetve a kápolnával kapcsolatos adakozásról, fogadal-makról és gondozásról lesz szó, a kis-kápolna szerepéről a helyi társadalomban, a környező kápolna- és szoborszemléletről, a „Máriácska” és a „káponka” esztétikumáról, végül összefoglaljuk témánkat.

Jegyzetek

1. Ezúton köszönjük meg dr. Kapros Mártának, hogy figyelmünkbe ajánlotta témába vágó gyűjtési anyagát, amely a Palóc Múzeum néprajzi adattárában, textilyűjteményében valamint fotó- és diatárában található.
2. Tüskés G. 1980. 100–101. o.
3. Kéthelyi J. 1984. 54. o.
4. Lásd: Varga Zs. 1973. 3. o., Gulyás É. 1987. 197. o.
5. Lásd: Vámos I. 1947. 237–238. o., Bartha E. 1980. 21–22. o.
6. Tüskés G. 1980. 98. o., Bartha E. 1980. 22., 24. o., Szilágyi I. 1980. és az e helyen közölt további irodalom. Jellemző, hogy Filep Antal a Néprajzi Lexikonbeli „kápolna” szócikk ismertetésekor nem hivatkozhatott tájékoztató irodalomra.
7. Dercsényi D. 1954. 89. o.
8. Limbacher G. 1988., 1989.
9. Tüskés G. 1980. 100. o.
10. Lásd: Palóc Múzeum Néprajzi Gyűjtemény 79.14.1–3. tárgyi leírókartonokat
11. Révai Nagy Lexikona XI. kötet 222. o.
12. Püspöki Levéltár, Vác 4992/1891., 121/1910; Plébániai kimutatása 1932. évben 8. Letéti tőkék (iktatószám nélkül).
13. Püspöki Levéltár, Vác, a Terényi Plébánia iratai 2326/1890 számon.
14. Uott. 70/1890 számon.
15. Püspöki Levéltár Vác, alapítványi iratok: 131/1891
- 15/b. Uott.: 183 ill. 4992/1891 számon.
16. Valójában itt a később használatba jött „kaszniai” helyett még a nagyanya tulipános-ládájáról van szó, mely az adatközlő lakószobájában ma is használatos és amelyre először a szobrot helyezték a kápolna elkészültéig.
17. E gyűjtés dr. Kapros Márta 1979-es munkája nyomán PMNA: 976–88. számon a Palóc Múzeum Néprajzi Adattárában található.
18. Kis Verona alapító a második világháború idején egyedülállóként átköltözött fiáékhoz, ahol az adatközlő unoka a mai napig is lakik. Magával vitte a családi iratokat, közte az anyakönyvi kiírásokat, amelyek aztán már ott is maradtak. Az adatok pontossága ezek felhasználásából és nem az emlékezetből származik.
19. A váci Püspöki Levéltár terényi iratai szerint valóban Petrás János volt akkoriban a harangozó, akit Csipkánik ragadványnevével hívtak az adatközlőnk. Lásd pl. 2074/1880. üi. számon.
20. Az iskola „megégése”-vel kapcsolatban jónéhány irat található a váci Püspöki Levéltárban, így No 866, 910, 2153, 2182, 1861, 1995, 3033.
21. Álombeli és éber látomás megnyilvánulására lásd: Világirodalmi Lexikon „látomásirodalom” szócikkét.
22. Vö. Limbacher G. 1991. 15. o.
23. Ld. uő., uott. 16. o., uő. 1989. 383. o.
24. Ld. Diószegi V. „álom” szócikkét a Néprajzi Lexikonban.

- Barna Gábor: A szakrális környezet tárgyai Kunszentmártonban. In: Vallási néprajz 3. Budapest 1987. (1988.) 218–233.
- Bartha Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen 1980.
- Diószegi Vilmos: Álom. In: Magyar Néprajzi Lexikon A–E Budapest 1977. 96.
- Fekete János: Kiskunfélegyházi útmenti keresztek. Ethnographia XCV. (1984) 80–106.
- Félegyházy József: Látomásirodalom. In: Világirodalmi lexikon VII. (Felszerk.: Szerdahelyi István) Budapest 1982. 67–71.
- Gulyás Éva: A vallásos élet tárgyai. In: Szolnok megye népművészete. (Szerk.: Bellon Tibor–Szabó László) Budapest, 1982. 185–201.
- Limbacher Gábor: Öltöztetett Mária-szobor nyomában – Egy dejtári fafaragó emléke. In: Múzeumi Mozaik, Salgótarján 1988./1. 65–70.
- Limbacher Gábor: A népi kultúra becses emléke – Értékes népi Mária-szobor a Palóc Múzeumban. In: Balassagyarmati Honismereti Híradó 1989. 1–2. 108–120.
- Limbacher Gábor: Búcsújáróhely a Szentpéterhegyen. In: Nógrádi Történeti Évkönyv 1989. (Szerk.: Bagyinszky Istvánné–Szvircsek Ferenc). Salgótarján 1989. 367–388.
- Limbacher Gábor: Jelenés, látomás a népéletben. In: Jel 1991/1. 15–17.
- Réthely Jenő: Útszéli keresztek Keszthely környékén. Ethnographia XCV. (1984.) 57–79.
- Révai Nagy Lexikona XI. kötet. Budapest 1914.
- Szilágyi István: Kálváriák, Budapest, 1980.
- Tüskés Gábor: Útmenti és temetői kőeszületek Abaligetű-Orfű környékén Bethnographia XC (1980) 98–113.
- Vámos István: Szentségi táj. Ethnographia LVIII. (1947) 274.
- Varga Zsuzsa: Szakrális emlékek Budapest 1973.

Adatközlők

- (1) Agócs Jánosné, Majoros Rozália (1920–)
- (2) Tóth Jánosné, Koplányi „Márton” Teréz (1916–)
- (3) Podholiczki Ferencné Varga Mária (1924–)
- (4) Kiss Mihályné, Koplányi Mária (1915–)
- (5) Kiss Mihályné, Koplányi Borbála (1924–)
- (6) Koplányi György (1930–)
- (7) Majoros István (1904–1991)
- (8) Mizera Jánosné Pálok „Fikos” Margit (1907–)
- (9) Koplányi István (1933–)
- (10) Agócs János (1921–)
- (11) Varga Jánosné Majoros Mária (1930–)
- (12) Majoros Mihályné Majoros Erzsébet (1926–)
- (13) Csábi István (1900–)
- (14) Csonka Jánosné Mizera Mária (1913–1991)
- (15) Oláh Elemér (1919–)
- (16) Tóth Istvánné Koplányi Anna (1920–)
- (17) A már említett „Csipkárík” Petrás család, Terény
- (18) Szaniszló Istvánné Varga Mária (1894–), Terény
- (19) Varga Józsefné Kiss Mária (1944–)
- (20) Benedek Ferencné Détári Mária (1912–), Szandaváralja
- (21) Csalár Jánosné Ivanyik Rozália (1554–), Szandaváralja, Madách u. 12.

Resümee

Gábor Limbacher

Die Káponka (Kapelle) Mariechens Entwurf über eine der sachlichen Erscheinungen des volksunio-mystics

I.

Der Aufsatz stellt die in Szanda des Komitats Nógrád seit hundert Jahren neben dem Weg stehende Marie-Kapelle vor. In der Einführung wird über die Zielstellungen, Gesichtspunkte, Methoden, über die Siedlung, wo sich die Kapelle befindet, und über den Überblick der Forschung des Themas geschrieben. Dann geben wir die Beschreibung der in der Kapelle stehenden angezogenen Marie-Statue, und fassen die Herkunft der Statue aufgrund der Archivakten und der Erinnerung der Bewohner mit einer Vergleichsanalyse zusammen. Im Zusammenhang mit der Vision, die bei dem Zustandekommen der kleinen Kapelle von entscheidender Wichtigkeit war, stellen wir in einem ganzen Kapitel das Visionsmaterial, das bei den Dorfbewohnern gesammelt war, vor. Ein Teil dieser sind wache Visionen, der andere Teil sind Traumvisionen, und sie verknüpfen sich in bedeutendem Maße an die Kapelle.

Wir geben über die Familie, die die Kapelle gegründet hatte, und über die gegenwärtige Fürsorgerin eine ausführliche Beschreibung, vor allem ihre Religiosität vor den Augen haltend. Zum Schluß deuten wir an, daß es im folgenden zweiten Teil des Aufsatzes über die mit der Marie-Statue bzw. mit der Kapelle im Verbindung stehenden Begriffe, über die Freigiebigkeit und Fürsorge geschrieben wird, weiterhin über die Rolle der kleinen Kapelle in der örtlichen Gesellschaft, über Kapelle- und Statusansichten der Umgebung, über die Ästhetik von "Marischen" und "der Káponka", und zuletzt kommt die Reihe an das Summieren des Themas.

Lengyel Ágnes

Fejezetek egy Nógrád megyei falu (Terény) vallási néprajzából II.

Nagyobb periódusok szerinti imarend

Tanulmányunk előző fejezetében (1989) a napi imarenddel, az egyes napszakokhoz, tevékenységekhez és rendkívüli helyzetekhez kapcsolódó imádságok bemutatásával, rendszerezésével foglalkoztunk. E munka folytatásaként az imádságok, imádkozási alkalmak évkörben való elhelyezkedését, ünnepekhez való alkalmazkodását, illetve a falu katolikus asszonyai körében megfigyelhető vallási megújulást vesszük számba. Az emberélet fordulóinak és a családi élet eseményeinek vallási vonatkozásait külön, III. fejezetben tárgyaljuk majd.

Munkánk I. fejezetében esett szó Terény történelméről, az evangélikus szlovákság betelepüléséről, lélekszámáról. A két fejezetet és két nemzetiség egyházi ünnepeit az eltérések esetén természetesen külön tárgyaljuk.

Evangélikusok – Katolikusok

A terényi evangélikusokat szlovákoknak, a katolikusokat pedig magyaroknak szokás tartani.¹ A fejezeteknek nemzetiségekkel való egybeesését a 18. század eleji újratelepítés idején lehetett pontosan megfigyelni. Az 1715-ös népszámlálás és 18. századi schematizmusok szerint Terényben többségében evangélikus szlovákok laktak jelentős magyar kisebbséggel. Ez az arány az azóta eltelt idő során, mind a fejezetek, mind a nemzetiségek vonatkozásában változott. Egyrészt ismeretes, hogy a kedvezőbb letelepedési lehetőségek végett Nógrád megyéből a szlovákság jelentős része vándorolt tovább az Alföldre. Másrészt, ahogy a terényi adatközlőktől megtudtuk, főként azért voltak az evangélikusok a nagyobb gazdák, mert a kisebb gyermekszám miatt földjeik jobban egybenmaradtak.² Emellett az is nyilvánvaló, hogy a katolikus egyház reverzális intézménye folytán a vegyes házasságokból általában a katolikus egyház gyarapodott lélekszámban, s ezzel együtt részben szlovák utódok váltak magyarokká. Ezt mutatja több olyan adatunk is, mely szerint a jelenlegi katolikusok nagy-, dédszülei között voltak, akik jobban tudtak tótul, mint magyarul. Az idők során a fejezetek szerinti nemzeti identitás módosult. „Mi is magyarok vagyunk.” – mondja egy 80 év feletti, még szlovácul imádkozó, a családon belül is szlovák nyelvet használó evangélikus asszony.³ „Nem szlovákok ezek, csak szlovák nyelvet beszélnek!”⁴ Ugyanakkor jónéhány szlovák családnév fordul elő katolikusoknál, de találkoznak magyar nevekkal evangélikusok körében is. A szlovák nyelv használatában a család, az iskola és a templom megtartó szerepe az elsődleges. Adatközlőink gyermekkorában a családban túlnyomórészt a szlovák nyelv volt használatban. A nagyszülők még szinte kizárólag szlovácul beszéltek, az imádságokat, énekeket a szlovák nyelvű „Tranoscius” könyvből végezték.⁵ Szüleik már egyre gyakrabban használták a magyar nyelvet, és a magyar nyelvű „Tranoscius” megjelenése (1935) előtt a győri keresztény énekeskönyvet,⁶ melyek egyre inkább kiszorították a szlovák könyveket. A szlovák gyermekek még iskoláskoruk előtt mindkét nyelvet beszélték. Az iskolában magyarul tanultak, de még körülbelül az I. Világháborúig a napi közös imádságot szlovácul végezték. Templomban az istentisztelet kb. 1940-ig szlovák nyelven folyt,

kivéve a nagyobb ünnepeket (Karácsony, Újév, Nagyböjt első vasárnapja, Nagypéntek), melyeket magyarul is tartottak. 1960-ig, a jelenlegi lelkész beiktatásáig, az istentiszteleteket egyszer szlovákul, egyszer magyarul végezték. Az idősebb generáció kihalásával egyre erőteljesebben merült fel a magyar nyelvű istentiszteletek igénye. A jelenlegi lelkész, idekerülése kezdetén még egyszer-kétszer tartott szlovákul istentiszteletet, de, mint mondotta, a hívek igényeinek megfelelően később már csak a magyar nyelvet használta. Mára úgy alakult a kép, hogy a szlovák nyelvet a fiatalok már nemigen ismerik és az idősek is egyre kevésbé használják. Az idős katolikus magyarok viszont többségükben értik a szlovákot, és jellemző, hogy a 30-as évekig szokásos kiszehajtásnál, melyben mindkét felekezeti fiatalok résztvettek, a rituális énekek szlovák nyelven hangzottak. Kivételes alkalom volt az evangélikus templomban a múlt évi nemzetiségi találkozó, ekkor szlovák nyelven folyt a vasárnapi istentisztelet és a délutáni „litánia”.

Ha a faluban idegen az evangélikusok és a katolikusok együttéléséről érdeklődik, a terényiek általában nagyjából harmonikus, problémamentes képet festenek: „Jól elvagyunk, szeretettel egymás iránt.” „Vallás ugye van több, de Istenünk, csak egy van.”⁷

Alaposabb, személyes kapcsolatok kialakítására épített vizsgálatunk alapján is úgy látjuk, hogy egyfelől reális ez a kép, ugyanakkor a helyzet ennél bonyolultabb, összetettebb, ahogyan ez az alábbiakban körvonalazódik.

A felekezetek közötti jó viszony a papság magatartásától is függött. Általában kiegyensúlyozott volt a viszony, a 20–30-as években az evangélikus és katolikus pap jó barátságot tartott, össze is jártak. Az 50-es években viszont a katolikus plébános „nagyon gyűlöletbe vett bennünket” – mondják az evangélikusok és a katolikusok is ugyanígy emlékeznek: „Az nagyon haragudott az evangélikusokra, ő maga megmondta, hogy nem is szeret velők találkozni.”⁸ A kialakult jó viszony következtében ma is szokás a faluban, hogy halál esetén mindkét templomban harangoznak, evangélikus halottnak a katolikus templomban is és fordítva. Az említett plébános megtiltotta az evangélikus halottért való harangozást, de a „katolikus egyházfi megmondta a papnak, hogy itt a két vallásbeliek közt sógorság, komaság, rokoni kötelek van, nem lehet ezt csinálni. Aztán erővel harangoztak a halottnak.”⁹ Ugyanez a plébános annak a vegyes vallású fiatal párnak, aki nem a katolikus templomban esküdött, meghúzatta a lélekharangot esküvőre menetkor, mintha halottat temettek volna. E kirívó eseteken kívül villongásról nem tudunk, bár a vallási és nemzetiségi eltéréseken kívül társadalmi különbségek is jelentkeztek. Az evangélikus lakosság kezében nagyobb földbirtok összpontosult és a községi tisztviselők is rendre evangélikusok voltak. E körülmények vonzerőt jelenthettek a katolikusok házassági törekvéseinél, s a 19. században még az iskola hiánya is gyöngíthette e felekezetek helyzetét, mint ahogy erre utal az akkori plébános gr. Zichy Ferenc földbirtokosnak írott levelében: „...az iskolaháznak, és az innen eredő oktatásnak hiánya Terény helységében a többnyire vagyonosb különböző vallású lakostársak között a katolika hitnek helyheztesztését nem kevésbé gyöngíti és ennek veszélyeztetésére is nem csekély célul szolgálhat.”¹⁰

Vegyes házasságok a II. világháborúig viszonylag ritkán fordultak elő. „Azelőtt nagyon haragudtak, ha evangélikus katolikust vett el. Má’ most keveredik a nép. Édesanyámat is úgy elmondták mindennek, hogy katolikushoz ment.”¹¹ A kétféle vallásúak összeházassága ellen szól a falubeliek szerint, hogy ilyenkor „széthúzás van a családban”, különváltan kell ünnepelni, mert az egyik fél az evangélikus, a másik pedig a katolikus templomba kell, hogy menjen. „A nőszemély nem mehet egész életén át gyovónni, ha evangélikushoz megy és átadja a gyerekeit.”¹²

Az ellenreformáció kora óta vegyesházasságot csak katolikus pap előtt s csak a katolikus fél javára adott reverzáissal lehetett kötni. Az evangélikusok jobb gazdasági helyzetének hatására előfordult, hogy a katolikus fél lemondott a reverzálisról. Nyomorék gyermek születését egy esetben reverzális meg nem adásának tulajdonította a falu érintett felekezete.

A vegyes házasságokkal kapcsolatosan az a tapasztalatunk, hogy hagyományosan inkább a jobb módú, de evangélikusok számára valószínűleg kevésbé kelendő lánghoz illetve családjához került vőül a szegényebb katolikus férj. A házasságok többségében az evangélikus jelleg és valóság szorult háttérbe, illetve az evangélikus fél fogadott be több katolikus hatást, mint fordítva.

„...a vegyes házasságok még reverzális hiányában sem mutatkoznak üdvöseknek. (...) alig fordul elő oly eset, amelyben a házaseletet evangélikus szellem lengené át.” – írja Berzsényi Jenő 1937-ben.¹³ A vallási befolyás meglehetősen egyöntetűséggel jelentkezik Terényben: gyakorlatilag csak a katolikus vallás evangélikusokra gyakorolt hatását érzékeltük. Ennek okát részben abban látjuk, hogy a katolikus egyház a már említett reverzáliával asszimiláló hatást fejt ki. Másrészt a katolikus templomban megvalósuló gyakoribb ájtatosságok, a különféle szentelmények, és az elérhető távolságban lévő búcsújáráshelyek, főleg Mátraverebély-Szentkút a lutheránus hívek jelentős részére vonzerőt gyakorolnak, sőt az egerbaktai halottlátónál is járt evangélikus hívő.

„Azok többet imádkoznak, mint mi – mondja S. A.-né evangélikus asszony a katolikusokról. – Azok ott vannak éjjel után kettőig is a templomban. Többet mennek a templomba. Úgy nézem, hogy az erősebb is a katolikus, mint az evangélikus. Hát többet imádkozik. Azt mondanám, hogy mi nem is tudunk annyit imádkozni, mint ezek, a katolikusok. Ezek annyit imádkoznak. Elmentem oda hallgatni őket a katolikus temetőbe, elmentem oda, mer’ vannak testvéreim katolikusok. Elmentem oda és azok amit elmondtak egyhuzamban hányszor, hogy könyörögj érettünk, de imákat is mondtak. (...) Az evangélikusok annyit nem imádkoznak, azt merem mondani. Hiába, hogy evangélikus vagyok. Azok többet tudnak imádkozni. Jobban tudják kérni a Szűzanyát is, a Jézus Krisztust, a Jóistent is az biztos.”

Fordított irányú befolyást a helyi tapasztalatok szerint valószínűleg azért nem találtunk, mert leegyszerűsítve az evangélikus vallás a reformációval az Istenhit minőségileg más, autentikusabb megvalósítására törekedett, s ez a népi gyakorlat szempontjából a vallási szükségletek kielégítéséhez nem adott új eszközöket, szokásokat, melyek a katolikusok számára vonzóak lehetnének, hanem éppen fordítva, a rítusok száma radikálisan csökkent. Ugyanakkor a Szentírás központibb szerepe megfigyelhető az evangélikus népi vallásosságban: „Nem is ismerik a Bibliát nagyon – mondja Cs. J.-né a katolikusokról – Nem adták a kezökbe. Csak most kezdik. Hát önekkik csak: Asszonyunk Szűzmária...Miatyánk. Hát elmondják ugye gyevenszer-ötvenszer egymás után.” Úgy látszik a terényi katolikus nép nem érzi szükségét puritánabb vallási élet kialakításának, sőt a II. Vatikáni zsinat nyomán történt egyes egyszerűsítő rendelkezésekkel sem ért egyet. Ez főleg a barokk templombelső átalakítására vonatkozik.

A terényi evangélikusságra jellemző néhány sajátos vonás. Az egyházkerületi esperes szerint ők a megyében a „legelmaradottabbak”. Számunkra ez azt jelenti, hogy a terényi evangélikusság a leginkább hagyományörző. Egyházi rendelet szerint kb. tíz évvel ezelőtt már be kellett volna vezetni az új énekeskönyvet, melyet másutt általánosan használnak az evangélikus hívek. Terényben még a Dunántúli Evangélikus énekeskönyvet (1968) és a magyar nyelvű „Tranovszky” 1935-ös kiadását¹⁴ használják a templomban és az otthoni áhitat idején. Az istentiszteletek ünnepi liturgiáját jórészt az ezekből, a tiszteendő és a kántor által az ünnephez választott énekek adják meg. Terényi jellegzetesség továbbá az általános evangélikus gyakorlattal szemben, hogy templombalépéskor, a padnál a hívek letérdeinek, keresztet rajzolnak homlokukra, és térdénállva mondják el a templomba érkezéskor szokásos imádságot, majd ismételt kereszttrajzolás után állnak föl és ülnek be a padba. Másutt – evangélikus szokás szerint – keresztvetés nincsen, templombalépéskor csak térdelhajtanak és padjukban állva imádkoznak. A terényi gyakorlattal egyező „érdekeségként” említi Solymár Pál 1944-ben ugyanezt „néhány gyülekezetben.”¹⁵ Ezért nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a kereszttrajzolás és a térdelés a helyi katolikuságtól való átvétel lenne. Katolikus hatásra utal azonban a vasárnap délutáni rövidített istentisztelet „létánia” megnevezése.

Még további adatokkal lehetne részletezni azt a folyamatot, amely során a katolikus környezet – beleértve a terényi anyaegyházhoz tartozott Szandát és Szandaváralját is – műveltségi elemei hatásrendszerként érik az eredendően szlovák, evangélikus lakosságot. A felekezeti szempont mellett talán kevésbé befolyásoló tényező, hogy ez a katolikus környezet egyben magyar is volt, bár e két összetevő gyakran kontaminálódva jelentkezett. A terényi evangélikusok nem jelentéktelen közvetlen kapcsolatot tartottak fenn a határbeli hegyeken túli Bokor falu eredendően szlovák, evangélikus lakosságával és a cserhátsurányi maroknyi gyülekezettel.

Nemzetiségi, kulturális, közösségi identitás terén a fentiek alapján úgy látszik, hogy a terényi evangélikusok számára lényegében adottak voltak a nagyrészt öntörvényű mozgást lehetővé tevő keretek. Így körükben viszonylag szervesen és folyamatosan alakulhatott ki az idézeteinkből is tükröződő úgynevezett poliidentitás.^{15a} Amellett, hogy nem tűnik el szlovák jellegzetességek és kötődések jórésze, eleven, affinis viszony figyelhető meg a környező katolikus magyarsággal, a helyszíni gyűjtéssel vizsgálható, a századforduló tájáig vissznyúló időben.

A poliidentitás vonatkozásában – mint ahogy általánosabb kulturális szinten is – fokozott változást az utóbbi évtizedekben zajló generációváltás jelent. Asszimilációs tendenciák erősödnek fel, és a szlovák identitás egyre inkább csak alkalmi időben történő ünnepi rendezvény-részvételekben ölt testet.

A vallási élet változása

Előző, napszakokhoz fűződő imákkal foglalkozó munkánkban kimutattuk, hogy az egyének napi imarendjében megfigyelhető a szokásszerű állandóságra való törekvés. Az évkör imádkozási szokásait vizsgálva előzetes elvárásunk az volt, hogy az imaalkalmak gyakorisága, az imádkozás intenzitása az egyházi ünnepek jelentőségével függ össze. Ez részben igaz (Advent–Karácsony; Nagyböjt–Húsvét), másrészt viszont, összefüggésben az egyházi ünnepek számának több évszázad óta tartó csökkenésével, egyszerűbbé, hangsúlytalanabbá válásával, eltolódás figyelhető meg az évkör imádkozási alkalmában az újabb egyházi hatások befogadásának javára – elsősorban a római katolikusoknál. A változást jól mutatja a következő példa: „Szent Borbálához nem szoktam imádkozni, pedig a védőszentem, de azok már olyan régi, régi szentek.”¹⁶ Az egy helyütt talált, régebbi Aranykorona imakönyvben (sokadik kiadás 1888-ból) még találni Szent Borbálához és más olyan szentekhez imádságot, melyek a modernizálódó egyházi gyakorlat hatására az újabb imakönyvekből kiszorultak. A nép, mely tapasztalatunk szerint szorosan kötődik a hivatalos egyházi élethez, az előzőek hatására sokat változtatott elődeinek imaszokásain. Az ünnepnek nem a napján, hanem a rákövetkező vasárnap való megtartása (pl. Áldozócsüörtők, Úrnapija, Mária-ünnepek stb.), a paphiány (és következtében roráte, éjféli mise stb. elmaradása) számos hagyományos ima, és imaalkalom megszűnésével jár együtt. Ugyanakkor például a Nagyböjtben vendéppap által tartott három napos lelki gyakorlat, a minden hónap 13. napján tartott „engesztelő szentóra”, a vasárnaponkénti „többlet engesztelő szentóra”, a Medjugorjei Mária-tisztelet, Pió atya, Kolbe atya, Lipót atya tisztelete, a fellendülő egyházi irodalom aktívabb befogadása stb. új alkalmakat és szokásokat teremtet.

A fenti megállapítások természetesen a katolikus vallásosságra vonatkoznak. Az evangélikusoknál nagyobbfokú állandóság, a szokások kisebbmértvű megváltozása figyelhető meg. Itt eleve kevesebb ünnepet tartottak számon, pap nélküli templomos összejövetelek nem alakultak ki, a házaknál nem tartottak a múltban sem vallási jellegű összejöveteleket. A nép számára hagyományosan az ünnep nagyrészt az egyházi ünnepet jelentette, melynek átélésének hozzátartozott a böjttel, virrasztással, imádsággal, sütés-főzéssel, takarítással, ünnepi öltözetrel stb. való készülődés. A feldíszített templombelső, az összetettebb színpompásabb liturgia, az énekek a népi vallásosság igényét elégítik ki. Az egyházi ünnepek többségéhez valláson kívüli, vagy ahhoz csak lazán kapcsolódó szokás- és hitcselekmények fűződnek, melyek részletes leírásában a néprajzi irodalom bővelkedik. Ezek mutatják, hogy a népi tudatban a szent és a profán, a tételes valláshoz kapcsolódó és a mágikus eljárás nem volt elválasztható vagy egymásnak ellentmondó. Ugyancsak erre mutat az ünnepkehez kapcsolódóan például a szentelmények paralitugrikus felhasználása – mely azonban már leginkább csak az idős korosztály körében ill. az emlékezetben él.

Terényben az evangélikus és katolikus felekezet lányai, asszonyai viseletükkel egyaránt kifejezték az ünnep jellegét. A viselet színe összhangban van a liturgikus színekkel. Révész István 1944-ben leírja a nagytarcsai evangélikus gyülekezet nótájainak ünnepi öltözeti színrendjét. Nagyjából ez egyezik a terényivel, ahol eltérés mutatkozik, zárójelben jelezzük. Legfőbb kü-

lönbség, hogy Nagytarcsán a Karácsony, Húsvét, Pünkösöd kettős ünnepének kettős viselete alkalmazkodott a liturgikus színek változásához. Terényben ez nem jelentkezik. Adatközlőink fiatalkorában Adventtől Karácsonyig kéken, sötét színekben jártak a lányok és asszonyok (Nagytarcsa: fekete), Karácsony első és második napján a fiatalok fehér selyemben, az idősebbek kék selyemben, brokátban (Nagytarcsa: Karácsony első napján lila, második nap fehér). A szilveszteri hálaadásra fehérben, vagy fehér alapon virágos ruhában, Újév napján rózsaszínbén (Nagytarcsa: piros), Farsang idején kék és rózsaszín selyemben (Nagytarcsa: tarka) jártak istentiszteletre. Nagyböjt idején sötét, illetve fekete színű volt a ruha, külön kiemelik, hogy feketevásárnapon és nagyénteken minden ruhadarab, „még a harisnya is fekete”. Húsvétkor ugyanúgy, mint Karácsonykor a fehér selymet vették fel. (Nagytarcsa: első nap lila, második nap fehér.) Áldozócsüdtörtökön lila brokát (Nagytarcsa: tarka), Pünkösdkor „céklaszín”, rózsaszín vagy cifra volt a ruha. (Nagytarcsa: első nap piros, második nap fehér.) Szentháromságvasárnap kéken (Nagytarcsa: tarka- és adventig ez marad), Bűnbánóvasárnap feketében, Természhálaadás napján kéken, pirosban, tarkában jártak. A katolikus viselet színvilága nagyjából megegyezik a fentiekkel. Fő különbség, hogy Virágvasárnap fehérmintás, tarka tavaszi öltözetet vesznek, míg az evangélikusok ekkor is feketében járnak. Mária ünnepekkor a katolikusok a kék színt hangsúlyozzák. Az utóbbi évtizedekben a hagyományos terényi női viselet fölbomlása figyelhető meg. Az 1940-es évek végén születettek alkotják az utolsó generációját a hagyományos öltözetben járóknak.

A továbbiakban a hét, a hónap és az év jellegzetességeit vesszük sorra az imádkozás és a hozzákapszolódó jelenségek szempontjából.

A hét

A napi imarend általánosan állandó, de emellett alkalmazkodik a nagyobb periódusokhoz, így a hét napjaihoz, a hónap eseményeihez és az évkör ünnepeihez.

Az „alap” imarend kiegészítésére egyházi kiadványok (imakönyvek, hetilapok: pl. Evangélikus Élet; Új Ember stb.) az év minden napjára adnak ima-, elmélkedési gyakorlatokat, kijelölt bibliai olvasmányokat. Gépelt vagy kézzel frott lapok, füzetek is közkezen forognak mindkét felekezetről. A katolikusoknál a rózsafüzér mindennapos használata is a heti imarend ciklikusosságát erősíti. Hétfőn és csütörtökön az öröndetes, kedden és pénteken a fájdalmas, szerdán és szombaton a dicsőséges olvasó kerül elimádkozásra a gépelt papírlapokon terjedő megfelelő énekekkel együtt. Vasárnap vagy az öröndetes vagy a dicsőséges rózsafüzért mondják el. A megkérdezettek többsége csak néhány kiemelt napon használ ezen túlmenően a mindennapos-tól eltérő imaszövegeket. Számontartják ugyan, hogy például a „Tranosciusban”, vagy a „Mária kiskertjében” van ima a hét minden napjára, ennek ciklikus gyakorlása, ismétlése meglehetősen ritka. Leginkább kiemelt nap a szerda, péntek és a vasárnap, mely utóbbinak imarendje legfeljebb ennyire különbözik a többitől.

Szigorú egyházi előírás a hét napjai közül a *vasárnapra* vonatkozott. Már Szent István elrendelte e nap megünneplését, a mischallgatást és a munkától való tartózkodást. Az egyházi és világi törvény nyomán a vasárnap kiemelkedő jellege hagyományossá vált: „A hetedik napot megszentelem, ez vána az illő. (...) Ugye hat nap alatt teremtetted a Jóisten a világot, a hetediket meg kellene szentelni.”¹⁸ A vasárnapi munkavégzést az idős korosztály helyteleníti, a mai élet túlzó követelményének tartja, és ők valóban hétvégén szánnak legtöbb időt imádkozásra, a délutánt, estét gyakran töltik ájtatossággal – főleg telente. A hétnek ebből a rendjéből adódóan tehát a vasárnap az imádkozás fő ideje templomban és otthon egyaránt. Ezért figyelhetünk meg több, rendszeresen vasárnaphoz kötődő imádságot. Itt másodlagos, a többlet-alkalomból adódó kapcsolódásról van szó, és ilyenként vált vasárnaponkénti imává például egyik adatközlőnké a „Kármelhegyi Boldogasszony skapuláré Társulatának ájtatossága”.¹⁹

A hétköznapiaságtól való különbözőséget jelzi a vasárnapi harangzás is. Körülbelül 4–5 évvel ezelőttig hétköznapi a középső harangot, vasárnap a nagyharangot használták az evangéli-

kusok és katolikusok egyaránt. 4–5 éve az evangélikusok rosszallásukat fejezték ki a katolikusoknál amiatt, hogy áldozócsüdtörtökön miért nem az ünnepélyes nagyharanggal harangoznak, miért csak a középsővel. Áldozócsüdtörtök ugyanis az evangélikusoknál napján megtartott ünnep, míg a katolikusoknál ezt – több más jeles naphoz hasonlóan – a rákövetkező vasárnapon ünneplj már az egyház. „Akkor oszt áttértünk mi, *mindennap* a nagyharanggal harangozunk.”²⁰ Így katolikusok hétköznaponként is a nagyharangot húzzák, míg az evangélikusok ilyenkor a középsőt használják és csak szombaton, vasárnap és ünnepnapon harangoznak a nagyharanggal.

Vasárnap mise előtt mindkét felekezetnél háromszor harangoznak (evangélikusok 9, 10, 11 órákor; katolikusok: 11, 1/2 12, 12 órákor). Az evangélikusok mindháromszor a nagyharangot húzzák, katolikusok először a nagyot, majd a középsőt, végül közvetlenül a mise előtt (beharangozás) mindhárom harang (nagy, középső, kicsi) egyszerre szól.

A két felekezet egymás mellett éléséből fakadó változás a harangozásban az is, hogy mivel az evangélikusok villanyharangra tértek át, s ez a bemelegedés miatt rövidebb ideig üzemeltethető, megegyeztek a katolikusokkal, hogy evangélikus halottért ők is csak kb. 5 percet harangoznak az addig szokásos kb. negyedóra helyett.

Vasárnap a mise-, istentisztelet látogatásához kapcsolódik ima: „Reggel megborotválkozok és akkor, ha rendbe vagyok, az első harangszókor még elvégzem a miseimádságot.”²¹ Rózsafüzér vagy egyéb ima végzése is gyakori a mise előtt, evangélikusoknál úgyszintén ének és ima-könyvhasználat fordul elő.

Vasárnap délután az evangélikusoknál a gyerekeknek „vasárnapi”-t, azaz gyermek istentiszteletet tart a lelkész. „Litánia”, azaz rövidített istentisztelet addig volt szokásban, míg a jelenlegi lelkész nyugdíjba nem ment. A hívek a két alkalom közül a „vasárnapi” megtartása mellett döntöttek, így „litánia” már nincs. Egyébként sem sokan jártak, mint ahogy erre, a férfiakra vonatkozóan már 1878-ból is van adatunk: „Már délután Terényben a kurátort és egyházfit kivéve egyetlen férfi sem jelenik meg, mely szokás itt már ősi s épp azért oly megrögzött, hogy rajta segíteni nem lehetett, ugyanis ott a férfi szégyennek tartja menni délutáni istentiszteletre.”²² A terényi evangélikusok a vasárnapi rövidített liturgiájú istentisztelet lelki élményét nem pótolják öntevékeny módon. Ebben nem annyira az egyházi rend hatása mutatkozik meg, mint inkább a helyi evangélikus nép imához, gyülekezeti életéhez való viszonya: „Mink nem, úgy mint a katolikusok. Ha vóna olyan asszony, elmondaná azt az imádságot – könyvből, oszt akkor énekel-nénk.”²³ Egy adatközlőnél találtuk a vasárnap délutáni szlovák rádió istentiszteleti adásának rendszeres meghallgatását.

A katolikusok jelenleg pap nélkül tartják meg a litániát (a pap három falut lát el), s utána minden vasárnap délután „Többlet engesztelő imaórát” tartanak, az azonos című, újonnan kiadott könyvecskékből.²⁴ Ez szerves kiegészítése a minden hónap 13. napján tartott „Engesztelő imaórának”.

Vasárnap délután – főleg a nyári időszakban – jellemző még a temetőlátogatás, egyénenként változó gyakorisággal. Fájdalmas rózsafüzért, Halottak olvasóját, Miatyánkot, Üdvözlégyet végeznek a katolikusok: „Minden sírnál elmondok egy tizedet. Édesanyámnál, édesapámnál, a férjemnél meg a kislányomnál.”²⁵

A megholtakért való imádkozásra egyes esetekben a *hélst* tartják a legalkalmasabbnak.²⁶ K. V. (róm. kat.) e napon böjtöl kenyéren és vizen a tisztítótűzben szenvedőkért és délben elmondja értük a fájdalmas rózsafüzér két tizedét.

A ferences ihletésű jámborság a 18. századi barokk időktől kezdve a hét második napját, a *keddet* Szent Antalnak szentelte. E funkcióban Szent Antal felváltotta az angyalokat, majd Szent Annát.²⁷ Terényi katolikusok körében akad, aki végzi Szent Anna olvasóját, de a „kedd-asszony” helyét körükben is Szent Antal foglalta el. „Könyvecskékből”²⁸ végzik el Szent Antal kilencedét és rózsafüzérét, s a szentnek Terényben leggyakrabban eltűnt tárgyak előkerítésének funkciójával találkozunk: „A nászasszonyunk a kilencedet elimádkozta kilencszer egy héten (?), akkor megálmodta, amit akart tudni. Hogy a kapája, ami elveszett, a szomszédasszonynál van a pajta alatt a ládában. Ment biztos helyre a kapáér.”²⁹ Szent Antal után a keddi napon említik

Szent Ritát és Szent Margitot, „Szent Rita megsegített, mikor a lányom olyan beteg vót. Mikor, mihez kértem, megsegített.”³⁰

Szerdán az ősegyházban Júdás árulásáról emlékeztek meg, ez hagyományosan böjti nap, főleg a Nagyböjt idején. Katolikusok Szűz Máriához és Szent Józsefhez való imádkozása fordul elő. Van aki elvégzi Szent József rózsafüzérét, s K. V. (róm. kat.) mindig e napon mondja el a következő fohászt:

„Jézus, Mária, Szent József
Föläjánlom szívetem, lelkemet.
Jézus, Mária, Szent József
Elétek jutok halálom óráján
Jézus, Mária, Szent József
Veletek múljak ki e világból.”

Csütörtök az oltáriszentség napja. „Az Úrjézus az oltáriszentséget ekkor szerezte. Nagycsütörtökön.” E napon az oltáriszentség olvasóját végzik. Hagyományosan két fontos ünnep esik mindig csütörtökre. Áldozócsütörtök és Úrnapja. (A katolikus egyház újabban a rákövetkező vasárnapokon emlékezik meg róluk.) Mivel Terénybe Cserhátsurányból jár ki a pap hétköznap csak csütörtökön van mise a katolikus templomban. A hétköznapi istentiszteletet az evangélikusok adventban szintén csütörtökön délután tartják. Az előző tisztelendő idejében hetente kétszer, kedden és pénteken volt istentisztelet egész évben (1960-ig).

A *pénteki* napot általában szerencsétlennek tartották. Ez Krisztus kereszthalálának emléknapja, melyet böjtlet és intenzívebb imádkozással hangsúlyoznak a katolikusok. Van olyan erősen vallásos asszony, aki minden pénteken szigorú böjtöt tart, általánosabb a csak húsevéstől való tartózkodás.

„Ma van péntek, annak napja vala...” kezdetű archaikus imádságot is találtunk.³¹ Ezt azonban adatközlőnk egy imafűzér részeként mondja el és nem csak pénteki napokon, hanem „jobban böjtben szoktam többször”.

„*Szombaton* a Szűzanyához többet imádkozunk és kevesebbet dolgozunk”. E nap, mint a vasárnap vigiliája félünnep volt, abbahagyták a mezei munkát, amikor délben megkondukt a harang. „Csak készítettünk be az állatoknak, szecskát vágtunk, udvart söpörtünk(...), de már délután nemigen. Litániára mentünk minden szombaton.”³² „A régiek jobban megtartották”, mondják többen is. A feldíszített Szűz Mária szobor előtti imádkozás és gyertyagyújtás szokása már csak emlékezetben él. Ma a rózsafüzért végzik és e naphoz kapcsolódó énekeket iktatnak be a napi imarendbe. (Szombat Szűz Mária ragyogó szép napja...”; „Ragyog ránk a napsugara, mert Szűz Mária napja...” stb.)

Az evangélikusságnál egyszerűbb a heti imarend alakulása s csak a legvallásosabbakat jellemzi. Ők a már említett egyházi kiadványok (Evangélikus Élet, „Tranovszky”, Keresztyén Élet c. imakönyv) hétre vonatkozó útmutatásait, imarendjét követik.

Hónap

A katolikuságnál előretörőben van egy újabb ritmus, a hónap első csütörtök, péntek, szombat és vasárnapjának számontartása. Első csütörtökön jár Terénybe betegeket gyóntatni, áldoztatni a pap. Első pénteken szokás a gyónás és reggel 9 órakor mise van. A misefelajánlás egyik hónapban a Rózsafűzér Társulat élő tagjaiért, másik hónapban a megholtakért van. „Régen nem volt szokás pénteken gyovónni, akkor nem áldoztak annyian.”³³ A gyónás, áldozás inkább a húsvéti, karácsonyi időszakhoz kötődött. Az első pénteket egyes hívek meg is böjtölik. P. P.-né (róm. kat.) egyszer eszik e napon: teát és főtt tojást. Az imádkozásban Jézus Szívének litániája kapcsolódik az első péntekhez. Körülbelül két éve az első szombatot Szűz Mária tiszteletére tartják, ekkor is eljön a pap misét tartani. Az első szombat megünnepléséhez külön imádságokra hivatkoznak Berecz Sándor „Zarándok könyve” c. összeállításából.³⁴

A „Medjugorjei Mária” tiszteletére eleinte házaknál, körülbelül másfél éve pedig a temp-

lomban tartanak ima-összejöveleteket első csütörtökön és első szombaton: „Most a Szűzanya nagyon kéri, hogy most különösen vezekelni kell ezért az istentelen világért.”³⁵

Első vasárnapon a templomban végeznek Szentségimádást, amióta a jelenlegi pap vezeti azt (kb. 5 éve). „Valamikor az én lánykoromban (1920–30-as évek) szentséges mise volt. Egész mise ajált ki vót téve első vasárnap az oltáriszentség. Oszti mostmán nincs kitéve. A zsinat törölte el.”³⁶ Az első vasárnapi mise után jön össze a Rózsafűzér Társulat. „Titkot” cserélnek és a társulat perselyébe pénzt helyeznek. Ilyenkor megcsókolják az oltáron lévő feszületet. A szomszédos Szandán általában első pénteken történik ez, és itt az adományt „József-fillérkének” nevezik.

Az Újhold számontartását, ezzel kapcsolatos imádságot nem sikerült gyűjtenünk, csupán a rózsafűzér „titkainak” kicserélésekor énekelt szövegben van nyoma:

„Újhold vasárnapján csendül kedves hangja,

Ünnep ez minékünk, mert új titkot nyerünk

A szentolvasóban, mely örök fegyverünk...”

Néhány éve minden hónap 13. napján misét és „engesztelő szentórát” tartanak a katolikus templomban. Eleinte néhányan Pestre jártak e napon erre az alkalomra, majd amikor a Váci Egyházmegye püspökhathatváni esperesi kerületében is megszervezték az „Engesztelő Szentóra” megtartását, búcsújárásszerűen ment a nép minden hónap 13-án hol Becskére, hol Püspökhathatványa, Magyarnándorba, Szandára, Mohorára, Cserhátsurányba, Szécsénkébe és Terénybe. Az esemény kisugárzása olyan erőteljes, hogy Szlovákiából is jöttek különbusszal. Terényben a vendégek érkezésekor szóltak a harangok, és a búcsúszerű jellegre utal, hogy „szentséges körmenet” is volt. Idén télen (1990–91.) az útszonyok miatt Szanda, Terény és Cserhátsurány (a három egy paphoz tartozó falu) külön-külön a saját templomában tartotta az imaalkalmat. Eleinte falubeli evangélikusok is elmentek „kíváncsiságból”, majd elmaradtak. Az imádkozás körülbelül éjfélig tart. Az „Engesztelő Szentóra” c. imafüzetet használják, a szentségimádási könyvet³⁷ és rózsafűzért mondanak, mely alkalmazkodik az egyházi időszakhoz. (Adventban örvedetes, Böjtbén fájdalmas, Húsvéti időben dicsőséges).

A havi imarend alakulásához tartozik még az is, hogy Terényből és néhány közeli faluból minden hónap 22–23-án eljárnak Pestre „Pió atya miséjére”, akinek boldoggá vagy szentté avatását szorgalmazzák. Az újabb típusú vallásosság kialakulását jelzi „Kolbe atya” terjedő tisztelete is.

Az év

A naptári évnek nevezetes alkalmai és ünnepei az imádkozás szokásaira is hatással vannak. A természettel szorosabb kapcsolatban lévő falusi életmódban az évszakok, a gazdasági munkák szabják meg elsősorban a szakrális és profán jelenségek váltakozásait. A nyugalmasabb és ugyanakkor több ünnepet és ünnepi előkészületet magában foglaló téli időszak (Advent, Nagyböjt) az imádkozás gyakoribb és hosszabb alkalmait is jelenti.

A kereszténység kezdetén, az egyházi év kialakulásakor először Krisztus ünnepei jöttek létre és ezek képezik ma is az egyházi év gerincét. A katolikus egyház a Pünkösdötől Adventig tartó időszakot közbeeső időszaknak tartja, amikor már lezárul az üdvösség története. A később kialakult ünnepek kiegészítő jellegűvé tették e közbeeső időt.

Mielőtt az ünnepi évfordulókat a gazdagabb hagyományvilágú katolikus szempontból közelebbről sorra vennénk, szólunk az evangélikus liturgia ünnepeiről.

A reformáció fő törekvései közé tartozott a liturgia egyszerűsítése, a szentek kultuszának eltörlése, a mágikus- szakrális elem elvetése, a paraliturgikus cselekményektől, képzetektől való elfordulás. A 19–20. században a protestánsok ünnepei a katolikusokéval összevetve, ünnephez kapcsolódó szokásokban szegényesebbek, annak ellenére, hogy a középkori liturgiának számos eleme éppen a protestáns kegyességben őrződött meg.³⁸

Az evangélikus egyházi év két részre oszlik, Advent első vasárnapjától Szentháromságva-

sárnapiig tart az ünnepi rész és innentől adventig az ünnepek nélküli szakasz. E két napon váltanak „térdeplő éneket”. Az evangélikus liturgikus rend kialakulása sok ünnep elhagyásával jött létre. Az 1707-es Rózsahegy zsinat határozataiból idézünk: „Nehogy az ünnepek körül is annyi sokféleség legyen, itt mindazokat megállapítjuk, melyek megtartandók és ünnepelelendők, amelyek itt megnevezve nincsenek, azok elhagyandók, sőt, hogy a népnek alkalmá se legyen megünneplésükre nem is hirdetendők. Ezek az ünnepek tartandók meg: Urunk Jézus Krisztus körülmetéltetése, vagyis az Újév, Vízkereszt, vagyis három királyok, Szent Pál megtérése, Boldog Szűz Mária tisztulása, Mátyás apostol, Mária üdvözlése, Virágvasárnap, Nagypéntek, Húsvét három napja, Fülöp és Jakab az Úr Krisztus mennybemenetele, Pünkösöd három napja, Keresztelő János, Péter és Pál, Boldog Szűz Mária meglátogatása, Jakab apostol, az Úr Krisztus színeváltozása, Bertalan apostol, Tamás apostol, Krisztus születése, István és János. Elhagyandók azok az éjjeli szertartások, amelyeket Húsvét és Karácsony idején beszédekkel szoktak néhol tartani, valamint az adventi roráték. Ahol eddig gyakorlatban voltak, elhagyandók a kolledák is.”³⁹ Az idők során azután már csak Jézus életének jelentős eseményei maradtak meg s nem tartják számon még a 18. században jegyzett Mária ünnepeket, az apostolok és egyes szentek emléknapjait.

Terényben a nagy ünnepekhez offertórium (=felajánlás, pénz oltárra tétele) fűződik: „... Karácsony első napján. Jézus születésekor, akkor másnap, akkor is nagy offertórium van. Szilveszterkor, az Újév első vasárnapján. Farsangkor. Böjt első vasárnapján. Nagypéntek, Húsvétvasárnap, Jézuska mennybemenetelekor (=Áldozócsütörtök), Pünkösdkor, Szentháromság vasárnapján, Bűnbánó vasárnap (=Szentháromság utáni 10. vasárnap). Október utolsó vasárnapján termés-hálaadás. A szíve szerint, ki mit óhajt, a termésér, Akkor a vendégség (=templomszentelési emlékűnnep), akkor egy kicsit kevesebbet adnak. Akkor oszt Advent első vasárnapja.”⁴⁰

Ezekben az ünnepeken kívül itt nem beszélhetünk arról a jelenségről, amit Kardos László Bakonycsérnyén tapasztalt, hogy tudniillik „a jelesebb katolikus szentek majd mindegyikének naptári évfordulójához fűződött valamilyen helyi szokás(...) az evangélikusok körében is, ugyanúgy a nagy ünnepekhez is. Némelyik differenciáltsága a katolikus tradíciók gazdagságával vetekedett.”⁴¹

Az evangélikus liturgiában az ünnep jellegét hangsúlyosan az énekek változásai adják. Az istentiszteleti rendtartás erős lelkesítő befolyás alatt állott, vidékeket és nemzetiségeket szerint is változott, a fő hangsúlyt az igehirdetésre helyezték. Az énekeket a tiszteletendő és a kántor választja. A terényi evangélikusok számontartják, hogy a legkiemeltebb napokon öt ének van (Karácsony, Húsvét, Szentháromság-vasárnap, Áldozócsütörtök, Bűnbánóvasárnap) míg máskor négy, illetve három.

A nagy ünnepeket megkülönbözteti az „ünnepélyes” harangozás is. Evangélikusok a nagyharanggal harangoznak. Katolikusoknál ilyenkor a déli és esteli harangszó a következőképpen alakul: egy „vers” (=egy Űrangyala és Űdvözlégy tllmádkozása a harangkötél húzása közben) mindhárom haranggal; egy „vers” a nagyharanggal; egy „vers” mindhárommal.

A jelesebb ünnepek rangját jelezte a munkatiltalom szigorú betartása is: „Mer’ akkor nem erisztették ki a lovakat nagy ünnepekkor. Se Húsvétkor, se Krisztus születésén. Se trágyát nem dobtak le, se nem pucolták meg a lovat, mer’ az nagy ünnep volt. Akkor csak az istállóba vitték vizet, azt ott megittatták.”⁴²

Az egyházi év *Advent*-tal veszi kezdetét a Karácsony előtti negyedik vasárnapon. Az egyház a nagy ünnepre való lelki előkészületnek tekinti ezt az időszakot és a katolikus hívektől elvárta, hogy böjttel, imádsággal, rórate misével, a hétköznapiól eltérő magatartással készüljenek fel Karácsonyra. Szigorúbb életrend alakult ki, kerülték a zajos mulatságokat, hangosabb névnapokat. Ez az evangélikusokra is vonatkozik, ha nem is egyházi tilalomból fakadóan, nem tartottak hangos összejöveteleket.

Az adventi előkészülethez tartozik az imakönyvek idevágó passzusainak végzése, és: „a rózsafűzért végzem mindennap. Másforma rózsafűzér van. Nagyanyámtól tanultam, de könyvben is megvan.”⁴³ Amíg volt a faluban piébánia (1980) egyik nap Terényben, másik nap a

szomszédos Szandán tartott a pap hajnali, rorate misét, melyre eljárt a katolikusság egy része. A rorate-ra ugyanúgy harangoztak, mint a vasárnapi misére.

Katolikusoknál Karácsony előtt kilenc nappal kezdődött a szálláskeresés (szentcsaládjárás). Annakidején házaknál (fehérrel terített asztalon Szentcsalád-kép, égő gyertya), újabban a templomban végzik az ájtatosságot a „Szállást keres a Szentcsalád” c. kiadványból.

Advent idejére esik *Szent Miklós napja* (dec. 6.), melynek vallási vonatkozása abban áll, hogy Mikulásnak öltözött férfiak megimádkoztatták a gyermekeket. Ez elsősorban a Miatyánk elmondatását jelentette és játékos jelleggel bír.

A *Szeplőtelen Fogantatás* (dec. 8.) ünnepének különösebb számontartásával már nem találkozunk.

Márkus Mihály említi, hogy helyenként az evangélikusság körében is szokásos böjttel kezdeni az adventi időszakot.⁴⁴ Ez Terényben nem fordult elő, böjtölés evangélikus híveknél csak *Ádám-Éva napján* (dec. 24.) van, bár az egyház ezt sem írja természetesen elő: „Mink azt böjt napjának nevezzük. Volt, hogy harangszóig nem ettünk, akkor egy kicsit haraptunk és mentünk hatra a templomba.”⁴⁵ Hagyományos ételük e napon a gubó (=mákos nudli), a keserű túró vajjal, lekváros derelye, mákos vagy túrós csfk (=tészta). Ma az idősebb evangélikusok délig tartják a böjtöt, ekkor esznek először, de húsfalán ételt. Katolikusok szintén szigorúan böjtöltek e napon: „Csak vizet ittunk, meg ettünk vajas kenyeret, zsírral nem főztünk... Sült krump- lit.”⁴⁶

Bethlehemjárás a falubeliek emlékezete szerint körülbelül az 50-es évekig volt, de evangélikusoknál egyáltalán nem fordult elő. Mindkét felekezetnél megvolt viszont a Karácsony-esti kántálás szokása. Ha volt a rokonságban más vallású, ahhoz is elmentek és az evangélikusok a szlovák családoknál szlovákul, a katolikusoknál magyarul énekeltek.

Ügyszintén mindkét felekezetnél volt ostyahordás. Az evangélikus parókián illetve a plébánián sütötték az ostyát, amit azután iskolagyerekek hordtak a családokhoz, családtagonként 45 darabot. Az ostya a karácsonyi vacsora része volt, ezenkívül közepét kivágva karácsonyfára is függesztették azt. Bálint Sándor szerint az ostyahordás a középkori eulógia (áldozat) csökevényes maradványa. Ez az a megszentelt kenyér, illetve ostya, amit azok a hívek vettek magukhoz, akik nem áldoztak.⁴⁶

A karácsonyi vacsora kezdetét a katolikusok igyekeztek a harangszóhoz igazítani, ekkor kezdték mondani az asztalnál az Ürangyalát. „Meggyújtottuk” a lámpát, meg oszt szentelt gyertyát, oszt akkor nagyanyám mindent az asztalra rakott, oszt akkor imádkozni köllött. Együtt. Kezdtük a Miatyánkot, Üdvözetet, Hiszekegyet, oszt akkor nagyanyám kitett pohárba mézet. Az vót az első, belemártani az ostyát a mézbe, hogy ne fájjon a torkunk. Akkor oszt megettük az ostyát, utána haraptunk egy kis kenyérkét vagy adtak egy kis italt. Tésztát, bablevest, a húst nem ettük meg, csak másnap. Krisztus születésén sem ettük meg. Oszt úgy vót divatba, hogy ki amit megette, mán a tésztát, az első villával le köllött tenni az asztalra. Karácsonyi morzsa hogy legyen. Mindenből az asztalra köllött tenni egy cseppet. (...) Nagyapám szokott kötni szénát. Átkötte madzagval, oszt letette az asztal alá. Meg oszt betett egy szakaajtó diót, almát...”⁴⁷ Evangélikusok a vacsora előtt a „Tranoscius”-ból énekeltek, imádkoztak, a szokásos módon ima előtt homlokukra keresztet rajzolva. A karácsonyi morzsa összegyűjtése náluk is szokásban volt, „dropká”-nak nevezték ezt, s az év során betegek megfűstölésére használták. Kukoricát, búzát összekeverve tettek az asztal alá. „Nem emlékszek, mire vót ez jó”-mondják, s ez mutatja a szokás kiüresedésének, funkcióvesztésének folyamatát. A szláv ajkú országokban (főleg Csehország) a pap Karácsony este tömjénnel megfűstölte a szobákat, megszentelte a terített asztalt. Bálint Sándor szerint erre az egyházi szokásra vezethető vissza az, hogy a karácsonyi ételeknek, italoknak, tárgyakkal szakraális teltettséget, varázserőt tulajdonítanak.⁴⁸ Mindez ma már inkább csak az ételre való keresztvetés szokásában maradt meg.

Az adatközlők gyermekkorában a Karácsony esti együttes, családi imádkozás elmaradhatatlan volt. Az életmód egészében megfigyelhető racionalizálódás, deszakralizálódás következtében ez az alkalom is sokat veszített hagyományos jellegéből és jelentőségéből. Azért a templomban használatos karácsonyi énekek még előkerülnek a családban manapság is: „Mennyből

az angyal...”, „Pásztorok, pásztorkok...”; Az Ósátyáknak, a szent prófétáknak óhajítása...”; „Istennek fia, kit ma szült Márta...” stb. Sölymár Pál evangélikus szokásként jegyzi fel, hogy karácsonyeste minden házban gyertyát gyújtottak, sőt ezt sok helyen az ablakba is kitették. Az ifjúság pedig a templomtoronyba ment énekelni, majd felkeresték rokonaikat, ismerőseiket.⁴⁹

Térényben az evangélikusok istentisztelete hat óraker kezdődik, utána a fiatalok összejöttek, megvárták a katolikus éjféli misét – amíg volt a faluban – és elmentek a templomba. A egyes vallású családokban ez szinte kötelező volt. Éjféli mise után otthon kolbászt illetve húsos ételeket fogyasztottak. A katolikus éjféli mise elmaradásának oka, hasonlóan a rorátéhoz: a paphiány.

A polgári év utolsó napján (dec. 31.) a katolikus és evangélikus templomban egyaránt egész évre visszatérő hálaadó misét és litániát, illetve istentiszteletet tartanak. A katolikus templom tornyában éjfélikor a helyi rezesbanda elfújta az „Oh szép Jézus...” kezdetű éneket. Újév első napja (jan. 1.) szintén nagy templomos ünnep mindkét felekezetenél.

Vízkeresztkor (jan. 6.) a háromkirályok, Krisztus megkeresztelkedése, a vízszentelés és egyéb egykori ünnepi alkalom együtt jelentkezett. Tereényi katolikusok ekkor viszik haza a szenteltvizet, melyet az év során különféle célokra használnak. A pap régebben ilyenkor járt szentelni a házakat, most már elsősorban csak az újonnan épülteknél végzi el a szertartást. Az évente való szenteltetés megszűnt. Talán ezt pótolja, hogy sokan saját maguk, pap nélkül „megszentelik” lakóházukat: „Megszentelek minden helyiséget. Még az istállóba a mucikákat (nyulak) is. Abba is adjon a Jóisten szerencsét.”⁵⁰

A „házzszenteléskor” adatközlőnk minden helyiségben elmondja a következő imakönyvi szöveget:

„Békesség a háznak, és minden lakójának!
Mindenható Isten, áldd meg ezt a házat,
hogy egészség, tisztaság, győzelmes erény,
Alázatosság, jóság és szívésség lakozzék benne
Hogy mindég szent törekvéseid útján járjanak lakói,
És szüntelenül dicsőítsék kegyes voltodat.
Az Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen.”

A házakat van aki ehhez hasonló módon Húsvétkor és Karácsonykor is megszenteli.

Evangélikusoknál a Vízkereszthez kapcsolódó szokások természetesen nem találhatók meg. Az új házakat sem áldja meg a lelkész, illetve az fordul elő, hogy akinek sikeresen felépül a háza esetleg „adományoz” és ilyenkor a templomban imádkozik istentisztelet után a pap, de természetesen mindez nem kötődik az ünnephez.

Szent Margit (jan. 19.) napján, a szent tiszteletére litániát végeznek a katolikus templomban.

Mária eljegyzése napját (jan. 23.) Tereényben hagyományosan nem ünneplik kiemelten. A néhány kilométerre fekvő Magyaránádban újabban háznál megtartják az ünnepet. Egyik adatközlőnk részt vett, és azóta minden évben énekel e napon Máriához: „Egész reggelig vót a virrasztás. Nagyon szép vót. Tárrol vótak azok az asszonyok azok nagyon értik ezt csinálni, ezt a Mária eljegyzésit. Elkértük az énekeket. Gyönyörű vót. Én azt ki nem tudom mondani. Szűz Mária meg Szent József fel vótak szépen öltöztetve. A Szűzanya mennyasszonyi ruhába. Rozmaring vót a mellin, fgy szépen. Szent Józsefnek olyan piros palástja vót. Nahát, nagyon szép vót. Összeadogattak a hívek egy kis borocskát meg fehér kenyeret, azok össze vótak vágva kis kockákra. Akkor mindegyiknek kellett abból venni. Az olyan, mint egy eljegyzés, mint egy lakodalom. Kicsi pohárkák vótak és akkor mindenki nyelt abból, hát jelképek, mint a meny - nyegző.”⁵¹

Az ünnep összeolvad a Kánai menyegző (Vízkereszt utáni második vasárnap) eseményeivel és jól illik a Farsang vidámabb hangulatához.

Gyertyaszentelő Boldogasszony (febr. 2.) napján otthon magánájtatossággként is énekelnek a

katolikusok alkalomra szóló éneket és a templomban mindig van mise e napon, s a 70-es évekig gyertyás körmenet is volt. „Most csak a ministrancok mennek ki a templomajtóig és vissza.”

Anyaggyűjtésünk évének katolikus jellegzetessége volt a „Mária-év” (1987. Pünkösdjétől 1988. Nagyboldogasszony ünnepéig). Ennek megfelelően a Mária ünnepeket, azok vigiliáját szentségimádással ünnepelték. Terényben Gyertyaszentelő Boldogasszony alkalmával is sor került rá: „Egész éjjel virrasztottunk. Este öt óraker mentünk, reggel nyolcig virrasztottunk az Úrjézuska mellett. Jaj, de boldogok vótunk, Istenem! Jaj, annyit énekelünk, imádkoztunk! Reggelre már tisztára berekedtünk, kifáradtunk. Nagyon-nagyon sok ima szállt az égbe.”⁵² Az imádkozás hatását a népi vallásosság „szabályainak” megfelelően rögtön érzékelték is saját életükben: „Talán ez Mária-év, azér is ilyen. Még ilyenre nem emlékszik ember. Senki, hogy hó ne lett volna egész télen, se rossz idő. Ilyen időjárást, mint most adott a Szűzanya. Ennek valami jele van. Az biztos.”

A lourdes-i jelenések napjain (febr. 11., 14., 18., 19., 20., 21., 23., 24., 25., 27., 28.; márc. 1., 2., 3., 21., 25.; ápr. 7.; jún. 16.) évente 18 alkalommal végzik a katolikusok az idekapcsolódó ájtatosságot. Öten-hatan jönnek össze magánházaknál. K. A-né ez alkalommal fehér abroszt terít az asztalra, gyertyát gyújt és a feldíszített (művirág, zöld gally, nemzetiszín szalag) Mária-szobrot az asztalra teszi. Ha ünnepre vagy misenapra esik a jelenés emléknapja, akkor a templomban végzik a lourdes-i ájtatosságot a hasonló című, újonnan is kiadott füzetből, mely litániát és kilencedet is tartalmaz erre az alkalomra. Elimádkozásra kerül a rózsafüzér is.

Egyházmegyénként minden nap valamelyik templomban *szentségimádás* van. Terényben 1927-ig, míg a szomszédos Szanda római katolikus temploma meg nem épült, évente négyszer tartottak szentségimádást. 1927 óta évi két alkalommal, febr. 19-én és okt. 22-én, reggel nyolc óraker misével kezdődött, a pap kitette az oltáriszentséget az oltárra, mely az esti litániáig ott volt. Amióta a pap három falut lát el, az oltáriszentség csak addig van kiteve, míg a pap is jelen tud lenni. Elmenetelekor visszahelyezi a szentségtartóba, de nem csukja be annak ajtaját, hogy látható legyen a nép számára az oltáriszentség. Este a harangozó csukja be a szentségtartó ajtaját. A II. világháború végéig szentségimádás napján óránként harangoztak, s ez jelezte a szentség előtt térdeplő két iskolás kisfiú és kislány számára, hogy társaik felváltják őket.

Szent Balázs (febr. 3.) és *Szent Gergely* (márc. 12.) napján az iskolás gyerekek a házaknál énekeltek, a kapott ajándék a kántortanítóé volt. Amíg *március 15.* állami ünnep volt, az evangélikus szlovákság és a katolikus magyarság Terényben az istentisztelet, illetve a mise után együttes megemlékezést tartott az I. világháborús hősök szobránál. 1990 óta újra munkaszünet lett március 15-e, de misét, istentiszteletet az ünnepen már nem tartanak. Mivel ez nem egyházi ünnep, a katolikusoknál nem prédikációs mise volt és a harangozás is köznapi.

Szent Józsefet (márc. 19.) valamikor jobban számontartották az imarendben, most már névnapján való tisztelete ritka, bár ismeretes „Szent József olvasója”.

Gyümölcsoltó Boldogasszony (márc. 25.) ünnepének jelentősége szintén elhalványult. A pap sok elfoglaltsága miatt nem tart Terényben misét, rákövetkező vasárnap emlékeznek meg róla. Temesvári Pelbátrnál olvasható az a ferences-népies hagyomány, hogy aki Gyümölcsoltó Boldogasszony napján ezer Üdvözlégyet elimádkozik, annak teljesül a jóra való kívánsága. Palócok körében a 20. században is élt ez. Legtöbbször jámbor asszonyok közösen imádkozták az ünnep vigiliáján, vagy az ünnep hajnalán. Terényben ennek nem akadtunk nyomára.

Hamvazószerda a Nagyböjt kezdőnapja. Éjfélíig tartott a farsangi bál, éjjélker harangoztak, „akkor oszt szétszaladtunk a mulatságból”. E napon a pap a misén elébejárulók homlokát a mulandóság jeleként meghamvazza. Terényben a paphiány miatt nem volt az elmúlt évek során mise, ezért vasárnap hamvaznak. A katolikus hvek szigorú böjttel emlékeznek meg hamvazószerdáról: „Vajat vajval. Zsíraltan. Enni lehet háromszor, de jóllakni csak egyszer. Délig semmit. Ha meg tudja az ember tartani. Aztán má’ a vacsoránál egy kicsikét többet eszik. Régen még súrolták ki az edényt. Gyúródeszkát is mindent.”⁵⁴ Az evangélikusok hamvazószerdát, ahogy ők is nevezik „szárazszerdát” nem böjtölik: „Befejeződött a mulatság, de csak szóval kezdődött a böjt. Mi nem böjtlőlünk, mi nem tartjuk bűnnek az evést.”⁵⁵ Egyes vegyes vallású családokból származók katolikus hatásra tartanak böjtöt.

Katolikusok Nagyböjten a fájdalmas rózsafüzért végzik. Sz. M.-né gyermekkorában még együtt végezte a család: „Fájdalmas olvasót, minden este a nagyszülőkkel hangosan... Addig nem volt lámpagyújtás, amíg azt el nem végeztük. Az egészet. Utána énekeltünk, nagyböjti énekeket.”

Nagyböjt péntekain régen három órakereszt (Krisztus halálának idején) ma pedig 5 órakereszt kezdődően keresztúti ájtatosság van a templomban. Annakidején a stációs képek előtt végezték az „Úrjézus szenvedését”, ma már csak a padban ül az idős korosztály.

Feketevasárnap vagy szenvedés vasárnapján leszedik a templomban a lobogókat, lilával feddik a „Jézuska” testét és fekete díszítést tesznek Húsvétig. Evangélikusoknál is lila a böjti szín, de e vasárnapon terítnek fel fekete oltárterítőt és kötnek a gyertyákra fekete szalagot.

Virágvasárnap: „Barka a kezünkben, régen körmenet volt, most nincs engedélyezve (1991-ben már újra tartottak).” Az e napon szentelt barkából néhányan egy-egy szemet lenyelnek még a templomban, „hogy ne fájjon a torkuk”. Virágvasárnapon és Nagypénteken a kántortanító által betanított passiójátékot adták elő a templomban. („Az olyan vót, hogy maj’ szétszakadt a templom!”) E napokon az evangélikus templomban is szokásos a „passió-olvasás”. A lelkész olvassa a Szentfrási részeket, erre felel a gyülekezeti ének máig is a „Tranoscus”-ból. Az evangélikusok számontartják a katolikus ünnepeket, mert mondják: „Barkát nem hordjuk, templom körül nem járunk.”

Nagyhéten a Húsvéti ünneppel nem összefüggő munkát nagyhétfőn és kedden végeznek utoljára, már ünnepi előkészületként is ekkor lúgoztak és mostak a pataknál. A katolikus templomban nagyhétfőtől nagyszerdáig „Jeremiás siralmait” végezték kb. az ötvenes évekig a kántortanító vezetésével. 13 szál gyertya égett háromszög alakban, ez jelképezte Jézust és az apostolokat. Minden ének és siralom után egyet eloltottak, s végezetül már csak a Krisztust jelképező legmagasabb gyertya égett.

A *nagycsütörtöki* misén oltárfosztás volt: „Leszedték a gyertyákat, a papocska leforgatta mind, csak a csupasz asztal maradt.” Nagycsütörtök éjjelén virrasztás van: „Fájdalmas Jézushoz imádkozunk ... könyvből. Ki van téve az Oltáriszentség, lehet imádkozni.”⁵⁶ Régen eljártak a temetőbe és a keresztekhez imádkozni. (Kálvária nincs a faluban.)

Katolikus templomban nagycsütörtökön szólt utoljára a harang, ilyenkor a csengőket, orgonát is megszólaltatták. Az evangélikusok továbbra is harangoztak, de emiatt nézeteltérés nem volt.

A virrasztás után *Nagypénteken* hajnalban mentek a patakra mosakodni az „aranyosvízbe”, hogy „bűneinket lemoszuk”- mondják. A szokás időpontja meghatározott volt, addig kellett elvégezni, míg a hajnali négyórás harangszó szólt az evangélikus templomban. A vízből vittek olyanoknak, „akiknek nem akaródzott felkelni”. Otthon még imádkoztak, mert mosakodás közben nem volt szabad szólni.

Nagypéntek Jézus kereszthalálának emléknapja, a legnagyobb böjt és gyász ideje. Feketébe öltöztek, nem dolgoztak és e napon még a betegek is elmentek a templomba. Bálint Sándor írja, hogy e napon országosan elterjedt magatartás, hogy úgy járnak-kelnek, mintha halott lenne a háznál.⁵⁷ „Hát mi akkor gyászolunk. Ugye gyász. Ők meg (evangélikusok) akkor ünnepelnek.”⁵⁸ A protestánsok általában kiemelkedően tisztelik a nagypénteket, melyet különösebb teológiai magyarázat nélkül legnagyobb ünnepüknek tartanak. „Evangélikusok nagyon tartják a nagypénteket” – mondják a katolikusok Térényben. „Nagypéntek má’ ez nálunk a legnagyobb ünnep. Mikor a Jézuskát keresztre feszítették. Ez a legnagyobb gyászünnep.”⁶⁰ Ezt a napot hagyományosan ők is szigorúan megböjtölték: „Kiflit mákvál, forró vízzel megönteni, vajjal. Süttünk páglát... Ilyen sodrott tészta az. Zsírósat nem, csak vajjal tojást, tésztát, azt ma is... de most má’ a pap is azt mondja, hogy lehet enni, a lényeg, hogy tiszta szívvél menjünk gyovónni, de azér’ olyan zsírósat, húst nem eszünk.”⁶¹ Délben mennek istentiszteletre, Úrvacsorát vesznek és délután „litánia” van. Az Úrvacsora Térényben évente kétszer van, nagypénteken és Karácsonykor. Húsvétkor és Karácsonykor a katolikusoknál is a legnagyobb a gyónók és áldozók száma, ezt a katolikus egyház régebben szigorú rendszabályokkal igyekezett biztosítani, amit a következő 17. századi előírás is mutat:

„Aki elmulasztotta a húsvéti gyónást és áldozást, azt nem részesítették egyházi temetésben és a harangozást is megtiltották.”⁶²

A helyzet ma is hasonló annyiban, hogy aki a húsvéti időszakban elmulasztja a gyónást, áldozást, a katolikus vallás szerint halálos bünt követ el. A nagyheti gyónás időpontjában változás figyelhető meg: „Nagypénteken az én gyerekkoromban nem vót szabad gyóvónni. Meg áldozni se. Csak most van ez, a zsinat óta. Nagypénteken nem vót Jézuska, akkor meghalt. Nagycsütörtökön, a mise előtt, addigra be kellett fejezni a gyónást.”⁶³

Nagypéntek délutánján a katolikusok „szent keresztutat” végeznek⁶⁴, utána „csonka mise” van. Este virrasztanak a Szentsírnál, ahová evangélikusok is el-elmennek „megnézni a Jézust”. Ilyenkor a hívek „fájdalmas olvasót” imádkoznak és Máriához, Jézushoz énekelnek.

Nagyszombaton, amikor megszólalnak a harangok minden megváltozik, átalakul, feloldódik a szertartásosabb magatartás. Nagyszombaton este katolikusoknál mise és feltámadási körmenet van. Annak már csak emléke él, hogy régen bőjtöltek e napon is, s csak vasárnap a megszentelt ételből fogyasztottak. Evangélikusoknál nagyszombaton nincs istentisztelet. Húsvétvasárnap délelőttjén mennek templomba, feltámadásra. Ételszentelés náluk természetesen nincs. A katolikusok is csak addig hordták szentelésre a templomba az ételt, míg volt plébános a faluban. Most már csak otthon az asszony hinti meg szentelt vízzel a sonkát, tojást.

Fehérvasárnap (Húsvét utáni vasárnapon) tartották a katolikusok az elsőáldozás, evangélikusok pedig a konfirmáció szertartását. J. A. evangélikus férfi a szokás történetiségét így magyarázza: „Akkor történt, a reformáció után, hogy aki akart, akkor keresztelték át evangélikusnak.” A kereszténység nagy ünnepéhez kötődően tehát, amint az őskeresztények körében is Húsvétkor kereszteltek, és fehérvasárnapig jelképes ruhát öltöttek.

Márk napján (ápr. 25.) volt a búzaszentelő körmenet, természetesen csak a katolikusoknál: „lobogókkal is meg mindennel mentünk, énekelve.” Évente változott, hogy melyik búzatáblához vonultak ki, ahol a pap sokévszázados szertartással megszentelte a vetést. „Négy evangélium vót fölolvassa a négy világrész felé.” Menet közben a Mindenszentek litániáját végezték. A II. Világháborút követően hamarosan elmaradt a búzaszentelő körmenet, kis asztalkára tesznek vasárnap a misén búzát, azt szenteli meg a pap. Egy-egy szálat hazavisznek a hívek, imakönyvükben tartják. Evangélikus „Tranovszky”-ban is láttunk ilyet.

Keresztjáró napokon (Áldozócsütörtök előtti három napon) az egyház körmeneteket tartott a templomokhoz, keresztekhez, szentképekhez. Térénben az adatközlők fiatal korában mind a három napon volt menet, s processzióval, lobogókkal járultak a keresztekhez. Amióta nincs a falunak saját papja, csak hétfőn vagy kedden vonulnak ki a templom előtti kereszthez s a Mindenszentek litániáját imádkozzák. „Ég alá mentünk imádkozni.” – mondják.⁶⁵

A május hónapot Szűz Mária tiszteletére szenteli az egyház. Ilyenkor a lorettói litániát végzik, s újítták, hogy egy ideje egy tized rózsafüzért is elmondanak. Az ekkor mindennapos templomi ájtatosság kiemelkedővé teszi e hónapot – az októberrel együtt – az évkörben. A hagyományos élet ünnepi vagy böjti időszakokhoz köthető közös családi ájtatosságainak elhalásával e mindmáig élő szokás jelentősége fokozódott.

Áldozócsütörtök a Húsvét utáni 40. nap, Jézus mennybemenetelének ünnepe. Székesfehérvárról jegyezték fel, hogy az öregek áldozócsütörtökön, ha meghallották a déli harangszót, a szabad ég alatt imádkozták az Úrangyalát, mivel úgy vélték, hogy ilyenkor kérésüket „maga az égbeszálló Krisztus viszi az Atyaisten trónjához.”⁶⁶ E szemlélettel hozható összefüggésbe, hogy terényi katolikusok általában is hathatós módnak tartják a szabad ég alatt való imádkozást.

Térénben ha a katolikus és evangélikus vallás ünnepeinek különbözőségeiről érdeklődünk, egyöntetűen az Áldozócsütörtököt említették. Az evangélikusok ugyanis megtartják napján az ünnepet, a katolikus egyház vasárnapra tette át. (Utaltunk már arra, hogy a harangozás miatti különbözőség ez alkalommal kisebb vizslyt okozott.) Az egész falu egyetért abban, hogy az evangélikusok jobban megünneplik áldozócsütörtök napját. „Míg lyánka vótam, én is jártam az evangélikus templomba, ahol az istentisztelet délelőtt 10 órakor kezdődött” – mondja egy római katolikus asszony.

A nyár a búcsújárás ideje, mely *Pünkösddel* veszi kezdetét. Pünkösd a Húsvét utáni 50.

nap, a Szentlélek eljövételének ünnepe. Vigiliáján azok a katolikusok, akik másnap résztvesznek a Szentkúti búcsún, böjtöt tartanak. Hajdan gyalog mentek. Ilyenkor a templomban gyülekeztek, imádkoztak, majd a pap ministránsokkal és az otthonmaradókkal kikísérte a búcsúsokat a faluvégi keresztig, s ott megáldotta őket. Jó ideje busszal járnak búcsúba, de a „vezeklést” továbbra is fontosnak tartják: „Hát nagyon süttött a napocska Szentkúton a lurdési barlang előtt, oszt ángyom mondja: Tera nenus, üljön le mán nagyon süt a Nap. Mondom, nem ülök én, hadd szenvedjen ez a test, nem ülök le hadd szenvedjen.”⁶⁷ „Ugye ha megy valahova az ember, akkor törődik. Mer’ asszonygák, hogy itthon is lehet imádkozni. De azt a fáradságot külön föl kell ajánlani a Jóisten szándékára.”⁶⁸

Szentkútra irányult a legintenzívebben a környék búcsújárása. Péter-Pálkor (jún. 29.) a közei Szentpéterhegyi búcsúra mentek, Vácra Kisasszonykor (szept. 8.), Máriabesnyőre főleg Nagyboldogasszonykor (aug. 15.), Kékkőbe pedig az I. Világháború előtt Szent Kereszt feltalálása (szept. 14.) napján.

Vegyes vallású családok evangélikus tagjai szintén vettek részt búcsún: „...erre nagyon jágyakoztam, csak egyszer mehetnék mondom oda, hogy hát milyen az a Szentkút. Én azt nagyon szeretem, azt a búcsúkat ottan hallgatni... Hát úgy jó érzitem magam, mikor először vótam, hogy talán... (sírva fakad) az életbe nem vótam olyan boldog, mint amikor ott vótam. Én olyan boldog vótam. Szerettem ezt az imádságot, éneket meg mindent.”⁶⁹

Pünkösöd utáni vasárnap *Szentháromság vasárnapja*. Katolikus asszonyok a második harangszókor kezdik végezni a templomban a „Szentháromság olvasóját” és „beharangszóig” elvégzik azt.

Szentháromság vasárnapja utáni csütörtök az *Úrnapja*, mely az oltáriszentség ünnepe. A naphoz hagyományosan munkatilalom kötődött, de a hagyományos életmód felbomlásával és az ünnep vasárnapra történő egyházi áthelyezésével az Úrnapja 50-ed napi megtartása az új keretek között aktualitását veszítette, mégha a helyi hagyomány normaként igyekezett is megtartani: mesélik, hogy két e napon a mezőn dolgozó asszony körül a villám csapdosott. A II. Világháború végéig az Úrnap körmenet végigvonult a falun, később pedig csak a templom körül, ahol a négy szabadtéri oltár helyét, a virágdíszítéshez szükséges vasszerkezettel is kialakították. Az oltárokról vittek haza virágot, tisztesfüvet, melyekből e nap délutánján a temetőben a sírokra is tettek. Ezenkívül otthon szentelményként használták (gyermekfürdetés, betegség, halál és a kert földjébe szúrva vakond ellen stb. (Úrnapját evangélikusok nem tartják számon, mint ahogy a *Mária-ünnepeket* sem).

A Mária-tisztelet a terényi katolikusok körében nagyon erős, de nem elsősorban a Mária-ünnepekhez kötődik. *Sarlós Boldogasszony* (júl. 2.), *Kármelhegyi Boldogasszony* (júl. 16.), *Nagyboldogasszony* (aug. 15.), *Kisasszony* (szept. 8.), *Mária nevenapja* (szept. 12.), *Hétfájdalmú Szízanya* (szept. 15.) napjait „falu helyen nemigen tartják, csak búcsúkon.” Ezeken a napokon már a harangozás sem „ünnepélyes”. Otthoni ájtatossággént előfordul a rózsafüzér vagy litánia végzése e napokon Mária tiszteletére.

Evangélikus ünnep a Szentháromságvasárnap utáni tizedik vasárnapon tartott *Bűnbánó vasárnap*: „Azt nagyon szoktuk tartani, hogy a Jóisten a bűneinket megbocsássa.”⁷⁰

Október utolsó vasárnapján *terméshálaadó istentisztelet* van offertóriummal.

Október 31. a reformáció emléknapja. Ilyenkor hétköznapi is „létánia-féle” van, azaz rövidített istentisztelet az evangélikus templomban.

Katolikusoknál az október hónap a májushoz hasonlóan Szűz Mária, illetve az olvasó tiszteletére van szentelve. *Október 7. a Rózsafüzér Királynőjének ünnepe*. Az októberi litánia a rózsafüzér végzéséből áll.

Mindenszentek (nov. 1.) és *Halottak napja* (nov. 2.) a halottak emlékének évenként ismétlődő nagy ünnepe kiemelt jelentőségű. Az evangélikus gyülekezet kivonul a temetőbe, ahol rövid istentiszteletet tartanak, gyertyát gyújtanak a sírokon, illetve rossz idő esetén otthon.

Katolikusok régen a templomban is égettek gyertyát a „halottak miséje” alatt, most már inkább csak a temetőben. A katolikus pap és a hívek szintén kimennek a temetőbe énekelni, imádkozni. Sírköszöntés is ilyenkor van. Katolikusoknál Halottak napjához alamizsnálkodás

is fűződött: „Ott vót a Márjaszoborka odaföl, oszt akkor alura terfítettek egy abroszt a templomgondozók, oszt odavitte ki mit tudott. Babot, lisztet, tojást, pénzecskét. (...) Aszt akkor úgy a papocska osztotta szét, mán biz a pénz a papé lett vóna, ha lett vóna valamennyi... de azok az alamizsnák azok, hát összegyűltek olyan nagyon szegények innen, özvegyek, meg vótak szegények a faluból.”

A november hónap jelenti a megholtakért való imádkozás legfőbb idejét. Ilyenkor beiktatnak az imarendbe külön a megholtakért való imádságokat, vagy például K. B.-né a Miatyánkot, Üdvözlégyet, Hiszekegyet, Úrangyalát mondja el mindennap a saját halottaiért. Ipolytarnócon egy archaikusabb szemléletű adatközlő mindennap a temetőben imádkozik novemberben: „Ki szoktam menni, mindennap délután kijártam, amíg körüljártam a temetőt addig elvégeztem egy rózsafüzért a holtakér’, meg az összesér’. Mindennap mentem, csak kétszer vagy háromszor nem, mert esett az eső és csak itthon imádkoztam. Odalátok a kápolnára az ablakból, a temetőre.”⁷¹

Mindkét felekezeten az egyházi év utolsó (advent előtti) vasárnapján tartották az evangélikus templom felszentelésének és a katolikus templom védőszentjének ünnepét. A 70-es évek óta azonban – talán a II. Vatikáni zsináttal összefüggésben – a védőszentnek megfelelően Szent András napjához közelebb eső vasárnapra került a katolikusok búcsúja. Ennek ellenére a katolikusok nagy része továbbra is a korábbi hagyományok szerinti időpontban tartja a *templombúcsú*hoz fűződő vendégeskedést: „Ez nem is jól van. Advent vasárnapján búcsú? Ugye? Dehát nem parancsolunk mink a följobbvalóknak.”⁷²

A búcsú a katolikus egyházban érvényes vallási fogalom, mely a már megbocsájtott bűn után visszamaradó ideigvaló büntetéstartozás eltörlését jelenti. A katolikus egyház tanítása szerint az ember élete során elkövetett bűnei után a gyónás ellenére halmozódik az értük járó büntetés mértéke, így a gyónatószerékből kijöve az újbóli kegyelmi állapot ellenére a hívő nem indul tiszta lappal, a bűnöket nem lehet meg nem történtté tenni, csak ha az illető teljes búcsúban részesül. A templombúcsún való részvétel bizonyos feltételek teljesítése esetén – kegyelmi állapot, szentáldozás, a búcsú elnyerésének szándéka, mentesség minden bűntől és imádság a pápa szándékára – búcsút eredményez a résztvevő számára. Teológiaiilag a templombúcsú (= egy település búcsúünnep) és valamely kegyhelyre irányuló búcsújárás esetén ugyanarról van szó, mindkettőn teljes búcsú nyerhető.

Templombúcsú napján a falu házigazdái megvendégelik a környékről illetve távolabbról is hazalátogató rokonokat, ismerőseket. Az alkalmat „vendégség”-nek nevezik. A szlovákok a maguk nyelvén ugyanúgy „host’íná”-nak hívják. Ez az ünnep még ma is az egyik leglátványosabb ünnep falun. Eredetileg a búcsúnyerés szándéka volt a cél, „utóbb már a legfőbb cél az lett, hogy megnézzék egymás gazdaságát, állatait, lányait.” – mondja a helyi állatorvos.⁷³ Ilyenkor több misét is tartottak, de a gazdasszony sokszor nem tudott egyikre sem elmenni a készülődés miatt: „A vendég az első.” A megkérdezettek közül szinte senkit nem találtunk, aki a templomi védőszent Szent Andrásához az év során rendszeresen, vagy a búcsú napján legalább otthon imádkozna. A szomszédos Szandán egy asszony a búcsúnapon kívül alkalmasint a patrónus Szent Mártonhoz is imádkozik, tőle egészséget és erőt kér: „...föjlánlok egy Úrangyalát vagy Üdvözlégyet, Hiszekegyet, Miatyánkot, egy tizedet. Hát úgy fohászokunk Szent Mártonhoz, oszt akkor meghallgassa a könyörgésünket, oszt akkor megsegít. Búcsúnapkor mindenki odales (Szent Márton oltárképére), ahhoz sóhajtozik.”⁷⁴ Protestánsok körében a katolikus dedikáció-ünnephez hasonlóan, a templom évi ünnep a felszentelés emléknapiaként tartatik meg. Ennek során a pap és a hívek a templom felszentelésének, a gyülekezet születésének illetve megerősödésének évfordulójáról emlékeznek meg. „1910-ben Katalinkor szentelték a templomot, Katalin a védőszentünk, de ezt nem szoktuk mondani.”⁷⁵

Egyéb évfordulós alkalmak

Középkori gyökerekre nyúlnak vissza azok a fogadalmi napok, melyek jó termésért, egészségért, jó időért, családokért, járvány megszűnéséért stb. évente megünneplésre kerülnek. Tö-

rényben nem tudunk az egész közösséget érintő fogadalmi napról, és olyan szükséghelyezetről a múltban sem, amely ennek előidézője lehetett volna. A gyimesvölgyi csángóktól, ahol a hagyományos minták elevenen élnek és a természetnek való kiszolgáltatottság máig is közvetlen tényezőként hat, a közösségi fogadalomtétel klasszikus esetét ismerjük a közelmúltból: „Komját-patakán egy kápolna van fenn (...), ott júl. 16-án van a búcsú. 1972-ben volt az első búcsú, akkorra épült fel a kápolna. Ezt a kápolnát Kármelhegyi Boldogasszony napján szentelték fel. Azért ezen a napon, mert azelőtt két évvel olyan felhőszakadás volt, hogy házakat vitt el a víz, emberek haltak meg, rengeteg állatot elvitt a víz, majdnem kétségbe estünk, olyan idő volt, és ez a nap fogadott ültő ünnep mindenkinek. (...) Ezen a napon mindenki azért imádkozik, hogy a Jőistén őrizzen meg mindenkit ilyen árvízről, ilyen csapástól. A szentmisét is ezért ajánlják fel.”⁷⁶

Az élő terényi faluközösségnél nem találtunk önmagáért, saját boldogulásért szolgáló fogadalmi ünnepet, de a katolikus híveknél általánosan elterjedt, hogy elhunyt hozzátartozóikért haláluk évfordulójakor engesztelő misét tartatnak. A halál első évfordulója kiemelten fontos időpont. Katolikusoknál az évfordulós misét a terényi templomban soron kívül megtartja a pap. Evangélikusok is „adományoznak” (az egyház illetve a tisztelendő számára) és ekkor az istentisztelet végén imádkozik a lelkész a megholtakért. Mindkét felekezetbelieknél szokásos az évfordulókon való harangoztatás és a temetőben a sír látogatása. A régebben elhunyt családtagokért van aki évente felváltva rendel misét, van aki minden évben testvérekkel közösen „elhunyt szülőkért”, „elhunyt családtagokért” mondat.

A terényi plébániai levéltár több olyan alapítványi iratot őriz, amelyben hívek elhunytjaikért illetve saját magukért évi misemondatást kérnek azzal, hogy megfelelő alapítványi tőkét helyeznek el a váci püspökségen. Mizera János például 1922-ben „...négyezer koronát fizetett le (...) azon vallásos kíváncsisággal, hogy ezen örök alapítványul szolgáló összeg esedékes kamataiért a terényi plébániai templomban évenként négy csendes szentmise-áldozat mutattassék be az Úrnak 1. az alapító elhalt édesatyjáért Mizera Jánosért nagybőjt első hetének hétfőjén; 2. az alapító elhalt feleségeért Kis Veronáért nagybőjt második hetének hétfőjén; 3. az alapító elhalt leányáért Mizera Rozáliáért a nagybőjt harmadik hetének hétfőjén; 4. az alapító Mizera Jánosért, amíg él advent első hetének hétfőjén, holta után halála évfordulóján.”⁷⁷

Számontartott ünnepek még a névnapok is, melyeknek lehettek vallásos vonásaik, mint a védőszenthez történő imádkozás, vallásos ének. Terényben ilyen jellegű adatot nem találtunk, s ez kapcsolatot állhat a szentek ünnepeinek általános újabkori háttérbeszorulásával.

Anélkül, hogy az imádkozás, illetve az imádkozás szokásai néprajzi szempontú fogalom meghatározására kitérnénk, a fentiekből látható, hogy az imádkozás és a népi vallásosság egyéb jelenségei sőt a kultúra tágabb szokásformái is szoros összefüggésben lehetnek, olykor szétválaszthatatlanul egybetartozhatnak.

Jegyzetek

1. Zólyomi J., 1983.
2. Az evangélikusok nagyobb birtokosságára I. Keken A., 1937. 78. és Zólyomi J., 1983. 167.
3. Csordás J.-né, O. M., evang.
4. Csordás A., evang.
5. Transcius-Cithara Sanctorum – Régi és Új Egyházi Énekek, amelyeket a keresztyén egyház az év ünnepnapjain és emlékünnepein valamint mindennemű általános és különös szükségeiben Isten anyaszentegyházának építésére nagy áldással használ s amelyeket egykor összegyűjtött és kiadott Tranovszky György lelkész, a lipótszentmiklósi egyház lelképásztora.
6. Keresztyén énekeskönyv, melyet magános áhitatosságra szolgáló néhány imádsággal együtt szerzett és kiadott a nagygyőri ágostai hitvallást követő evangélikus gyülekezet. Győr, 1903.
7. Krátzi V., róm. kat.; Csordás A.-né, evang.
8. Bujnyik M.-né, K. M. róm. kat.
9. Csordás M., evang.
10. Zsifros János plébános levele 1843. máj.; Váci Püspöki Levéltár No. 1858.
11. Balázs J.-né, K. M., evang.
12. Szlobodnyik M.-né, D. M., róm. kat.

13. Berzsenyi J. 1937. 40.
14. Evangélikus Énekeskönyv. A Magyarországi Evangélikus Keresztyén Egyház énekeskönyve. Bp. 1982; Keresztyén Énekeskönyv a Dunántúli Evangélikus énekeskönyv rövidített kiadása új résszel 1968.
15. Solymár P. 1944. 508.
- 15/a. Újváry Z. 1991. 14–15.
16. Kiss A.-né, B. B., róm. kat.
17. Révész L., 1944. 412.
18. Balázs J.-né, K. M., evang.
19. öz. Tóth Jánosné, Koplányi Teréz, sz.: 1916. róm. kat. Szanda
20. Petrás J.-né, róm. kat.
21. Kiss B., róm. kat.
22. Evangélikus Parókiái iratok, 1878.
23. Mihalik P.-né, evang.
24. Többlet Engesztelő imaóra. Bp. 1990.
25. Kokavec P.-né, róm. kat.
26. Kunt E., 1987. A halottkultusz szempontjából a kedd, szerda és péntek napokat említi. A hétfői nap megholtakért való felajánlását ponnyva is népszerűsíti.
27. Magyar Néprajz VII. 416.
28. „A magyar barát népi ajátosságai” sorozat. Szent Antal.
29. Kiss B.-né, P. V., róm. kat.
30. Szlobodnyik M.-né, D. M., róm. kat.
31. Mizera Jánosné, Pálok Margit sz.: 1907. Szanda.
 „Ma van péntek, annak napja vala.
 Méne Jézus Krisztus kínok színhelyire.
 Meglátták a zsidók, fölfeszítették a magas keresztfára.
 Folyt szent Vére, hervadt szent Színe, szomorodott szent Lelke.
 Szól a Boldogságos Szűz Mária:
 Oh Fiam, Fiam, szerelmes szent Fiam,
 Én azt gondoltam te leszel bús,
 Látod fiam én leszek bús.
 Aki ezt az imádságot háromszor lefekti,
 Háromszor fölkelte elmondja,
 Megüdvözülni.
32. Kiss B.-né, P. V. róm. kat.
33. Kiss A.-né, B. B., róm. kat.
34. Berecz Sándor. 1979.
35. Petrás J.-né, róm. kat.
36. uó.
37. „Engesztelő Szentóra”. Bácsszőlős, 1987.
38. Kósa L. 1990. 469.
39. Raffay S., 1933. 26.
40. Csordás J.-né, O. M., evang.
41. Kardos L., 1969. 79.
42. Öz. Tóth Jánosné, Koplányi Teréz, sz.: 1916. Szanda.
43. Kiss A.-né, B. B., róm. kat.
44. Márkus M., 1941. 161.
45. Oczot J.-né, B. M., evang.
46. Gulyás É.-Szabó L., 1991. 336.
47. öz. Tóth Jánosné, Koplányi Teréz, sz.: 1916. Szanda.
48. Gulyás É.-Szabó L., 1991. 321.
49. Solymár P., 1944. 518.
50. Kiss A.-né, B. B., róm. kat.
51. Uó.
52. Uó.
53. Bárh J. 1990. 413.
54. Kokavec P.-né, B. M., róm. kat.
55. Johannes A. evang.
56. Kiss A.-né, B. B. róm. kat.
57. Gulyás É.-Szabó L. 1991. 387.
58. Varga Pálné, róm. kat.
59. Kósa L. 1990. 469.
60. Csordás J.-né, O. M., evang.
61. Oczot J.-né, B. M., evang.
62. Mezösi K., 1939. 22.
63. Petrás J.-né, róm. kat.
64. Keresztút. Bp. Ecclesia. 1983.

65. Varga Pálné, róm. kat.
66. Bárh J., 1990. 410.
67. özv. Tóth J.-né, Koplányi Teréz, 1916. Szanda.
68. Petrás J.-né, róm. kat.
69. Balázs J.-né, K. M., evang.
70. Uő.
71. Grenyó Mária, róm. kat. Ipolytarnóc.
72. Petrás J.-né, róm. kat.
73. Frey Gyula.
74. özv. Tóth J.-né, Koplányi Teréz, 1916. Szanda.
75. Johannes A., evang.
76. Tankó Anna, sz.: 1955. Gyimesfelsőlók. Levélrészlet.
77. Terényi Plébániai Levéltár. Alapítványi iratok. 1334 sz. 1922.

Kiegészítő Irodalomjegyzék (I. még: I. fejezet)

- Artner Edgár: Az egyházi évnek leírása és magyarázata. Budapest 1923.
- Bárh János: A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Magyar Néprajz VII. Budapest, 1990.
- Berzsenyi Jenő: A magyar evangélikus egyház helyzete és jövője. Budapest 1937.
- Boda László: A vasárnap megszentelése. In: Szennay András: Régi és új a liturgia világából. Budapest 1975.
- Gulyás Éva–Szabó László: Jeles napok. In: Palócok IV., Eger, 1989.
- Jánossy Lajos: Az evangélikus liturgia megújítása történeti és elvi alapon. Budapest 1932.
- Jánossy Lajos: az evangélikus gyülekezet sajátos életformái a XIV. századbeli rendtartások nyomán. Pécs 1936.
- Jánossy Lajos: Az egyházi év útmutatása. Sopron 1944.
- Keken András: A magyarországi evangélikusság történeti statisztikája. doktori ért. 1937.
- Kósa László: Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz VII., Budapest, 1990.
- Kunt Ernő: Az utolsó átváltozás – A magyar parasztság halálképe. Budapest 1987.
- Lonovics József: Egyházi Archeológia 1865.
- Raffay Sándor: A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez. Budapest 1933.
- Solymár Pál: Templomi és gyülekezeti szokások. In: Kemény Lajos–Gyimesi Károly: Evangélikus templomok. Budapest 1944.
- Szász János: A szertartások szerepe az egyén és a társadalom életében. Világosság XIV. 1973. 366–374.
- Újváry Zoltán: Identitás és etnikum. In: Nemzetiség–Identitás (szerk.: Eperjessy Ernő–Krupa András). Békéscsaba–Debrecen, 1991. 13–16.
- Zólyomi József: Nógrád megyei szlovákok. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve IX. 1983.

Ágnes Lengyel

Kapitel aus der Religionsvolkskunde eines Dorfes (Terény)
in Nógrád. Teil II.
Gebetsordnung auf dem Grund der größeren Perioden

Diese Arbeit ist des zweite Kapitel einer mit der Tagesgebetsordnung im Jahre 1989 begonnen Arbeit. Jetzt ziehen wir die Stelle im Jahreskreis der Gebetsgelegenheiten, der Gebete, ihre Gefügigkeit an die Feste, bzw. die religiöse Erneuerung, die bei den katholischen Frauen des Dorfes zu beobachten ist, in Betracht.

Zuerst machen wir einen historischen Überblick bezüglich der Verteilung und Beziehung der beiden – evangelischen und katholischen – Konfessionen der Siedlung, dann beschreiben wir die Veränderung des religiösen Lebens in der nahen Vergangenheit. Im weiteren kommen die charakteristischen Kennzeichen der Woche, des Monats und des Jahres in der Hinsicht des Betens und der damit verbundenen Erscheinungen an die Reihe.

Die Gebetstraditionen stellen wir mit der Vergleichungsuntersuchung der beiden Konfessionen, mit Rücksicht auf die Schriftlichen – Gebetsbuch, usw. – Quellen, und im allgemeinen mit der Registration der Rolle der Kirche dar. Dadurch werden auch die Zusammenhänge mit den anderen Erscheinungen der Volksreligion sogar mit den weiteren Konventionsformen der Kultur empfindbar.

Matzonné Balogh Anna

CSALÁDOM

I. tábla: anyám családja, a Csernyus-De la Motte-Mocsáry ág.

A Csernyusok felvidéki familia, előnevük: „keőkeszi”. Kőkeszi (Komene, keszike) szerepel Fényes Elek munkájában: *Magyarország geographiai szótára*, Pest 1851. I:259. Eszerint a reformkor végéig „Hont m. magyar falu, 220 kath., 3 evang. lakos, kik földművelésből és bortermesztésből élnek.”

Anyám dédapja, CSERNYUS EMÁNUEL (1805–1849) gr. DE LA MOTTE IZABELLÁ-t (1813–1891) vette nőül. Utóbbi családjáról Szombathy Viktor *Szlovákiai utazások* c. könyvében (Bp. 1980.) ez olvasható Felednél (Jesenskén): „A feledi temetőben nyugszik De La Motte francia ezredes, II. Rákóczi Ferenc tüzérségének megalapítója”. Nyilván a család ott telepedett meg és élt a továbbiakban is, mert úkszüleim Feleden kötöttek házasságot 1830-ban.

Csernyus Emánuel 1848-ban pénzügyminiszeri tisztviselő volt, 1849-ben kormánybiztos lett. 1849. júniusi búcsúlevele családjához, feladatára indulóban, fennmaradt. Nyomtatásban is megjelent: Magyar Nemzet, 1988. október 6. Csernyust 1849. október 24-én kivégezték. A Kerepesi temetőben a Kossuth mauzóleum mögött áll kilenc szabadságharcos hősnök közös obeliszke, az ő neve van rá első helyen felvéve. Budapest XIV. kerületében utca viseli a nevét.

Mint hogy a Gömör megyei Licén lévő birtokukat elkonfiskálták, az özvegy leányánál, MADÁCH KÁROLYNÉ CSERNYUS EMMÁ-nál élt tovább Csesztvén, ott is van eltemetve. Így nemcsak apám révén, akinek nagyanyja Madách Mária volt (1. a 2. táblát), de a Csernyus ágon is rokonok vagyunk Madách Károly leszármazottaival. Szüleim, egészen halálukig, szoros rokon kapcsolatokat tartottak fenn Madách Károly unokáival, különösen Grosschmid Károlyné Madách Alice-zal (Csesztve visszatérő látogatói még emlékezhetnek törékeny alakjára), hugával Bogáthyné Madách Gabriellával és Sztranyavszkyné Madách Emmával. Ezt a rokon kapcsolattartást én szinte „örököltem”, ma is érintkezésben vagyok Bogáthyné Madách „Ellyvel” és Alice néni unokájával, Grosschmid Péterrel.

Mária nővérem még emlékszik dédanyánkra, CSERNYUS ANDORNÉ STIPSICZ MÁRIÁ-ra. Élete nagyrészt Balassagyarmaton élte le; férjével ott is temették el.

Nagyapám, CSERNYUS ALLÁN (1861–1935) szintén régi nógrádi famíliából nősült: a rádi MÜSLAY ETELKÁ-t vette el. Az ő dédapja viszont MOCSÁRY ANTAL volt (1757–1832), akinek földműve, a *Nemes Nógrád Vármegyének Históriai, Geographiai és Statistikai Esmeretése* 1826-ban jelent meg Pesten. 1982 óta hasonló kiadásával is rendelkezünk, a Nógrád megyei múzeumigazgatóság kiadásában.

Anyám CSERNYUS ALINE (1890–1985), aki a Nógrád megyei Rádon született, nagyon korán, 17 évesen ment férjhez. 1908 áprilisában lett 18 éves, s Mária nővérem ugyanezen év novemberében született. Tíz év alatt még három gyermeke született: Károly (1911), én (1913) és Elemér (1918). Az első világháború előtt szüleim jómódban, gondtalanul életek, szép és tágas lakásukban Fiumében, ahol apám tisztviselő volt a kormányzóságon. Trianon mindent megváltoztatott: Fiumét elhagytuk, először vagonban, majd anyai nagyanyám nővéréncél laktunk Pesten, a Gyulai Pál utcában. Ezután egy darabig Pécsen, Miklós utcai saját házukban, majd – ezt eladva – egy kis nyomorult bérelt lakásban, majd messze, fenn a hegyen, egy szőlőben éltünk. Közben anyámat teljesen lekötötte beteg apám gondozása. Bizony nagyon szűkő-

sen éltünk. 1930-ban költöztünk Budapestre, apám kiváló nyelvtudásával és jogi végzettségével a Belügyminisztérium fordító-osztályának vezetője lett, én gyors- és géprást tanultam és 1932-ben sikerült elhelyezkednem. Itt lakáviszonyaink normálisabbak voltak, de apám szinte állandóan beteg volt, betegségének minden kedélyi hullámvászával együtt. Anyám önfeláldozóan, türelemmel ápolta, intézte minden ügyét. Apám 1944 áprilisában bekövetkezett halála után Budapest ostroma következett. Én Ákos fiammal voltam állapotos, műtermes lakásunkat a fejem fölött lebombázták. (Még most is hálát adok a Jóistennek, hogy ezek után két hónapra fi-am épen, sértetlenül született meg.) Júniusban anyámhoz költöztünk, s mialatt én dolgoztam, anyám végtelen szeretettel gondozta Ákos fiamat öthónaps korától, majd pár év múlva Mari-anne lányomat is. A Madách-kultusz és -kutatás az 1960-as években újraéledvén, a kutatók mind többször keresték fel, tanácsát kérték, s Madáchcsal és a Madách-családdal kapcsolatos kérdéseikre mindig a legbiztosabb, legprecízebb választ kapták meg. Minden nyáron néhány hetet Csesztvén töltött, ahol unokanővérével, Grosschmidné Madách Alice-zal a legnagyobb egyetértésben idézték fel a múltat. Anyám 1985-ben – tíz nappal halála előtt – a kultusz ápolá-sáért a támogatásáért Madách-díjat kapott; bizony már előbb is megérdemelte volna. Küzdel-mes, sok gonddal, bánattal tarkított, áldozatos élete volt! Végakarátának megfelelően a cseszt-vei temetőben, apám mellett helyeztük nyugalomra. (Nekrológiát 1. Kerényi Ferenc: *Rekviem egy nagyszonyóért*, Nógrád 1985. február 16.)

2. tábla: a Madách ág

Dédanyám BALOGH KÁROLYNÉ MADÁCH MÁRIA (1813–1849) volt. Családjának tra-gédiája, 1849. augusztus 16-ra virradóan lemészárlása sebesült honvédtiszt-férjével és első há-zasságából származó fiával, Huszár Józseffel Marosszlatina mellett, oláh banditák által, közis-mert a kortörténetben és a Madách-irodalomban. (Legújabban Leblancné Kelemen Mária okmánytára foglalja össze: *Madách Imre-dokumentumok a Nógrád megyei Levéltárban*, Salgó-tárján 1984. 129. 141–2. 224. sz. dok. és jegyzeteik.)

Árván maradt egyéves kisfiukat, nagyapámat (II. BALOGH KÁROLYT, lásd a 3. táblát) és féltestvérét, Huszár Annát Madách Imre édesanyja, MAJTHIÉNYI ANNA (1789–1885) vette magához Alsósztrégován és az 1850-es években a költő Aladár nevű fiával együtt neve-lték őket.

Dédanyának (és persze madách Imrének) testvéröccse volt MADÁCH KÁROLY (1826–1927), az 1. táblán szereplő CSERNYUS EMÁNUEL leányával 1853-ban költözött Csesztvé-re és ott gazdálkodott, miközben 1874 és 1883 között Nógrád vármegye alispánja is volt. Cser-nyus Emma 91 éves korában Parádon halt meg, miután eltemette négy fiát és egy lányát; a birtokomban lévő gyászjelentés szerint 38 évig volt özvegy. Sírja mindazonáltal Csesztvén van, ahol együtt pihen férjével és anyjával, De la Motte Izabellával, a vértanú özvegyével, akit – mint említettem – magukhoz vettek.

Madách Károlynak és Csernyus Emmának hét gyermeke volt. Születési dátumaikat Radó György (*Madách Imre. Életrajzi krónika* Bp. 1987.) értelemszerűen csak akkor közli – öt eset-ben –, amikor Madách Imre volt a keresztapjuk. Kettejüknél anyakönyvi utánjárásra lesz szük-ség a visszakövetkeztetett születési évszám ellenőrzéséhez; a halálozási dátumokat minden esetben a birtokomban lévő gyászjelentésből közlöm, úgyszintén az életkorból visszakövetkez-tetett születési évszámot az említett két esetben.

1. MADÁCH EMÁNUEL (1855–1924). Kultuszminisztériumi államtitkárságig vitte, két fe-lesegtől gyermek nem volt. Ő lett a költő legkisebb gyermekének, a szerencsétlen, elmebe-teg Madách Borbálának a gyámja, amint azt apám említette.
2. MADÁCH LÁSZLÓ (1856–1920). Miniszteri tanácsos lett, feleségül a Nógrádban is birto-kos, írói is adó Szentmiklóssy-család sarját vette, közös gyermekük azonban nem született.
3. MADÁCH PÁL (1858–1907). Ő örökölte Csesztvét, ahol feleségével, br. Buttler Matiliddal (megint egy „irodalmi” családnév, ezúttal Mikszáth életművéből!) és három lányukkal élt. MADÁCH ALICE-ből (1889–1977) Grosschmid Károlyné lett; haláláig Csesztvén lakott.

és apám így méltán ajánlotta neki *Csesztvei ősz* c. hosszabb költeményét, amely önállóan is megjelent: Bp. 1944.

MADÁCH GABRIELLA férjzett Bogáthy Józsefné, ők Nyírbogáton éltek. Tulajdonukból került a nyírbátori Báthori István Múzeumban Madách Imre empire írószekrényre. (Fényképét és történetét lásd az Élet és Tudomány 1977. július 1-jei számában.)

MADÁCH PAULA Simonyi Dénesné Szügyben lakott. Grosschmidéknak két fiuk volt. PÁL fia, GROSSCHMID PÉTER ma is sokat tartózkodik Csesztvén, ott házat vett ötödik nemzedékként ragaszkodik ősei földjéhez. ISTVÁN nejével, gr. Crouy Adéllal 1944 óta Spanyolországban él. Bogáthyhnának nincs gyermeke. Simonyié 1944-ben elhagyták az országot. Dél-Amerikába kerültek, PÁL fiuk ma is ott él DENISE lányuk (Kováts Lászlóné) Visegrádon lakik. Simonyi Dénes hamvait felesége hazahozatta, ő maga repatriált és lányához költözött.

4. MADÁCH IMRE (?–1915), e néven a családban a harmadik, akit ezért megkülönböztetésül Imsinek neveztek. Szívesen festegetett (magam is láttam egy gémeskutas alföldi tájképet) és szenvedélyesen esztergált: a csesztvei állandó kiállításon látható családi levelesláda az ő kezemunkája. Feleségével, Petheő Máriával Balassagyarmaton éltek, ott számvevőszéki főnök volt. EMMA lányuk Sztranyavszky Sándorné lett és két fiúunokájuk, Sztranyavszky Imre és Sándor családnévük mellé felvették a Madách nevet, sőt Sztranyavszky-Madách Imre és Tömöry Huberta orvos fia a háború után mint MADÁCH ÁDÁM szerepel. Madách „Imsi”-nek fia is volt MADÁCH MIKE (1889–1929). Két feleségétől nem volt gyermeke; mint gyászjelentése mondja, „ősi nemesi családjának utolsó férfi sajra”-ként halt meg, 41. életévében. Sorsszerű és valóban tragikus, hogy a férfikort megérte és családot alapított két Madách-fivérnek, Imrének és Károlynak nem kevesebb, mint öt fia volt, a következő nemzedékben azonban már csak egy, s az is magvaszakadtan halt meg. Madách Mike özvegye, Deschka Jozefin adta el a Madách-ösök képeit a Nemzeti Múzeumnak; leszármazottaiktól is került néhány bútor, valamint egy színes miniatúra a csesztvei múzeumba. Madách Károlynak három lánya is volt:
5. MADÁCH MARGIT (1861–1953) Kuchinka István parádi üveggyáros felesége lett. Egyetlen fiuk fiatalon meghalt.
6. MADÁCH SAROLTA (1862–1953) férje br. Buttler Ervin. Két fiuk és két lányuk volt. Öt unokájuk közül a két fiú, a Buttler-név továbbvivői megintcsak külföldön éltek: Ervin ma is New-Yorkban lakik, János pedig 1990-ben Baselben hunyt el. (Erről a leszármazási ágról a legértékesebb felvilágosításokat gróf Nyáry Zsigmondtól és feleségétől, báró Buttler Ilonától kaptam.)
7. MADÁCH IZABELLA (1866?–1923). Kovács Ákosnéként három lánya volt (lásd a táblát!). Katalin, Laszy Gyuláné ága 1966-ban halt ki, amikor unokája, ifj. Laszy Gyula a Tál-rában egy tűrán tragikusan meghalt. Emerencia („Emó”), a második leány Zakariás Antalné lett, két fiuk és egy lányuk él. A harmadik leány, Ilona előbb Stael Rudolfné, majd elválva Suhay Imréné lett. Altábornagy férje előző házasságából származott ifj. Suhay Imre, aki 1942-ben elesett az orosz fronton és a csesztvei temetőben van eltemetve.

3. tábla a Majthényi ág

Amikor Madách Imre (1845 és 1853 között), majd Madách Károly (1853-tól) Csesztvén lakott az anyai birtokon, ugyanott élt MAJTHÉNYI PÁL, a Madách-fiúk anyai nagyapjának bátyja. Ő volt Madách házassági tanúja, és jelen volt a költő első gyermekének, Imrének (aki 1846-ban csak néhány órát élt) születésénél. halálkozásának évét nem tudjuk; 1852 novemberében mindezenetre még élt, mert neve ott szerepel azon az iraton, amelyen a lefogott Madách Imrét és a „hasonló gondolkodású Majthényi Pál”-t Csesztvén felkereső látogatók névsora olvasható. Ha igaz lenne a jelentés, akkor nemcsak a Madách-kastély (a mai emlékmúzeum), hanem a domb tövében álló Majthényi-kúria (ma községi óvoda és magánlakás) is afféle forradalmi csarnoknak számított volna. A Hont megyei Ipolybalogról átlátogató Balogh Istvánról tudni véli az in-

formátor, hogy Majthényi Pál lányát készül elvenni. (Az iratot Spáczay Hedvig közölte tanulmányában: *Madách Imre hadbíróági perének nyomában* = A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve IX., Salgótarján 1983. 88–9.; Majthényi Pál vármegyei tevékenységének dokumentumait Leblancné Kelemen Mária közölte könyvében.) Felesége a pesti Ferencesek templomában van eltemetve, ahogyan díszes márványtáblája az egyik oldalkápolnában hirdeti: „Beniczai és Micsinei Beniczky Mária, néhai kesselőkeői Majthényi Pál özvegye. Született 1776. április 13-án, meghalt 1886. február 24-én.”

Majthényi Pál nőtestvére volt MÁRIA, Marczibányi Istvánné, ki korán elhalt testvérük, JÓNÁS (akiről szinte semmit sem tudunk) árváját, Majthényi Annát magához vette és felnevelte. A negyedik testvér volt MAJTTHÉNYI KÁROLY, kinek Dacsó Annától származó fia, MAJTTHÉNYI PÉTER szintén Csesztvén lakott a kúriában, vagy ahogyan a családban neveztük, az „alsó ház”-ban. Madách Imre képviselő úr, amikor öccsével gyors levélben tudatta Teleki László öngyilkosságát, ráírta a levélre: „Péterrel is közöld a hírt.” (Kerényi Ferenc: *Madách Imre ismeretlen levelei*, ItK 1968:235) 1861-es megyei politizálásáról szintén Leblancné közölte a dokumentumokat.

Majthényi Péter felesége Podmaniczky Erzsébet volt (a „Budapest vőlegényé”-nek becézett P. Frigyes testvére). Lányuk, Eliza Sréter Istvánhoz ment feleségül, az ő lányuk Sréter Ilona Almásy Jánosné (1869–1966). Mindvégig nagyon jóban voltunk a 97 évet élt nagynénivel és gyermekeivel. Sokat emlegette Csesztvét, ahol nagyapja, Majthényi Péter házánál gyermekkorában sok időt töltött. Ennek a családnak is megvolt a maga híres embere, Almásyné Sréter Ilona fia, Almásy Pál (1902–1985). Mint alezredes vett részt a Kiss János vezette ellenállási mozgalomban, halálra ítélték, kegyelmet kapott, megjárta Sopronkőhidát. A háború után magas katonai beosztásba került, de újra letartóztatták, Márianosztrán raboskodott. Később rehabilitálták, s végül 1985-ben bekövetkezett halálakor mint ny. altábornagyot, nagy katonai tiszteltetéssel temették el. Három lánya időközben disszidált, Amerikában élnek. Így nemzetsége, akár a Madáchok férfiága, kihalt, ezért egyik lányának fiai kik Dél-Amerikában élnek, mint Zanello-Almásyak szerepelnek.

4. tábla: apám családja, a Balogh-ág

Ükapám, BALOGH JÓZSEF (1766–1842) katonatiszt volt, régi Vas megyei – úgy gondolom – kurtanemesi, kisbirtokos családból származott. Hogy mikor kapták a nemességet, nem tudom, mindenesetre van egy latin nyelvű okmányom 1623-ból, ahol „nobilis Gáspár Balogh de Mankóbük” szerepel. József felesége, Büttner Krisztina (1779–1863) katonaorvosi családból származott.

Így nem csoda, hogy nemcsak dédapám, BALOGH KÁROLY (1808–1849), hanem testvérei, JOZSEF és ANTAL is katonai pályára léptek, sőt lányaik is katonatisztekhez mentek nőül. Antal lánya, Alojzia például Wagner Rudolf őrnagy felesége lett, aki 1873-ban a budapesti lovasdandár parancsnoka volt. Nagyapám, aki ebben az időben szintén Pesten élt, nem tudta, hogy egy elsőfokú, osztrák származású unokatestvére is él ugyanitt.

Nagyapám BALOGH KÁROLY (1848–1920), akit a nagymama, Majthényi Anna és Madách Imre nevelt, jogot végzett a pozsonyi akadémián, utána tisztviselő lett. Testvéri szeretben és állandó levelezésben volt féltestvérével, Huszár Annával, a későbbi Károlyi Miksánéval, aki Pincen lakott férjével. Az érettségiig együtt tanult Madách Imre fiával, Aladárral; egyetemi tanulmányaik után együtt utaztak Olaszországba is. Nagyapám szenvedélyes műkedvelő festő volt, szépek és érdekesek olaszországi rajzai is, de legszebbek a Felvidékről, a Tátráról, a Mecsekről festett akvarelljei; az utóbbiakról több kisebb útleírása, kiadványa is megjelent. Név nélkül ő illusztrálta Mikszáth Kálmán *A keresztapa meséi* c. gyermekkönyvét is. (Képzőművészeti hagyatékát 1986-ban kiállításon mutatta be a balassagyarmati Palóc Múzeum, majd 1989-ben Salgótarjánban a Nógrádi Történeti Múzeum.)

1875-ben vette nőül BÉRCZY MARGIT-ot, a költő-műfordító leányát. 1878-ban résztvett

a boszniai alkupációban – *Vérrel, verejtékkel* címen – illusztrált könyvet is írt. A sokszorosított kiadvány jövedelmét bajtársai özvegyeinek és árváinak ajánlotta fel. Őt gyermekük budapesti tartózkodásuk alatt született. Később Pécsre költöztek, aholis nagyapám mint a kir. ftélőtábla elnöke ment nyugdíjba. Pécsen is sokat festett, és mint természetjáró szintén nagyon tevékeny életet élt, vonatkozóan több kisebb kiadványa jelent meg. A Madách-kutatás számára nélkülözhetetlen forrást alkotott, amikor 1912-ben megírta Alsósztregován töltött gyermekkorának emlékeit. (A kézirat a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.) Nagyanyám 1854 és 1918 között élt – örökölte apja szívbetegségét, és ezért viszonylag fiatalon halt meg. nagyon muzikális volt, kiválóan zongorázott. Két nagyszülője tehetségét örökölte egyszemélyben Marianne lányuk gyermeke, Goszthony Sarolta, aki zongoratanárnő lett, majd később egyik rokona kerámiaüzemében festett.

Apám, BALOGH KÁROLY (1879–1944; e néven a családban a harmadik) szintén a tisztviselői pályára lépett, először Nógrád megyében, majd Fiumében a tengerészeti hivatalnál, később a kormányzóságnál szolgált. 40 éves korában feltámadt frói vénája, s 1992-ben első művével, a *Hegyek virágzásával* turista-szépirodalmi I. díjat nyert. A következő időszakban elsősorban Madáchcsal foglalkozott; főműve, az apja emlékezésének felhasználásával frott *Madách az ember és a költő* (Bp. 1934.). Fordított Martialist, középkori német lovagköltőket, római kutatásainak eredménye a *Római könyv* (Bp. 1941. I–II.) *Cseszevei* össz c., hexameterekben frott költeményének megjelenése után, 1943-ban a Kisfaludy Társaság tagja lett. Apám gyenge egészségű ember volt; a Trianon utáni megrázkódtatást, az életvitel kényszerű megváltozását voltaképpen sohasem tudta kiheverni.

Nagyszüleimnek apámon kívül még volt egy lányuk és három fiuk. Röviden, a tábla magyarázatául: Marianne Goszthony István katonatiszt felesége lett, házasságából öt leány született. Közülük Szász Geróné G. Máriától kaptam a legszebb családi ajándékot, *Az ember tragédiája* első kiadását, amit Madách Imre unokahugának, nagyapám féltestvérének, Károlyné Huszár Annának dedikált. Féltett kincsem! Sárika lányukról már szoltam. Anna (Jeszenszkyne) és Erzsébet (Keményffyné) Amerikában élnek, az előbbinek két fia azonban Magyarországon. Ötödik lányuk, Margit, gyengeelmű volt, s Szécsényben élt szeretetotthonban.

Ami a három fiút illeti: Aladár katonatiszt lett. István nagybátyám jogász volt, Pécsen laktak, gyermekkoromban sok időt töltöttem náluk. Két unokanővéremmel, Margittal és Magdával egy gimnáziumba jártam. Nagynéném, Fischer Irma volt; fivére (Keresztes-Fischer Ferenc) belügyminiszter Kállay Miklós kormányában. Jóval fiatalabb öccsük, Balogh Pali, 1944-ben (20 évesen) évfolyamelsőként végzett a Ludovika Akadémián, repülőtiszt lett belőle. A háború őt is elsodorta, Franciaországban telepedett le, gépészmérnök-vállalkozó. Francia felesége és három felnőtt gyermeke már nem tud magyarul, bár a Balogh-család hagyományos neveit viselik: Anne, Charles, Étienne... Az utóbbi is apa név: 1990 őszén született, Paul nevű fia viszi tovább a Balogh nevet.

Nagyapámék negyedik fia, Pál nagybátyám szintén jogász lett, Eszter lánya (Szalay Kálmánné) családjával Amerikában él, nincs kapcsolatom velük.

Elgondolkodom: nagyszüleimnek 5 gyermeke, 13 unokája volt. A névnek vannak továbbvivői, de ők nem magyarok már. A 13 unokából a három fiú külföldre került, ketten Amerikába, egyikük Franciaországba. Igazi 20. századi magyar történet ez.

5. tábla: a Bérczy-Frivaldszky ág

Ükapám (1776–1839) még Stand Jánosnak született, 1804-ben változtatta meg nevét BÉRCZY-re. 31 éven át, 1804 és 1835 között volt Nógrád vármegye főorvosa. (Munkásságáról átfogó tanulmányt közölt Leblancné Kelemen Mária: *Bérczy János élete és munkássága* = Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve V., Salgótarján 1979. 265–90.)

Dédapám, BÉRCZY KÁROLY (1821–1867) életrajza az irodalomtörténetből ismert. Házasságkötése után Pesten lakott, apósa Szervita téri házában, de sokat tartózkodott Jobbágyiban is, apósa birtokán. Pesten halt meg, a Kerepesi temetőben temették el. Apámnak a hajdani

Madách Társaságban tartott beszéde szerint a Jobbágyiban történt újratemetés éve 1897, Kojnok Nándornak a Palócföld 1967/4. számában megjelent cikkében: 1908. szeptember 19. Bérczy Károly kézirat hagyatéka családunk őrzetében maradt fenn, s a költő születésének 150. évfordulóján, 1971-ben került a Nógrád megyei Múzeumigazgatóság tulajdonába. (Irodalomtörténeti értékelését Kerényi Ferenc végezte el: *Bérczy Károly írói hagyatéka*, it 1971: 668–682., tétele is ismertetése Kulcsár Ildikótól: *Bérczy Károly hagyatéka Salgótarjánban*, Palócföld 1971/1.) Apám nemcsak Madách Imréről írt könyvet, hanem Bérczy Károlyról is. Mindmáig – ötvenhárom éve – kéziratban van, ámde úgy tűnik fel, hogy most, az *Anyegin* mesteri magyar fordítójának, Petőfi és Madách barátjának, Széchenyi tollvivőjének, az első magyar sportújságrónak 125. halálozási évfordulójára megjelenik a mű, a Nógrád megyei Múzeumigazgatóság kiadásában.

Nagyananyámon, BALOGH KÁROLYNÉ BÉRCZY MARGIT-on kívül az írónak még egy fia is volt: BÉRCZY GÉZA; feleségével, Bencsik Máriával együtt jobbágyi birtokosok voltak. Minthogy keresztszüleimről van szó, természetes, hogy nagyon sokat voltam gyermekkoromban náluk. Apai dédanyám, BÉRCZY KÁROLYNÉ FRIVALDSZKY ANNA (1829–1912) volt. Házasságkötése előtt három éven át Bérczy menyasszonya. Őhöz írt levelet is Görgey főhadiszállásáról, 1849. május 21-én. Apja, azaz úkapám, FRIVALDSZKY IMRE (1799–1870) orvosi egyetemet végzett, s a kiváló természettudós-utazó később a Nemzeti Múzeum egyik őre, vagyis a természettudományi gyűjtemény kezelője lett. Bérczy Géza feljegyzései szerint a fiatal Balogh Károlytal rajzoltatta rovarait. (Vajon hol vannak a rajzok?) Bulgáriában egy új növényfajt fedezett fel, a *Haberlea Rhodopensis*-t. A Magyar Tudományos Akadémiának 1833 óta volt levelező, 1878-tól rendes tagja. Több külföldi akadémia is tagjává választotta: a firenzei tagsági okmánya 1831-ből – egy gyönyörű metszet – ma is birtokomban van. A tudós 1864-ben vásárolta a jobbágyi birtokot, a család azonban csak halála után költözött oda. Frivaldszky Imre felesége SCHÄFFER ANNA (1803–1890) volt. Ismét egy relikvia története: ő kapta szüleitől nászajándékba azt az értékes francia aranyozott kávéskészletet, amit Bérczy-keresztszüleim haláluk utánra nekem ígértek, de csak hosszas kalandozás után 1974-ben került hozzám.

Schäffer Anna szülei megengedhették maguknak a gazdag nászajándékot: Schäffer János (1760–1848) és felesége, a rokon Schäffer Anna tehetős pesti polgárok voltak. Dorottya utcai házukat gróf Széchenyi István óhajította volna megvásárolni a Nemzeti Casinó számára, amint arra 1837. február 6-i naplóbejegyzése utal, és amelyet egy levele is dokumentál. Schäffer János felcsége arcképét Donát Jánossal festette meg. Sajnos, eredetije elveszett a II. világháborúban. Kis fényképmásolatát őrzöm íróasztalomon, továbbá szobámban az eredetiről készült olajfestmény-kópiát, amelyet alkalmasint egy ismeretlen vándorfestő másolhatott.

*

Mélyszélesen mély a múltnak kútja. 1982 nyarán Solymáron, a Templom téren sétálgattam kisunokámmal, Lindával, s a templomba betérve azt olvashattam, hogy azt Majthényi Károly építtette az 1770-es években. Ő Majthényi Annának, Madách Imre anyjának (úkanyámnak) apai nagyatya volt. Vörösmárvány táblája a szentélyben látható, aranyozott betűi bizony megkoptak. A szöveg latin; magyar fordítása a következő:

„Állj meg, vándor! E márványtábla alatt fekszik kesselőkeő MAJTHÉNYI KÁROLY, aki híres volt nemzetségének régiségéről és ősei dicsőségéről, de sokkal híresebb vallásosságáról, Istenbe vetett hitéről, uralkodója iránti odaadásáról, a haza és övéi iránti szeretetéről, kiválóan látott el különböző feladatokat, tagja volt a hétszemélyes táblának. Több gyermek atyja. Életét 1790-ben Budán, 72 éves korában fejezte be.

Hogy emléke fennmaradjon, e síremléket 1797-ben Pilis vármegye Sólmar falvában szomorú özvegy [Beleznay Anna] és gyászoló gyermekei állíttatták, hálás szívük tanúsítása végett. Menj, vándor! és könyörögi jól az ily nagy ember hamvait!”

A latin szöveget és dr. Rudnyánszky Antal magyar fordítását dr. Jahkonkay István tanárától,

a solymári Helytörténeti Gyűjtemény vezetőjétől kaptam. Ő mondta el, hogy Majthényi Károlyt eredetileg a templom oldalába, egy kis temetőkápolnába temették, amit azonban a templom múlt századi restaurálásakor megszüntettek, s a csontokat azóta a sekrestyében őrizték. 1988 őszén Jablonkay újságolta, hogy jelentkezett egy egyenesági leszármazott, dr. Majthényi Béla kecskeméti ügyvéd, aki püspöki engedéllyel a templomba temetkezett. Márványtáblája szerint „Dr. Mathényi Béla 1900–1987, a templomépítő Majthényi család utolsó férfi tagja.” A temetéskor idehelyezték a sekrestyéből a hajdani kegýúr csontjait is.

A helytörténésztl tudom, hogy a főoltár alatt krypta van, s tudomása szerint oda temették Majthényi Károly özvegyét és a család más tagjait is. Ezt igazolja egy 1822-ből származó gyászjelentésem: kesseleőkeő Majthényi Ferdinándné, Bars vármegye főszolgabrájáé, aki 37. életévében halt meg, s kinek „hideg tetemei a Solmári Templomban lévő Sír-Bóltban tétettek örök nyugalomra.” (A templomot és a gyászjelentést ismertette Jóka Mór lapja, a Vasárnapi újság, 1863. április 5-i számában.)

Solymáron – és Pilisvörösváron – a Majthényi- és (id. Madách Imre házassága révén) a Madách-család egyaránt birtokos volt a reformkorban, amint erről a Helytörténeti Gyűjteményben őrzött 1826-os térkép tanúskodik. (Fényképmásolata a csesztvei múzeum állandó kiállításán látható.) Most fiamék, Matzon Ákos és családja lakik Solymáron. Kislánya, Linda 1989 májusában volt első áldozó az ősapja által alapított templomban. Ő nyolcadfízgleni leszármazottja Majthényi Károlynak.

- Cikkünk szerzője, Balogh Anna a Madách-díjas Balogh Károlyné leánya, Madách Imrének oldalági, Bérczy Károlynak pedig egyenesági leszármazottja. Családjára vonatkozó, összegýűjtött feljegyzéseit örömmel adjuk közre. Úgy véljük, ezt idejében tesszük, mert segíthetik a külsőbő álló Madách kritikai kiadás előmunkálatait, mint ahogyan hozzájárulhatnak az 1992 decemberében esedékes Bérczy Károly-évforduló, halálának 125. évfordulója szellemi előkészítéséhez. Megőriztük a feljegyzések személyes hangvételtét; szerkesztéss során kiegészítettük azokkal a bibliográfiai adatokkal, amelyek az elmúlt évek kutatásait összegezík.

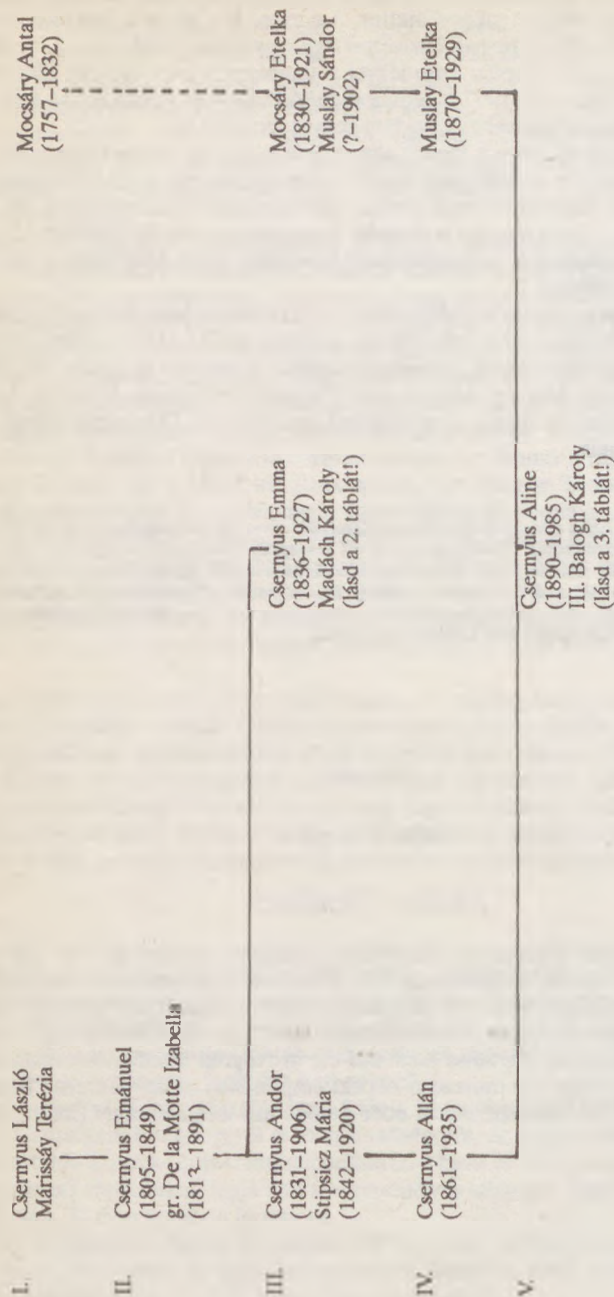
Resümee

Anna Balogh:

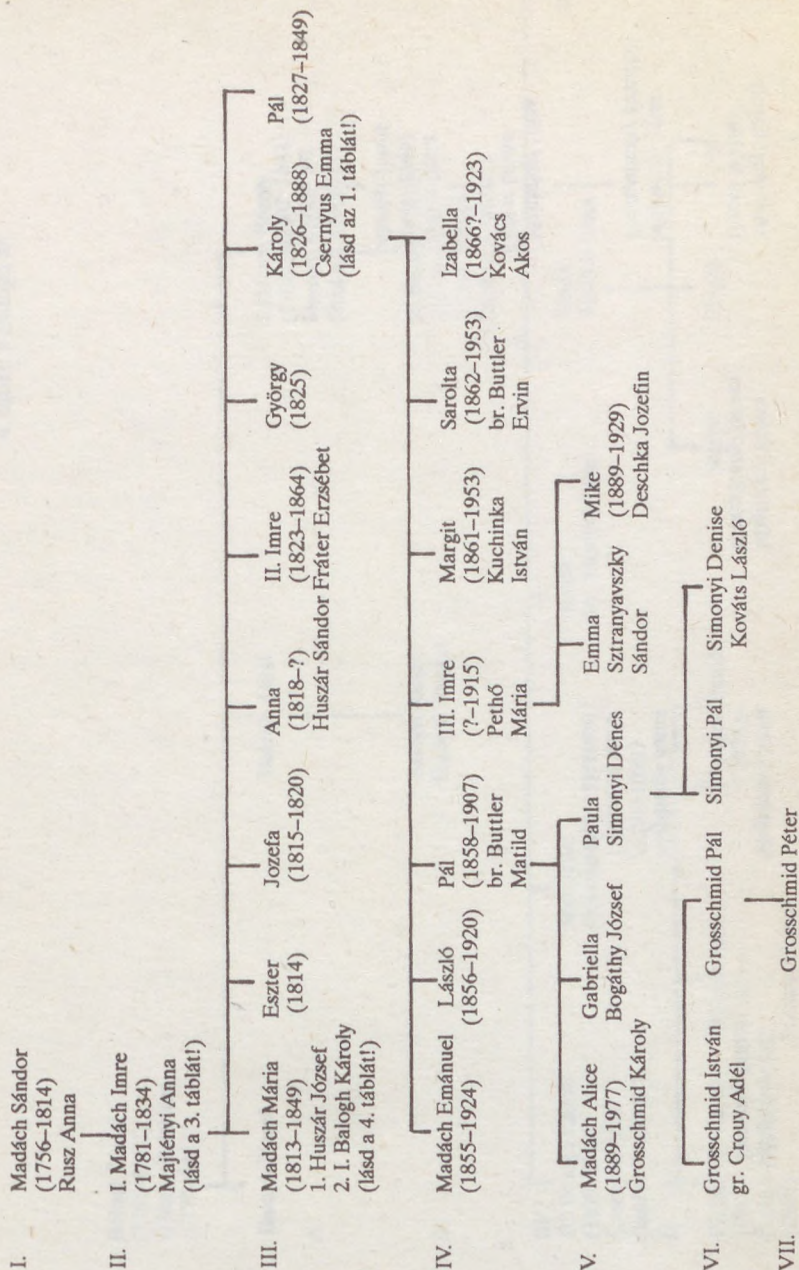
Meine Familie

Jetzt hat eine authentische Person ihre historische Familienkenntnisse in eine "kleine ungarische (Nógráder) Enzyklopädie" zusammengefaßt. Die Generationentabellen machen jetzt solche vielgenannte Beziehungen, wie zum Beispiel die Verwandtschaft von Madách und Bérczy, die Frage der lebendigen Madách-Abgestammten, usw. klar. Das Manuskript hat das besondere Verdienst, daß es die Hinweise auch auf die in Nógrád erschienene neuere Fachliteratur enthält, es ist ferner für den musealen Aspekt empfindlich als es mehreren Reliquien auf die Fährte kommt, auf ihr Vorhandensein oder gerade auf ihren Mangel (ihren Untergang) verweist.

1. tábla: a Csernyus – De la Motte – Mocsáry ág

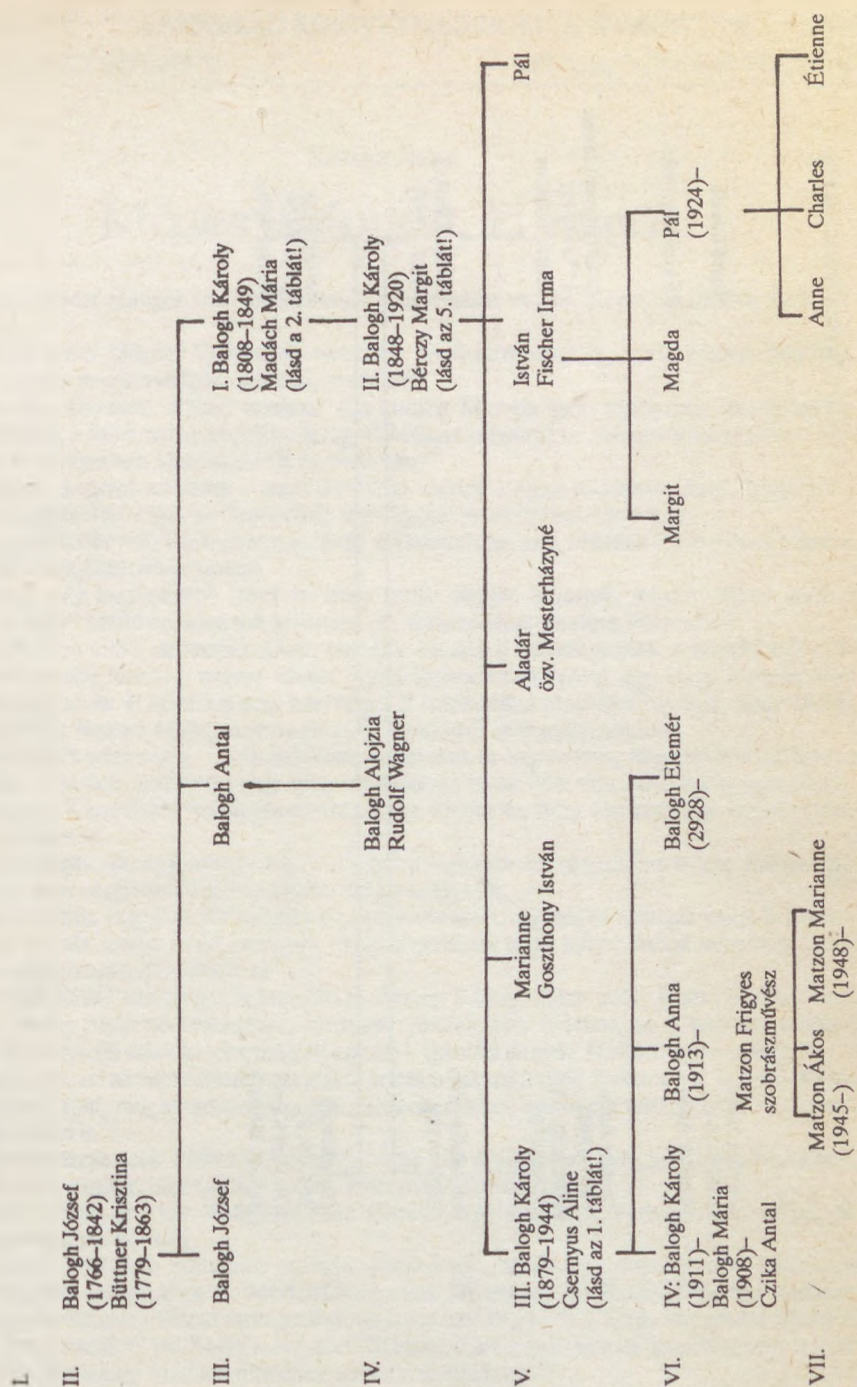
2. tábla: a Madách ág

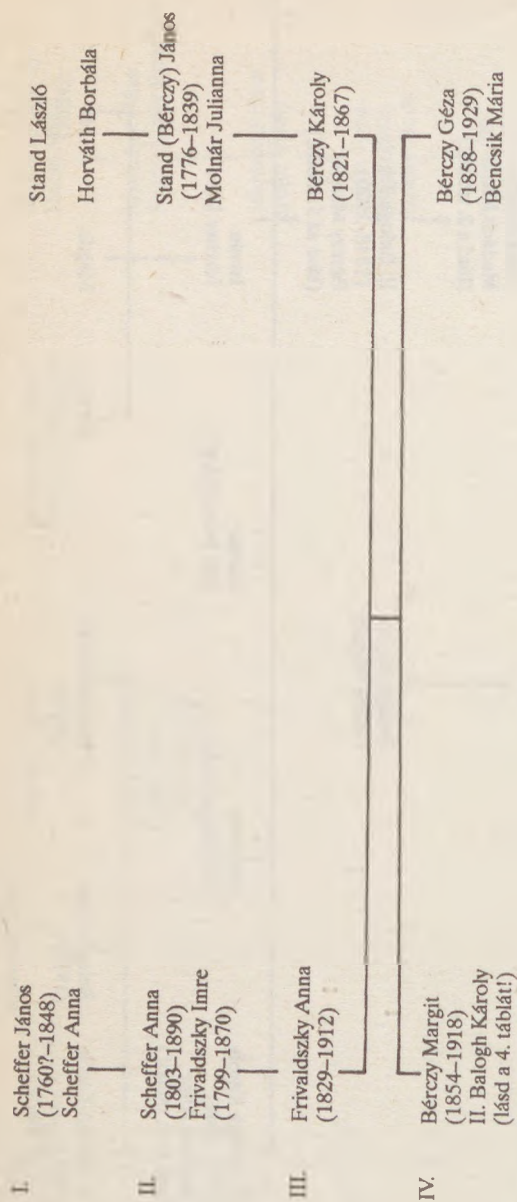
3. tábla: a Majthényi ág

4. tábla: a Balogh ág

5. tábla: a Bérczy-Frivaldszky ág

Kovács Anna

Mózes? Mondd, ki vagy?

– teszi fel a kérdést Madách Imre Mózes című ötfelvonásos tragédiájában, az 1860-as évek legelején.

Ki volt a bibliai Mózes? Csodatévő, pásztor, a vándorlók vezérloje, törvényhozó, politikus, népvezér, vallás- és államalapító, g énius, próféta?

De ki volt, milyenek emberi vonásai? Ezt kutatja Michelangelo rejtélyesen lenyűgöző remekműve előtt, a hatalmas márványba faragott Mózeszt szemlélő is. „Mózes lelke minden nemzedékben és korszakban kiterjeszkedik és jelen van.”¹

A drámán dolgozó költőnek – saját bevallása szerint – nincs tudomása arról, hogy előtte drámaíróit megihletett volna az Ószövetség legnagyobb prófétájának története.

Lényeges kérdés már önmagában is, hogy mi lehetett az, ami Madách Imre teremítő fantáziáját Mózes alakjában megragadta.

De talán még izgalmasabb lehet az, hogy műve alapján feltárjuk, milyen választ adott a „mondd, ki vagy” kérdésre, azaz mit jelenthet ma szembenézni Madách Mózesével.

Madách Imre 1861. december 23-án különös – általa is különlegesnek, a szokásostól eltérően másformának tartott – művet bocsát útjára Sztrégováról Pestre, egy Nagy Ivánnak címzett levél kíséretével. E levélben arra kéri nógrádi származású történész barátját, hogy Mózes című tragédiáját fűzesse egybe, és juttassa el az Akadémia drámapályázatára.

„Nagy bajaim voltak vele” – írta művéről, s nem csak az aggasztotta, hogy elkészt az frással és lekészheti a beadási határidőt, vagy hogy szokásához híven nem volt ideje a szöveget pihentetni, javíthatni, s ezenkívül botrányosan írták le; de főként az, hogy tisztában volt műve különleges eredetiségével.

„Mózes megint oly egyszerű tárgy, s oly nehézségekkel van összekötve beléje drámai egységet hozni, mint maga nemében az Ember trageodiája volt.

Ennél is érzem, hogy egy félrelépés nevetségessé teheti, egy helyes felfogás nagygyá. Érzem, hogy a mű is más forma, mint rendesen színműveink, de hogy jobb-e nálok vagy végtelenül rosszabb, nem bírom még eldönteni.”²

Az öttagú bíráló bizottság (Arany János, Bérczy Károly, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Pompéry János) minősítő véleménye, miszerint részleteiben érdekes, de a pályázat céljával szemben másformájú alkotás (dramatizált eposz) – igazolni látszott Madách Imre kétségeit.

Mintha csak ez az elindulásnál meglévő értetlen sikertelenség kísértene a Mózes dráma egész további útján, meghatározva kiadását, színpadkerülését, sőt néhol felbukkanva az elemző tanulmányokban is.

Madách Mózesese csak 1966-ban, megírása után 105 évvel jelent meg külön könyvalakban, addig csak összes művei kiadásában (1880, 1942) húzódohatott meg.

Színpadra 1888. február 20-án állították először Kolozsváron, a Nemzeti Színházban, de csak három előadást ért meg.

A következő 1925-ös budapesti próbálkozás sem volt sikeresebb, egy hét alatt lekerült a Nemzeti Színház színpadáról is. Modern színpadra állításának gondolata 1966-ban valósult meg, amikor Keresztury Dezső átdolgozásában a veszprémi Petőfi Színház bemutatta Madách Mózesét. Ezt követően 1967-ben a Nemzeti Színház átütőerejű, sikeres előadása sem tudott végleg helyet biztosítani Madách művének színházi életünkben.

Nem célunk, hogy részletesen végigtekintsük a Mózes dráma színpadi életét. Azonban jel-

lemző erejűnek véljük, hogy színpadi útján volt idő, amikor időszerűtlenség miatt vetették el bemutatását, mondván, hogy Mózes figurájában a személyi kultusz korszakának vezetői magatartására ismerni; ezzel szemben 1970-ben már alkalmasnak tartatott arra, hogy „Mózes mint az elnyomottak felszabadítójának örök szimbóluma a második világháború győzelmes befejezésének ünnepén” színpadra kerüljön.⁵ Látnoki erejűnek bizonyultak ez esetben is Madách Imre sorai: „egy félrelépés nevetségessé teheti, egy helyes felfogás naggyá”.

S gyakran ott a félreértés, a félreértelmezés lehetősége a tanulmányok sorában, az értelmezések sorában is.

Lehetséges-e Madách Imre Mózesét megérteni, ha forrásaival összevetve a bibliai történettől való eltérést kérjük tőle számon; vagy aprólékos gondossággal a Tragédiával való gondolati párhuzamait vizsgáljuk?⁶

Elegendő-e, ha direkt politikai allegóriaként szemlélve azon töprengünk, hogy Mózes Széchenyi vagy Kossuth alakjával azonosítható inkább; vagy aktuális nézeteknek megfelelően Mózes(Madách) és a nép viszonyát érezzük mentegetni illőnek?⁷ S hová jutottunk, ha szigorú szabályokkal mérve megállapítjuk, hogy Madách műve nem igazi tragédia, s Mózes nem tragikus hős?⁸ „Ha a szabályok felől nézzük, bizony szabálytalan tragédia ez” – mutat rá Keresztury Dezső a leegyszerűsítő megközelítések csapdájára, és az újrafelfedező hitével vallja, hogy nagyon is modern dráma ez.

Madách Mózesé modern abban az értelemben, hogy feszültsége, drámaisága, többszólamú mondanivalója megragad, és benne az ember korának alapkérdéseit hallja megfogalmazva.¹⁰

Érezni azt a roppant nehézséget, a teremtő, alkotó erő feszülését, mellyel Madách Imre próbált szokatlan tárgyában „drámai egységet hozni”.

Hogy ennek lényegéhez közelebb kerüljünk, s a drámában megfogalmazott kérdéseket tisztábban értsük, célszerűnek látszott egy megközelítési szempontrendszer előzetes átgondolása.

A Mózes-alkotó Madách

Alapvetőnek tűnik – s igen erőteljesen van jelen ez a szempont a Mózesnél – a korról való összefüggésből kiindulni¹¹. Mindebből az összetett kapcsolatrendszerből azokat az alapkérdéseket, főbb gondolatokat vizsgáljuk meg, amelyek Madách Imrét a korabeli közéleti személyiséget – Mózes alkotóját – foglalkoztatták.

Madách 1860. június 9-én kezdte és 1861. november 16-án fejezte be a Mózesét.

Ebből az időszakból Madách Imrét művészi pályája tetőpontjára érkezett drámaíróként, s drámai hatású (fellépésű) országos rangra emelkedett politikusként ismerjük meg.

Az önkényuralom éveit, ahogyan nevezte „a rothadás tizenkét esztendejét” a politikai közélettől távol, teljes visszavonultságban töltötte Sztregován, a passzív ellenállás következetes híveként. „minket ... akartak tizenkétévi sanyargatással ... mint Izrael népet a babyloni fogságban rákényszeríteni, hogy Isten ujjával írt törvényeinktől elpártolva, egy Baalhoz szegődjünk, kinek istenségét más nem bizonyítja, mint telhetetlen oltárán füstbemenő vagyona millió szegénynek s elfolyó vére emberáldozatoknak. De bár e tizenkét év alatt cselekvésük korlátot nem ismert... A kísérlet nem sikerült, gyöngébb volt az erőszak, mint a szellem, hogy terjeszték az utolsó tizenkét év alatt köztünk a civilizációt – az ismét el volt mondva fényes szónoklatokban; én csak azt jegyzem meg, hogy midőn Bach, a demokrati-abszolút kormányforma feltalálója Rückblick-jében civilizátori eredményeit tálalta a világ elé, az részint szemtelen elcsavarása volt a tényeknek... Részint pedig oly eredmények felmutatása, melyek korántsem a kormány pártolása által, sőt a kormánynak is ellenére, az előtört nemzeti génusz termékenyítő fuvalma alatt keletkeztek, s így ő azon kakas neveléséges szerepét játssza, mely kukorikolásának tulajdonfá a hajnal hasadtát.” – emlékeztette sorstársait 1861-ben az újra közszereplést vállaló Madách.¹² A megsemmisítő, metsző gúny hangján szólalt meg a költő is, aktuális élő politikai szatfrájában, a Civilizátorban (1859).

Az ötvenes évek végén, Bach bukását követően Madách Imrét is elragadja az a lázas, izga-

tott, kétségekkel és reményekkel terhelt várakozó korhangulat, amely megyéjében is egyre energikusabban, erőteljesebben és egyre inkább tényleges politikai cselekvésekben nyilatkozott meg.

1860–61-ben Nógrád megye politikai irántfői határozottan vallották magukat 48 örökösének, az összmonarchia illúziójával szemben a függetlenséget, a nemzeti önállóság elvét képviselték. Madách Imre életútját, emberi magatartását, elveit ismerve természetes, hogy ott találjuk őt a megyei politikai élet színpadán, ahol következetes kiállásával irányító szerepet játszott, vezetői példamutató bátorságának, kiváló taktikai érzékének és a drámai hatáskeltés tudományának többször is bizonyosságát adta.

Erőteljes tevékenység vágya, tenni akarása bizonyítására elegendő ezen időszakból tisztségeit, vállalt szerepeit felsorolásszerűen ismertetni:

„Az 1861. évi tisztújítás szavazatszedő bizottságának tagja, Nógrád megye bizottmányának választmányi tagja, a Nógrád megye új közigazgatási rendszerének kidolgozására alapított bizottság tagja, a megszűnt császári hivatalok iratanyagának átvételére alapított bizottság elnöke, a megyei költségvetést kidolgozó bizottmány tagja, az országgyűlési képviselő-választás rendező bizottságának tagja, az építendő utak és közmunka felhasználására alakult bizottság tagja, a megyei önkormányzat kidolgozására alakult bizottmány tagja, és végül Nógrád megye balassagyarmati választókerületének országgyűlési képviselője.”¹³ Ez utóbbi kiemelkedő szerepét, kildetését mély felelősséggel válláló képviselő választóihoz fordulva fogalmazta meg „Politikai hitvallomás”-át.¹⁴

Ebben a már több szempontból elemzett nagyhatású programbeszédben és emberi hitvallásban az országgyűlésre készülő Madách Imre szembenézett és előre számolt is a politikai cselekvés korlátozott lehetőségeivel.

Madách népképviselőként a nyílt politikai kiállás híve volt, azonban felmérte azt is, hogy a politika lehetetlenné teszi, hogy a képviselő egy adott programhoz minden körülmények között ragaszkodjon: „Másképp azonban épp a tárgy fontossága és komolysága, a jövőnd fejlődés rejtélyes volta, az európai alakulásoknak egyes országok sorsára naponta növekedő befolyása lehetetlenné teszik oly részletes politikai program kiadását, melyhez... minden körülményekben való ragaszkodást ígérhetne bárki is, anélkül, hogy vagy az adott szó szentsége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta. De vannak általános elvek, melyeket rendíthetetlen alapokul bevalani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet”.¹⁵

Meg kell hallani e politikai hitvallomásban azt is, hogy a céljaihoz, elveihez tántoríthatatlannul ragaszkodó Madách Imrét a politizáló, közszereplést vállaló ember cselekvési lehetőségei, alkalmazható eszközei és a cselekvés erkölcsi jelentősége és korlátai is foglalkoztatták. „Lépéseink indokának – igenis annak kell lenni, mondja ezzel kapcsolatban –, hogy lelkiismeretünk nyugalmasan érezzük, hogy meg tettünk mindent a becület korlátai között.”¹⁶

Országgyűlési beszédeinek is visszatérő motívuma, gondolati magja az alkukötés kérdése, az egyezkedés lehetősége, a törvényesség és erőszak, a tisztességes és csalárd eszközök szembeállítása, a politizáló ember(vezető) erkölcsös magatartása. Madách saját követé választását is úgy fogadta, hogy személyében választói azt a magatartást értékelték, „mely a fennállt önkényes kormánynak soha meg nem hajol, vele soha nem alkuszik, azt soha el nem ismeri”.¹⁷

Országgyűlési képviselőként az „opportunitás elvét”, a „licitáció által vezérelt cselekvést”, a „hiú csábígereket” és az egyezkedés bármiféle megjelenését sorra és határozottan utasítja el, „mert egyezkedni annyit tesz – mint követeléséből is engedni akarni, a mi követeléseink pedig éppen úgy nem lehetnek engedés tárgyai, mint a lenni vagy nem lenni, mint az élet és halál.”¹⁸

Madách Imre 1861-ben a szónoki emelvényen is azokkal a kérdésekkel viaskodott, melyekre drámaköltőként művészi választ adott; az emberi cselekvés lehetősége, a küzdés értelme és értelmetlensége, az ember és a nemzet élet-halál kérdései foglalkoztatták.

Politikai elképzeléseit, törekvéseit, követeléseit éppúgy a világra, az emberiségre figyelve, s a jövőre tekintve kényszerült megfogalmazni, mint amilyen távlatosan költőként gondolkodott.

Emberiségkölteményét, Az ember tragédiáját 1860 márciusában fejezte be, s júniusban már a Mózeshez kezdett, és mindeközben még átdolgozta a Csák végnapjai című történelmi drámáját.¹⁹ E darab utolsó, a halott Csák fölött elhangzó sorai, a Tragédia emberi küzdésre biztató zárógondolatai mellé kíváncznak: „S megszentelendem sírját – mert cselekszem.”

Madách Mózesét is – mintegy összegezve eddigi eredményeinket – a cselekvés szempontjából vizsgáltuk meg, elsődlegesen Mózes célját, lehetőségeit, szándékait, tettei indítékait, szerepvállalásait figyelve.

Előrebocsátva összefoglalóan, hogy Madách Imre a cselekvő ember szerepváltozásaiából, a cselekvési folyamat főbb elemeinek (várakozás-tettvágy-alku tárgya és eszközei – a tett) ritmikus ismétlődéséből szötte egységes egészzé drámáját.

Madách Mózesé is a cselekvés példája – egy adott történelmi folyamatban szerepét kereső, tevékenyen, teremően résztvevő, alkotó ember, a homo politicus.²⁰

A választó ember

„Nagy Pháraó! az ifju itten áll,” – ezzel a dráma egészére, gondolati súlyára, nagyívú szerkezetére, verejtes nyelvére is jellemző monumentalitást intonáló bemutatással indítja útjára Madách Mózesét.²¹

A tudás díszével is felvértezett Mózes a Fáraó oldalán, annak mintegy ifjú tükörképeként jelenik meg. Ura vonásait viseli magán: „Mi bennem érez, gondol és lehel, Magad vagy Pháraó!” – vallja látszólagos szerénységgel, ám kivételes helyzetének biztos tudatával, s képességeinek teljes öntudatában.

Természetes, hogy a Fáraó tanácsadójaként, szövetségeseiként az ő érdekeit védi Áronnal szemben, aki a zsidó nép képviselőjeként lép elé. Egyezkedésük tárgyában mindketten hajthatatlanok. Mózes az elnyomott nép számára egy utat lát, olvadjon be Fáraó nemzetébe, feledje ősi szokásait, műveltségét, nyelvét, azaz feladva autonóm létét, szabadságát, mert élni van joga, de elzárkózni nincs. Sőt Mózes e vitában még azt is megkérdőjelezi, hogy a zsidóknak egyáltalán joguk lenne népként a Fáraó színe előtt megjelenni, közös követelésekkel:

„Aron jöhet, Húr is, vagy bárki más

Egyes panasza – Izrael soha.

Nem ismerjük, mi az? – ”

(192–194)

Kemény kézzel, „rideg szilárd parancsral”, s ha kell nyílt erőszakos eszközökkel gondolja a célt megvalósíthatónak, az eddigi csalárd ígéretések, a ravaszkodó kegyetlenséggel szemben. Kíméletlenségével mintha csak bizonyítani akarná, hogy alkalmas a tanácsadó, a legfőbb kegyenc szerepére; ám lelkében ennél többre vágyik, magasabbra tör, van bátorsága egészen a trónra tekinteni. Igen, Mózes sorsa nyitott, előtte áll a választás lehetősége, hogy „népe hóhérvá”, „szörnyeteggé” lesz, vagy mint szülőanyja szeretné „második Józsefként” a zsidó nép megszabadítójává válik.

Már itt a bemutatáskor összes lehetőségét felvázolja Madách. Mózesnek azonban nem csak lehetősége van a választásra, de szinte végzettszerűen szembetalálja magát a választás kényszerével, amikor megtudja sorsa titkát: „Mózes, te is zsidó vagy.” Életének egészen más távlatai nyílnak meg ezzel a tudással, mint amire vágyott és készült, a fejedelmi kegy verőfényéből, egy fényes út helyett a megvetett rabszolga nép közé került. Kétkedő megrendüléssel – „ki biztosít, hogy szód nem mese”, „néped egy újabb fogása”, kérdez kétszer is vissza –, de végül is elfogadja az igazságot.

Az az izgatott tettvágy keríti hatalmába, amely előbb még a zsidó néppel szemben akart megnyilatkozni, s most már azt kutatja, hogy vajon e népben van-e tetterő, képes-e, alkalmas-e cselekvésre:

„Hisz, hogy ha e nép olyan lenne még,
Mely tenni képes, élni érdemes,

Vele csak halni – élni nem lehet.”
(374–375, 380)

Mózes vállalja küldetését, hogy választ keres kétségére, kérdésére, de mielőtt erre ténylegesen sor kerülhetne cselekedetével már választ is, leszúrja testvérét, a zsidó Máriát meggyalázó egyiptomi tisztartót. „Ismerjete meg – én Mózes vagyok, Zsidó miként ti, – testvérték-barátok.” Ám erős, összetartó, óvó testvéri közösség helyett – a következő jelenetek során – gyávának, önzően széthúzóknak, kicsinyesnek, s legjobbjában is kicsinyhitűnek ismeri meg választott népét Mózes.

Csalódott búcsúszavait a jövőbe nézve zárja:

„Kibujdosom. – Testvér, az ég veled. –
Ha jó idő sok szenvedés után,
Melyben körül néz majdan Izrael,
S embert keres: akkor jöjj, s hívj haza.”
(697–700)

Mózes számára a végrehajtott tettel, mellyel a külvilág előtt kinyilvánította hovatartozását, a választás még nem fejeződött be. Idegen földön társat talál, feleségével gyermeket nevel, s lelkében újabb választásra készül. A dicső pálya után, mely Fáraó udvarában várhatta volna, most le kell mondania egyéni megtalált boldogságáról, családjá szerető közelségéről is.

A bújosó Mózes nemcsak a Fáraó megtorlása elől, s népében csalódva menekült el. Számára a várakozás gyötrelmesen hosszú, reménnyel és csüggedéssel terhelt, a férfivá érés vívódó évei következtek. A pusztában elsősorban önmagával, önmagában kell választásáért megküdenie, feladatával szembenézve kínzó kétségeire megfelelni.

Az égő csipkebokor belső megvilágosodásának jelképe is, lelke felkészülten várja Istene parancsát, Jehova szavát:

„Mózes, kelj fel, s kövesd testvéredet.
Szabadítóját várja Izrael,
S bilincseit letörni vagy hivatva.
MÓZES
S hogy bírom én ez óriási művet? –
Karom lelankad, és gyarló szavamnak
Ki ad hitelt, ha mondom, hogy te küldél? –
Válassz magadnak, népem Istene,
Erősebb eszközt – és hagj engemet”
(861–868)

A kételkedő, a „visszakérdező” ember végül természetesen elfogadja benső lényegéből fakadó feladatát, az egység létrejön, a szövetség megkötöttetik.

A VÁLASZTOTT VEZETŐ

Mózes a férfi választ adott, s már választott szerepének megfelelően, a kiválasztott tudatával vezeti társai beszélgetését, melyben a zsidók szabadulását tervezik.

„Mit is teszünk.” – kérdi Mózes; s az elnyomó hatalommal való nyílt szembefordulás helyett fortélyos eszközt eszel ki: „Csel ellen cselt. Kérünk három napot, Hogy a pusztában imádjuk Istenünket. Ha kint leszünk, könnyen továbbszökünk.” Kiváló taktikai érzékkel képes felmérni egyben azt is, hogy a „húsos fazékhoz” ragaszkodókat, az öntudatlan belenyugvókat a

nyílt kiállítás, a küzdelem elriaszthatná. De Mózes követelése (a három nap) alkalmas volt arra, hogy segítségével megteremtse, előkészítse, siettesse a nép lelki ráhangolódását. A Fáraó palotája előtt a tárgyalás eredményére várakozók, könyörgőkből egyre dühösebb, türelmetlenebb lázadókká válnak. „Elűnünk várni” – hangzik el a nyílt fenyegetés is. Még a rendőrfő is – ki „söpredéknek”, „ronggydíjteménynek”, „ronda, gyáva népnek” nevezi őket – végsősoron ezzel Mózes célját segíti elő.

Szónoki képességére támaszkodva, Mózes elsőprő erejű drámai érveléssel fordítja – a tárgyalás eredménytelensége miatt ellene forduló indulatot, cselekvésvágyat is saját javára, népe hasznára:

„Im, itt vagyok, kitárom keblemet! –
Követ belém, követ – de megjegyezd,
Hogy az a kő Jehovát is találja – ”
(1136–1138)

Így kezdte hatásos érvelését önmagára mutatva, hogy aztán Jehovára figyelmeztetve a szolgaság bűnétől riasszon el. S a cselekvő indulat, mely előbb még követ emelt Mózesre, most bosszút lihegve érte, vezetőjéért kiált: „Vezess, Mózes – megyünk.”

Mózes, népe választott vezetője a Fáraó udvarában hajdan kiválóan megtanult módszereket fordítja rabtartójuk ellen. Tárgyalásai során olyan alkut ajánl, melynek tárgya látszólagos, eszközei csalárdak, de célratörők, hasznosak, s az eredmény igazolja őket:

„De hát ha visszanyerhetjük kicsiny
Részét bár annak, ami a miénk volt,
Amért megnyúztak – amért megraboltak;
Ne éljünk-é fortélylal, mondd, mi is,
Erőszak ellen? – Tapsol a világ
Tettünknek jól tudom. S elnézi Isten.”
(1209–1215)

Szimbólikus jelentésűnek érezzük azt, hogy Mózes és a Fáraó egyezkedése nem a nyílt színen játszódik csak végeredményéről értesülünk: a kivonulás ideje elérkezett.

Hogy kivezette az egyiptomi rabságból, „átvezette Fáraó előtt száraz lábbal népét a tengeren; Forrást nyitott a sziklán, és kiégett Pusztára tápláló mannát könyörög;” – mindez csak a kezdet, az igazi, a mózesi nagysághoz szabott feladatok még hátra vannak.

Mózesnek óriási munkát kell elvégezni, s hogy törvényhozó, honalkotó szerepét betöltse emberfeletti erőre van szüksége. „Hajthatatlanabb vagy, mint maga az Úr!” S valóban kegyetlen kíméletlenséggel bünteti meg az Istenétől elpártoló, a régi szolgaság biztonságába visszavágyó, bálványimádó, s ezzel önnönmaga ellenségévé lett népet.

Szilárd elhatározással, csak végcéljára tekintve leckézteti meg, hogy magára hagyva próbálja ki önérejét a külső veszélyeztetettség idején, az ellenség támadásakor.

Hiába a kérés, könyörgés „vezess”, Mózes nem vállalja a vezető szerepét, megmutatja erejét:

„Áldás nélkül lássuk, mit bír meg a kar.
Hisz azt mondjátok, én is egy vagyok
Csak a tömegben, mint akárki más;
S egy nélkül bármi is megeshetik.”
(1573–1576)

Kíméletlensége elrettentő – ereje lenyűgöző, káromolják – s rajongnak érte, alakja fennsége – de távoli, s idegen, isteni feladatoknak gyűrködött – emberizmokkal.

Mózes célja érdekében megint választani kénytelen, lemond az emberi közelségről, arról hogy értsék, egyre ridegebb, magányosabb lesz. S végzetes elkülönülése, magára maradottsága

éppen akkor teljeseedik be, amikor célját már-már elérve látja, egy merész lépésnyire áll az ígért földjétől.

De népe nem hajlandó követni Kánaánba, nem képes több áldozatra, elrettennek az előttük álló áldozatoktól, nehézségektől, küzdelemtől – mondják a szószólók.

Mózes terveivel egyedül marad, szándékait nem értik, céljai előtt értetlenül állnak, eszközeitől elborzadnak, vezetőként nem fogadják többé, személyét nem ismerik.

„Ah, oly magasan állsz-e már felettünk,
Hogy szónk is elhal, míg hozzád felér.
Ki tett fölünkbe, Mózes? mondd ki vagy? –
Jól ismerélek mint lelencfiút,
S mint száműzöttet, gyilkosság miatt.”
(1932–1936)

Az elhangzó kérdésre Mózesnek önmagának is választ kell adnia.

A megváltó próféta

Mózes a cselekvés mindent eldöntő napjára, a virradatra vár Kánaán határában, és még ez éjszaka nappalra fordul, sorsa tragédiája is beteljesedik.

Ott áll közvetlenül a cél előtt, amit el nem érhet, s amiről le nem mondhat, ahonnan visszafordulni nem lehet. Milyen lehetősége van, hogy elfogadtassa igazát, meggyőzze a hátratekintőket, hogy visszaút nincs?

A követelésekre Mózes előbb kitérő választ ad, és hiú, gúnyos szóval próbálja észretéríteni az elvakult lázadókat. Majd az eredmények felmutatásával akar célt érni, sőt arra is hajlandó, ő aki parancsolni, követelni szokott, hogy most kérjen, megalázkodjon, mind hiába:

„Hát e vén térdeket
Ha meggörbíteném előtted, óh, nép!
És szószólója lennék Istenednek –”
(1953–1955)

Mózes minden eszközt felhasznál, taktikázik, egyezkedik, alkudozik. Végül, nem lévén több érve, cselhez folyamodik. Időt kér (hogy illő búcsút vegyen halottaitól), és egy pillanatnyi késlekedés, megtorpanás után határozottan az erőszak fegyveréhez nyúl (kiirtatja a pártütőket):

„Hogyha reggel
A felkelő nap, Istennek szeme
Pártost találna népe táborában,
Elvesztne táborostól. – Érted-é? –
Abiram, Dátán s cinkos társaik
Holt emberek. – Rosszabbak a halottnál.”
(1982–1987)

Mózes tettét a feladattal igazolja, módszerét azzal menti, hogy új világot teremt, új törvényeket alkot, de vajon megnyugszik-e maga ebben a magyarázatban? S tehetett-e másként?

Megrendülten kérdi:

„Kimondjam-é magamra, hogy bolond
Ábráddal lettem vénné? – Újra kezdjek,
Megtört kebellem, egy új életet?”
(2046–2048)

A sátra szögletében emelkedő ködoszlopban Mózesnek meg kell találania a mondd, ki vagy kérdésre a végső választ.

Mózes szembeszáll Jehova akaratával, népe megmentéséért egyezséget köt Istenével, meghozza a végső áldozatot, ami emberként lehetséges. A lenni vagy nem lenni kérdésben népe életét saját halála árán nyeri meg.

Ebben a tragikus megegyezésben a dicső pálya, az egyéni boldogság, a megértő emberi közösség után lemond arról amivel még egyáltalán rendelkezett, arról, hogy megélje célja megvalósulását, s ezzel élete értelmét, lényegét áldozza fel. Az így „Élő és halott” Mózes veszteségének tudatában, de mégis hálásan kezd fájdalmasan nehéz utolsó feladata teljesítéséhez:

„Itt a határról holnap visszatérek,
S mindaddig járom a pusztát vele,
Míg az utolsó embert eltemettem
Egyiptomnak csodáit aki látta,
S mérget szívott jólétéből magába.”
(2088–2103)

Kegyetlen tény, hogy Mózes negyven év után, megfáradtan, öregén, feladatát bevégezve s ezzel élete értelmét végképp elveszítve („mint a nyíl lehull, ha célhoz ért, S a mag letolja a hervadt virágot,”) visszaérkezik a kiinduló pontra. Vágyott célja előtt a halálra készülve az idegenség döbbsen fájdalmával tekint szét:

„Óh, jaj! mi kín, utolsó emberül
Maradni a világból, mely miénk volt. –
Kísértetül fetrengni unokák közt,
Kik alig értenek már, amidőn
Múltunkról szólunk; és amit szerettünk,
Alig nevérdől, hogy még őismerik. –”
(2213–2218)

Maradék tetteirejével Mózes végrendelkezik. Ki élete folytán sorozatos alkudozásokba kényszerült, megköti itt a pusztaság szabadságában felnőtt nemzedékkel az egyezséget, hogy szabadságát, összetartó erejét nem adja fel.

„Ha alkuvásnak dobna tárgyaúl, ... Átkoknak átkát én kérném fejére.” – mondja Mózes, de fenyegetésre nincs szükség, hisz teljes az egyetértés, a megegyezés. „Legyen, mint mondom” – visszhangozzák a próféta szavát.

Mózes, bár abban a kegyben is részesül, hogy isteni látomásban gyönyörködhet Kánaán végtelen kincsein, örömeivel is végtelenül egyedül van, a halálra magányosan készül, s úgy kívánja, hogy sírja is jeltelenül, ismeretlenül álljon.

A Janus-arcú Mózes – Józsué

„Mózes meghalt! – Le térdre, nemzetem!
Prófétád sírba szállott, és vele
A kétes küzdés fájdalmas kora. –
... Előre!
Jeriko kapujához. – Hogyha Isten
Lesz keblünk vérté – kürtjeink szavára
Erős fala előttünk porba dül.”
(2462–2464; 2470–2473)

Józsue cselekvésre indító, biztató szavaival fejeződik be Madách Mózes. Az új vezető szól itt türelmetlen, harcra készülő seregéhez. Mózes szerint is ő az, aki alkalmas a feladat továbbvitelére, a végrendelkező próféta ezért egyenesen átadja, ráhagyományozza a vezetői szerepkört.

Józsue a kiválasztott, akit Mózes az őt követő „új vezérként” mutat be a népnek, akinek a küldetése „Hogy Kánaánba végre bévezesen. Ki véget vet keserveink korának. S megnyitja a boldogságnak korát.” Mózes Józsue-ra hagyja vezetői módszerét a kiméletlen elszántság elvét, a kegyetlen leszámolás eszközeit, a tengernyi ellenséggel szembeni gyűlölet fenntartó erejét. „Nagy dolgokat bízol rám – mondd, hogyan Állok meg én – közember erejével. Az óriástól elhagyott helyen?” Mózes jól ismeri Józsue-nak ezt az aggodalmát, kétségeit, de tisztában van rátermettségével, vállalkozó kedvével, hisz kezdettől fogva egymás mellett haladtak.

Józsue is a cselekvő emberek közé tartozik. Már ifjan, Mózes mellé lépve tenni akart, majd ő az, aki férfiként kardot kötve végrehajtja Mózes büntető parancsait (kiirtja a bálványimádókat, megöli a pártütőket).

Józsue az egyedüli, aki cselekszik akkor is, amikor a Mózestól magára hagyott sereg élére kell állni, „Nincs senki nálam jobb? ... Hát majd vezetek én!”

Józsue „bőszült tigrisként” harcol ha kell, de könnyezik, mikor árulást tapasztal, sebezhető, érzékeny, érző ember. Azokat az emberi vonásokat, melyeket Mózes nagysága nem bírt el, mintha Józsue viselné magán. Prófétáját is emberi tisztességgel kívánja eltemetni, ezért akarja – Mózes ellenében is – sírját megjelölni:

„Nem lesz-é a nép prófétája mellett,
Ki messze elható szemét befogja,
És nagy szívének kisdéd ágyat ás?”
(2360–2363)

Józsue-t nemcsak a cél kéméletlensége vezeti, de emberi parancsnak, erkölcsi kötelességének is meg kíván felelni. Lényegében magát a cselekvést is mindig erkölcsi szempontból vizsgálja, a tett következményeit kutatja, az eszközöket minősíti. „Csak nem tűrhettük a gyalázatot, Hogy nem hagyják imádni Istenünket?” – véli a gyáva megalkuvókkal szemben; „S nem-é lesz-ez gyalázat?” – kérdi a cselelt tervező Mózestól is. Az elhúzódo egyezkedő tárgyalások, taktikázó csatározások helyett, Józsue mást képvisel: „Miért is várunk – elfoly az idő – Régen mondom már: döntsön fegyverünk.”

Józsue az őszinte küzdelem, a nyílt eszközök híve, s ez nem csak tapasztalatlanságából, türelmetlenségéből következik; elsősorban erkölcsi kétségei vannak.

Éppen erre az erkölcsi tartásra alapozva képes távoltartani magát a bálványimádók tömegétől, és ítéli el a főpap, Áron megalkuvó magatartását, mert engedett a helytelen követeléseknek és aranytulkot készített.

Erélyes szavakkal utasítja el Áron cselekedetét:

„ – Hát azt hiszed,
Mert minden rókával megalkuszol;
Nyájad hű öre vagy? – El, el veled!
Csak tégy önhittent, fontos arcualattal,
De én ne lássam. – Részes nem leszek,
A bűnös alku lelkemet ne nyomja.
Az én napom Mózzal kel fel újra.”
(1366–1372)

Mózes és Józsue, a vég és a kezdet, a kivonuló és a belépő; az egyedüli Józsue, aki az egyiptomi rabságból megszabadultak közül bemehet Kánaánba, az ígéret szabad földjére.

A cselekvő, küzdő ember erkölcsi tapasztalását, tanúságát Józsue fogalmazhatja meg: Mózes nem alkuszik.

1. A gondolatot Szondi Lipót: Káin a törvénytörő. – Mózes a törvényalkotó című műve (Bp. Gondolat, 1987. 353. p.) „Mózes az ember” fejezetének mottójaként idézi.
Michelangelo Mózeséről lásd többek között Sigmund Freud tanulmányát, a Mózes című mellett a Mérleg sorozatban (Bp. Európa Kiadó, 1987.)
2. Madách Imre Nagy Ivánnak írt levele – Madách Imre Összes Művei (a továbbiakban MÖM) Szerk.: Halász Gábor, Bp. 1942. Révai. 2. kötet 930–933. p.
3. Szabó József: Madách Imre Mózesének útja. (Kézirat), Salgótarján, Nógrádi Történeti Múzeum, Irodalomtörténeti gyűjtemény, 83.19.1779.
4. Taxner-Tóth Ernő: Mózes-dráma színpadi élete. = Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, 1983. Salgótarján, Kiad.: Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szerk.: Szvircssek Ferenc.
A dráma színpadi életének részletes bemutatása mellett a mű elemzésével is foglalkozik.
5. Raj Tamás rabbi bevezető beszéde a Szegedi Zsinagógában, 1970. május 10-én, a Mózes dráma előadása előtt. A beszéd kézírata: Salgótarján, Nógrádi Történeti Múzeum, Irodalomtörténeti gyűjtemény, 83.19.1784.
6. Lásd Waldmann Ernő megközelítésének egyes szempontjait. = Waldmann Ernő: Madách Mózes-e, Bp. 1927.
7. Foglalkozik-e problémákkal bizonyos vonatkozásaival Fekete Sándor is a dráma-elemzés szempontjából is hasznos tanúsággal szolgáló színházi kritikájában. – Fekete Sándor: Madách Imre Mózes a Nemzeti Színházban. = Kritika, 1968. 1. sz. 42–45. p.
8. „Életében csakugyan nincsen tragikus mag” véli Kosztolányi Dezső is Mózesről, az 1925-ös bemutató kapcsán. = Kosztolányi Dezső: Színház. Bp. 1948.
9. Keresztury Dezső: Madách Imre Mózes drámája. = Kortárs, 1966. 2. sz.
10. Sándor Iván: Madách és Mózes. = Kortárs, 1964. 10. sz. 1555–1559. p. A ma is izgalmasan friss tanulmányban a dráma korszerű megközelítésének több szempontja felvillan. Lásd még: Halász Gábor: Madách. = Halász Gábor: Tiltakozó nemzedék. Bp. 1981. 317–332.
11. Horváth Károly: Madách Imre. Bp. 1984. Gondolat 247–263. p. Horváth Károly a Mózes részletes elemzésével összefüggésben Madách közéleti szereplésének is alapos áttekintését adja. Az 1861-es közzereplés dokumentumai: Krizsán László: Dokumentumok Madách Imre élettörténetéhez. Balassagyarmat, 1964. (Nógrádi Múzeumi Füzetek 9.)
Madách Imre dokumentumok a Nógrád megyei levéltárban. Összeáll.: Leblandné Kelemen Mária, Salgótarján, 1984.
12. Madách Imre: A felirat vagy határozat kérdésében. = MÖM 2. kötet 686–693. p.
13. Szabó Béla: Madách Imre politikai tevékenysége Nógrádban. = Madách-tanulmányok. (Szerk. Horváth Károly) Bp. 1978. Akadémia. 279–303. p. Az idézett részlet: 299. p.
14. Szabad György: Madách „politikai hitvallása”. = Madách-tanulmányok. (Szerk.: Horváth Károly) Bp. 1978. Akadémiai. 267–277. p. A téma összegző történeti megragadását: Szabad György: Forradalom és kiegyezés választóján (1860–61.). Bp. 1967.
15. Madách Imre: Politikai hitvallomása. = MÖM, 2. kötet 683–684. p.
16. Madách Imre: A nemzetiségek ügyében. = MÖM, 2. kötet 694–703. p.
17. Madách Imre: A választás után. = MÖM, 2. kötet 684–686. p.
18. Ua. mint a 12. jegyzet, 691–692. p.
19. Keresztury Dezső: Madách trilógiája a szabadságról. = Madách-tanulmányok. (Szerk.: Horváth Károly) Bp. 1978. Akadémiai. 17–23. p.
20. Mezei József: Madách. Bp. 1977. Magvető. A monográfia a történelmi ember tragédiájaként elemzi a Mózes, végig követve főbb „szerepeit” is.
21. Tanulmányunkban az eredeti (nem a Keresztury átdolgozás) szöveggondozott Mózes kiadást elemezzük, az idézetek alatt a sorszámkok megadásával erre hivatkozunk.
Megjelent Madách Imre válogatott művei (Összeáll., bev., jegyz. Horváth Károly és Kerényi Ferenc) Bp. 1989. 187–288. p.

Resümes

Anna Kovács:

Moses? Sage, wer du bist!

Imre Madách begann am 9. Juni 1860 zu schreiben, und vollendete am 16. November 1861 seine fünftaktige Tragödie *Moses*. Der Autor dieser Arbeit weist in der Einführung auf das ganze weitere Schicksal des Dramas, auf die Verständnislosigkeit in der Ausbeugeschichte, auf seinem Bühnenweg und auch in den analysierenden Aufsätzen.

Ein ganzes Kapitel beschäftigt sich mit der im öffentlichen Leben geleisteten zeitgenössischen Tätigkeit des Moses geschaffenen Madáchs, hervorhebend hier jene wichtigere Gedanken, die den politisierenden Dichter beschäftigten, und auch auf die Geistigkeit seines Werkes eine Wirkung ausüben konnten. Das *Moses* von Madách ist das Beispiel der Handlung – der in einem bestimmten historischen Vorgang seine Stelle suchende, tätig schaffend teilnehmende schöpferische Mensch, der *homo politicus*.

Das Essay analysiert auch das Drama aus dem Aspekt des aktiven Menschen, es prüft das Ziel von Moses, seine Möglichkeiten, Absichten, Motive seiner Taten, seine Rollenverpflichtungen.

Der Autor hat seine grübelnden Gedanken über das Drama die Rollenveränderungen von Moses verfolgend in den nachher folgenden Kapiteln zusammengefaßt:

Der wählende Mensch
Der gewählte Leiter
Der erlösende Prophet
Moses mit Janus Gesicht – Josue.

Peák Ildikó

*„... a gyorsuló idő nemcsak helyzeteket változtat meg, hanem fogalmakat is rombol, egykori evidenciákat kérdőjelekké silányít, hajdani dilemmákat axiómákká varázsol.”
(Pozsler György)*

Művészetpolitika és képzőművészet Salgótarjánban 1959–1989

Napjainkban szinte kötelező érvényűvé válik az előző „rendszer” tevékenységének, intézményeinek újraértékelése, felülbírálása – országos és helyi viszonyok között egyaránt. Különösen érdekes lehet ezen időszak művelődéspolitikájának áttekintése, elemzése – hiszen hazánk felnőtt lakossága ennek szellemében nevelkedett, s ismerkedett meg a művészetekkel.

A közművelődésen belül az elmúlt negyvenöt év során kiemelt, hangsúlyos helyet foglalt el a képzőművészeti nevelés. Ez az önmagában igen örvendetes tény viszont nem volt mindig elmentmondásoktól mentes. Az 1945 körüli – az európai művészet eredményeit a néptömegekkel megismertetni kívánó – lendületes törekvések (amelyeket legszívnonalasabban az Európai Iskola képviselt) hamarosan a hivatalos kultúrpolitika ellenállásába ütköztek. Az alkotók előtt az 50-es évek elején egyetlen lehetséges út állt – a „szocialista realizmus” Szovjetunióban kialakított kliséinek másolása. 1956 után, a „kádári korszak” konszolidációja alatt már némi – kezdetben igen lassú – erjedés tapasztalható. Bár továbbra is „...ha a festészet nem akar megrekedni, a valóságból kell kiindulnia”, de „...a szocialista realizmusra a merész fantázia, az életnek, az élet fejlődési tendenciáinak mély megismerésén alapuló forradalmi álmódózás is jellemző...”¹ A hatvanas évek művészenek már valamelyes lehetősége nyílt – még a kultúrpolitika szűkre szabott keretei között is – saját, egyéni gondolatainak felvillantására. Hosszú ideig azonban az alkotók feladata elsősorban a szocializmus eredményeinek propagálása, világnézeti tartalmak képi megjelenítése volt – néhány kivételtől eltekintve minél közérthetőbb formában. Mindezzel párhuzamosan, a 60-as, 70-es években országszerte – így megyénkben is – kialakulnak, s a legutóbbi időkig tovább élnek a képzőművészeti élet központi és helyi szervezetei, a meghatározó kiállítási formák és gyűjtőkörök, valamint a mecenatúra típusai.

Különösen érdekes végigkísérni az elmúlt harminc év képzőművészeti életének vonulatait Salgótarjánban. Egyrészt ebben az időszakban – ha megváltozott formában is, de máig élő – országos jellegű kiállítások alakultak ki a városban (Tavaszi Tárlat, Rajbiennálé, Szabadtéri Szoborkiállítás), nemzetközi rendezvények (Intersymposion). Másrészt a helyi művészetpolitika néhány vonásában országos jellemzők, tendenciák ragadhatók meg.

Salgótarján már a tárgyalt időszakot megelőzően is rendelkezett képzőművészeti hagyományokkal. A két világháború között vidéki kisvároshoz mérten élénk művészeti tevékenységet elsősorban a Balassa Bálint Asztaltársaság mecénálta. A helyi alkotók köré valóságos szabadiskolák csoportosultak – a legjelentősebb a Bóna Kovács Károly nevéhez fűződő alkotókör. 1952-ben kerül sor a megye és a város művészeinek – a legjelentősebbek ekkor: Bóna Kovács Károly, Fayl Frigyes, id. Szabó István – bemutatkozó kiállítására. A rendezvény nagy sikere is arra utal, hogy a közönség számára nem voltak szokatlanok a hasonló jellegű események.²

Az 50-es évek közepétől egyre gyakrabban nyílnak képzőművészeti kiállítások nemcsak Salgótarjánban, de megyeszerte is. 1956-ban létrejön az önálló megyei képzőművész csoport.

1959 fontos évszám a helyi kulturális életben. Májusban megnyílt Salgótarján múzeuma. Jelentős esemény volt ez a kortársak szemével is – lévén az ország első kimondottan munkásmozgalmi jellegű intézménye – a későbbiekben pedig egyre jobban bekapcsolódott a közművelődési életbe. Erre az évre válik a művészek megyei munkacsoportja elismert legális szervvé. Létrejön egy megállapodás a Nógrád Megyei Tanács és a Műcsarnok között, melynek értelmében a Műcsarnok kiállításokat küld a megyébe. Így a közönségnek lehetősége nyílt a hagyományos helyi rendezvények mellett megismerkedni országos jelentőségű és rangú tárlatokkal is (ezek kezdetben gyakran művészi reprodukciókból összeállított anyagok, melyeket községről közsére vándoroltattak).

A Nógrád megyei művészek munkacsoportja az Országos Képzőművész Szövetség részeként tevékenykedett. Tagjai közül számosan a legutóbbi ideig meghatározó alakjai voltak a megyei képzőművészeti életnek (Czinke Ferenc, Iványi Ödön, Mustó János, Farkas András, Réti Zoltán). A csoport elsősorban a közművelődési tevékenységhez való kapcsolódást tűzte ki célul – minél szélesebb rétegek megismertetését a képzőművészettel. E mellett fontos feladatuknak tekintették az esztétikai nevelést (elsősorban a polgári giccs elleni harcot) és a művészeti alkotásokon keresztül történő ideológiai, eszmei nevelést. A csoport számos kiállítást rendezett, legjelentősebbek a hagyományosan ismétlődő tavaszi és őszi tárlatok (az utóbbit később a színvonal emelése érdekében megszüntették). Ezek mellett szerveztek vándorkiállításokat és egyéni tárlatokat is, melyek során a művészek tárlatvezetést vállaltak.

A közönséghez (kiemelten a munkássághoz) való közel kerülés egyik eszköze, a TIT-előadások mellett, a szervezett, illetve egyéni üzemlátogatás volt. A vezetőség szorgalmazta, hogy a művészek közül minél többen lépjenek be üzemi szocialista brigádokba. Ez a későbbi szocialista szerződések alapjává vált (e szerződések keretében az üzem vásárlásokkal, munkalehetőség teremtésével támogatta a művészt, aki ennek ellenében kiállításrendezést, ismeretterjesztést vállalt).

Szintén közművelődési célokat szolgált a képzőművészeti körök szervezése, illetve a meglévők támogatása a megye jelentősebb településein – a megyeszékhelyen. Nagybátonyban, Balasagyarmaton, Szécsényben és Pásztón. Közülük a legjelentősebb az Iványi Ödön által vezetett szakkör volt a Bányász Művelődési Otthonban.

Kísérletek történtek ebben az időszakban művésztelepek létrehozására is. 1959 nyarán a sziráki állami gazdaság a megyei tanács művelődési osztályának támogatásával létesített művésztelepet, ahol hat megyei művész dolgozott, elsősorban mezőgazdasági témájú műveket készítve. Zagyarórán 1961-ben Czinke Ferenc kezdeményezésére alakult új művésztelep. A képzőművészet és „... a szocializmust építő, tudatosan gondolkodó, érzelmileg gazdag ember”³ kapcsolatának mélyftését szolgáltatta a Képzőművészeti Főiskola növendékeinek nyári művésztelepe is 1959-től. A telep „profilja” Salgótarján üzemei, gyárai életének ábrázolása volt, így a fiatalok elsősorban az Acélárugyárban, Üveggyárban és a környékbeli tsz-ekben készítették vázlatokat.⁴ Az elkészült művekből – telepzárás után – a József Attila Művelődési Házban nyíltak kiállítások.

Az 1959-et követő szűk évtized jelentős fejlődést hozott magával a megye kulturális életében. Megállapíthatjuk, hogy ebben az időszakban a művészeti ágak művelői közül a legszervezettebben a képzőművészek dolgoztak, akik éppen ebben az időszakban léptek ki elszigeteltségükből. A Felszabadulási Emlékkiállítás, id. Szabó István Kossuth-díja, megyei művészek bekapcsolódása országos, sőt külföldi képzőművészeti megmozdulásokba, a Műcsarnokkal kötött megállapodás, a tény, hogy 1963-tól a munkacsoport tavaszi tárlatán a megyében alkotó többi művész is részt vehet – mind ezt támasztják alá.

A vernisszázatok kezdenek „eseményné” válni beépülve a párt- és állami ideológiába. Egy-egy jelentősebb megnyitón a szakma mellett jelen vannak a megyei pártbizottság legmagasabb rangú funkcionáriusai is. A kiállító művészekkel szembeni elvárások is a város ekkorra már kialakított és elfogadott munkásmozgalmi, ipari, s bányász-hagyományaihoz igazodnak: „Salgótarján, mint ipari központ bőséges témát nyújt a szocialista realista ábrázoláshoz.”⁵ Az ideális alkotást leginkább Czinke Ferenc, Iványi Ödön, Pataki József munkástémájú, kissé absztrahá-

lő, de a realizmushoz közel álló, gyakran heroikus kompozíciói közelítették meg. Az eszményi művészek „... kommunista módon kutatták annak a lehetőségét, hogyan tehetnének még többet népükért, egyszerű munkásokért, dolgozó parasztokért, akik köréből művésszé fejlődhetnek.”

A megyei képzőművészeti élet fellendülése azonban nem volt ellentmondásoktól mentes. A helyi alkotócsoport tagjai joggal voltak elégedetlenek egyrészt a gazdasági élet irányítóinak tájékozatlanságával, melynek következtében gyakran idegenkedtek anyagi téren is elősegíteni a képzőművészet mecénázását – másrészt az Országos Szövetség működésének formalizmusával. A Szövetség ez idő tájt elsősorban belső központi problémáival volt elfoglalva, s kevésbé foglalkozott a vidéki csoportok munkájával. A nógrádi közösségen belül is problémák merültek fel, alábbhagyott az ígéretesen induló művésztelepi mozgalom (Benczúrfalva, Buják, Szirák, Zagyvaróna).

Mindezek a problémák jelentős mértékben hozzájárultak a megyei képzőművész csoport felbomlásához 1964 folyamán. A közösség tagjai beléptek a frissen alakult Észak-Magyarországi Területi Szövetségbe, melynek keretein belül a nógrádiakon kívül Borsod- Abauj-Zemplén, Heves és Szabolcs megye művészei dolgoztak.

A Szövetség első bemutatkozó kiállítása 1965. április 4-én nyílt meg az új megyei József Attila Művelődési Központban, majd Salgótarján után az anyagot Nyíregyházán és Sátoraljaújhelyen is bemutatták. A kiállítás tematikáját nagy mértékben meghatározta a megnyitó dátuma, és a mottó: „művészet és a munka”. Ennek megfelelően a kiállított művek jó kétharmada a felszabadulás eseményeinek és a munka, a munkások ábrázolásának tárgykörét ölelte fel. A Baranyi Judit által rendezett kiállítást a kortársak hármas vonatkozásban találták jelentősnek – a felszabadulás évfordulóján nyílt meg (ezzel a későbbiekre nézve hagyományt teremtett), az új művelődési ház első reprezentatív rendezvénye, valamint négy észak-magyarországi megye művészeinek első bemutatkozása volt.⁶ A Területi Szövetség e tárlata a később fontos szerepet játszó közép-szlovákiai kapcsolatok egyik alapkövévé vált. E tavaszi tárlat Besztercebányára kivitt anyaga viszonzásaképpen közép-szlovákiai grafikákból nyílt kiállítás a Nógrád Megyei Tanács nagytermében⁷ (a mintegy százötven festmény, grafika, szobor kiválogatásának koncepciója a közép-szlovákiai művészek fiatal nemzedékének megismertetése volt a salgótarjáni közönséggel). A Közép-Szlovákiával való kiállítási cserekapcsolatok kiépítése fontos tényezőjévé vált a városi, majd a múzeumi kiállítási terveknek, s a legutóbbi ideig ma is az.

A II. Észak-Magyarországi Területi Képzőművészeti Kiállításon miskolci példa nyomán a társadalmi szervek, intézmények díjakat adtak át, ezzel megteremtődött az egyik alapja egy hosszú távra érvényes mecénázási struktúrának.

Körülbelül a 60-as évek közepétől kezdődően a megyei képzőművészet támogatásának két fő típusa különíthető el. Az első a fent említett – üzemek, vállalatok által szponzorált – díjazási rendszer, illetve a fenti intézmények vásárlásai. E mecénázási forma leginkább azt célozta meg, hogy díjak, vagy vásárlások, megbízások útján a vállalatok megfelelő minőségű műveket szerezzenek meg, elsősorban a megyei művészek anyagi támogatásának szem előtt tartásával. Ez, természetesen, bizonyos meghatározott tematikát kellett, hogy magával vonjon – a patronáló intézmények elsősorban a munka, a munkás ábrázolásának irányában szabták meg igényüket.

A művészet pártolásának anyagi és erkölcsi támogatásának másik – a fentieket gyakran magába foglaló formája elválaszthatatlanul összefüggött a megyeszékhely építészeti rendezési, újjáépítési tervével, az 1960-as évek közepére Salgótarjánban létrejön egy kortárs szemmel nézve rendkívül jelentős építészeti együttes – a József Attila Művelődési Központ, a Karancs Szálló, a Pécskő Áruház (Szrogh György, Jánossy György, Finta József tervei alapján). A modern városközpont kialakításával egy időben gomba módra nőttek ki szinte a semmiből az új lakótelepek, közintézmények. Az új építkezésekhez kapcsolódó köztéri alkotások kettős funkciót láttak el – a frekvenciált pontokon (Tanácsköztársaság tér, Kálvária-hegy stb.) – ideológiai témákhoz, a társadalmi mozgalomhoz, a Tanácsköztársasághoz kapcsolódó alkotások kaptak helyet, az új lakótelepeken elsősorban idilli, lírai hangulatú művek kerültek felállításra. A köztéri szobrok, muráliák szaporodását segítette elő az a tény, hogy körülbelül a 80-as évek elejéig szinte minden

építészeti, beruházási költségvetés durván két ezrelékét az épülethez kapcsolódó műalkotások tették ki. Ezzel Salgótarján megtette az első lépéseket egy képzőművészeti centrum irányába. Az új szobrok, freskók azonban sok esetben szervesen illeszkedtek környezetükbe. A mai szemlézőnek úgy tűnik, hogy inkább a mennyiség, a gyorsaság volt a fontos, nem a tájhoz, a meglévő épületekhez való kapcsolódás.

E közben évente tavasszal sor került az észak-magyarországi művészek Tavaszi Tárlatára, mely ebben a formában öt kiállítás erejéig élt – 1970-re fokozatosan kifáradt. Ennek oka lehetett a kiállított anyag „belterjessége” (minden évben szinte ugyanazok a művészek adtak be munkákat), az április 4-hez, a munka ábrázolásához kapcsolódó, szinte kötelező erejűvé tett tematika.

A képzőművészeti tárlatok rendezését ebben az időben a József Attila Művelődési Központ vállalta fel elsősorban, melynek üvegcsarnoka a városban az egyetlen igazán kiállításra alkalmas helyiség volt. Az intézmény kiállítási programjában egyéni tárlatok (Jánossy Ferenc, Iványi Ödön, László Lilla, Pataki József stb.) és csoportos kiállítások (X. Országos Képzőművészeti Kiállítás anyaga Budapestről, Fiatalkorú amatőr képzőművészek stúdiójának kiállításai, iparművészeti kiállítások) is fontos helyet kaptak.

A 60-as évek képzőművészeti élete – mind Salgótarjánban, mind a megyében – a lehetőségekhez képest élénk volt. Ennek tényezője egyrészt a képzőművészeti nevelés kiemelt szerepe az ideológiai jellegű kulturális nevelő munkán belül. Másrészt, a Salgótarján és a megye nagy építkezéseivel kapcsolódó feladatok. Végül, de nem utolsósorban pedig a megyei művészek lelkes tevékenysége.

A lelkesedés, a jó szándék azonban gyakran meghaladta a lehetőségeket. Bár a megyei párt- és állami szervek fontos célkitűzésüknek tekintették a képzőművészet támogatását – az anyagi mecenatúra nem valósult meg következetesen. Néhány esetben a megyei képzőművész-közösségen belül létező hierarchia, ismeretsegek szabták meg, hogy melyik művész mekkora összeget kapjon egy-egy munkáért. A nagy murális feladatok pályázataira gyakran nem is jutott be megyei alkotó. Gondot jelentett a kiállítási helyiségek, a műteremlakások hiánya. Az üzemek, vállalatok anyagi támogatása – mely elsősorban díjalapításokban, vásárlásokban mutatkozott meg – sok esetben formálissá vált. Nem csoda hát, hogy a megye művészei gyakran szívesebben vettek részt országos tárlatokon, mint helyi kiállításokon.⁸

A legsúlyosabb problémát azonban egy kimondottan képzőművészeti kiállítások rendezését felvállaló önálló városi galéria hiánya jelentette. A galéria gondolata hosszabb távon foglalkoztatta a város kulturális vezetését. Az első – kb. 4–500 m² alapterületű ideiglenes épületre vonatkozó – tervek már 1967-ben elkészültek. Maga a megépítés azonban időben egyre jobban eltolódott. Az 1969-re kikristályosodott elgondolás szerint a városi galéria – most már állandó jelleggel – 1972-re épült volna meg. Ekkorra kívánta megkapni Salgótarján egy országos egyedi rajzkiállítás rendezésének jogát, mely idővel rajzbiennálévá fejlődhetett. Ezt azonban az új kiállítási csarnok megépülésétől tették függővé.⁹ Úgy tűnik, hogy a továbbiakban az új galéria építésének tervét a város vezetői elejtették – a képzőművészeti kiállítások kidolgozásának feladatát, a műalkotások tervszerű gyűjtését a későbbiekben új épületbe költöző múzeum veszi majd át. Az erre vonatkozó elképzelések már a 70-es évek közepére elkészültek, alább majd visszatérünk rájuk.

Úgy tűnik, hogy a 70-es évek elejétől két – egymással összefüggő – tendencia erősödik meg a kulturális életben. Az egyik felfogás szerint a megye és a város közművelődésén belül a legértékesebb teljesítményeket a képzőművészet nyújtja (zenéről, irodalomról, a jelentős hagyományokra visszatekintő színjátszásról alig esik szó a korabeli orgánumban). A másik gondolat pedig Salgótarján súlyozott, központi helyét igyekszik megteremteni a régió művészeti életében (itt kell megjegyeznünk, hogy 1968–69-ben Nógrád a képzőművészeti kiállítások látogatottságát tekintve az ország megyéi között az első helyen áll).

Az észak-magyarországi kultúrában elfoglalt súlyozott szerepet erősítette az 1969-től megrendezett Országos Zománcművészeti Kiállítás (mely 1971-től Országos Zománcművészeti Biennálévá alakult), és a kifáradt Tervelet Szövetségi Kiállítások helyébe 1971-ben lépő Salgó-

tarjáni Távaszi Tárlat. Ez utóbbi még nyitottabb volt, mint elődje, mivel – felzárkózva az ország nagyobb vidéki városaiban; Miskolcon, Szegeden, Debrecenben, Hódmezővásárhelyen nyíló kiállításokhoz – országos jellegűvé vált. A Tárlatok megnyitói továbbra is az április 4. körüli ünnepségsorozatok részei voltak – így a vernisszázsonokon a szakma és az érdeklődők mellett egyre nagyobb szerepet kapott a protokoll. Különösen jelentős eseménynek számított az 1972. évi Távaszi Tárlat, mivel a felszabadulás mellett Salgótarján várossá nyilvánításának 50. évfordulójához is kapcsolódott. A Salgótarjáni Városi Tanács és a Lektorátus által meghirdetett pályázat kifirása élénk érdeklődést váltott ki – a megyében született és elszármazott művészek közül alkotásokkal készült Csohány Kálmán, ifj. Szabó István, Bakallár József, Fábián Gyöngyvér. A Tárlat színvonaláról a vélemények megoszlottak. A kritikák egyrészt kiemelik azt aényt, hogy a megszokott protokoll-listán túl számos új név jelentkezett, másrészt viszont felhívják a figyelmet a rendezés pongyolaságára, a katalógusszerkesztés hibáira. A Tárlaton belüli – a várossá nyilvánítás 50. évfordulójára kiírt – pályázatra beküldött alkotások többsége sematikus volt.¹⁰

A későbbi évek során a Távaszi Tárlat a város kulturális életének hagyományos részévé vált. Kialakult „tematikája” is: a szocialista építés, a megújulás, a „tavasz” hangulatának megjelenítése volt az, amit sokáig a beadott művektől elvártak. Az anyag kiválogatásának koncepciója azonban többször változott, aszerint, hogy az országos, vagy a területi jelleg erősítése volt a cél.

Eközben fellendült a művésztelepek létesítése Salgótarjánban és környékén (a városi Úttörőházban, Kányáson). A művészek feladata továbbra is a „munkásábrázolás”, valamint a városnak és környékének képi megjelenítése volt. A telepekre vendégek már nem csak Budapestről, hanem az ország más városaiból is érkeztek.

A képzőművészet és a közönség kapcsolatának minél szorosabbra fűzését segítette elő az üzemi galériák, valamint a későbbiekben az iskolagalériák kialakítása. A Bolyai János Gimnázium Derkovits Galériája (Czinke Ferenc vezetésével), valamint a Megyei Kórház galériája a maga nemében országos viszonylatban is az első volt. Létrehozásukra, fejlesztésükre annál is inkább szükség volt, mivel a megyében egyetlen kimondottan kiállítási célt szolgáló intézmény létezett – a balassagyarmati Horváth Endre Galéria.¹¹

A helyi művelődéspolitikai – az országoshoz hasonlóan – elsősorban a dolgozó tömegek művészetekkel való megismertetésére helyezte a hangsúlyt. Kiemelten foglalkozott a szocialista brigádokkal – erről később szeretnék szólni. Emellett a 70-es évek elején bevált gyakorlattá vált egy-egy művész, vagy intézmény kiállításának faluról falura vándoroltatása – tárlatvezetéssel, ismeretterjesztő előadásokkal összekapcsolva.

1973-ra stabilizálódott a Magyar Képzőművészek Szövetsége Észak-Magyarországi Területi Szervezete Nógrád Megyei Ágozata. Lóránt János (ekkor ő a titkár), Czinke Ferenc, Farkas András, Hibó Tamás, Iványi Ödön, Jánosy Ferenc, Kerekes László, Mészáros Erzsébet, Szatmári Béla alkották ekkor a csoportot (számosan közülük most is itt él, alkotó művészek). Az elkövetés az volt, hogy a megye iparművészei fokozatosan csatlakoznak hozzájuk.¹²

Az észak-magyarországi kiállítások koordinálásának érdekében tervezték Borsod, Heves és Nógrád megye közös kiállítási intézményének létrehozását. Ez így nem valósult meg.

A MSZMP XI. kongresszusa után fokozódott az érdeklődés az ideológiai, valamint a kulturális kérdések iránt (elsősorban a munkások és a fiatalok nevelése irányában). A megye iskoláiban gyermekrajz-kiállítások nyíltak, szocialista ifjúságbrigádok számára képzőművészeti tárgyú vetélkedőket, az idősebb korosztály részére munkás-művészalkotókat, filmvetítéseket szerveztek. A diákok, szocialista brigádok műteremlátogatásokon vettek részt.¹³ Ezek a rendezvények egyben a Képzőművészeti Világhét és a felszabadulás 30. évfordulója eseményeinek részét is alkották.

Ebben az időben már három országos jellegű kiállítás működött a megyében – a Távaszi Tárlat, az Országos Zománcművészeti Biennálé, és az Országos Szabadtéri Szoborkiállítás. 1976 nyarán rendezte meg első ízben a Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága a nemzetközi képzőművészeti szimpózium Salgótarjánban (ezt megelőzően már két alkalommal volt hasonló rendezvény).

A 70-es évek közepére elkészültek az új épületbe költöző Munkásmozgalmi Múzeum kép-

zőművészeti gyűjteményére és gyűjtőkörére vonatkozó tervek. A múzeum eddig is igyekezett minél többet felvállalni a képzőművészeti kiállítások közül, ezt azonban akadályozta az a tény, hogy az addig meglévő épületekben nem volt elegendő hely igazán nagy formátumú képzőművészeti tárlatok rendezésére. Eddig is gyűjtött a múzeum képzőművészeti anyagot, ez a tevékenység azonban nem volt eléggé következetes.

Sarkalatos pontja volt az elképzeléseknek az, hogy a 60-as évek végétől tervbe vett városi kiállítóterem funkcióit a múzeum kisgalériája vállalja fel. Ebben az időben az első terv-változat (melyet a múzeum átadásának közeledtével újabbak váltottak fel) a XIX. század végétől Nógrád megyéből induló, vagy ide kötődő művészek munkásságának bemutatása volt. Ennél a lehetőségnél a legnagyobb problémát a történeti anyag beszerzésének gondjai jelentették. Fennállt annak a veszélye ugyanis, hogy megfelelő anyagi lehetőségek híján csupán másodrendű festmények, grafikák, szobrok kerülnek a gyűjteménybe. Ennél egyszerűbbnek tűnt a kortárs gyűjtemény létrehozása, melynek alapját egyrészt a meglévő – még rendszerezetlen – alkotások, másrészt pedig a Minisztérium, a megye, a város és a galéria vásárlásai jelentették volna. Felvetődött továbbá – az anyagi nehézségek áthidalására – más múzeumok, gyűjtemények leltéjeinek elhelyezése és kiállítása is.

A kisgaléria állandó kiállítási anyagától függetlenül felmerült a múzeum képzőművészeti gyűjteményének kialakítása, s ennek kiinduló pontjaként a gyűjtőkör megválasztása. Országos viszonylatban a táblakép, a sokszorosított grafika, a plasztika már „foglalt” volt, az egyedi rajzzal kiemelten azonban egy múzeum sem foglalkozott. Az autonóm grafika gyűjtésének további előnyeit jelentette a viszonylagos olcsóság, a minőség meghatározhatósága, a tárolás, kiállítás, publikálás egyszerűsége. Az egyedi rajz – lévén a legmozgalmasabb képzőművészeti műfaj – leginkább követte a múzeum profílija által megszabott munkásmozgalmi tematikát is. Az autonóm grafikát e tulajdonságai alkalmassá tették mozgókéony vándorkiállítások rendezésére is, melyek jelentős szerepet kaptak a közművelődésben.¹⁴

A 70-es évek közepére, második felére kialakult tehát egyfajta stabil kiállítási program, melynek alappillére a három országos jellegű kiállítás volt. A reprezentatív rendezvények köré csoportosultak laza szálakon a valamilyen alkalomhoz, évfordulóhoz köthető, illetve közvetlenül ideológiai mondanivalót közvetítő kiállítások (Karancslejtő, 1944 és a Megtörtetés sorozat vándorkiállításai, kiállítás Vietnámért, kiállítás a tanácsok harminc év előtti megalakulása alkalmából stb.), valamint „spontán” egyéni és csoportos tárlatok. A nagyobb lélegzetű események helyszíne a József Attila Művelődési Központ üvegcsernoka és az SZMT, a kisebb terjedelműeknek az üzemi kultúrházak, galériák, a Derkovits Galéria, a Kórház Galéria, vidéki művelődési otthonok (vándorkiállítások keretében), s a múzeum adott otthont.

A kiállítások, s intézményeik fejlődésével egy időben fokozottabban előtérbe kerültek olyan feladatok, amelyek a közösségi művelődés ügyét, a művészet és a tömegek közel kerülését szolgálták. Az MSZMP KB 1972. szeptemberi állásfoglalása¹⁵ a stílusvitákba való erőszakos beleszólás helyett az eszmei befolyásolásra, a művészet, s különösen a művészetkritika nevelő szerepére helyezi a hangsúlyt. Ez az állásfoglalás, valamint az MSZMP XI. kongresszusának határozatai egyrészt szabadabb légkört teremtettek a kulturális – azon belül a képzőművészeti – életben, másrészt a munkásművelődés egyre szervezettebb keretek között zajlott.

1975-től a munkás kulturális hetek keretében számos kiváló művész – többek között Mustó János, Iványi Ödön, Somoskői Ödön, Földi Péter, Czinke Ferenc, Hibó Tamás, Szujó Zoltán, Szatmári Béla – vállalt bemutatkozó tárlatot. A kiállítások elsősorban a képzőművészeti ismeretterjesztést szolgálták, nem törekedtek az elvontabb mondanivalóra (gyakori téma a munkásabrázolás).¹⁶ 1981 szeptemberétől 1982 májusáig pedig a József Attila Megyei Művelődési Központ kiállításorozatát rendezett Munkás Galéria elnevezéssel. A kilenc tárlat mindegyikén egy ipar- és egy képzőművész mutatkozott be. A rendezők közönségtalálkozókat szerveztek az alkotók és a szocialista brigádok között, melyek helyenként, a tervek szerint, részt vehettek az alkotómunka folyamatában is. A várakozás ellenére a kiállítási forma nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket – éppen a munkásművelődés terén nem. Hiányzott a tényleges érdeklődés, a közönségtalálkozókon csak a szakma és az ismerősök vettek részt, nem azok,

akiknek szervezték. Sikeresebbek voltak, s jobban szolgálták a munkásság és a képzőművészet egymáshoz közelítését az 1979 óta szilveszter előestéjén, az OTP épületében szocialista brigádok szervezésében és rendezésében, társadalmi segítséggel a közönség elé került kiállítások.

A városban és a megyében működő nagyszámú iparművész és az iparos hagyományok dacára, a 70-es évek végére problémássá vált az iparművészet helyzete Salgótarjánban. 1977-re fokozatosan csökkent az érdeklődés az Országos Zománcművészeti Biennálé iránt, mind a közönség, mind a kiállító művészek soraiban. Szükségesnek tűnt egy új – a zománcot és az üveget is felölelő – pályázat kiírása, mely jobban alkalmazkodik a mindennapi igényekhez. A Zománc- és Üvegművészeti Biennálét hármas témakörben – zománc és üveg az építészetben, használati és dísz tárgyak, valamint klasszikus értelemben vett műalkotások – hirdették meg. A témakörök két évente követték volna egymást. A Biennálé sikerét volt hivatva elősegíteni a város üveg- és zománcipari üzemeiben biztosítandó 3–4 hetes munkalehetőség.¹⁷ A valóban érdekes, újszerű kiírás sem hozta meg a kívánt sikert. A 70-es, 80-as évek fordulójára a rendezvény végképp ki- fulladt, elsősorban az érdektelenség következtében. A zománcművészet nagy rendezvényei végképp Kecskemétre orientálódtak.

Ekkorra „nőtte ki” a Tavaszi Tárlatot is az idáig is jelentős részét alkotó iparművészeti anyag – mind mennyiségében, mind minőségében. Célszerűnek látszott egy tisztán képzőművészeti jellegű Tavaszi Tárlat és egy periodikusan ismétlődő iparművészeti kiállítás különválasztása 1980-tól. Ez utóbbi azonban nem valósult meg – a munkalehetőségek bizonytalansága, s egy bizonyos fajta érdektelenség közrejátszott abban, hogy a megyei iparművészeink idáig egységes csoportja feloszlott.

A 70-es évek folyamán felerősödtek az amatőr képzőművészeti törekvések Salgótarjánban és a megyében. A Nógrád Megyei Tanács VB pedagógus-továbbképzési kabinetjének évente meghirdetett pályázatán egyre több rajztanár vett részt színvonalas munkákkal. A felkészülést három művésztanár – Földi Péter, L. Presits Lujza és Pénzes Géza – vezette (1985 őszétől két csoportban, melyek közül az első a tehetségek felfedezését, a második pedig a rajz szakos pedagógusok számára egy alkotóműhely létrehozását tűzte ki célul). A pályamunkákból – képző- és iparművészeti alkotásokból, fotókból – a megyei művelődési központ rendezett kiállításokat.

Szintén jelentős volt a nógrád megyei amatőr alkotótáborok munkája, melyet az SZMT kiállításain ismerhetett meg a közönség. A 80-as évek második felére lassan megszűnt az szigorú megkülönböztetés amatőrök és „profik” között. Így például a Tavaszi Tárlatra – ha nem hivatalosan is – adhatnak be munkákat „nem hivatásosok”. Ez egyrészt elősegítette azt, hogy néhány fiatal tehetség bemutatkozhatson országos kiállításokon, másrészt gyakran a tárlatok felhígulásához, nivóbeli romlásához vezetett.

Gyarapodott a kiállítóhelyek száma az utóbbi évtizedben az iskolagalériák egyre bővülő rendszerével. Segítségükkel a vizuális nevelés a legifjabb korosztályra is kiterjed. 1987-re már több, mint egy tucat iskolagaléria működött a megyében; a legelső – az 1966-ban alapított Derkovits Galéria – mellett a Petőfalvi Általános Iskolában, a Gagarinban, a Lovász József és a Szalvai Mihály Általános Iskolában, a beszteerce-telepi és a somskőújfalui általános iskolákban, a Stromfeld Auréli Gépipari Technikumban, a 211. sz. ISZI-ben, továbbá Bátonyterenyén, Pásztón, Balassagyarmaton. A megye nyugati részén több iskola is rendezett tárlatokat, de még nem galériakeretben.

A 70-es évek végén mintegy huszonöt ipar- és képzőművész dolgozott a megyében. Bemutatkozásuk lehetőségei lényegesen javultak. Kialakult a kiállítások felügyeleti jogköre is, amely az 1974-es művelődéspolitikai határozat alapján a Nógrád Megyei Tanács Művelődési Osztályához került. A kiállítások zsűribizottsága pedig a Szövetség területi szervezetének tagjaiból állt össze.

Az új múzeumépület 1980. októberi átadása új távlatokat nyitott a kulturális életben. A Munkásmozgalmi Múzeum már eddig is jelentős mértékben kapcsolódott a közművelődési – ezen belül a képzőművészeti – életbe. A 70-es évek közepétől ez a tevékenység leginkább vándorkiállítások formájában mutatkozott meg (alkalmas kiállítóterem híján). E tárlatok egyrészt országos gyűjtemények egy-egy teljes egységének bemutatását (elsősorban az Iparművészeti

Múzeum, a Magyar Nemzeti Galéria anyagából) jelentették, másrészt a megyében élő egy-egy kiemelkedő képzőművész, illetve több alkotó közös kiállítását (több esetben közösen szervezve más megyei intézményekkel). A tárlatok propagandájaként ekkor már rendszeresen készültek katalógusok, leporellók, vezetők. A későbbiekben célszerűvé vált a vándorkiállítások számának csökkentése a névó, a szakmaiság növelése érdekében.

1976–1979 között a múzeum szocialista szerződéseket kötött négy salgótarjáni üzemmel (Nógrádi Szénbányák Vállalat, Kohászati Üzemek, Öblösüveggyár, Tűzhelygyár). Ezeknek értelmében a múzeum számos időszaki és vándorkiállítást rendezett a gyárakban, és a hozzájuk tartozó művelődési intézményekben, az üzemek részéről pedig értékes tárgyak, dokumentumok kerültek be a múzeum gyűjteményébe.¹⁸

A 70-es évek második felétől a – most már következetes – képzőművészeti gyűjteménygyarapítás alapját elsősorban a vásárlások (Tavaszi Tárlatról, miskolci grafikai biennáléről, helyi művészek tárlatairól), illetve kisebb mértékben a Kulturális Minisztérium ajándékozásai jelentették.

Az új múzeumépület a 70-es évek közepére kialakult elképzelések szerint területileg és funkciók szerint három nagy alapegységre tagolódott volna. A legnagyobb alapterületet (az intézmény profiljából következően), 640 m²-t, a munkáséletmódot bemutató állandó kiállítás foglalta volna el. 320 m²-en iparművészeti, 110 m²-en pedig képzőművészeti tárlatok nyíltak volna (utóbbi szolgált volna a múzeum szervezetén belül működő megyei galéria szerepét).

Ez a tervezet, úgy tűnik, a későbbiekben érvényét veszítette – az iparművészet kimaradt a gyűjtési és kiállítási koncepcióból. A kisgaléria kihasználására két alternatíva is létezett egymás mellett: napjaink képzőművészeti alkotásainak bemutatása (célja a közművelődési feladatokon túl a múzeum gyűjteményének gyarapítása), illetve az egyedi rajz és a szintén grafikus jellegű művésztelep anyagából válogatott kiállítások, melyek az egyedi rajzbiennálé előkészítését is jelenthették.¹⁹

A múzeumi szervezetben végbemenő profiltisztítás eredményeként Salgótarjában is kialakult a múzeum hármass feladatköre (munkásmozgalom-történelem, irodalomtörténet és művészettörténet). A képzőművészeti anyag gyűjtésének, rendszerezésének, kiállításának koncepcióját, annak szakmaiságát nagymértékben elősegítette az a tény, hogy 1977-től művészettörténész is dolgozott a múzeumi szervezetben.

Az 1980-as munkaterv²⁰ szerint – miután az iparművészet mint gyűjtőkör kiesett – képzőművészeti kiállítások rendezésére a kisgaléria és (más feladatok mellett) az időszaki kiállítóterem szolgált. Az emeleti, időszaki kiállítóhelyiség – nagyobb méreteinél fogva is – elsősorban a reprezentatívabb egyéni és csoportos tárlatok bemutatására, a földszinti kisgaléria pedig az intímabb kamarakiállítások rendezésére volt alkalmas.

A munkaterv – a lehetőségek és a már kialakított gyakorlat szerint – elsősorban a helyi képzőművészet és az egyedi rajz bemutatása köré csoportosította a feladatokat. A történeti jellegű kiállításokat a művészettörténész – Krunák Emese – is országos (Szépművészeti Múzeum, Magyar Nemzeti Galéria), illetve megfelelő gyűjtőkörű vidéki intézmények (Miskolci Képtár, a pécsi Janus Pannonius Múzeum stb.) anyagából való kölcsönzéssel kívánta megoldani.

Az egyedi rajz bemutatásának legszínvonalasabb formájává az Országos Rajzbiennálék váltak 1982-től) a Magyar Nemzeti Galériában megrendezett ún. nulladik rajzbiennálét követően). A Biennálé anyaga az emeleti időszaki kiállítóteremben kapott helyet, a földszinti kis teremben pedig – hagyományosan – az előző évi Csohány-díjas kamarakiállítása volt látható – a kisebb méretű, intímabb grafikákkal együtt. A Rajzbiennálékhoz – a tervek szerint, számos tematikus, technikákat is bemutató ismeretterjesztő kiállítás kapcsolódott volna a későbbiekben.

A Tavaszi Tárlatnak szintén az időszaki kiállítóterem és a kamaraterem adott otthont. A 80-as évek folyamán egyre inkább a Tárlat országos jellege, nyitottsága erősödött meg a területi jelleg rovására.

A munkatervben foglaltak szerint a periodikusan ismétlődő kiállítások sorát a gyűjteménybe került munkákból, illetve a művésztelep „terméséből” összeállított tárlatok zárták. Az 1976-tól a múzeumi szervezet kezelésében lévő művésztelep profilja kezdetben festői, illetve vegyes

volt. Amikor eldőlt, hogy a salgótarjáni múzeum gyűjtőköre az egyedi rajzra fog kiterjedni, ennek megfelelően változott a profil. A telep célkitűzése hármas volt: lehetőséget nyújtani a vendégeknek a műhelyjellegű munkához, a megye művészei a telep révén intenzívebben kapcsolódhassanak a nemzetközi képzőművészeti életbe, valamint a múzeumban – az odaajándékozott munkák révén – kialakuljon egy nemzetközi grafikai gyűjtemény.

Meg kell említenünk végül, hogy az 1980-as képzőművészeti munkatervben belül kiemelt helyet foglalt el a Nógrádi Sándor Múzeum profiljához kapcsolódó „Munkásábrázolás a művészetben” című tematikus ihletésű kiállítássorozat és a hozzákapcsolódó ismeretterjesztő előadások.

A nemzetközi kapcsolatokat továbbra is szinte kizárólagosan a közép-szlovákiai (elsősorban Besztercebánya, Losonc) cserekiállítások, delegációk jelentették, s jelentik a mai napig is.

E gazdag képzőművészeti kiállítási program ellenére is a kezdeti években alacsony volt a Nógrádi Sándor Múzeum látogatottsága. Ennek okai egyrészt az új épület tervezésbeli hiányosságaiban kereshetők (a rosszul megoldott bejárat, a nehézkes parkolási lehetőségek), másrészt nem alakult ki a városban egy rendszeresen visszatérő közönség.

A nagyszámú időszaki képzőművészeti kiállítás megkérdőjelezni látszott a múzeum alapjában véve történeti profilját, ugyanakkor a nivó, a szakmaiság romlásához is vezethetett. Talán ez lehetett az oka annak, hogy az 1980-as munkaterv által felvázolt – tematikus jellegű – kiállítások közül sok abbamaradt, illetve meg sem valósult. Így a 80-as évek folyamán a Nógrádi Sándor Múzeum képzőművészeti kiállításprogramjának vázát elsősorban az országos jellegű rendezvények jelentették – közben egy-egy időszaki (általában egy művész munkásságát bemutató) tárlattal.

Mindenképpen szólnunk kell még a múzeum munkásművelődésben betöltött szerepéről.²² E mozgalmon belül az intézmény célja kettős volt: egyrészt minél több üzemből minél több szocialista brigádot behozni a kiállításokra, másrészt a dolgozókat a közművelődés egyéb formáinak (múzeumbaráti körök, vetélkedők) megnyerni. Ez kezdetben a város üzemeinek kiírt ajánlások, majd 1981-től a gyárak szocialista brigádjainak meghirdetett – elsősorban történelmi témájú – játékok, vetélkedők formájában valósult meg. A vetélkedők közül a képzőművészetet is érintette az ún. „Kiállításról kiállításra” című játék, melyet 1983-ban hirdetett meg a Nógrádi Sándor Múzeum a négy, az intézménnyel a 70-es években szocialista szerződést kötött üzem, valamint a Síküveggyár szocialista brigádjai számára. A játéksorozat jóvoltából jelentősen megnőtt a szocialista brigádok aránya a múzeumlátogatók összetételében (általában nőtt a múzeum látogatottsága), továbbá a szocialista brigádok társadalmi munkában jelentős segítséget nyújtottak a kiállítások szállításában, rendezésében. E munkásművelődési forma sikere egészen a szocialista brigádmozgalom megszűnéséig tartott.

Végezetül itt kell még szólnunk egy nem a múzeum által szervezett országos kiállításról részletesebben – az Országos Szabadtéri Szoborkiállításról.

Előzménynek tekinthető Laborcz Ferencnek 1970 nyarán, a József Attila Művelődési Központ előterében megnyílt szoborkiállítása. A Műcsarnok és a Salgótarjáni Városi Tanács, valamint a József Attila Megyei Művelődési Központ szervezésében az első „igazi” szabadtéri szoborkiállítás 1971 nyarán nyílt meg.

A rendezvényt életre hívó tényezők között fontos szerepet játszott az a 60-as évek végére megerősödő tendencia, melynek célja a város észak-magyarországi kulturális centrummá alakítása volt. Ezt az illetékesek – többek között – minél több köztéri szobor, murália elhelyezésével kívánták elérni.

A kulturális centrum közösségi fórumának szerepét volt hivatva betölteni az újonnan kiépült Tanácsköztársaság tér – a szoborkiállítások későbbi színhelye.

A fentiekhez járult még egy bizonyos kulturális nevelő célzat – a város lakosságát megismertetni a legújabb plasztikai irányzatokkal –, hiszen ebben az időben a megyében id. Szabó Istvánon kívül nem dolgozott folyamatosan szobrász.

A különböző stílusjegyek, tartalmi és formaelemek felvonultatása szükségképpen nem nyújthatott egységes, átfogó képet a legmodernebb szobrászati törekvésekről. Ennek ellenére,

a kiállításokat kezdetben a frissesség, lendület jellemezte. Jelentős volt a Múcsarnok segítése, mind anyagi, mind technikai- szervezési téren (szállítás, rendezés). A 70-es évek második felére, végére azonban a Múcsarnok fokozatosan „kiszállt” a Szabadtéri Szoborkiállítás lebonyolításából – ez is hozzájárulhatott a kezdeti friss lendület megtöréséhez. A művészek megbízások híján a kispasztika felé fordultak. A korábbi lelkesedést csökkentette az is, hogy vásárlóként, megrendelőként senki sem nézte meg a tárlatot.²³ A lanyhuló érdeklődést ellensúlyozandó, a rendező szervek új megoldásokkal kísérleteztek (tematikus, illetve egy-egy művész köré szerveződő kiállítások pályázatainak kifrása).

Ennek ellenére a 80-as évek végére a kiállított alkotások száma csökkent. Az utóbbi években gyakran periférikus alkotások kerültek a közönség elé, melyek a magyar plasztika fejlődésének csak egy-egy részletét tudták felvillantani. Ennek következtében a lakosság érdeklődése is megcsappant a kiállítás iránt. A nagyméretű szobrok számának csökkenése visszavezethető az utóbbi évek gazdasági nehézségeire (a bronz, kő megdrágulására) is.

Az 1980-as évek közepére-végére kialakultak Salgótarjánban a képzőművészeti kiállítások alapvető típusai (a legfőbb kiállító a múzeum és a József Atila Művelődési Központ), a hivatalos mecenatúra fő formái (megyei tanácsi, minisztériumi, múzeumi vásárlások, díjalapítások). A kialakult feltételek – úgy tűnt – hosszú ideig stabilizálták a megye képzőművészeti életét. Az évtized végének politikai átalakulása, gazdasági bizonytalansága azonban felszínre hozta az idáig lappangó problémákat.

A fentieket összegezve elmondhatjuk, hogy az eltelt durván három évtized alatt Salgótarján kulturális életében a képzőművészet szerepe mindvégig kiemelt volt.

Itt szeretném megjegyezni, hogy bár értelemzavarónak tűnik, hogy a címben a megyeszékhely szerepel, dolgozatomban pedig többször a megyét említem – hosszú ideig Salgótarján bizonyos tekintetben egyet jelentett Nógrád megyével. Sokáig – az infrastruktúra fejlesztésével párhuzamosan – a kulturális élet is szinte ide koncentrálódott. Ez egyrészt elősegítette jelentős művészeti tevékenység kibontakozását, országos rangra emelkedését, ezzel párhuzamosan azonban ellentéteket szült a megyén belül.

Visszatekintve tehát az elmúlt harminc év kultúrpolitikájára, úgy tűnik, hogy a képzőművészet kiemelt helye a művészet más ágainak rovására alakult ki (valóban, ha áttekintjük a régi lapokat, elsősorban kiállítási kritikákkal, elemzésekkel találkozunk – irodalmi, zenei tárgyú frásokkal kevésbé).

A gazdag hagyományokra visszatekintő munkás színjátszókörök elsorvadása véleményem szerint egy önálló dolgozat témáját is kimeríthetné – úgy érzem azonban, ennek nem lehetett oka a képzőművészet fejlesztése. A szépirodalom és a zene pedig nem rendelkezett ilyen hagyományokkal a két világháború közti Salgótarjánra visszatekintve. Úgy érzem, nem elsorvasztásról volt itt szó, hanem egyfajta „differenciált” támogatásról, melynek előnyeit elsősorban a képzőművészet élvezte.

Ennek számos oka lehetett. A kortársak szemében a legmodernebb tervek szerint átalakuló, a szocialista építés diadalát hirdető városnak szüksége volt új, jelentős művészek által készített köztéri alkotásokra, melyek alátámaszthatták a város művészeti centrum jellegét. Továbbá, a 60-as, 70-es évek művelődéspolitikai határozatai országos szinten is megkülönböztetett figyelmet szenteltek a marxista szellemű képzőművészeti nevelésnek. Ez nem is lehetett véletlen – a tömegek, az „utca emberének” figyelmét leginkább a vízió, a látás segítségével lehet megragadni. A Salgótarjántól elválaszthatatlan ipari, munkásmozgalmi tematika legközérthetőbben, legvilágosabban a képzőművészet nyelvén fejezhető ki – mind a komolyzene, mind a szépirodalom ennél elvontabb síkon „zajlik”. Nem lehet véletlen az sem, hogy – miután az utóbbi évtizedre megszűnt a képzőművészet e didaktikus szerepe – a többi művészeti ág is fellendülésnek, megerősödésnek indult a megyében.

Sajnálatos kárt okozott a megye képzőművészetének az alkotók között kialakult egészségtelen hierarchia, személyes ellentétek, a „pártszerűség” beszívargása az alkotó munkába.

Ennek is „köszönhető” egyrészt az a tény, hogy a legutóbbi Tavaszi Tárlatokon a helyi művészek jó része túltelően távolmaradt, továbbá számos kiváló alkotó hagyta el a megyét.

A jelenben pedig súlyos gondokat okoz, néha szinte megkérdőjelezi a kultúra létét, a pénzhiány. A múltbeli bevált mecénázási formák szinte teljesen megszűntek, lévén az intézmények jó része nem rendelkezik ilyen célra fordítható összegekkel. Nem nőtt ki még azonban olyan réteg, amely – mint a nyugati demokráciákban megszokott – festmények, szobrok, grafikák értékesítéséből fedezné a költségvetését (a lakosság anyagi helyzetét felmérve, sokáig nem is lesz). Meg kell tehát teremteni azokat az áthidaló lehetőségeket, amelyekkel megoldható a kultúra – azon belül a képzőművészet – „eltartása”.

Az elmúlt harminc év kultúrpolitikája mindent megtett annak érdekében, hogy Salgótarjánból művészeti centrum váljék. Ez nem volt – s nem is lehetett – teljesen reális elképzelés, mivel számos elemi feltétel hiányzott. Ennek ellenére a megyében számos jó, sőt kiváló művész dolgozott, s dolgozik ma is. Olyan képzőművészeti hagyományokkal, gyűjteménnyel rendelkezünk, melyeket mindenképpen továbbfolytatni, továbbalakítani kell.

E dolgozat nem törekedett – terjedelmi okok miatt nem is törekedhetett – a korszak teljes áttekintésére. Arra kérem az olvasót, tekintse inkább egy későbbi, teljesebb munka előkészítésének, vázlatának.

Jegyzetek

1. Nógrádi Népújság XVIII. évf. 1962. május 16. 4. o.
2. Salgótarján története. Szerk.: Szabó Béla, Salgótarjáni Városi Tanács VB, 1972. 336. o.
3. Nógrádi Népújság XIX. évf. 1963. június 5. 4. o.
4. Nógrádi Népújság XVII. évf. 1961. július 29. 1. o.
5. Nógrádi Népújság XVII. évf. 1961. június 21. 4. o.
6. Nógrádi Történeti Múzeum Adattára (a továbbiakban: NTM.A); 1287–71
7. Nógrád XXI. évf. 1965. november 6. 5. o.
8. Nógrád XXV. évf. 1970. február 1. 7. o.
9. Nógrád XXIV. évf. 1969. november 7. 7. o.
10. Nógrád XXVII. évf. 1972. április 20. 4. o.
11. Nógrád XXX. évf. 1975. január 12. 4. o.
12. Nógrád XXVIII. évf. 1973. december 31. 4. o.
13. Nógrád XXX. évf. 1975. szeptember 12. 5. o.
14. Bereczky Lóránt: A múzeumi szervezet képzőművészeti gyűjteményének helyzete, fejlesztésének feladatai. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1975/21., 65–68. o.
15. Az MSZMP KB állásfoglalása (1972. szeptember). In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1971–1975. Szerk.: Vass Henrik. II. kiadás. Kossuth, 1979. 340. o.
16. Nógrád XXXIII. évf. 1978. október 4. o.
17. NTM.A.: 2518–81
18. Hidváry István: A Nógrádi Sándor Múzeum a munkások művelődéséért. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1984. 345–350. o.
19. NTM.A.: 2536–81
20. NTM.A.: 2518–81
21. Hidváry István: A Nógrádi Sándor Múzeum a munkások művelődéséért (a továbbiakban mint a 19. sz. jegyzet)
22. Nógrád XXVII. évf. 1982. augusztus 14. 8. o.

Végezetül, itt szeretném megköszönni mindazoknak szíves segítségét, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel elősegítették a dolgozat megjelenését.

Kunstpoltik und bildende Kunst in Salgótarján (1959–1989)

Während der vergangenen 30 Jahre war die Rolle der bildenden Kunst im kulturellen Leben von Salgótarján (und im allgemeinen in dem des Komitats Nógrád) immer hervorgehoben.

Ein wichtiges Datum war bei der Entstehung dieser Erscheinung das Jahr 1959. Dann wurde die Arbeitsgruppe der Künstler des Komitats zu einer anerkannten, legalen Organisation. Es entstand eine Vereinbarung mit der Kunsthalle, die die Möglichkeit dazu gab, das Publikum mit Landesausstellungen bekanntmachen zu können.

Im Laufe der 60-er, 70-er Jahre haben sich die auch heute – manchmal in veränderter Form, mit verändertem Inhalt – existierenden Landesausstellungen (Frühlingskunstaussstellung, Skulpturenfreilichtausstellung) beziehungsweise die zum Anfang der 80-er Jahre eingestellte Email- und Glaskunstbiennale ausgestaltet. An diese repräsentativen Ausstellungen hat sich eine Reihe von Einzel-, Gruppen- und thematischer Kunstaussstellungen.

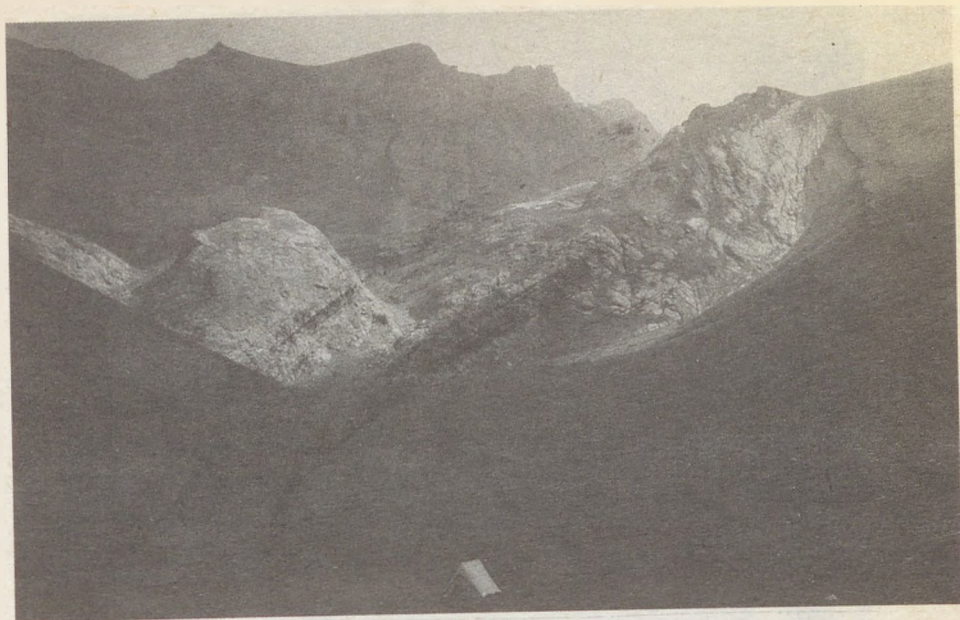
Die Schauplätze der Ausstellungen – wegen Mangel an ständiger Stadtgalerie – waren in erster Linie das Komitatskulturzentrum József Attila, das Zentralgebäude der Komitatsgewerkschaften, beziehungsweise Betriebs- und Schulgalerien, und die Kulturhäuser einiger Fabriken.

Nach dem XI. Kongreß der USAP (1975) hat sich die Aufmerksamkeit im bedeutenderem Maße an die Arbeiterkultur gewandt, und sich die Laienbewegung der bildenden Kunst verstärkt.

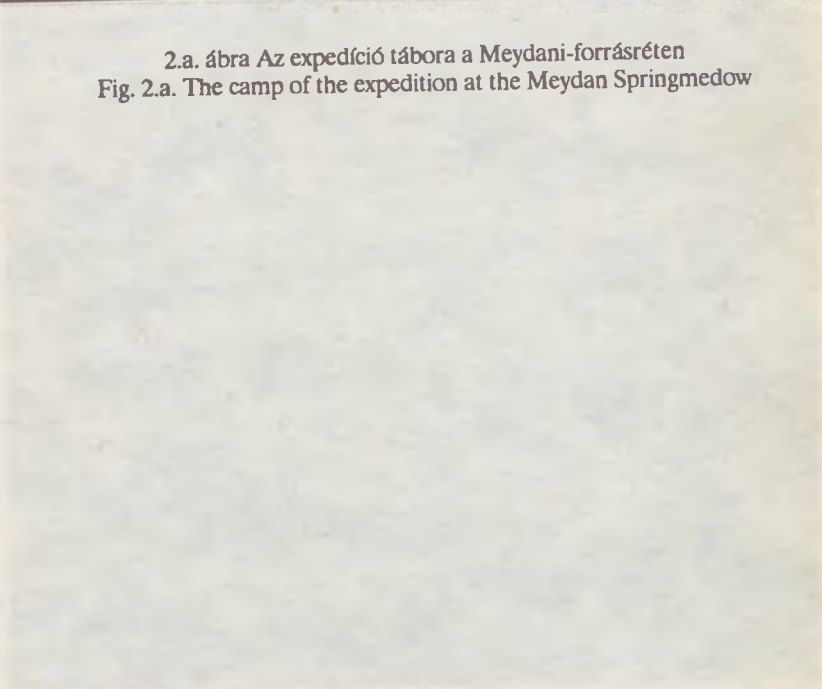
Neue Perspektive eröffnete im kulturellen Leben die Einweihung des neuen Museumgebäudes im Oktober 1980, das gleichzeitig auch die Rolle der Stadtgalerie übernahm. Das Museum hat sich schon in den 70-er Jahren in das Leben der bildenden Kunst – wegen Mangel an entsprechendem Ausstellungsraum in erster Linie mit der Veranstaltung von Wanderausstellungen – eingeschaltet. Am Anfang der 80-er Jahre haben die Mehrheit der Ausstellungsprogramme des in das Neugebäude gezogenen Museums vor allem die Landesausstellungen – Frühlingskunstaussstellung, die sich an den Einzelzeichensammlerkreis schließende Landeszeichenbiennale. Die Zwischenzeit haben zeitweilige (im allgemeinen die Tätigkeit eines Künstlers vorstellende), bzw. aus dem Material der Internationalen Künstlerlager ausgewählten Ausstellungen ausgefüllt.

Das Museum spielte während der 80-er Jahre in der städtischen Arbeiterkultur eine wichtige Rolle – in erster Linie in der Form der für die sozialistischen Brigaden der Betriebe ausgearbeiteten Spiele, Quiz.

Mitte – Ende der 1980-er Jahre haben sich die grundlegenden Typen der bildkünstlerischen Ausstellungen und die wichtigsten Formen der offiziellen Mäzenatur (Ankäufe des Bezirksrates, Ministeriums, Museums, Preisstiftungen). Die ausgestalteten Bedingungen haben – es kam so vor – lange Zeit das bildkünstlerische Leben des Komitats, der Stadt stabilisiert. Die politische Umwandlung, wirtschaftliche Unsicherheit des Jahrzehntendes haben aber die bisher versteckten Probleme zum Vorschein gebracht.

2.a. ábra Az expedíció tábora a Meydani-forrásréten
Fig. 2.a. The camp of the expedition at the Meydan Springmedow

2.b. ábra A kőfülke bejárata az ösvényről tekintve
Fig. 2.b. Entrance of the rock-shelter from the path

2.c. ábra A Kara Göl („Fekete-tó”)
Fig. 2.c. The Kara Göl (“Black Lake”)

Hír János

Egy szubfosszilis magashegyi Kisemlős-fauna a Középső–Toros-hegységből

(Beszámoló az 1989. évi törökországi tanulmányút egyik eredményéről.)

1989. nyarán egy minisztériumi ösztöndíjpályázat elnyerése révén alkalmam volt Törökországban egy három hónapos tanulmányutat tenni. Ennek valamennyi eredményét egy értekezésben összefoglalni nem látom célravezetőnek. Elsősorban a korlátozott terjedelem, másrészt a tematikus többirányúság miatt (az állattani-, őslénytani gyűjtés mellett földrajzi, barlangtani tanulmányokat is folytattam). Ezúttal egy részterület feldolgozását kívánom nyújtani.

1989. augusztus 3. és 21. között részt vehettem egy török–francia expedícióban, amely a Bolkar Dag barlangjait kívánta feltárni. Az expedíció elsősorban sport-barlangászokból állt, akik a felfedezett járatok térképezésén túl mélyebb tudományos vizsgálatokat nem végeztek. Szándékom az volt, hogy az expedíció táborából kiinduló terepbejárásaim során olyan karsztüregtet találjak, melynek kitöltése csontmaradványokat tartalmaz, és amely egy kisebb ásatást lehetővé tesz. Próbálkozásaimat a 2. számú táborhely közelében koronázta siker. A bázis a „Meydan” nevű forráscsoportnál volt Madenköy és Darbogaz falvak közelében (2. ábra a) a hegység ÉNY-i oldalán (1. ábra).

A lelőhely – egy 1,6 m magas, 1 m széles bejáratú és 2,5 m hosszú köfulke – kb. 3000 m tengerszint feletti magasságban helyezkedik el a Meydantól a Kara Göl („Fekete tó”)-hoz felvezető ösvény bal oldalán (2. ábra b). A kis barlang geológiai nevezetessége, hogy perm korú fekete mészkő és eocén korú nummuliteszes mészkonglomerát határvonalában alakult ki a fiatalabb és lazább kőzet pusztulása révén. A kőzethatáron egyébként több kisebb üreg is kialakult. Ezek közül lelőhelyünk az ösvénytől fölfelé a második (2. ábra b).

A barlang első felkeresésekor már a felszínen is látható volt a rágcsáló állatok csontjainak tömege, melyet az üregben lakó ragadozó madarak halmoztak fel. A kitöltés szürke színű kőzettörmelékes talaj volt. Ennek legfelső 10 cm vastag szintjéből és a felszínről történt az anyag begyűjtése összesen kb. 40 kg tömegben. A talajmintákat zsákban szállítottam a forrásokhoz, ahol az iszapolást egy nagyméretű teaszűrő segítségével végeztem el. Az iszapolási maradék szárítása után a válogatást is a helyszínen végeztem. A tudományos feldolgozás már a hazatérés után kezdődött. A méréseket MBS-9 típusú sztereomikroszkóp okulármikrométerével végeztem. A mérések közül itt az egyes fogak hosszúságáról (L) és szélességéről (W) közlök adatokat. A rajzokat ZEISS típusú rajzolókészülék segítségével készítettem.

Munkám helyszíni támogatásáért ezúttal is köszönetet mondok Dr. Yücel Askin professzornak – a török barlangkutató társulat elnökének, Onur Özbeknek és Guiles Carponak – az expedíció vezetőinek. A feldolgozáshoz nyújtott sokoldalú segítségükért köszönettel tartozok dr. Friderika Spitzbergernek – a bécsi Naturhistorisches Museum Zoológiai Osztálya munkatársának, dr. Tópal Györgynek – a Természettudományi Múzeum Emlős Gyűjteménye vezetőjének, valamint dr. Jánossy Dénesnek – a TTM Őslénytára nyugalmazott igazgatójának.

A Bolkar Dag (ejtsd: Bolkar dá) a Középső–Toros egyik hegységtagja, mely az ókor óta nevezetes „Kilikiai átjáró” NY-i oldalán fekszik (1. ábra). Legmagasabb csúcsai 3500 m-ig nyúlnak. A 2600 m-nél magasabb régiókban a jégkorszakok során gleccserek képződtek, így kialakult a magashegységekre általában jellemző jégválya formaegyüttes (BUTZER K. 1986). Ma már itt jégárakat nem találunk, csupán örökhó foltokat 3000 m felett. Maga a Kara Göl is egy

kár-tó, azaz egykori gleccser firngyűjtőben kialakult tó, csakúgy, mint az Alpok, vagy a Kárpátok „tengerszemei” (2. ábra c).

A hegylábi térségek természetes növényzete az örökzöld cserjés és a mediterrán fenyves, melyek kb. 1000 m-ig nyúlnak fel. 1500–2000 m magasságban ritkás fenyveseket találunk, melyek törpefenyő, vagy törpecserjés zóna kimaradásával adják át helyüket az alhavas gyepnek. Ezek nyáron rendkívül szárazak. A hegység tájképében uralkodó a kopárság (2. ábra).

A feltűnőbb nagymérsők közül a medve és a leopárd az utóbbi évtizedben tűnt el. A közeli kecske még megtalálható, de az intenzív orvvadászat erősen veszélyezteti. Kis-Ázsia és a Közel–Kelet gerinces faunájának tudományos igényű tanulmányozását európai utazók kezdték el a múlt században. Lefrásaik ma már kevésbé hozzáférhetők és rendszertani szempontból erősen meghaladtak (pl. TRISTRAM C. 1884; THOMAS O. 1892; NEHRING A. 1899). A mai ismereti szint megalapozása szempontjából legfontosabbak MISONNE X. (1960); HARRISON D. (1972) és ATALLAH S. (1977, 1978) monografikus feldolgozásai, valamint a Frankfurt am Main-i Senckenberg Múzeum sokéves gyűjtőtevékenységén alapuló publikációk (FELTEN H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. 1971, 1973; SPITZENBERGER F. 1971; KOCK D.–MALEC F.–STORCH G. 1972; KOCK D. 1974). A fosszilis faunák ismerete szempontjából leglényegesebbek CORBET G.–MORRIS P. (1967); BESENECKER H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. (1972); STORCH G. (1975, 1980, 1988) cikkei, továbbá az Utrechti Egyetem Geológiai Intézete által folytatott ásatási program eredményei (pl. BRUIJN DE H.–DAWSON M.–MEIN P. 1970; MAYHEW D. 1977, 1978; MEULEN VAN DER A.–KOLFSCHOTEN VAN T. 1986).

Magyar szempontból azért figyelemre méltó ennek a térségnek az állatvilága, mert olyan elemeket tartalmaz, melyek ma nem, de a geológiai közelmúltban tagjai voltak a Kárpát-medence faunájának. Vannak olyan közös fajok, illetve nemzetségek, melyek mind nálunk, mind Törökországban megtalálhatók, de faji–alfaji szintű különbségeket mutatnak. Ezek értékeléséhez további adatok szükségesek.

A mezdani leletegyüttesből a következő taxonokat határoztam meg.

Amphibia (kétéltűek)

Rana sp. (béka) 1

Reptilia (hüllők)

Ophidia indet. (kígyó) 1

Lacerta sp. (gyík) 1

Aves (madarak)

Aves indet. 2

Mammalia (emlősök)

Chiroptera indet. (denevér) 2

Erinaceus sp. (sün) 1

Crociodura leucodon (HERMANN, 1780) (mezei cickány) 2

Lepus sp. (nyúl) I. 1

II. 1

Citellus citellus (LINNAEUS, 1766) (ürge) 11

Dryomys laniger FELTEN et STORCH, 1968 8

Allactaga euphratica THOMAS, 1881 (ugróegér) 9

Mus sp. („házi” egér) 1

Apodemus (Karstomys) Mystacinus (DANFORD et ALSTON 1877) 1

Apodemus sylvaticus – tauricus – flavicollis gr. (erdei egér) 72

Spalax nehringi SATUNIN, 1898 (földikutya) 33

Cricetulus migratorius (PALLAS, 1773) (törpehörcsög) 45

Mesocricetus cf. brandti (NEHRING, 1898) (aranyhörcsög) 83

<i>Pitymys majori</i> (THOMAS, 1906) (földi pocok)	4
<i>Mictorus</i> (<i>Chionomys</i>) <i>nivalis</i> (MARTINS, 1842) (havasi pocok)	165
<i>Microtus arvalis</i> (PALLAS, 1779) (mezei pocok)	
<i>Microtus socialis</i> (PALLAS, 1773)	
<i>Mictorus guentheri</i> (DANFORD et ALSTON, 1880) gr.	145 589

Részletesebb megjegyzéseket a következő fajokhoz szeretnék fűzni.

Citellus citellus (LINNAEUS, 1766) ürge

11 M¹⁻² L: 2,00–2,27 mm

W: 2,65–2,87

2 P₄ L: 1,85–1,92

W: 1,67–2,05

11 M³ L: 2,30–2,67 mm

W: 2,37–2,77

4 M₃ L: 1,85–1,92

W: 1,67–2,05

A fogak méretei megfelelnek az európai közönséges ürge mérettartományának. Ugyanakkor 2P₄-en jelen van a harmadik gyökér, amely a ma élő európai állományban nem fordul elő. KORMOS T. (1916) ezen harmadik gyökér előfordulása alapján írta le a *Citellus citelloides* fajt a Pilisszántói-kőfülke felső pleisztocén leletanyagából. A háromgyökerűség bélyege az ugyan-csak Anatóliában élő, de nagyobb termetű *Citellus xanthoprimum* előzáfogainál is előfordul (STORCH G. 1975).

Dryomys laniger FELTEN et STORCH, 1968 (3. ábra)

2M₁ L: 0,91–1,02 mm

W: 0,92–1,02

4M₁₋₂ L: 0,99–1,12 mm

W: 0,99–1,02

8M¹⁻² L: 0,95–1,04

W: 1,06–1,19

Mandibula hossza (length of mand.): 12,6; 12,9. A viszonylag nemrég leírt pelefaj csak a Toros-hegységből ismert. fogazatának morfológiája lényegesen nem különbözik az európai- és kis-ázsiai erdei pelétől. A fogak koronáján harántirányú zománcredőket láthatunk (ezek a kiemelkedő redők a 3. ábrán feketék) mindig azonos számban és kismértékben variáló elrendezésben. A fogak méretei statisztikusan kisebbek az erdei pele törökországi alfajának (*Dryomys nitedula phrygius*) méreteinél. A fogaknál biztosabb elkülönítést alapozhatunk a mandibula hosszára:

Dryomys laniger: 13,8–14,9 mm no. 11

Dryomys nitedula: 15,5–16,8 no. 4

(FELTEN H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. 1973). A két rokon pelefaj egyébként környezeti igényeit tekintve elkülönül. A *D. nitedula* erdőlakó, míg a *D. laniger* az erdőhatár feletti sziklagepekben él (FELTEN H.–STORCH G. 1968).

Allactaga euphratica THOMAS, 1881 ugróegér (4. ábra)

9M¹ L: 2,50–2,75 mm

W: 2,12–2,25

7M₁ L: 2,67–2,90

W: 1,75–1,87

4M² L: 2,22–2,67 mm

W: 1,82–2,07

3M₂ L: 2,37–2,50

w: 1,75–1,87

8M₃ L: 1,67–1,88

W: 1,34–1,47

Az ugróegér Anatóliában és attól Keletre, Iránban és Afganisztánban él. Dél felé Szíriában, Jordániában, Iraqban és Kuwaitban is megtalálható. Az Arab-félsziget belsejének szuperarid homoksivatagaiból viszont hiányzik (HARRISON D. 1972). Az irodalomban nem találtam határozott utalást arra, hogy a faj magashegységekben is előfordulna.

A fogak koronáján sajátos kúp- és redőrendszer látható, melyek legkiemelkedőbb részeiről a zománc lekopik és felszínre kerül a dentin (ez a 4. ábrán fekete).

Magyarországon a felső pleisztocén subalyuki szakaszában (kb. 80–60 ezer éve) élt *Allactaga* (JÁNOSSY D. 1979).

Mus sp. „házi” egér

1 M₂ (1,08x0,90 mm)

A „házi” egereket egyetlen fog képviseli, melynek méretei kisebbek az *Apodemus* M₂-k méreteinél és amelyről hiányzik az anteroexternális gumó. A *Mus*-fajok a mediterráneumban igen gyakoriak (ATALLAH S. 1978; HARRISON D. 1972).

Apodemus sylvaticus-auricus-flavicollis gr. (5. b. ábra)

37M¹ L: 1,65–2,03 mm

W: 1,00–1,23

72M₁ L: 1,54–1,78

W: 0,91–1,58

15M² L: 1,12–1,36 mm

W: 1,09–1,20

32M₂ L: 1,13–1,26

W: 0,90–1,12

Az erdei egérfajokat fogazat alapján nem lehet elkülöníteni, így fosszilis anyagban legtöbbször csak a fenti fajcsoportról beszélhetünk. A fogak gumórendszere – főleg a M¹-en és az M₁-en variabilis. Ennek alapos vizsgálata és összevetése a magyar anyagokkal külön tanulmányt érdemel.

Az egérfajok a mediterráneum mai kisemlősfáunáiban általában dominánsak. KRYSTUFEK B.–TVRTKOVIC N. (1988) a dalmát szigeteken részarányukat 75%-nak, a dalmát parvidéken 60%-nak találták. ugyancsak az idézett szerzők szerint a Dínári-hegységben az *Apodemus* 1800 m-ig felhatolnak; ATALLAH S. (1978), ATALLAH S. (1978) – szerint a Közel-Kelet hegyvidékein 1200 m-ig bizonyítható a jelenlétük. A meydani anyagban az alacsonyabb (12,5%-os) részarány alapján valószínű, hogy jobbra nem a lelőhely közvetlen környékén, hanem alacsonyabb térségekben prédált állatok maradványai lehetnek.

Apodemus (Kerstomys) mystacinus (DANFORD et ALSTON; 1877)

1M₁: 2,24x1,29 mm (5. a. ábra)

Ez a nagytermetű egérfaj a Kelet–Mediterraneum lakója; melegkedvelő. KRYSTUFEK B.–TVRTKOVIC N. (1988) – szerint az Adria mentén 800 m-nél följebb nem hatol. Libanonban ugyanakkor erdőhatár feletti előfordulása is ismert (HARRISON D. 1972). A meydani anyag egyetlen lelete inkább azt az álláspontot erősíti, amely szerint a faj nem kedvelheti a magashegyi körülményeket.

Spalax nehringi SATUNIN, 1898 földikutya (6. ábra)

26M¹ L: 2,12–2,75 mm

W: 1,62–2,62

18M₁ L: 2,37–2,67

W: 2,00–2,55

19M³₃ L: 1,50–2,07

W: 1,50–2,12

20 M² L: 2,12–2,62 mm

W: 2,05–2,50

19M₂ L: 2,00–2,50

W: 1,87–2,52

5 alsó fogsor alveoláris hossza

5 length of lower tooth rows at alveolus: 7,55–8,00 mm

3 felső fogsor alveoláris hossza

3 length of upper tooth rows at alveolus: 7,9–8,1 mm

A vastag zománcú hypsodont fogak rágófelszíne lapos, melyeket beszögélések és zománcgyűrűk tagolnak. A rágófelszín morfológiája a kopás előrehaladtával változik. A méretek a magyarországi anyag méreteitől lényegesen nem különböznek.

A hazánkban ritka és védett földikutya a balkáni- és közel-keleti térségben gyakoribb. A hegyvidékeken 2000 m-ig (ATALLAH S. 1978), vagy 2600 m-ig is (HARRISON D. 1972) felhatol.

Vita tárgya, hogy a földi kutyák hány fajba sorolhatók. HARRISON D. (1972) – szerint inkább alfajokról, vagy testvérfajokról lehet beszélni. Közülük az irodalomban leggyakoribbak a következők:

Spalax microphthalmus (GUELLENSTAEDT, 1770)

Spalax leucodon (NORDMANN, 1840)

Spalax monticola (NEHRING, 1898)

Spalax ehrenbergi NEHRING, 1898

Magyarország területén a felső pliocénben már élt *Spalax*, majd a középső pleisztocénben egy időre eltűnt. Később – a középső pleisztocén fiatalabb szakaszában – újra megjelent és az extrém hideg időszakoktól eltekintve máig tagja faunánknak (KORDOS L. 1988). A földi kutyák máig használható feldolgozását MÉHELY L. (1909) adta.

Cricetulus migratorius (PALLAS, 1773) törpe hörcsög, 7. ábra

37M¹ L: 1,61–1,88 mm 37M² L: 1,13–1,43 mm 23M³ L: 1,04–1,16 mm

W: 0,99–1,25 W: 0,91–1,16 W: 0,88–1,04

45M₁ L: 1,40–1,62 39M₂ L: 1,16–1,44 29M₃ L: 1,12–1,36

W: 0,85–1,06 W: 0,94–1,09 W: 0,89–1,04

A fogak a hörcsögök általános alapszerkezetét mutatják. A M¹ és az M₁ koronáján 6 fő kúp van, míg a többi fog 4 kúpú (7. ábra). A törpehörcsög mai elterjedési területe igen széles: Görögországtól Bulgárián és Ukrajnán át Szibériáig és NY-Kínáig megtalálható. Déli irányban Palesztínáig és az arab sivatagokig gyakori. Ebben a térségben több alfaját is megkülönböztetik. (ELLERMAN J.–MORRISON-SCOTT T. 1951). Rendkívüli alkalmazkodóképességét az is jelzi, hogy Iránban még 3600 m-es tengerszint feletti magasságban is feljegyezték előfordulását (HARRISON D. 1972).

A Kárpát-medence faunájában az alsó pleisztocéntól a kb. 80 ezer évvel ezelőtti véget ért utolsó interglaciálisig („riss-würm”, eemien, varbói-fázis) élt törpehörcsög:

Allocricetus bursae SCHAUB, 1930 és *Allocricetus éhiki* SCHAUB, 1930. A hosszú időszak alatt a két faj jelentős méretbeli és morfológiai változásokat mutatott. A magyarországi középső pleisztocén faunájában ezek a statisztikus változások (méretbeni csökkenés és morfológiai egyszerűsödés) erősen a mai *Cricetulus* nemzetség irányába mutatnak (HIR J. 1989, 1990).

Mesocricetus cf. brandti (NEHRING, 1898) aranyhörcsög 8. ábra

72M¹ L: 2,03–2,85 74M² L: 1,83–2,35 69M³ L: 1,60–2,17 mm

W: 1,20–1,62 W: 1,32–1,64 W: 1,22–1,61

81M₁ L: 1,88–2,46 83M₂ L: 1,72–2,18 69M₃ L: 2,00–2,52 mm

W: 1,00–1,36 W: 1,18–1,55 W: 1,23–1,65

A fogak jellegzetessége a hörcsögök között rendkívüli mértékű nyújtottság, melyet az előre ugró anterocingulumok és a hátra nyúló posterolophidok is fokoznak. A fő kúpok melletti járulékos elemek előfordulásának elemzése külön tanulmányt igényel a fogak méretbeli szóródásával együtt.

A pleisztocén és jelenkori aranyhörcsögfajokat két csoportba szokás sorolni (POPOV V. 1989).

1. nagyméretű északi csoport

– *Mesocricetus raddei* NEHRING, 1894 Kaukázus É-i előtere

– *Mesocricetus newtoni* NEHRING, 1898 Al-Duna vidéke, Dobrudzsa

2. kisméretű déli csoport

– *Mesocricetus auratus* WATERHOUSE, 1839

Törökország, Irán,

– *Mesocricetus brandti* NEHRING, 1898

Közel-Kelet

– *Mesocricetus arameus* BATE, 1943

Izrael, Libanon, Jordánia

A gazdag meydani leletanyag széles méretbeni szóródása nehezebben egyeztethető a fenti felosztással. A 9. ábrán jól látható, hogy a legnagyobb meydani M¹ hossza még túl is nyúlik a „nagyméretű” M. *newtoni* M¹-ének mérettartományán. Másik sajátos probléma, hogy a szórásdiagramok többségén (pl. 9. ábra 3/a, b, c) a meydani fogak 2–3 külön halmazba csoportosulnak. Jövőbeni alaposabb összehasonlító vizsgálatokkal esetleg 2–3 külön alfaj jelenlétét is bizonyítani lehet majd.

Pitymys majori (THOMAS, 1906) földi pocok

4M₁ L: 2,62–2,90

HARRISON D. (1972) – szerint a faj – európai rokonához a *P. subterraneus*-hoz hasonlóan – erdőkben és cserjésekben él. A hegyvidékeken 2100 m-ig hatol fel.

Microtus (Chionomys) nivalis (MARTINS, 1842) havasi pocok 10–11. ábra
165M1 ebből mérhető (165 total, 99 measurable) 99; L: 2,3–3,25 mm

A havasi pocok a fauna legnagyobb egyedszámmal képviselt faja, ami a magashegységi környezetben teljesen természetes. Európában is mindenütt az erdőhatár fölött él, de helyenként – sziklás környezetben – az alatt is előfordulhat (PESHEV T. 1970; KRYSZTUFÉK B.–KOVAČIC D. 1989). A Tóros-hegységtől délebbre már csak a libanoni Hermon-hegységben és az iráni Zagroszban ismert két kisebb előfordulása (HARRISON D. 1972). Magyarország területén jelenleg nem él, de a pleisztocén hidegebb klímájú fázisaiban mindig megjelent (JÁNOSSY D. 1979).

A meydani anyag *M*₁-einek morfológiája széles határok között variál, közülük a 10. és 11. ábrák csak a szélsőségeket mutatják. A 11. ábrán látható típust korábban a Kaukázusban és a Kelet–Pontuszi-hegyvidéken élő *Microtus (Chionomys) gud*-dal azonosították (OSBORN D. 1962; SPITZENBERGER R. 1971; STORCH G. 1988). Újabban NADACHOWSKI A. (1990) biometria vizsgálatokra alapozva cáfolta a *Microtus gud* jelenlétét a Tóros-hegységben és *Chionomys nivalis spitzenbergerae* néven új alfajt írt le. A korábban leírt *M. nivalis cedrorum* és az új alfaj elválasztása a meydani anyagban alaposabb vizsgálatokat igényel.

Microtus arvalis (PALLAS, 1779) mezei pocok

Microtus socialis (PALLAS, 1773)

Microtus guentheri (DANFORD et ALSTON, 1880) csoport

145M1 ebből mérhető 89 (145 total, 89 measurable) L: 2,37–3,3 mm

A fajokat csak ép koponyák alapján lehetne elkülöníteni. Az *M*₁-ek alapján a szétválasztás bizonytalan. Az *M*₁-ek hosszáról az irodalomban ugyan bőven van adat, de ezek nem teszik lehetővé az egyértelmű határmegvonást, mivel a meydani anyagban ez a méret többé-kevésbé normál eloszlást mutat (13. ábra).

A *M. socialis* Ukrajna, Közép–Ázsia és a Közel–Kelet száraz sztyep- és félsivatagi térségeinek lakója (OSBORN D. 1962; KOCK D. – NADER I. 1983). Libanonban és Irakban 2000 m-ig felhatol a hegységekben (HARRISON D. 1972).

A *M. guentheri* *M*₁-ének hossza statisztikusan nagyobb az előző két fajénál (12/a. ábra, 13. ábra). A morfológiai sajátosságai közül a szerzők (STORCH G. 1975; MAYHEW D. 1978) az *M*₁ sisaknyúlványainak lekerekítettségét hangsúlyozzák. A faj a Keleti–Mediterrán térség lakója. Makedóniától és Bulgária déli részétől kezdve megtalálható Kis–Ázsiában, a Közel–Keleten és Észak–Afrikában is (HARRISON D. 1972; ATALLAH S. 1978). Görögországban már középső pleisztocén korú faunából is kimutatták (MAYHEW D. 1978). A törökországi Karainbarlang felső pleisztocén korú kitöltésében ugyancsak gyakori (STORCH G. 1988). Mindkét lelőhelyen együtt fordul elő a *M. arvalis*-szal.

A *M. irani* a *M. guentheri*-hez hasonló fog-morfológiájú faj, mely Kelet-Anatóliában és Perzsia NY-i részén él. Jelenléte az irodalom elterjedési adatai alapján kevésbé valószínű, de nem is zárható ki biztonsággal (MISONNE X. 1959; KOCK D.–MALEC P.–STORCH G. 1972).

A felsorolt négy faj hozzávetőleges szétválasztása is alaposabb feldolgozást igényel, amely valamennyi fogra ki kell, hogy terjedjen.

Összefoglalás

A Meydani–köfűlkében végzett gyűjtés faj- és egyedgazdag faunát eredményezett, melynek összetételében és dominciaviszonyaiban alapvetően a magashegyi környezet tükröződik. Ezzel magyarázható, hogy a hullók és kételtűek együttesen sem tesznek ki 1%-ot. Hasonlóan alacsony a részaránya az emlősök közül a rovarvöröknél és a denevéreknek. Ez utóbbi körülmény az európai magashegységi faunákra nem jellemző, mivel ott a *Sorex*-fajok a szubalpin zónában

is gyakoriak (KRYSTUFEK B.–TVRTKOVIC N. 1988). Itt viszont a *Sorex* nemzetség teljességgel hiányzik. A fehérfogú cickányok (*Crociodura*) ugyanakkor – európai rokonaikhoz hasonlóan – itt sem gyakoriak magashegységben. Ugyancsak 1% alatt maradnak a melegkedvelő egerek (*Mus*, *A. mystacinus*) és a földi pocok (*Pitymys*).

1–5% közötti dominanciával vannak jelen a *Citellus*, *Dryomys* és *Allactaga* fajok. Közülük a *Dryomys laniger* speciálisan magashegyi faj. A *Citellus* előfordulása itt érthető. (Európában ugyanakkor legfőljebb a középhegységekbe hatol fel.) Az ugróegér jelenléte már valószínűleg csak behurcolással magyarázható.

5–20% dominanciával vannak jelen a *Spalax*, *Apodemus*, *Cricetulus* és *Mesocricetus* fajok. Közülük csak az *Apodemus*ről feltételezhető a behurcoltság, a többiek olyan széles tűrtőképességű elemek, melyek jelenléte a környezettel összeegyeztethető.

20% feletti részarányval vesznek részt a faunában *Microtus nivalis* és a *Microtus arvalis* – *socialis* – *guentheri* csoport.

A fauna részletesebb feldolgozása és megismertetése tudományos szempontból lényeges.

Irodalom

- ATALLAH S. (1977): Mammals of the Eastern Mediterranean Region; their Ecology, Systematics and Zoogeographical Relationships. Part. 1.–
Säugetierkundliche Mitteilungen, 25., 4., p. 241–320., München.
- ATALLAH S. (1978): Mammals of the Eastern Mediterranean Region; their Ecology, Systematics and Zoogeographical Relationships. Part. 2.–
Säugetierkundliche Mitteilungen, 26., 1., p. 1–50., München.
- BESENECKER H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. (1972): Eine holozäne Kleinsäugerfauna von der Insel Chios, Ägäis.–
Senckenbergiana biol., 53., 3–4., p. 145–177., Frankfurt a. M.
- BUTZER K. (1986): A földfelszín formakincse.–
Gondolat, p. 223–252., Bp.
- ELLERMAN J.–MORRISON–SCOTT T. (1951): Checklist of Palaearctic and Indian mammals.–
British Museum (Nat. Hist.) p. 1758–1946., London.
- FELTEN H.–STORCH G. (1968): Eine neue Schläfer-Art, *Dryomys laniger*, aus Kleinasien (Rodentia: Gliridae).–
Senckenbergiana biol., 49., 6., p. 429–435., Frankfurt a. M.
- FELTEN H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. (1971): Zur Kleinsäugerfauna West-Anatoliens, Teil I.–
Senckenbergiana biol., 52., 6., p. 393–424., Frankfurt a. M.
- FELTEN H.–SPITZENBERGER F.–STORCH G. (1973): Zur Kleinsäugerfauna West-Anatoliens, Teil II.–
Senckenbergiana biol., 54., 4–6., p. 227–290., Frankfurt a. M.
- HARRISON D. (1972): The Mammals of Arabia, Vol. 3. Lagomorpha, Rodentia.–
Ernest Benn Limited, p. 1–670., London.
- HÍR J. (1989): A Tár-kői-kőfülke *Allocreictus* anyagának újrvizsgálata.–
Folia Hist. – nat. Mus. Mátraensis, 14., p. 41–70., Gyöngyös.
- HÍR J. (1990): A Bükk-hegység idősebb barlangszintjének és a Sajó-völgy teraszszintjeinek biokronológiája.–
Kandidátusi disszertáció, kézirat, p. 1–127., Pásztó.
- JÁNOSSY D. (1979): A magyarországi pleisztocén tagolása gerinces faunák alapján.–
Akadémiai Kiadó, p. 1–207., Bp.
- KOCK D. (1974): Zur Säugetierfauna der Insel Chios, Ägäis (Mammalia).–
Senckenbergiana biol., 55., 1–3., p. 1–19., Frankfurt a. M.

- KOCK D.–MALEC F.–STORCH G. (1972): Rezente und subfossile Kleinsäuger aus dem Vi-
layet Elâzığ, Ostanatolien.–
Zeitsch. für Säugetierkunde, 37., p. 204–229., Hamburg.
- KOCK D.–NADER I. (1983): Pygmy shrew and rodents from the Near East (Mammalia: So-
ricidae, Rodentia).–
senckenbergiana biol. 64., 1–3., p. 13–23., Frankfurt a. M.
- CORBET G.–MORRIS P. (1967): A collection of recent and subfossil mammals from Sout-
hern Turkey (Asia Minor) including the dormouse *Myomimus personatus*.–
J. nat. Hist., 4., p. 561–569., London.
- KORDOS L. (1988): A Spalax nemzetség (Rodentia) európai megjelenése és a plio-pleisztó-
cén határkérdés.–
MÁFI Évi Jelentése az 1986. évről, p. 469–491., Bp.
- KORMOS T. (1915): A Piliszántói-kőfülke. Tanulmányok posztglaciális kor geológiájára, ősipara
és faunájára köréből.–
Földtani Intézet évkönyve, 23., p. 308–524., Bp.
- KRYŠTUFÉK B.–KOVACIC D. (1989): Vertical distribution of the Snow vole *Microtus niva-*
lis (MARTINS, 1842) in Northwestern Yugoslavia.–
Zeitsch. für Säugetierkunde, 54., 3., p. 153–156., Hamburg.
- KRYŠTUFÉK B.–TVRTKOVIC N. (1988): Insectivores and Rodents of the Central Dinaric
karst of Yugoslavia.–Scoplia, 15., p. 1–59., Ljubljana.
- KUSS E.–STORCH G. (1978): Eine Säugetierfauna (Mammalia, Artiodactyla, Rodentia) des
alteren Pleistozäns von der Insel Kalymnos (Dodekanes, Griechenland).–
N. Jb. Geol. Paläont. Mh., 16., p. 206–227., München.
- MAYHEW D. (1977): The endemic Pleistocene murids of Crete.– Proc. Kon. nederl. Van.
Wet., Ser. B., 80., p. 182–242., Amsterdam.
- MAYHEW D. (1978): Late Pleistocene small mammals from Arnissa (Macedonia, Greece).–
Proc., Kon. nederl. Van. Wet., Ser. B., 81., p. 302–321., Amsterdam.
- MÉHELY L. (1909): Species Generis spalax. A földi kutyák fajai származás- és rendszertani
tekintetben.–
MTA kiadása, p. 1–353., Bp.
- MEULEN VAN DER A.–KOLFSCHOTEN VAN T. (1986): Review of the Late Turolian to
Early biharian Mammal Faunas from Greece and Turkey.–
Mem. Soc. Geol. Ital., 31., p. 201–211., Florence.
- MISONNE X. (1960): Analyse Zoogeographique des Mammifères de Iran.–
Mém. Inst. Roy. Sci. Nat. de Belg., 2., 59., p. 1–159., Bruxelles.
- NADACHOWSKI A. (1990): On the taxonomic status of *Chionomys*, – Acta Zoologica Cra-
coviensia, 33., 5., p. 789–89., Krakow.
- MILLER, 1908 (Rodentia: Mammalia) from Southern Anatolia (Turkey).–
NEHRING A. (1899): Über eine Nesokia-Art aus der Oase Asrw und eine solche aus dem
Lande Moab.–
Sitzber. Ges. naturf. Freunde, p. 107–111., Berlin.
- OSBORN D. (1962): Rodents of the subfamily Microtinae from Turkey.–
J. Mamm., 43., p. 515–529., London.
- PESHEV T. (1970): Distribution and Taxonomy of *Microtus nivalis* MARTINS (Mammalia) in
Bulgaria.–
Mammalia, 34., 2., p. 252–268., Paris.
- POPOV V. (1989): Middle Pleistocene small mammals (Insectivora, Lagomorpha, Rodentia)
from Morovitsa Cave (North Bulgaria).–
Acta Zoologica Cracoviensia, 32., 13., p. 561–588., Krakow.
- PRADEL A. (1981): Biometrical remarks on the hamster *Cricetulus migratorius* (PALLAS,
1773) (Rodentia, Mammalia) from Krak de Chevaliers (Syria).– Acta Zoologica Cracovi-
ensia, 25., 11., p. 271–292., Krakow.

- SPITZENBERGER F. (1971): Zur Systematik und Tiergeographie von *Microtus* (*Chionomys*) *nivalis* und *Microtus* (*Chionomys*) *gud* (*Microtinae*, Mamm.) in S-Anatolien.-
 Zeitsch. für Säugetierkunde, 36., p. 370-380., Hamburg.
- STORCH G. (1975): Eine middlepleistozäne nager-Fauna von der Insel Chios, Ägäis (mammalia, Rodentia).-
 Senckenbergiana biol., 56., 4-6., p. 165-189., Frankfurt a. M.
- STORCH G. (1980): Spätglaziale Kleinsäuger der Ali Tèpeh -Höhle (Behshar). Zur klima-
 ökologischen Faunengeschichte in NE- Iran (Mammalia: Insectivora, Rodentia).-
 Zeitsch. für Säugetierkunde, 53., p. 76-82., Hamburg.
- THOMAS O. (1892): Description of three new *Gerbillus* (SIC) in the British Museum Collec-
 tion.-
 Ann. Mag. Nat. Hist., 9., 6., p. 76-79., London.
- TRISTRAM C. (1884): The survey of Western Palestine. Fauna and Flora of Palestine.-
 Committee of the Palestine Exploration, Fund. Publ., p. 1-30., London.

Abstract

Subfossil microvertebrate fauna from the Töros Mountains (Turkey)

In 1989 the author could take part in a Turkish -French speleological expedition in the Bolkar Dag. He had the intention to study the caves for collecting microvertebrate bone material. It was successful in a small rock-shelter situated on the lithological border of paleosoic black limestone and eocene breccia between the meydan Springs and the Kara Göl ("Black Lake") 3000 m above the sea-level. It is not far from the villages Darbogaz and Madenköy and the nearest towns are Ulukisla and Pozanti (Fig. 1.).

40 kg samples were taken from the upper 10 cm of the cave filling. The washing in sieves was effected at the meydan Springs. The selection was taken place in the field too. The scientific elaboration continued after returning home. The measurements were taken by the ocular-micrometer of the MBS-9 stereomicroscope. The drawings were made by ZEISS drawing equipment. The most important remarks on the material are the next.

Citellus citellus The measurements of the molars are corresponding to the European squirrel species. The 2 P4 have 3 roots, which is the feature of the Upper Pleistocene *C. citelloides* (KORMOS T., 1916), but not found in the recent European *C. citellus*. In Asia Minor it seems to be more frequent, because the 3-rooted lower premolar is written by STORCH G. (1975) at the *C. xanthoprymnus* too.

Dryomys laniger This small glirid is known from the high regions of the Töros Mountains (FELTEN H.-STORCH G. (1968). The most important feature for separate this species from *D. nitedula* is the length of the mandibles (FELTEN H.-SPITZENBERGER F.-STORCH G. 1973).

Allactaga euphratica In the available literatura there aren't any reference on the presence of this species in the high mountains.

Apodemus gr. The mouse finds were probably predated in the lower foothill regions of the mountains.

Mesocricetus cf. brandti In the literature there is a zoogeographical grouping of the mesocricetus species (POPOV V. 1989). The classification of the rich material from the Meydan is difficult on the basis of biometrical facts, because the mass of the measurements of this material is very wide and the distribution of them in the L-W scatter diagrams is bimodal or trimodal (fig. 9.). In the future the verification of the presence of 2 or 3 subspecies will be probable.

Microtus nivalis The snow vole is the most abundant species of the fauna. The morphology

of the M_1 is variable. On the fig. 10–11. the extreme variations are figured only. The individuals with "Oecomys morphology" (Fig. 11.) was determined as *Microtus (Chionomys) gud* before (SPITZENBERGER F. 1971; STORCH G. 1988). Recently the presence of *M. gud* in the Toros Mountains is refuted by NADACHOWSKY A. (1990) on the basis of dental features. Specimens previously included to the mentioned taxon belong to a new subspecies *M. nivalis spitzenbergerae*. In the Meydan material there are 2 M_1 belong to this new subspecies undoubtedly.

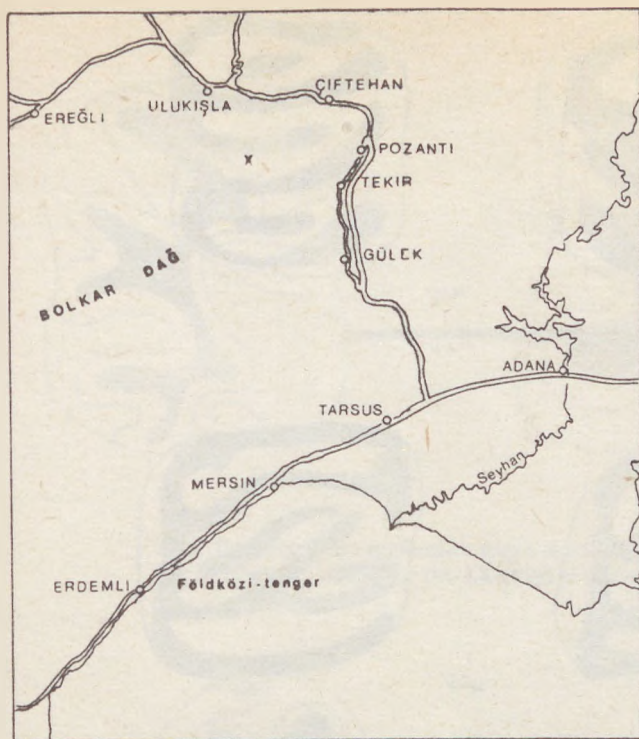
Microtus arvalis – socialis – guentheri gr. The material is not available for the correct separation of these species.

The meydan fauna contains predominantly species associated by the high mountain rocky biotope (*M. nivalis*, *Dryomys*) or marked with wide ecological tolerance (*M. arvalis* gr., *Cricetus*, *Mesocricetus*, *Spalax*). There are some species with lower frequency from the lower foothill regions (*Apodemus* gr., *Crocidura*, *Mus*, *A. mystacinus*).

The plesitocene and holocene development of the Turkish vertebrate fauna is imperfectly known. That's what the investigations of the fossil -subfossil materials are important.

Acknowledgements

The author would like to express his sincere thanks to Prof. Dr. Yücel Askin, President of the Turkish Speleological Society, to Onur Özbek and Guiles Carpo, leaders of the Turkish -French Toros Expedition '89 for their help in the field works. I want to thank to Prof. Dr. Dénes János retired director of the Paleontological Collection of the Hungarian Natural Museum, to dr. György Topál director of the Mammalian Collection of the Hungarian Natural Museum for their help in the elaboration. I should like to thank Dr. Friderika Spitzenberger (Naturhistorisches Museum, Wien) for her kind help by correspondence.

1. ábra. A lelőhely földrajzi helyzete

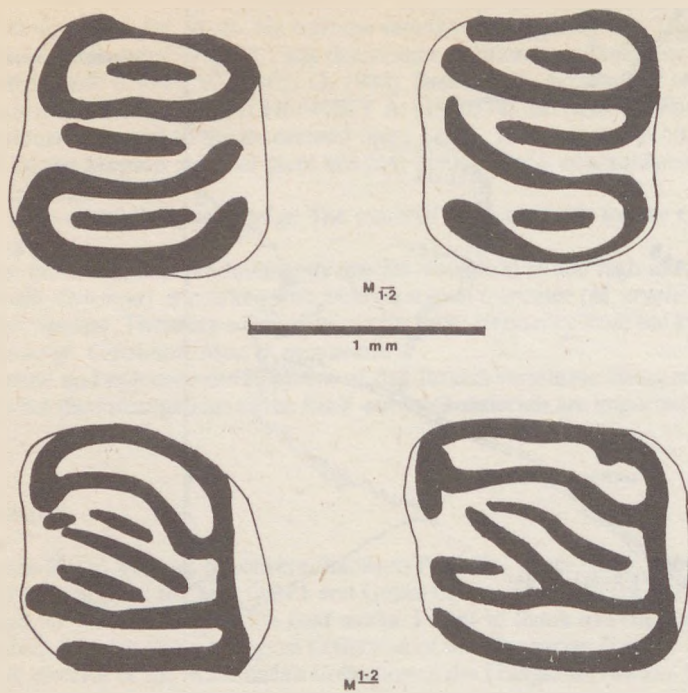
1 = fontosabb útvonalak

2 = a lelőhely elhelyezkedése

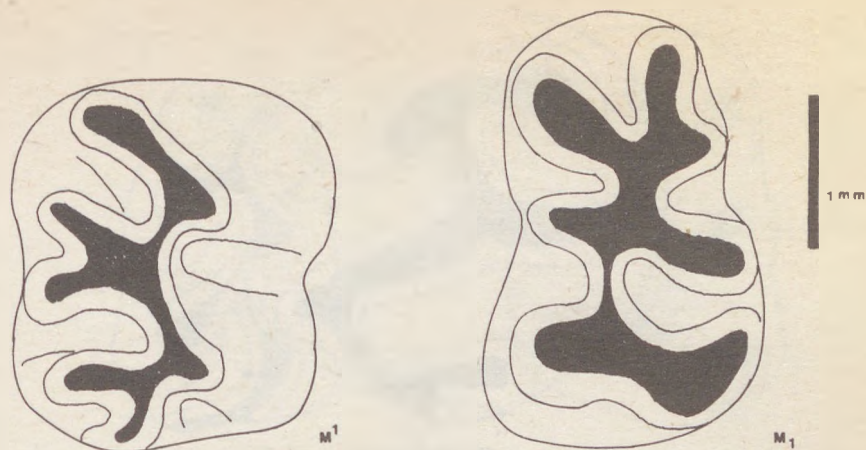
Fig. 1. Geographical position of the locality

1 = main roads

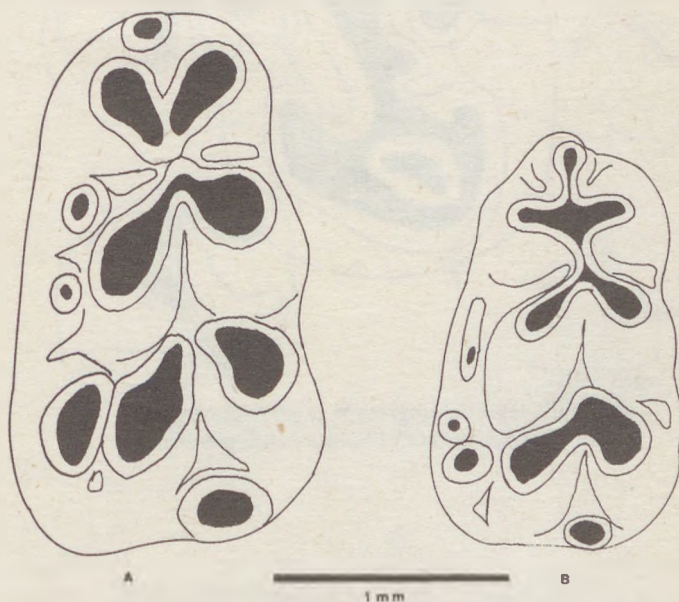
2 = situation of the locality

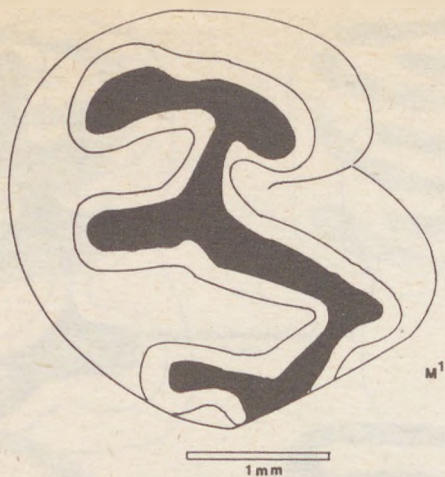
3. ábra. *Dryomys laniger* zápfogak rágófelszíne
 Fig. 3. Chewing surface of the *Dryomys laniger* molars

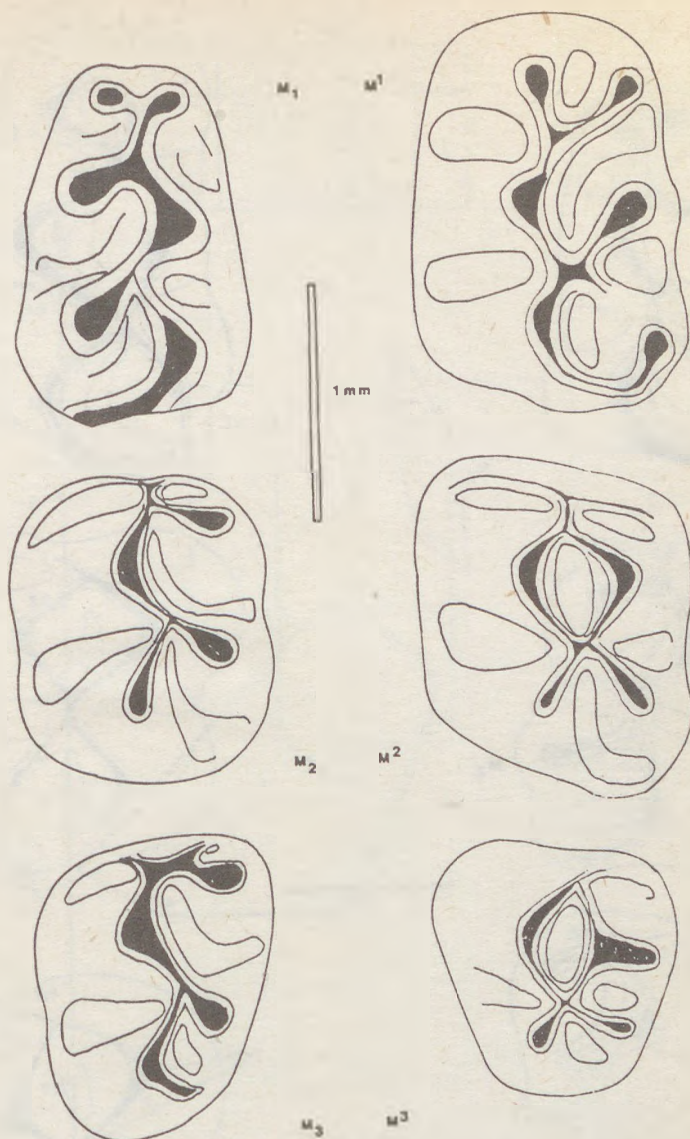
4. ábra. *Allactaga euphratica* fogak rágófelszíni képe
Fig. 4. Chewing surface of the *Allactaga euphratica* molars

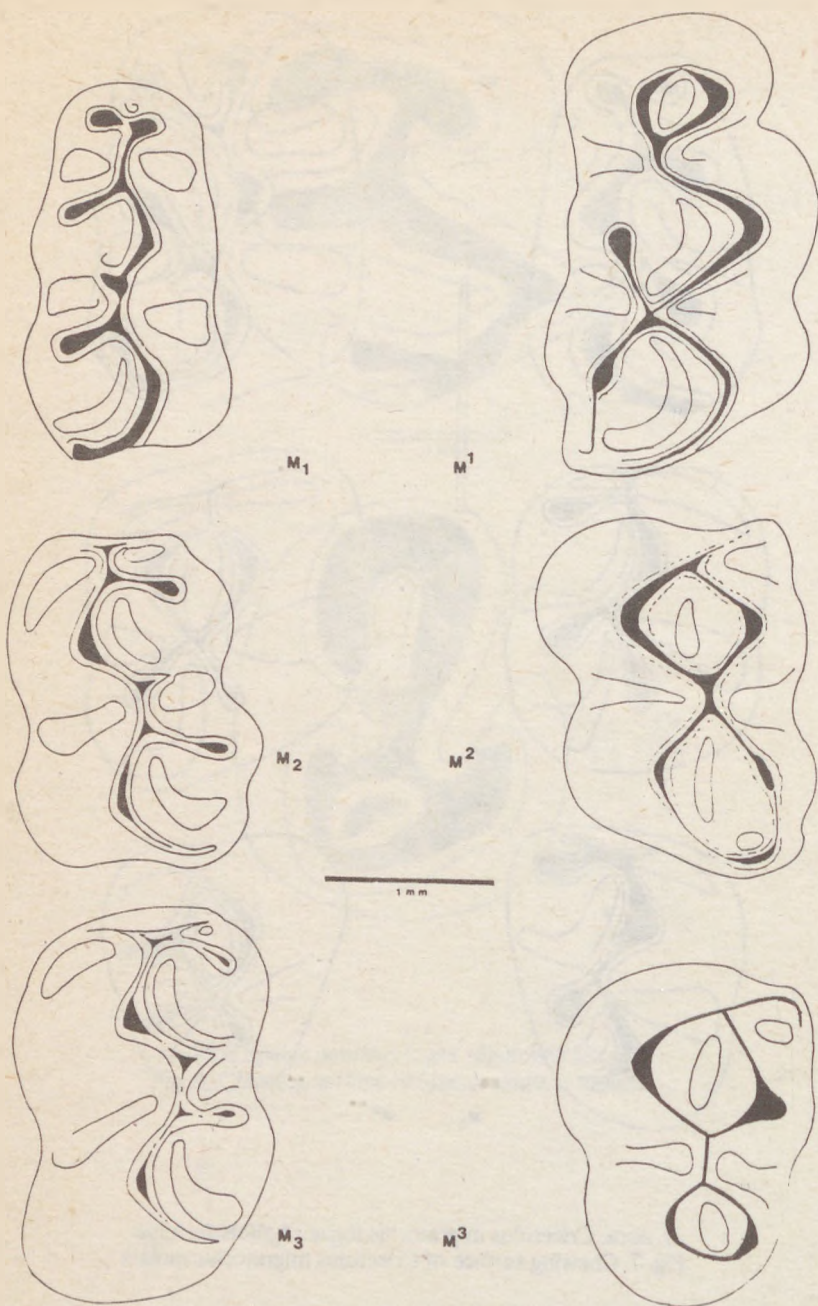
5. ábra. *Apodemus mystacinus* (A) és *Apodemus* sp. (B)
M1 zápfogának rágófelszíni képe
Fig. 5. Chewing surface of the M1 molars of *Apodemus mystacinus* (A)
and *Apodemus* sp. (B)

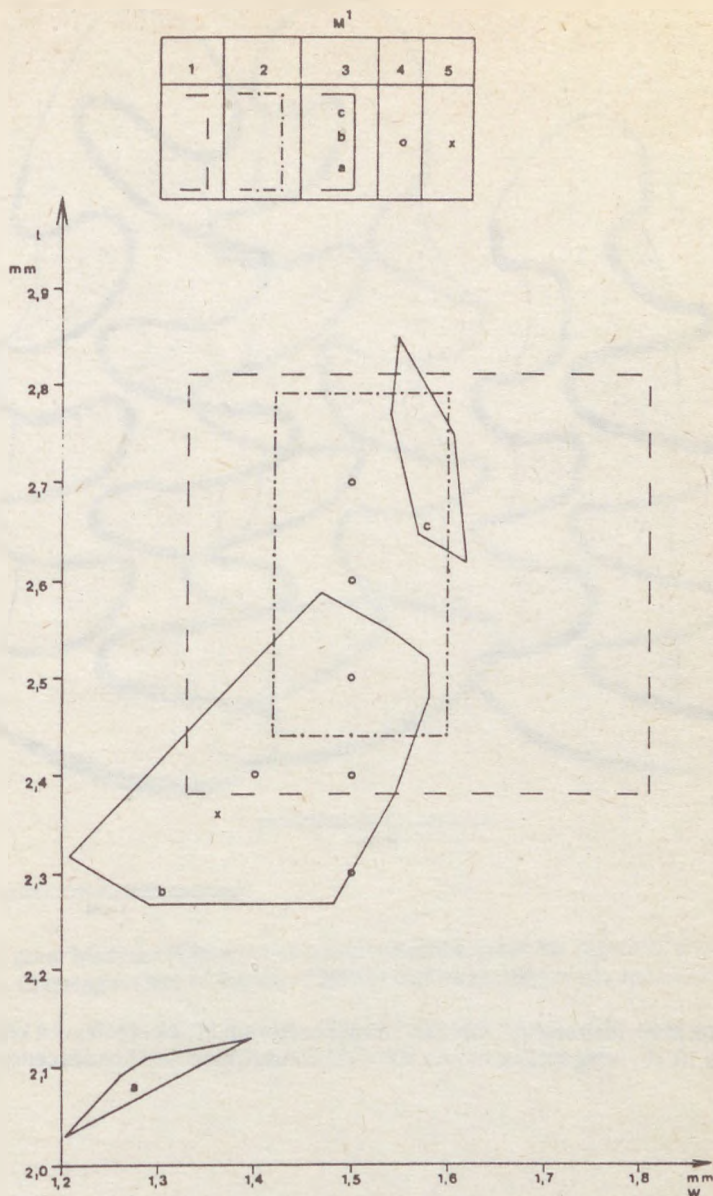
6. ábra. Spalax nehringi fogak rágófelszíni képe
Fig. 6. Chewing surface of Spalax nehringi molars

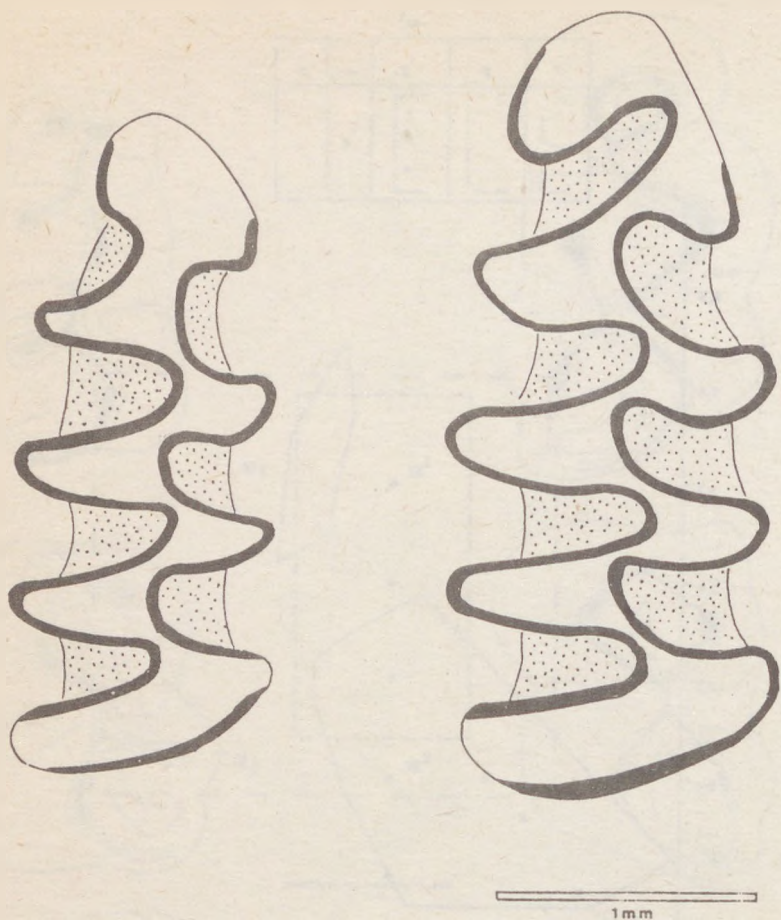
7. ábra. *Cricetulus migratorius* fogak rágófelszíni képe
 Fig. 7. Chewing surface of *Cricetulus migratorius* molars

8. ábra. *Mesocricetus cf. brandti* fogak rágófelszíni képe
 Fig. 8. Chewing surface of *Mesocricetus cf. brandti* molars

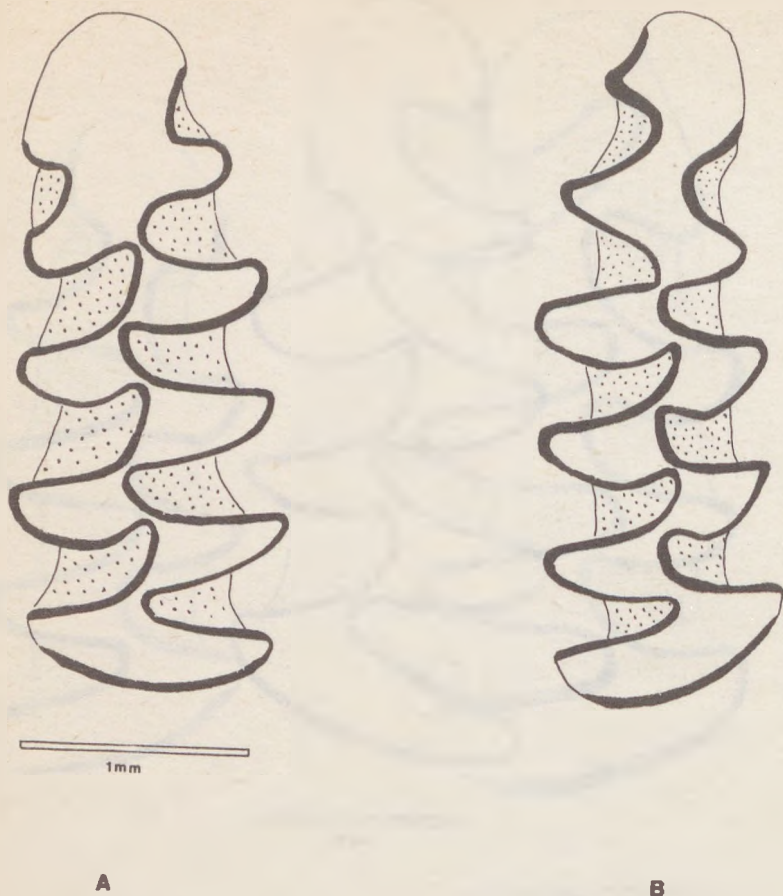
9. ábra. *Mesocricetus* M1 zápfogak hosszának (L) és szélességének (W) szórásdiagramja
 Fig. 9. Scatter diagram of length and width of *mesocricetus* M1 molars
 1 = *Mesocricetus newtoni*, Morovitsa Cave, POPOV V. (1989)
 2 = *Mesocricetus newtoni*, Bacho Kiro, PRADEL A. (1989)
 3 = *Mesocricetus cf. brandti*, Meydan
 4 = *Mesocricetus cf. brandti*, Chios, STORCH G. (1975)
 5 = *Mesocricetus cf. aramaeus*, Kalymnos, KUSS E.–STROCH G. (1978)

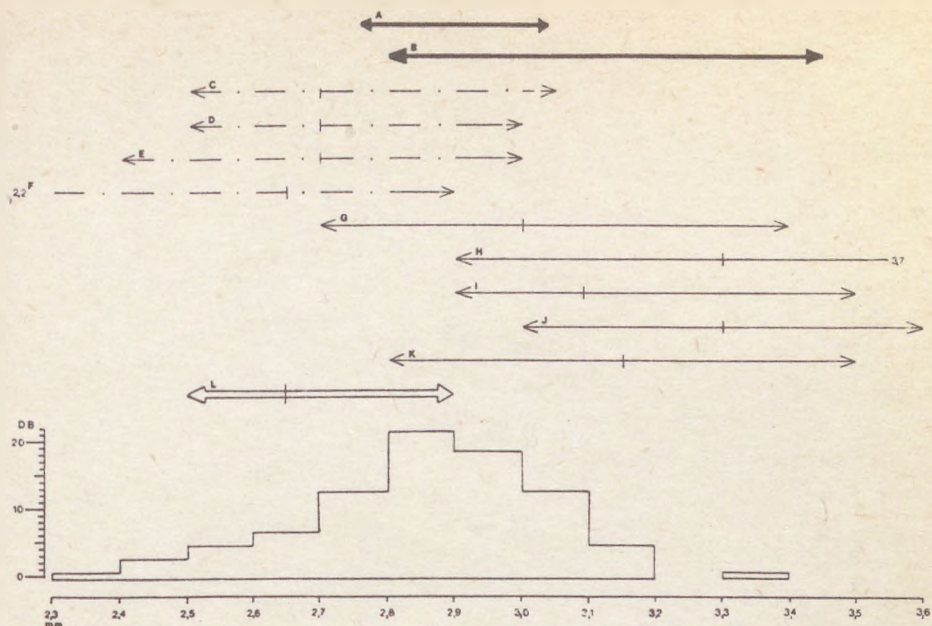
10. ábra. *Microtus (Chionomys) nivalis cedrorum* M₁-ek rágófelszíni képe
Fig. 10. Chewing surface of two M₁ of *Microtus (Chionomys) nivalis cedrorum*

11. ábra. *Microtus* (*Chionomys*) *nivalis spitzenbergerae* M₁ rágófelszíni képe
Fig. 11. Chewing surface of the M₁ of *Microtus* (*Chionomys*) *nivalis spitzenbergerae*.

12. ábra. *Microtus* aff. *guentheri* (A) és *Microtus* aff. *arvalis* (B) M₁ rágófelszíni képe
 Fig. 12. Chewing surface of M₁ of *Microtus* aff. *guentheri* (A) and *Microtus* aff. *arvalis*

13. ábra. A *Microtus arvalis-guentheri-socialis* csoport M_1 -ek hosszának eloszlása a meydani anyagban és ennek összevetése irodalmi adatokkal

Fig. 13. Distribution of the length of M_1 molars in the *Microtus arvalis-guentheri-socialis* group from the Meydan material and the comparison of it with dates from the literature

- A = *Microtus irani*, Ali Tèpeh, STORCH G. (1979)
- B = *Microtus irani*, recent, STORCH G. (1979)
- C = *Microtus arvalis*, Chios, STORCH G. (1972)
- D = *Microtus arvalis*, Arnissa, MAYHEW D. (1978)
- E = *Microtus arvalis*, Karain, STORCH G. (1988)
- F = *Microtus arvalis*, Chios, STORCH G. (1975)
- G = *Microtus guentheri*, recent STORCH G. (1972)
- H = *Microtus guentheri*, Chios, STORCH G. (1972)
- I = *Microtus guentheri*, Arnissa, MAYHEW D. (1978)
- J = *Microtus guentheri*, Karain, STORCH G. (1988)
- K = *Microtus guentheri*, Chios, STORCH G. (1975)

L = *Microtus socialis*, diff. recent, KOCK D.-MALEC F.-STORCH G. (1972)

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

317.091

THE
HISTORY OF
THE
CITY OF
NEW YORK

FROM
1624 TO
1898

1898